

MANUEL MURGUÍA

NÚMERO MONOGRÁFICO

BOLETÍN
DA REAL ACADEMIA GALEGA

BOLETÍN
DA
REAL ACADEMIA GALEGA

Número 361

A Coruña

Ano 2000

BOLETÍN
DA
REAL ACADEMIA GALEGA

COORDINADORES: Xosé Ramón Barreiro Fernández e Xesús Alonso Montero

© Real Academia Galega
R/ Tabernas, 11
15001 - A Coruña

COEDITAN: Real Academia Galega Fundación Rodríguez Iglesias Hércules de Ediciones, S. A.

ISBN: 84-87987-21-4

DEPÓSITO LEGAL: C-743/2000

FOTOCOMPOSICIÓN E IMPRESIÓN: Hércules de Ediciones, S. A.
R/ Comandante Fontanes, 61º A B C D
Tfno.: 981 22 05 85; Fax: 981 22 07 17
15003 - A Coruña

ESTA PUBLICACIÓN É POSIBLE GRACIAS Á COLABORACIÓN ECONÓMICA
DA FUNDACIÓN RODRÍGUEZ IGLESIAS
E HÉRCULES DE EDICIONS, S. A.

NÚMERO MONOGRÁFICO EN HONOR DE
D. MANUEL MARTÍNEZ MURGUÍA,
PRIMEIRO PRESIDENTE DA REAL ACADEMIA GALEGA
E A QUEN ESTE ANO ESTÁ DEDICADO
O DÍA DAS LETRAS GALEGAS

ÍNDICE

• A XEITO DE PRESENTACIÓN / FRANCISCO FERNÁNDEZ DEL RIEGO	9
• O NOSO BOLETÍN	13
• ARTIGOS:	
1. — <i>Para unha bibliografía, correcta e completa, de Manuel Murguía /</i> <i>Victoria Álvarez Ruiz de Ojeda</i>	15
2. — <i>Los Precursores (1885): notas de lectura /</i> Xesús Alonso Montero	59
3. — <i>Un ideólogo singular: Manuel Murguía e as bases</i> <i>da nacionalidade de Galicia /</i> Xusto G. Beramendi	73
4. — <i>O periodismo de Manuel Murguía /</i> Xosé Antonio Durán	119
5. — <i>O polígrafo destemido: pensamento literario e crítica en Manuel Murguía /</i> <i>Ramiro Fonte</i>	139
6. — <i>O Diccionario de escritores galegos /</i> Ana Belén Fortes López	163
7. — <i>Ideoloxías lingüísticas no século XIX: Manuel Murguía /</i> Rafael Chacón Calvar	177
8. — <i>Ideas de Manuel Murguía sobre o idioma galego /</i> Henrique Monteagudo	197
9. — <i>Murguía e a arqueoloxía galega /</i> Marcos Martín-Torres	221
10. — <i>A antropoloxía na obra de Manuel Murguía /</i> Fernando Pereira González	245
• CRÓNICA DA REAL ACADEMIA GALEGA:	
1. — Novo Presidente da Real Academia Galega	279
2. — Nova Directiva da Real Academia Galega	282
3. — Relación dos actuais Académicos Numerarios	282
4. — Reforma e aprobación dos Estatutos da Real Academia Galega	283
5. — Sección necrolóxica	284
• <i>Álvaro Cunqueiro Mora /</i> Francisco Fernández del Riego	284
• <i>Rafael Dieste /</i> Xesús Alonso Montero	285
• <i>Francisco Vales Villamarín /</i> Marino Dónega Rozas	287
• <i>Manuel Vázquez Seijas /</i> Antonio Fraguas Fraguas	288
• <i>Xosé Mª Álvarez Blázquez /</i> Xosé Luís Franco Grande	290
• <i>Manuel Chamoso Lamas /</i> Xosé Ramón Barreiro Fernández	291
• <i>Valentín Paz Andrade /</i> Salvador García-Bodaño Zunzunegui	292
• <i>Enrique Chao Espiña /</i> Antonio Gil Merino	294
• <i>Casimiro Torres Rodríguez /</i> Xosé Ramón Barreiro Fernández	296
• <i>Xaquín Lorenzo Fernández /</i> Antonio Fraguas Fraguas	297
• <i>Ramón Martínez López /</i> Francisco Fernández del Riego	300
• <i>Xosé Luís Bugallal Marchesi /</i> Marino Dónega Rozas	301
• <i>Ricardo Carballo Calero /</i> Francisco Fernández del Riego	302
• <i>Ramón Piñeiro López /</i> Carlos Casares Mourinho	303

• <i>Eduardo Moreiras</i> / Luz Pozo Garza	305
• <i>Uxío Torre Enciso</i> / Xosé Ramón Barreiro Fernández	307
• <i>Enrique Vidal Abascal</i> / Xesús Ferro Ruibal	308
• <i>Xosé Trapero Pardo</i> / Luz Pozo Garza	310
• <i>Xosé Filgueira Valverde</i> / Xesús Ferro Ruibal	311
• <i>Antonio Fraguas Fraguas</i> / Ramón Lorenzo	316
6. — Ingreso de Académicos Numerarios desde o ano 1981	325
7. — Persoeiros ós que a RAG dedicou o Día das Letras Galegas desde o ano 1981	326
8. — Seccións da Real Academia Galega	328
9. — Convenios asinados pola RAG desde o ano 1981	329
10. — Institucións con representación da Real Academia Galega	330
11. — Institucións coas que colabora a Real Academia Galega	330
12. — Creación do Premio PADRE SARMIENTO de microtoponimia	331
13. — Doazóns recibidas na Real Academia Galega desde o 1981	332
14. — Publicacións da Real Academia Galega desde 1981	333
• NORMAS PARA A PRESENTACIÓN DE COLABORACIÓNS	335

BOLETÍN
DA
REAL ACADEMIA GALEGA

ANO 2000	A CORUÑA	NÚMERO 361
----------	----------	------------

A XEITO DE PRESENTACIÓN

Por FRANCISCO FERNÁNDEZ DEL RIEGO

A Real Academia Galega presenta neste volume unha edición anovada do seu Boletín tradicional. Singularízase polo seu carácter monográfico, dedicado á figura e á obra de Manuel Murguía, primeiro presidente da institución.

A forza do vello Precursor é unha daquelas forzas que viven en nós, a través de nós ata as xentes que virán. Así como existen días nos que nada nos queda afastado, así existen mentes que sempre viven presencias. Por iso agora, no pescante da laboría murguiana, viaxamos co Precursor nunha segura ruta.

Ó se cumpri-los setenta e cinco anos do seu pasamento, aproveitámo-la efémeride para ofrecerlle a homenaxe que lle debemos aqueles que somos continuadores da traxectoria por el trazada. Son cualificados especialistas actuais nos diversos eidos da cultura galega que o escritor cultivou, os que, con criterios de hoxe, analizan con rigor a súa obra.

Hai nestes traballos que o volume recolle, feitos, lembranzas, actividades, que reflicten a verdadeira figura de Murguía. Neles reactualízase, con visión do noso tempo, a súa limpa exemplaridade. Deséñase o decorrer dunha vida fecunda, ó servizo da cultura galega. Porque Murguía foi adiantado dunha empresa cultural sobre a que se asenta unha realidade á que lle tendeu os primeiros cabos.

Os ensaios que figuran nas seguintes páxinas amosan o labor proteico por el realizado: No campo da creación literaria, no da crítica, no das ideas, no da investigación. Tamén no da historia, que lle adxudicou o maior renome, e na que revelou calidades propias do tempo que lle tocou vivir.

Comezou a súa carreira nas letras facendo versos. Nas horas mozas, decorridas no ambiente de Madrid, alá polos anos 1854, 55 e 56, aflorou a súa vocación lírica. Nesa época alumou unha serie de poemas, na que acreditou fina sensibilidade. Tiña a penas dezaoto anos cando escribiu o “Madrigal”. En “La flor y el aire”, “A una paloma”, “Gloria”, revelou delicadeza e tenrura. Encetou con eles o seu canto, con nobreza e sinxeleza. Aínda no gaguexo do primordial manifestouse un pequeno deus agachado que fornecía vida á inspiración.

Cando Rosalía, chegada a Madrid na primavera do 1856, leu nunha tertulia o seu poema “La flor”, Murguía fíxose eco da valía lírica da autora. Animouna para que cultivase a poesía na fala natal. Así, tres anos despois, xurdiron os seus primeiros versos en lingua galega. Daquela agachou Murguía a súa lira, para que soase só a da Cantora do Sar. Co casamento apagouse, quizais deliberadamente, a voz lírica, a penas alzada, do Precursor.

Xa adquirira este relacións literarias, mesmo políticas, que o axudaran a se abrir camiño en plena mocidade. Colaboraba arreo en revistas e xornais. Foron aparecendo breves novelas súas en folletíns, e unha chea de artigos de crítica literaria. Eran tempos nos que a personalidade do escritor ía cobrando perfil. En *La Ibería* publicou o seu primeiro relato novelístico, *Desde el cielo*. En *La Oliva* aparecía, en folletín, *Crónicas de Galicia*. *Don Diego Gelmírez* z. Bulía xa, no futuro historiador, a idea da Historia de Galicia, que estaba por facer. Salientaba os precedentes ofrecidos polo P. Sarmiento e Cornide Saavedra.

Amosouse Murguía dono do segredo dunha fermosa prosa. Unha prosa evocadora, musical, suxerindo máis que expresando. Os seus coetáneos considerárono mestre dos ensaios de poesía lírica e prosa rítmica. Pero a obra murguiana sobranceou por outros motivos: Polos da súa entrega ó revitalizamento dos valores autóctonos.

Despois do seu casamento con Rosalía, o matrimonio regresou a Galicia. O espírito do país foise adentrando na raíz dos seus sentimentos. Entregouse de cheo, e para sempre, á obra do Rexurdimento galego. Converteuse de súperto en erudito. Publicou o *Diccionario de escritores gallegos*. Editou o primeiro tomo da *Historia de Galicia*. No prólogo e no “discurso preliminar” perfilou un doutrinoamento que vigoraría máis tarde nos tres sucesivos volumes.

O ingreso no Corpo de Arquivos e Anticuarios levouno a desempeña-la Xefatura do Arquivo Xeral de Simancas, e posteriormente o de Galicia. Daque-

la meteuse no mundo dos vellos documentos, e obtivo deles proveitosos resultados. Deu a coñecer na Biblioteca Gallega, fundada por Martínez Salazar, compañeiro e amigo, o libro *Los Precursores*.

Foron moitas outras as tarefas que o gran patriota desenvolveu, rexistradas cumpridamente nas páxinas deste volume conmemorativo. Entre elas, goréntanos lembra-lo influxo que exerceu na produción poética de Rosalía e de Pondal. Ou o que supuxo o seu memorable discurso nos Xogos Florais de Barcelona do 1890. Discurso que lle valeu o nomeamento, en acto solemne, de Mestre en “Gay Saber”.

Polo seu labor de creación e pescuda, gañou merecido prestixio. Converteuse no principal e máis respectado animador dos grupos intelectuais que, en Galicia, traballaban polo renacer da propia cultura. Foi tamén dono dun estilo de seu. Para coñecer ese estilo cómpre le-los retratos de *Los Precursores*, as evocacións das paisaxes, a dos tempos primitivos. Aquelas páxinas lentrecidas de brétemas orixinarias. Páxinas das que alguén dixo “que a visión nelas do pasado galego ten a vida saudosa e prometedora dos longos outonos nas nosas campías”.

Co gallo de presentar este mollo de estudos, tan ilustrativos e documentados, sobre a figura e a obra do Mestre, comprácenos rememora-los días finais como primeiro Presidente da Real Academia Galega. Na súa longa andadura de dezaioito anos á fronte da corporación, deixou nela un calco indeleble. Imaxinamos sempre no seu ser, non a vellez ricaz, chea de naturalidade, aberta ante o mundo, perante tódalas inquietudes do seu país que tanto amou e, polo que traballou sen acougo.

O NOSO BOLETÍN

Esta revista, co título *Boletín da Real Academia Gallega**, foi o órgano oficial e científico da nosa institución desde o 20 de setembro de 1906 a decembro de 1980, data na que se publicou o nº 360. Hoxe, 20 anos despois, reanudámola súa publicación co título *Boletín da Real Academia Galega*, denominación, na actualidade, máis acorde coas características e as tarefas da nosa Corporación. Aínda así, somos consecuentes coa numeración iniciada no ano 1906, razón pola cal o presente volume é o nº 361.

Trátase, no esencial, dun número monográfico sobre a inxente obra poligráfica de don Manuel Murguía, que foi o primeiro presidente da Academia (1906-1923) e un dos grandes estudiosos e concienciadores de Galicia. Non é este volume, xa composto en 1998 (data do septuaxésimo quinto cabodano), a única homenaxe que a Real Academia Galega vai tributar ó seu primeiro presidente, a principal, sen dúbida, a que terá lugar o próximo 17 de maio, Día das Letras Galegas que estará dedicado, por acordo da Academia, á venerable figura de don Manuel Murguía.

* En realidade, os catro primeiros números denomináronse *Boletín de la Academia Gallega*. Xa aprobados os Estatutos polo Ministerio de Instrucción Pública y Bellas Artes, que foron publicados na *Gaceta de Madrid*(2-9-1906), a revista titulouse, desde o número 5 (20-9-1906) *Boletín de la Real Academia Gallega*.

PARA UNHA BIBLIOGRAFÍA, CORRECTA E COMPLETA, DE MANUEL MURGUÍA

Por VICTORIA ÁLVAREZ RUIZ DE OJEDA

... todas ellas carecen de verdaderas noticias bibliográficas y [...], como se copiasen ciegamente unos a otros, el error [...] venía y viene transmitiéndose como artículo de fe.

Manuel Murguía, 1862.

Así xulgaba Murguía, na advertencia preliminar do seu *Diccionario de escritores gallegos*, os estudos bibliográficos que o precederon, e con esta mesma frase, paradoxalmente, poderíamos defini-las bibliografías que sobre o seu autor se teñen feito.

Está claro que elaborar unha bibliografía é sempre tarefa ardua, e no caso de Manuel Murguía (1833-1923) especialmente ardua, pois a súa produción é inxente, os seus primeiros libros convertéronse pronto en verdadeiras rarezas bibliográficas, e os periódicos e revistas nos que colaborou están, cando existen, dispersos en distintas bibliotecas de Galicia e de fóra. Unha dificultade suplementaria radica no feito de que Murguía adoitaba reproducir os seus traballos en diferentes lugares, ás veces en datas moi distantes, completos ou extractados, con ou sen variantes no título; outras veces, editores pouco escrupulosos presentaban como orixinais páxinas que eran, en realidade, reprodución doutras xa publicadas en periódicos, revistas ou libros.

Nas bibliografías de Murguía podemos distinguir dúas etapas: a primeira, en vida do autor e ata 1933, na que as noticias son escasas pero en xeral correctas. Deste período merece destacarse o artigo de José Fontenla Leal (“Obras de Murguía”, **GH**, 31, 30-7-1905 e sgs.), quen foi, como se sabe, promotor da Academia Galega, fidelísimo de Murguía, e coleccionista, na medida das súas poucas posibilidades, de obras galegas e relativas a Galicia. A segunda etapa iníciase en 1933, centenario do nacemento de Murguía, cunha peza de indispensa-

ble consulta, as “Notas bibliográficas” publicadas no número de homenaxe que lle dedicou o *Boletín de la Academia Gallega* o 17 de maio (non hai erro no nome do Boletín: durante a II República Española a Academia prescinde do título de real). Lixeiramente resumido (de 4 páxinas pasa a 3) e cambiado o título polo de “Bibliografía”, este texto, xunto con outros dous dedicados ó autor, incluírase na tirada á parte que se fai no mesmo ano (*Primer centenario del nacimiento de Murguía, 1833-1933*, La Coruña, Academia Gallega).

Debido a C. V. L., sen dúbida César Vaamonde Lores, o traballo é totalmente equivocado, inútil e perturbador para os bibliógrafos e estudiosos posteriores. C. V. L. ofrece un listado de supostas edicións de Murguía no que se mesturan libros con artigos, sen posibilidade de distinción entre ambos, pois todos levan a mesma disposición tipográfica; confunde datas, omite lugares de edición e sistematicamente editoriais ou imprentas e trabuca xéneros literarios, chamando novelas, biografías e ensaios ós artigos publicados en diarios e revistas. Non se crea que exhibo unha dureza inusitada ou que son inxusta con C. V. L., devotísimo de Murguía, por outra parte; repito cualificativos—e omito outros, non menos duros— do mestre Antonio Odriozola, persoa que ó seu saber, non suficientemente recoñecido entre nós (pero si fóra), unía unha simpática bondade.

Foi Antonio Odriozola, en efecto, quen, cincuenta anos despois do artigo de C. V. L., puxo orde na tremenda confusión co seu notabilísimo estudio “Precisiones en torno a la bibliografía y escritos del Patriarca” (*LVG*, 6-7-1983), os datos do cal reproduciu, en parte, en “Las ediciones de Rosalía de Castro y de su esposo en vida de ambos” (*Actas*, t. 1, p. 93-96). Ocúpase Odriozola unicamente dos libros e folletos independentes; analiza, un a un, os tropezos de C. V. L. e traza unha lista, completa e correcta, das edicións murguianas. Pese a Odriozola, as palabras de Murguía conservarán plena vixencia: coma se copiasen cegamente uns ós outros, o incombustible C. V. L. seguirá presente en tódalas bibliografías posteriores, desde Couceiro Freijomil ata hoxe.

Pero isto non é todo. Sobre os erros de C. V. L. acumúlanse outros novos, non menos temibles, aínda que doutro signo. Se aquel foi especialista en crear edicións pantasma, nunca apuxo a Murguía obras que non fosen súas, cousa que está a suceder hoxe. Poñerei dous exemplos. O primeiro é, ademais, reve-

lador dunha tendencia, non por estendida menos asombrosa, pola cal se atribúen a Murguía tódolos textos coetáneos que aparecen asinados coas iniciais M. ou M. M. Así, a Biblioteca Xeral da Universidade de Santiago, caso extremo de irresponsabilidade, adxudica a Murguía, no seu ficheiro informatizado, a novela *El bien ajeno*, asinada con esas iniciais (La Coruña, Tip. de La Mañana, 1898; signatura GA-7201). A atribución non resiste o máis lixeiro exame: ignoro quen sexa o autor de *El bien ajeno*, pero esa novela é, sen dúbida, traducción doutra inglesa. Un segundo exemplo témolo nun recente artigo de Francisco Antón Vidal, que fai a Murguía autor dun texto en portugués, unhas cuartillas que “encontra”, segundo di, na Academia Galega (“Murguía: Um texto en português”, *Agália*, 47, 1996, p. 351-359). Que o texto está en portugués e que a letra é de Murguía ninguén o dubida, pero non se trata dun orixinal do autor: son anotacións que Murguía toma dun libro en portugués e en ningún caso obra propia. Confundindo os seus desexos coa realidade, o despistado Vidal non repara en que Murguía apunta, en cada parágrafo, a páxina de onde o toma (notas ó pé incluídas), e tampouco ve as interpolacións do autor en castelán.

Ante esta situación, creo necesario aborda-lo presente traballo tomando a palabra bibliografía en sentido amplo, é dicir, que non me limitarei a consignar libros e folletos, como fixo Odriozola, senón tamén artigos, conferencias, cartas, poesías, manifestos..., todo aquilo, en fin, que saíse da pluma de Murguía. O criterio que preside este traballo non pode ser outro que, *a contrario*, o da cita que o encabeza, é dicir: tódalas obras de Murguía que aquí se consignan foron vistas por min e a súa descrición feita tendo na man o libro ou a revista de que se trata. Cando, excepcionalmente, me foi imposible ver algunha e tomo a referencia doutro autor, aclároo en cada caso.

Esta bibliografía organízase en tres apartados: a) Libros e folletos; b) Publicacións periódicas e dispersos; c) Apéndice. En Libros e folletos relaciono, en primeiro lugar, as edicións aparecidas en vida do autor, únicas que teñen valor desde o punto de vista crítico, e, en segundo lugar, as edicións póstumas. Neste primeiro apartado benefíciome, naturalmente, da contribución de Antonio Odriozola, sumo ás xa descritas dúas edicións descoñecidas para el (e mailas aparecidas nos últimos anos) e corrijo pequenos erros ou erratas de que

ningún traballo periodístico está exento. No aspecto formal ou de presentación das edicións utilizo a descrición bibliográfica usual, non a catalográfica.

O segundo apartado, Publicacións periódicas e dispersos, aparece dividido nas seguintes seccións: narrativa; artigos; conferencias e discursos; prólogos; cartas; poesías; memorias e informes; circulares e manifestos; edición de textos; lexicografía; fragmentos e notas sobre Rosalía de Castro; entrevistas, e dous apéndices nos que inclúo as antoloxías da obra periodística e mailas traducións. No caso dos artigos, conferencias, etc., ofrezco os datos da primeira publicación e das sucesivas sempre que estean feitas en vida de Murguía, pois nestas puido o autor introducir variantes ou correccións. Por outra parte, isto permítenos apreciar cómo se difundiu a obra de Murguía, especialmente en América, cousa importante non só para efectos bibliográficos, polo menos naquela ocasión, verdadeiramente transcendental, en que a reprodución dun artigo de Murguía nunha revista da Habana foi o desencadeante da creación da Academia Galega. Polo contrario, non me pareceu oportuno consignar as reproducións dos traballos periodísticos de Murguía máis alá do 2 de febreiro de 1923, data da súa morte (cunha excepción: consigno os que se recolleron en volume con posterioridade a esa data). Tamén omito, como é lóxico, as reproducións de prólogos e capítulos de libros aparecidas na prensa.

O terceiro apartado é un apéndice para o curioso; nel menciono os suplementos culturais dirixidos por Murguía onde se poden atopar algúns textos do autor; consigno os manuscritos inéditos, de moi pouca relevancia, e dedico un último epígrafe ás obras nas que Murguía traballou durante algún tempo e non chegou a concluír.

A nómina de artigos debidos a Murguía podería aumentarse discretamente cunha consulta máis demorada da que eu puiden realizar nas hemerotecas de Madrid, Nacional e Municipal. En cambio, a relación podería ampliarse considerablemente se admitisemos, como de Murguía, artigos que apareceron asinados coas iniciais M. e M. M. nas publicacións nas que colaborou. Así, por exemplo, *El Museo Universal* (Madrid) publicou, entre 1860 e 1868, 47 artigos asinados por M. e 3 por M. M., artigos que algúns estarían tentados de atribuír ó noso autor; así o fixo, aínda que colocando o nome de Murguía entre prudentes interrogacións, Elena Páez Ríos, artífice do baleirado desa revista (*El Museo*

Universal, Madrid (1857-1869), Madrid, CSIC, 1952). Pola miña parte, penso que a maioría deses 50 traballos están moi lonxe das preocupacións de Murguía, cando non lle son completamente alleos. Vexamos algúns títulos: “De la distribución de los animales en el globo”; “Gran batería circular flotante con coraza”; “Trajes aldeanos de Suecia y de Noruega”; “Barco para exploración de Livingstone”; “Del uso de las legumbres entre los griegos y los romanos”; “La ciudad de Adowa, en Abisinia”; “La ametralladora, nuevo cañón belga de metralla”, etc. Creo pois que cómpre ser restrictivo neste aspecto e non avultar a bibliografía de Murguía, xa moi extensa, con traballos de moi dubidosa paternidade; actitude prudente que xa vemos adoptada por Catherine Davies, estudiosa da contribución de Murguía a *El Museo Universal* (“Manuel Murguía, Rosalía de Castro y *El Museo Universal*”, **CEG**, XXXII, 96-97, 1981).

A presente Bibliografía consta de 395 entradas: 47 libros e folletos, dos cales 28 son edicións publicadas en vida do autor e 19 póstumas; 12 narracións aparecidas na prensa; 238 artigos; 21 conferencias; 13 prólogos; cartas a 25 correspondentes; 19 poesías, e 20 fichas entre memorias, manifestos, edición de textos, lexicografía, entrevistas...; ademais destas 395 entradas, cítanse máis de 140 reproducións de textos, apéndice á parte. Esta Bibliografía é pois a máis completa das realizadas ata hoxe e espero sexa un instrumento útil para mellor estudar a biografía intelectual do autor, de quen agora conmemorámo-lo 75 cabodano.

ABREVIATURAS

- AAL** *A Aurora do Lima*, Vianna do Castelo (Portugal).
- AC** *Álbum de la caridad. Juegos Florales de La Coruña en 1861, seguido de un mosaico poético de nuestros vates gallegos contemporáneos*, Coruña, Imprenta del Hospicio provincial a cargo de Mariano M. y Sancho, 1862.
- Actas** *Actas do Congreso internacional de estudos sobre Rosalía de Castro e o seu tempo*, 3 v., Santiago de Compostela, Consello da Cultura Galega/ Universidade de Santiago de Compostela, 1986.
- AdG** *Almanaque de la juventud elegante y de buen tono para 1865. Recreativo, agradable, útil y curioso. Dedicado a todas las bellas hijas de Galicia*, Lugo, Soto Freire Editor, 1864. Desde 1865 denomínase *Almanaque de*

- Galicia para uso de la juventud elegante y de buen tono, dedicado a todas las bellas hijas del país.*
- AG** *Almanaque Gallego para...*, Buenos Aires, M. Castro López.
- AGa** *Acción Gallega*, Madrid, 1910.
- ALMU** *Almanaque Literario del Museo Universal para el año de...*, Madrid, Imprenta de Gaspar y Roig.
- ANT** *ANosaTerra*, Coruña, 1907-1908.
ANosaTerra. Idearium da Hirmandade da Fala en Galicia e nas colonias gallegas d'América e Portugal, A Cruña, 1916-1932.
ANosaTerra, Bôas Aires, 1942-1972.
- AT** *ATerra*, Córdoba (República Argentina).
- BOCGB** *Boletín Oficial del Centro Gallego*, Buenos Aires.
- BRAG** *Boletín de la Real Academia Gallega*, Coruña.
- CAM** *Crónica de Ambos Mundos*, Madrid.
- Carré** Carré Aldao, Eugenio, *Literatura gallega*, 2ª ed., Barcelona, Maucci, 1911.
- Ce** *Céltiga*, Buenos Aires.
- CEG** *Cuadernos de Estudios Gallegos*, Santiago.
- CM** *Coruña Moderna*, Coruña.
- DC** *Diario de La Coruña*.
- DG** *Diario de Galicia*, Santiago.
- DO** *Diario de Orense*
- DP** *El Diario de Pontevedra*.
- DS** *El Diario de Santiago*.
- EA** *El Alcance*, Santiago.
- EAEM** *El Álbum de El Miño. Colección de artículos literarios, historia, biografías, novelas, poesías*, t. 1, Vigo, Establecimiento tipográfico de J. Compañel, 1858.
- EBM** *El Barbero Municipal*, Rianjo.
- ECG** *El Correo de Galicia*, Santiago.
- ECU** *El Correo Universal*, Madrid.
- EDG** *El Defensor de Galicia*, Coruña.
- EEE** *El Eco Escolar*, Santiago.
- EEG** *El Eco de Galicia*, Habana.

-
- EEGB *El Eco de Galicia*, Buenos Aires.
- EEGC *El Eco de Galicia*, La Coruña.
- EEL *El Eco del Liceo*, Orense.
- EEO *El Eco de Orense*.
- EHG *El Heraldo Gallego*, Orense.
- EI *El Imparcial*, Madrid.
- EM *El Miño*, Vigo.
- EMP *El Museo de Pontevedra*.
- EMU *El Museo Universal*, Madrid.
- EN *El Noroeste*, La Coruña.
- EP *El País*, Pontevedra, 1857-1858.
- EPG *El Pensamiento Galaico*, Santiago.
- EPM *El País*, Madrid.
- ET *El Tribuno*, Madrid.
- FN *Follas Novas*, Habana.
- FV *Faro de Vigo*.
- GD *Galicia Diplomática*, Santiago.
- GG *Gaceta de Galicia*, Santiago.
- GH *Galicia*, Habana.
- GM *Galicia Moderna*, Habana.
- GN *Galicia Nueva*, Villagarcía de Arosa.
- GRR *Galicia. Revista regional de ciencias, letras, artes, folk-lore, etc.*, La Coruña, Andrés Martínez, Editor, 1887-1889; 1892-1893.
- GRU *Galicia. Revista universal de este reino*, Coruña, 1860-1865.
- HLDL *Hoja Literaria*, supl. cultural de Diario de Lugo.
- Inéditos Naya Pérez, Juan, *Inéditos de Rosalía*, Santiago de Compostela, Publicaciones del Patronato Rosalía de Castro, 1953.
- IER *La España Regional*, Barcelona.
- II *La Iberia*, Madrid.
- LIC *La Ilustración Cantábrica*, Madrid.
- LICo *La Ilustración Coruñesa*.
- LIdGA *La Ilustración de Galicia y Asturias*, Madrid.
- LIGA *La Ilustración Gallega y Asturiana*, Madrid.

LIM	<i>La Idea Moderna</i> , Lugo.
LIn	<i>La Integridad</i> , Tuy.
LO	<i>La Oliva</i> , Vigo.
LPG	<i>La Patria Gallega</i> , Santiago.
LPP	<i>La Pequeña Patria</i> , Santiago.
LT	<i>La Temporada en Mondariz</i> , Mondariz.
LVG	<i>La Voz de Galicia</i> , La Coruña.
Mo	<i>Mondariz. Suplemento a La Temporada</i> , Madrid.
MI	<i>Mi Tierra</i> , Orense.
Po	<i>Posío. Arte y Letras</i> , Orense.
RE	<i>Revista de España</i> , Madrid.
RG	<i>Revista Galaica</i> , Ferrol.
RGa	<i>Revista Gallega</i> , Coruña.
San	<i>Santiago</i> , Santiago.
Saralegui	<i>Galicia y sus poetas. Poesías escogidas de autores gallegos contemporáneos</i> , coleccionadas y precedidas de un prólogo por Leandro de Saralegui y Medina, Ferrol, Est. tipográfico de Ricardo Pita, 1886.
SPE	<i>Semanario Pintoresco Español</i> , Madrid.
Su	<i>Suevia</i> , Buenos Aires, 1913.
VG	<i>Vida Gallega</i> , Vigo.

A. LIBROS E FOLLETOS

I. EDICIÓN EN VIDA DO AUTOR (1856-1923)

1. *Desde el cielo. Novela original*, 5ª ed., Vigo, Imprenta de La Oliva, 1856, 95 p.

Aínda que figura como 5ª ed., debe considerarse a primeira. As supostas catro anteriores son pantasma, é dicir, incorrectas denominacións para a súa aparición nos folletíns non paxinados de distintas publicacións periódicas, e, por tanto, non susceptibles de pasaren ó estado de publicacións independentes. Desas catro, vimos unha, xa mencionada por Odriozola, a publicada no diario **LI**, do 7 ó 23-8-1855. Segundo as informacións periodísticas coetáneas, sen dúbida proporcionadas polo propio autor, apareceu ademais nos xornais *La Palma* (Cádiz), *El Centinela de Asturias* e *El Correo de Andalucía*.— Véxase A.I.25.

2. *El ángel de la muerte*. Narración, Madrid, Imp. de La Crónica a cargo de J. Casas y Díaz, 1857 (Biblioteca de novelas de La Crónica), 228 p.

A publicidade editorial menciona tres “edicións”, noticia recollida por Fontenla Leal, quen acrecenta: “la última, por el *Diario de la Marina* de esta capital. En la Biblioteca del Centro Gallego se halla un ejemplar” (GH, 33, 13-8-1905).

3. *Mientras duerm e. Novela*, Madrid, Imp. de La Iberia, 1857, 118 p.

4. *D. Diego Gelmírez. Novela original*. Publicada en el folletín de Las Novedades, Madrid, Imprenta de Las Novedades a cargo de J. Heredia, 1859, 64 p.

Con anterioridade, publicouse por entregas no folletín de LO, 49 (19-7-1856) a 58 (20-8-1856).

5. *La mujer de fuego. Novela original*. Publicada en el folletín de Las Novedades, Madrid, Imprenta de Las Novedades a cargo de J. Heredia, 1859, 30 p.

6. *La primera luz. Libro de lectura para uso de las escuelas de primeras letras de Galicia* por M..., Vigo, Imp. de J. Compañel, 1859, 52 p.

“Contiene veintisiete lecciones sobre geografía e historia, y biografías de los más distinguidos hijos de este antiguo reino, acomodadas a la sencilla inteligencia de los niños”.

Descrita por Odriozola, esta edición non aparece en ningunha das bibliotecas por el mencionadas.

7. *Diccionario de escritores gallegos*, Vigo, J. Compañel, Editor, 1862, XXXII, 232 p.

Publicado por entregas, quedou incompleto, na voz “Freyre Castrillón (D. Manuel)”.—As fichas biobibliográficas dos autores van precedidas dun estudio titulado “De la imprenta en Galicia”, cunha nómina de impresores e obras (p. 7-36).

7b. Apéndice: *Antología gallega. Colección de escritos escogidos [sic] en prosa y verso de los mejores autores gallegos*, Vigo, J. Compañel, Editor, 1862, 228 p. (hai erro na paxinación: son 128 p. en lugar de 228).

Quedou incompleta. Organizada en tres apartados (obras en castelán, en galego e en latín, con trad. castelá), non chegou a concluírse o primeiro.

8. *Historia de Galicia*, t. 1, Lugo, Imprenta de Soto Freire, Editor, 1865, XXVI, 599 p.

9. *Historia de Galicia*, t. 2, Lugo, Imprenta de Soto Freire, Editor, 1866, 580 p.

10. *La primera luz. Libro de lectura para uso de las escuelas de primeras letras de Galicia* por M..., 2ª ed. corr., Lugo, Imp. de Soto Freire, Editor, 1868, 64 p.

“Contiene veintisiete lecciones sobre geografía e historia, y biografías de los más distinguidos hijos de este antiguo reino, acomodadas a la sencilla inteligencia de los niños”. – “De Real Orden declarada de texto para la lectura en las escuelas de primera enseñanza”.

11. *El foro. Sus orígenes, su historia, sus condiciones*, Madrid, Librería de Bailly Bailliere, 1882, 260 p.

“Estudios sobre la propiedad territorial en Galicia”.- “Memoria premiada en el Certamen Literario celebrado en Pontevedra el 18 de agosto de 1882”.

12. *El arte en Santiago durante el siglo XVIII y noticia de los artistas que florecieron en dicha ciudad y centuria*, Madrid, Establecimiento tipográfico de Ricardo Fe, 1884, 244 p.

Antes da súa ed. en volume, publicouse por entregas en **RE**, LXIII, 251 (jul.–ag. 1878) a LXIX, 273 (jul.–ag. 1879).

13. *Los precursores. Faraldo. Aurelio Aguirre. Sánchez Deus. Moreno Astray. Pondal. Cendón. Rosalía Castro. Serafín Avendaño. Vicetto. Ignotus*, Coruña, Latorre y Martínez, Editores, Imprenta de La Voz de Galicia, 1885 [cub., 1886] (Biblioteca gallega, 1), 274 p.

Segundo declaración de Murguía a Pondal (cartas de 5-10-1882 e 18-3-1883), comezou este libro en 1882 e enviouno ó xornal *La Nación Española*, de Buenos Aires, para a súa publicación por capítulos. Coincide esta noticia coa proporcionada por Fontenla Leal: “*Los precursores*. La primera edición la publicó *La Nación* de Buenos Aires; la segunda la Biblioteca Gallega” (**GH**, 31, 30-7-1905). Na Habana, **EEG** reproduciu os capítulos de Sánchez Deus, co tít. “Un gallego ayudante de Garibaldi. Leonardo Sánchez Deus”, 32 (4-2-1883) a 35 (25-2-1883); Moreno Astray, 37 (11-3-1883) e sgs.; Aurelio Aguirre, 69 (21-10-1883) a 71 (4-11-1883); Serafín Avendaño, 73 (18-11-1883) a 80 (6-1-1884). O capítulo de Rosalía publicouse ademais en **GM**, 16 (16-8-1885) e sgs. En canto ó volume, imprimiuse a finais de 1885 e púxose á venda en xaneiro-febreiro de 1886, de aí a discordancia de datas entre portada e cuberta.

14. *Galicia*, Barcelona, Establecimiento tipográfico-Editorial de Daniel Cortezo y C.^a, 1888 (España. Sus monumentos y artes. Su naturaleza e historia), 1.196 p.

15. *Historia de Galicia*, t. 3, Coruña, Librería de Andrés Martínez, 1888, XXVIII, 397 p.

“Impreso a costa del Centro Gallego de La Habana”.

16. *El regionalismo gallego. Ligeras observaciones por [...] al discurso leído por el señor D. Antonio Sánchez Moguel en su recepción en la Real Academia de la Historia, de Madrid, el 8 de diciembre de 1888*, Habana, Imp. y Papelería La Universal de Ruiz y hno., 1889, VI, 57 p.

No mesmo ano dispensouse en dúas publicacións periódicas: **GRR**, 3, marzo 1889; 4, abr. 1889; 5, mayo 1889; **EEG**, 355 (13-4-1889) a 369 (20-7-1889).

17. *Historia de Galicia*, t. 4, Coruña, Librería de Eugenio Carré, 1891, XVIII, 383 p.

“Impreso a costa del Centro Gallego de La Habana”.

18. *En prosa*, Coruña, Imprenta y Librería de E. Carré, 1895, XIX, 149 p.

Recompilación de numerosos fragmentos de prosa lírica ou rítmica, contén ademais o relato “El puñalito”.- A prosa rítmica foi xénero de predilección do autor; sobre a cronoloxía destas producións ofrece datos no prólogo do volume. Moitos dos fragmentos que o compoñen –e outros, que non pasaron a el– publicáronse antes en diversos periódicos, vg.: *El Liceo* (Puerto Príncipe, Cuba, ca. 1862), *La Ilustración* (Madrid, 1870); **EI** (1879), **LIC** (1882), **EEG** (1888, 1893), **LPP** (1891). Con posterioridade apareceron fragmentos en varias publicacións, entre elas: **EEG** (1897), **GG** (1899); **San** (1902); **CM** (1905); **ANT** (1907-8); **EEGB** (1914).- Véxase A.I.25.

19. *D. Diego Gelmírez*, Coruña, Imprenta y Librería de Carré, 1898, XIV, 212 p.

Texto dunha conferencia, é obra distinta, por tanto, da novela do mesmo título.

20. *Lugo, su antigüedad y sus monumentos*, folletín de *El Eco de Galicia*, Lugo, Tip. de A. Villamarín, 1898, 64 p.

Fragmento de *Galicia* (1888).- Ed. cit. por Odriozola.

21. *Historia de Galicia*, t. 1, 2ª ed., Coruña, Librería de Eugenio Carré, 1901, XXXIII, 702 p.

“Impresa a costa de El Centro Gallego de La Habana”.

22. *Los trovadores gallegos*, La Coruña, Imprenta y Fotograbado de Ferrer, 1905, 52 p.

“Edición costeada por varios amigos del autor”.— É o texto dunha conferencia lida o 22 de xaneiro de 1905, na Academia de Belas Artes da Coruña, co tít. “Breves consideraciones acerca de los Cancioneros galecio-portugueses de la Vaticana y Colocci-Brancuti, y trovadores gallegos que en ellos figuran”.

22 b. No mesmo ano publicouse, xunto coas conferencias pronunciadas por E. Pardo Bazán, Ramón L. de Vicuña, O. Romero y Rodrigo e outros en *Conferencias que, patrocinadas por dicha corporación, se han dado en la sala de actos de la Reunión de Artesanos, 1904-1905*, La Coruña, Academia Provincial de Bellas Artes, 1905, 1 v. (pax. var.).

23. *Historia de Galicia*, t. 2, 2ª ed., Coruña, Librería de Eugenio Carré, 1906 [v. de port., 1905], 688 p.

“Impresa a costa de El Centro Gallego de La Habana”.

24. *Apuntes históricos de la provincia de Pontevedra*, Mondariz, Imprenta del Establecimiento, 1907 (Biblioteca de La Temporada en Mondariz), 69 p.

25. *Desde el cielo*, Madrid, Librería de los Sucesores de Hernando, Imprenta Artística Española, 1910 (Biblioteca de escritores gallegos, 3), 152 p.

2ª ed. en vol., ofrece variantes de importancia respecto á 1ª.— Contén ademais: “El puñalito”, relato; “La poesía gallega en el siglo XVII (Fragmento de un discurso)”, extracto do discurso consignado en B.III.9, e “Versos prosaicos”, que son fragmentos do libro *En prosa*.— Segundo afirmación de Aurelio Ribalta, repetida por moitos, *Desde el cielo* alcanzou nove edicións e traducións ó alemán, ó inglés e dúas ó portugués. Ninguén ten visto tales traducións; en canto ás “edicións”, aparecidas, supoñemos, nos folletíns dos periódicos, coñecemos dúas: a xa indicada de **LI** (7 a 23-8-1855) e a aparecida, do 2-1-1863 ó 28-2-1863, en **EEE**, tamén como folletín non paxinado.

26. *Apuntes históricos de la provincia de Pontevedra*, Mondariz, Imprenta del Establecimiento, 1913 (Biblioteca de La Temporada en Mondariz), 69 p.

27. *Historia de Galicia*, t. 5, Coruña, Imprenta y Fotograbado de Ferrer, 1913, 224 p.

“Impreso a costa de El Centro Gallego de La Habana”.— O volume quedou incompleto, con só tres capítulos publicados. A obra trúncase coa proclamación de Bermudo II como rei de Galicia (ano 982).

II. EDICIÓN PÓSTUMAS

INÉDITOS

1. [*Memoria sobre el Archivo General de Galicia*], S. I., s. i., s. a. [La Coruña, 1942], 59 p.

En tódalas bibliotecas consultadas, este volume carece de portada, de cuberta e de pé de imprenta. No exemplar da Biblioteca do Mosteiro de Poio hai unha cuartilla, manuscrita por C[ésar] V[laamonde] L[lores], que di o seguinte: “Falta por imprimir la portada de este trabajo, y una *nota o noticia* que yo le había de poner.// Se publica por primera vez y, por tanto estuvo inédita hasta ahora y es obra inédita de Murguía// C. V. L. // Coruña, 1942”. – En canto ó título, en cada biblioteca ténselle aplicado un (e incluso varios títulos, un para cada exemplar existente), segundo o criterio de cada bibliotecario. Pola miña parte, tiven acceso a unha copia do texto orixinal, obrante nunha colección particular: é un manuscrito de 52 f. con correccións autógrafas de Murguía, asinado por este e datado o 20 de marzo de 1871. O seu título é: *Memoria sobre el Archivo General de Galicia presentada al Excmo. Sr. D. Manuel Ruiç Zorrilla, Ministro de Fomento, por D. Manuel Murguía, Jefe de tercer grado del Cuerpo de Bibliotecarios, Archiveros y Anticuarios y encargado del General de Galicia.*

ÉDITOS

La primera luz

2. En Murguía, Manuel, *Política y sociedad en Galicia*, Madrid, Akal, 1974, 220 p.

É a primeira antoloxía que se fixo da obra de Murguía, seleccionada e presentada por X. Alonso Montero. Contén integramente *La primera luz* (p. 151-199), editada a partir da 2ª ed., e unha selección da prosa murguiana. V. o contido do vol. en B.XIII.1.

Historia de Galicia

3. *Historia de Galicia*, 14 v., Bilbao, La Gran Enciclopedia Vasca, 1979.

Contén ademais a *Historia de Galicia*, de Benito Vicetto, e as seguintes obras de Murguía: *Galicia*; *D. Diego Gelmírez (1898)*; *Los trovadores gallegos*; *El foro* (todas en reprodución fotográfica da 1ª ed. agás os vol. 1 e 2 da *Historia de Galicia*, que o son da 2ª ed.).

El arte en Santiago...

4. [*Biografías III*], La Coruña, Edinosa, 1993 (Tradiciones y personajes de Galicia).

Contén: Ojea, José, *Célticos*. Murguía, Manuel, *El arte en Santiago durante el siglo XVIII y noticia de los artistas que florecieron en dicha ciudad y centuria*.

Los precursores

5. *Los precursores*, Buenos Aires, Emecé Editores, 1940 (Colección Hórreo, 2).

6. *Los precursores*, 2ª ed., Buenos Aires, Emecé Editores, 1944 (Colección Hórreo, 2).

7. *Los precursores*, La Coruña, La Voz de Galicia, 1975 (Biblioteca gallega).– Reprod. fotográfica da ed. de Coruña, 1885.

8. *Los precursores*, La Coruña, La Voz de Galicia, 1976 (Biblioteca gallega).– Reprod. fotográfica da ed. de Coruña, 1885.

9. *Biografías I*, 2 v., La Coruña, Edinosa, 1993 (Tradiciones y personajes de Galicia).

Contén: Vesteiro Torres, Teodosio, *Galería de gallegos ilustres*. Murguía, Manuel, *Precursores* [sic].

10. *Los precursores*, A Coruña, Edinosa, 1995.

Contén ademais: *El arte en Santiago durante el siglo XVIII y noticia de los artistas que florecieron en dicha ciudad y centuria*.

Galicia

11. *Galicia*, Barcelona, El Albir, 1981.

12. *Galicia*, 2 v., Vigo, Edicións Xerais de Galicia, 1982 (Extramuros, 8-9).– Introducción de Justo G. Beramendi.– Reprod. fotográfica, en tamaño reducido, da ed. de Barcelona, 1888.

13. *Galicia*, 2 v., Santiago de Compostela, Sálvora, 1985 (Biblioteca de autores gallegos).– Prólogo e bibliografía por Justo G. Beramendi.– Reprod. fotográfica, en tamaño reducido, da ed. de Barcelona, 1888.

En prosa

14. *En prosa. Textos en galego*, Oseiro-Arteixo, Asociación VV. Manuel Murguía, 1996, 196 p.– Contén ademais os catro textos do autor en lingua galega (B.II.235, B.III.4, B.III.21, B.VI.1).

D. Diego Gelmiré z(1898)

15. *Don Diego Gelmiré* z, Buenos Aires, Nova, 1943 (Camino de Santiago, 4).

16. *Don Diego Gelmiré* z, Santiago de Compostela, Compostela, 1992 (El Correo Gallego. Biblioteca 114, 60).

Los trovadores gallegos

17. *Los trovadores gallegos*, Santiago de Compostela, Consellería de Cultura, Comunicación Social e Turismo, 1998.—Reprod. fotográfica da ed. de La Coruña, 1905.

EDICIÓN FRAGMENTARIAS

Historia de Galicia

18. *Historia de Galicia* (Resumen esencial), Buenos Aires, Centro Gallego, 1933, 64 p.

“La publica el Centro Gallego de Buenos Aires, como homenaje a la memoria de don Manuel Murguía, en el centenario del nacimiento del gran polígrafo”.

19. *Aparición del cristianismo en Galicia con la predicación del Apóstol Santiago*, Orense, Suplemento de *Misión*, 55, 15-7-1937, 8 p.

Parágrafos extractados da *Historia de Galicia*, t. 2, 2ª ed.

B. PUBLICACIONES PERIODÍSTICAS E DISPERSOS

I. NARRATIVA

1. “Luisa. Cuento”, folletín de **LI**, 178, 14-1-1855; 180, 17-1-1855; 181, 18-1-1855; 182, 19-1-1855.

2. “El regalo de boda. Novela”, folletín de **LI**, 186 (24-1-1855) a 246 (3-4-1855).

3. “Mi madre Antonia, primera parte del libro de un loco. Novela”, folletín de **LO**, 4 (13-2-1856) a 129 (31-3-1857).

Quedou incompleta. Publicáronse 25 capítulos en 42 entregas.

4. “La Virgen de la Servilleta”, **LO**, 40, 18-6-1856.

Reprod. en **GRU**, 2, 15-1-1862.

5. “Ayuda de Dios”, **EMU**, 20, 30-10-1858.

- Reprod. en **EHG**, 168, 19-8-1876; 169, 23-8-1876; 170, 26-8-1876.
6. “Un canción de Musard”, **EAEM**, pp. 300-301, 308-310.
7. “Olivia”, **EMU**, 9(1-5-1859) a 12(15-6-1859).
8. “El sepulcro de Moore”, **EMU**, 37, 9-9-1860; 38, 16-9-1860.
9. “El último recuerdo”, **EMU**, 39, 23-9-1860; 40, 30-9-1860.
10. “Los lirios blancos”, **CAM**(segundo Odriozola, que non dá máis datos).
11. “Cuadros de costumbres gallegas. Ana María”, **AdG 1865**, 1864, p. [85]-101.
Reprod. en **EHG**, 172, 2-9-1876; 173, 6-9-1876; 174, 9-9-1876; en **EEG**, 54, 8-7-1883; 59, 11-8-1883; 65, 23-9-1883.
12. “El puñalito”, **EI**(segundo Odriozola, que non consigna data).
Recoll. en A.I.18 e A.I.25.

II. ARTIGOS

1. [“Recensión de *La familia*, de José Plácido Sansón”], **EI**, 13-6-1854 (segundo J. Renales Cortés, *Celtismo y literatura gallega. La obra de Benito Vicetto y su entorno literario*, vol. 1, Santiago de Compostela, Xunta de Galicia, 1996, p. 121, n. 303).
2. “Dos palabras sobre Bellas Artes. *Boabdil o el suspiro del moro*, cuadro histórico por don Joaquín Espalter”, **II**, 137, 24-11-1854.
Asina M. M.
3. “Puerta del Sol”, **II**, 211, 22-2-1855. Asina M. M.
4. “Revista de la semana. La novela en España. *El final de Norm a*. Revista peninsular”, **ECU**, 15-12-1855 (segundo J. Renales Cortés, *op. cit.*, p. 207, n. 192).
5. “Aniversario” [dos mártires de Carral], **LO**, 25, 26-4-1856.
Reprod. en **EEG**, 46, 13-5-1883; en **FN**, 152, 29-4-1900.
6. “De la historia de Galicia”, **LO**, 57, 16-8-1856.
7. “*Los hidalgos de Monforte*”, **LO**, 62, 3-9-1856.
Asina M.- Recensión da novela de Benito Vicetto.
Reprod. en **EDG**, 15, 4-11-1856; en **RG**, 5, 15-7-1874.
8. “Vigo 13 de setiembre”, **LO**, 65, 13-9-1856.
Asina M. M.- Editorial sobre a situación política europea.
9. “Vigo 17 de setiembre”, **LO**, 66, 17-9-1856.

Asina M. M.—Editorial contra Narváez e contra a prensa conservadora.

10. “Recuerdos”, **LO**, 67, 20-9-1856.

Asinan “Alejandro Chao y Manuel Murguía”.—Crónica dunha viaxe a Vigo en forma de carta dirixida a Teodomiro e Serafín Avendaño.

11. “El castillo de Bayona en Galicia”, **SPE**, 1856.

Reprod. en **LO**, 88, 3-12-1856; en **EDG**, 30, 9-12-1856.

12. “De las diversas causas que han influido de una manera desfavorable en el desarrollo de nuestra literatura provincial”, **LI**, 2_?-12-1856.

Reprod. en **LO**, 96, 31-12-1856; 97, 3-1-1856 [i. e. 1857]; 101, 17-1-1857; 102, 21-1-1857. Con esta aclaración: “Próximo a ver la luz pública el *Ensayo de una historia literaria de Galicia* [...], creemos oportuno trasladar a nuestras columnas el artículo que de la misma obra publicó anteayer **LI**” (véxase C.III.1).

13. “Resumen de la historia política de Galicia”, **LO**, 110, 14-2-1857; 116, 28-2-1857; 119, 7-3-1857; 122, 14-3-1857.

Con esta nota: “Este Resumen fue escrito expresamente para el *Almanaque histórico-estadístico-literario de Galicia*, que, redactado por los escritores del país, debió publicarse en La Coruña bajo la dirección del Sr. D. Ricardo Puente y Brañas”.

14. “Del poeta de Galicia”, **LO**, 125, 21-3-1857.

15. “*La flor*. Poesías de la señorita doña Rosalía de Castro”, **LI**, 12-5-1857.

16. “*El lago de la Limia*”, 1857.

Recensión desta novela de Benito Vicetto, destinada ás columnas de **EM**.
Reprod. en **RG**, 6, 30-7-1874.

17. “Biografía de D. José Puente y Brañas”, **EMU**, 16, 30-8-1857.

Reprod. en **EP**, 6, 4-10-1857; en **RG**, 2, 30-5-1874; en **LIGA**, 19, 8-7-1880; en **EEG**, 231, 28-11-1886; en **EEGB**, 292, 30-11-1899.

18. “Crítica literaria. *Rodrigo el Campeador*, estudio histórico por don Manuel Malo de Molina...” [e outros libros], **LI**, 992, 24-9-1857.

Unha frase de Murguía sobre a existencia “mítico-fabulosa” do Cid dá lugar a unha polémica con M. Malo de Molina.

19. “Poesía gallega contemporánea”, **EMU**, 2, 30-1-1858; 4, 28-2-1858; 6, 30-3-1858.

20. “El castillo de San Antón”, **EMU**, 3, 15-2-1858.

Reprod. en **LIC**, 24, 28-8-1882; en **EEG**, 31, 28-1-1883.

21. “Viage [sic] pintoresco por la ría de Vigo”, **EMU**, 5, 15-3-1858; 6, 30-3-1858; 7, 15-4-1858.

Reprod. en **EAEM**, p. 504-511, 516-519, 524-527 (hai erros na paxinación); en **EHG**, 21 (21-5-1874) a 30 (30-7-1874).

22. “El artificio de Juanelo”, **EMU**, 7, 15-4-1858.

23. “Monumentos celtas descubiertos en la provincia de Granada”, **EMU**, 9, 15-5-1858.

24. “Curso artístico. La estatua de Murillo”, **EMU**, 16, 30-8-1858.

25. “Exposición de Bellas Artes de 1858”, **EMU**, 20, 30-10-1858.

26. “El acueducto de Segovia”, **EMU**, 24, 25-12-1858.

27. “Un artista”, **EAEM**, p. 542-547.

Coa dedicatoria “A. R. C.”.

Reprod., co tit. “Ignotus” e con variantes, en *Los precursores* (1885).

28. “Arco de Santa María en Burgos”, **EMU**, 1, 1-1-1859.

29. “Monumentos romanos en Mérida”, **EMU**, 4, 15-2-1859.

30. “La Ribera y San Francisco en Vigo”, **EMU**, 6, 15-3-1859.

31. “De la escultura en España”, **EMU**, 16, 15-8-1859; 17, 1-9-1859.

32. “Don Suero de Toledo”, **EMU**, 18, 15-9-1859.

33. “El Real Hospital de Santiago”, **EMU**, 1, 1-1-1860.

Reprod. en **EHG**, 18, 30-4-1874.

34. “La imprenta en Galicia”, **EMU**, 39, 23-9-1860.

Reprod. en **GRU**, 6, 15-12-1860; en **EM**, 9-3-1861.

35. “Camoens y sus rimas”, **EMU**, 47, 18-11-1860; 49, 2-12-1860; 51, 16-12-1860.

Reprod. en **LIGA**, 16, 8-6-1880; 22, 8-8-1880; 31, 8-11-1880.

36. “De las guerras de Galicia en el siglo XV y de su verdadero carácter”, **GRU**, 8, 15-1-1861; 9, 1-2-1861; 10, 15-2-1861.

Segundo Odriozola, tamén en **CAM**.

37. “Protesta del reino de Galicia en las Cortes de Santiago”, **EMU**, 10, 10-3-1861. Asina M. M.

38. “Un viaje a Portugal”, **EMU**, 14, 7-4-1861.

39. “De la censura de novelas y de su inutilidad”, **CAM**, 9, 1-5-1861.

40. “El palacio del Dux en Venecia”, **EMU**, 41, 13-10-1861.

41. “Alonso Cano”, **EMU**, 42, 20-10-1861.
42. “Cruz de plata existente en la colegiata de S. Ildefonso (La Granja)”, **EMU**, 44, 3-11-1861.
43. “Las torres de la catedral de Santiago”, **EMU**, 21, 25-5-1862.
44. “Don José Ferreyro”, **EMU**, 19, 10-5-1863.
45. “Bayona de Galicia y su colegiata”, **EMU**, 20, 15-5-1864.
46. “Congreso agrícola gallego”, **EMU**, 43, 23-10-1864; 44, 30-10-1864.
47. “Galería de gallegos ilustres. Don Nicomedes Pastordíaz [*sic*]”, **AdG 1865**, 1864, p. 40-48.
48. “Efemérides” [de Galicia], **AdG 1866**, 1865, p. 3-7.
49. “Necrologio” [de Santiago Piñeiro Casas, Eduardo Ruiz Pons, Elisardo Ulloa, Francisco Constanti, Manuel Peña Cagigao], **AdG 1866**, 1865, p. 85-86.
Asina M.; no índice, Murguía.
50. “Necrologio” [de Domingo Díaz de Robles e Luis Hermida], **AdG 1868**, 1867, p. 97-98.
51. “La mujer de Orense”, en *Las mujeres españolas, portuguesas y americanas tales como son*, vol. 2, Madrid/ La Habana, 1873, p. 232-249.
Recoll. en *Os galegos pintados por si mesmos. A muller tradicional* (ed. de R. Polín), Vigo, Edicións Xerais de Galicia, 1996, p. 115-130.
52. “Romance de Silvana”, **EEG**, 3, 24-3-1878.
Con esta aclaración: “Del libro inédito *Rimas populares de Galicia*”.
Reprod. no mesmo **EEG**, 112, 17-8-1884.
53. “La escuela de dibujo de la Sociedad Económica de Santiago”, **LIdGA**, 1, 15-6-1878.
En nota, esta aclaración: “De un libro inédito: *El arte en Santiago durante el siglo XVIII*”.
54. “Necrología. D. Carlos R. Fort y Pazos. D. Francisco Añón”, **LIdGA**, 1, 15-6-1878.
Sen sinatura.
55. “Los periódicos ilustrados de Galicia”, **LIdGA**, 2, 1-7-1878
Reprod., con algunha variante de interese, en **LIGA**, 7, 8-3-1880.
Recoll. en *O gravado en Galicia. O gravado compostelán* (ed. de J. D. Buján Núñez), Santiago de Compostela, Dirección Xeral de Cultura, 1995, p. 37-42;

este vol. contén ademais un extracto de El arte en *Santiago durante el siglo XVIII*... baixo o rubro de “Grabadores compostelanos”, p. 29-34.

56. “Bibliografía. *Desde la reja. Cantos de un loco*, por D. Valentín Lamas Carvajal. Orense, 1878”, **LIdGA**, 3, 1-8-1878.

Recoll. en Durán, J. A., *Crónicas, I: agitadores, poetas, caciques, bandoleros y reformadores en Galicia*, Madrid, Akal, 1974, p. 44.

57. “El Ferro-carril del Noroeste”, **LIdGA**, 3, 1-8-1878.

58. “La breve nota bibliográfica...”, **LIdGA**, 4, 15-8-1878.

Resposta á polémica suscitada na prensa galega pola crítica de Murguía a *Desde la reja* (B.II.56).

Recoll. en Durán, *op. cit.*, p. 45-46.

59. “Crítica literaria” [de *Galería biográfica de músicos gallegos*, por José M. Varela Silvaril], **LIdGA**, 5, 1-9-1878.

60. “Pastor Díaz”, **LIdGA**, 5, 1-9-1878.

Sen sinatura.

Reprod., sen sinatura, en **EEG**, 18, 29-10-1882; con sinatura, en **LIGA**, 6, 28-2-1880; en **LPG**, 10, 15-10-1891.

61. “Bibliografía. *Los nuevos tratamientos curativos de las enfermedades sifilíticas* [...] de Luis Rodríguez Seoane”, **LIdGA**, 6, 15-9-1878.

62. “Crítica literaria” [de *Espiñas, follas e fro res*, por V. Lamas Carvajal], **LIdGA**, 6, 15-9-1878.

Recoll. en Durán, *op. cit.*, p. 91-101.

63. “Nuestro pensamiento”, **LIGA**, 1, 10-1-1879.

64. “D. Saturnino Álvarez Bugallal. Apuntes biográficos”, **LIGA**, 2, 20-1-1879; 4, 10-2-1879; 5, 20-2-1879; 6, 28-2-1879.

65. “Ferro-carril de La Coruña a Santiago”, **LIGA**, 3, 30-1-1879.

66. “De actualidad”, **LIGA**, 7, 10-3-1879.

67. “Los últimos momentos de Herodes. Estatua en yeso de D. I. Brocos”, **LIGA**, 8, 20-3-1879.

Reprod., co título “Artista gallego”, en **GG**, 77, 5-4-1879.

68. “Bibliografía” [obras de L. Otero Pimentel e M. Ortega Macetty], **LIGA**, 9, 30-3-1879. Asina M. M.

69. “La leyenda en Galicia”, **LIGA**, 11, 20-4-1879.

70. "Sillería de coro de la catedral de Santiago", **LIGA**, 12, 30-4-1879.
71. "Don Genaro Pérez Villaamil", **LIGA**, 14, 20-5-1879.
72. "La estatua de Méndez Núñez", **LIGA**, supl. al núm. 19, julio 1879.
73. "¿Desaparecerán los dialectos?", **LIGA**, 21, 30-7-1879.
74. "Los individuos de la Junta de Beneficencia de naturales de Galicia en La Habana", **LIGA**, 30, 30-10-1879; 34, 10-12-1879; 35, 20-12-1879; 36, 30-12-1879.
75. Sección "Revista de la decena", **LIGA**, 1879.
76. "Gracias de un chiflado", **LIGA**, 12, 28-4-1880.
Polémica con M. Sánchez Silva, autor dun artigo ofensivo para os galegos publicado en *El Eco de Utrera*.
77. "La miseria en Galicia", **LIGA**, 14, 18-5-1880.
78. "Nuevas injurias", **LIGA**, 15, 28-5-1880.
Defensa dos galegos ante os ataques de Torres Campos, articulista de *El Demócrata*.
Reprod. en **RGa**, 219, 21-5-1899.
79. "El hambre en Galicia", **LIGA**, 16, 8-6-1880.
Asina M.
80. "Insiste", **LIGA**, 17, 18-6-1880.
Prosegue a polémica iniciada en "Nuevas injurias".
Reprod. en **RGa**, 219, 21-5-1899.
81. "A El Eco de Utrera", **LIGA**, 18, 28-6-1880.
Asina M. M.—Continuación de "Gracias de un chiflado".
82. "Poesía popular gallega", **LIGA**, 2, 18-1-1881.
Reprod. en **RGa**, 279, 22-7-1900; en **EEGB**, 358, 30-9-1901.
83. "Irlanda y Galicia", **HLDL**, 70, 3-4-1881; 72, 30-4-1881; 73, 15-5-1881.
Reprod. en **LIGA**, 11, 18-4-1881; 12, 28-4-1881; 14, 18-5-1881.
84. "Ruiz Aguilera", **LIGA**, 19, 8-7-1881.
85. "El Folk-Lore español", **LIGA**, 28, 8-10-1881.
86. "El Folk-Lore gallego", **EI**, 10-10-1881 (segundo Antonio Machado Álvarez *Demófilo*).
Reprod. en *El Mercantil Sevillano*, 691 (19-10-1881) e sgs.; en **LIGA**, 30, 28-10-1881; en **GD**, 30, 9-2-1884; 31, 13-2-1884; 32, 20-2-1884.

87. "Ignacio León y Escosura", **LIGA**, 35, 18-12-1881; 36, 28-12-1881.
88. "Necrología" [de Federico de Guisasola], **LIC**, 6, 28-2-1882.
Asina M.
89. "Aniversario de la muerte de Pastor Díaz", **LIC**, 8, 18-3-1882.
Asina M.
90. "D. Ramón Antonio Iglesias", **LIC**, 16, 8-6-1882.
Asina M.
- Reprod., con sinatura, en **EEGB**, 268, 30-3-1899.
91. "María Pita", en *Álbum histórico, científico y literario de Galicia*, Ferrol, El Correo Gallego, 1883, p. 377-393.
Reprod. en **EEG**, 81 (13-1-1884) a 85 (10-2-1884).— Segundo Fontenla Leal, publicouse tamén en *La Nación Española*.
92. "Manuel Barros", **EEG**, 138, 15-2-1885.
93. "El 23 de abril de 1846. Recuerdos", **LVG**, 23-4-1885.
94. "Bibliografía. D. Rodrigo de Villandrando, conde de Ribadeo, por D. Antonio Fabié", **GM**, 25, 18-10-1885.
95. "Corpus Christi", **LICo**, 1, 15-7-1886.
96. "¿Qué es nación?", *La Región Gallega*, Santiago, 1, oct. 1886.
Citado por Justo G. Beramendi en varios lugares, por última vez en *Manuel Murguía*, Santiago de Compostela, Xunta de Galicia, 1998, p. 52-53 e 67.
97. "Armas y bandera de Galicia", **GRR**, 1, en. 1887.
98. "Lista de los inquisidores de Santiago desde el establecimiento del Santo Oficio en dicha ciudad hasta el año de 1700", **GRR**, 5, mayo 1888.
Con esta nota: "De la *Historia de la inquisición de Galicia*, inédita".
99. "Lo que dice el maestro. Trata de blancos", **EEG**, 399, 15-2-1890.
100. "El Centro Gallego de La Habana", **LPG**, 2, 15-4-1891.
Reprod. en **EEG**, 465, 23-5-1891.
101. "Bibliografía" [obras de M. García del Barrio, M. Castro López, A. Martínez Salazar], **LPG**, 6, 15-6-1891.
A parte III deste artigo reproducése, co título. "Andrés Martínez Salazar", en **EEG**, 476, 8-8-1891.
102. "Parnell", **LPG**, 10, 15-10-1891.
103. "La estatua de Chao", **LPG**, 12, 15-11-1891.

Reprod. en **EEG**, 501, 30-1-1892.

104. “Donde estábamos, estamos”, **LPG**, 1, 1-1-1892.

Reprod., co tít. “La patria gallega” e suprimidos os dous primeiros parágrafos, en **GH**, 3, 15-1-1905; 4, 22-1-1905.

105. “Don Marcelo Macías y su libro *De Galicia*”, **GRR**, 4, oct. 1892.

106. “Paisajes y marinas de don Serafín Avendaño”, **EEG**, 554, 4-2-1893.

107. “Ama la juventud las nuevas ideas...”, **EA**, 1-6-1893.

Brevísimo texto neste núm. extraordinario dedicado a Alfredo Brañas.

108. “A D. Juan Valera”, **LVG**, 15-8-1896.

Reprod. en **EEG**, 742, 12-9-1896; 743, 19-9-1896; en **EEGB**, 206, 10-7-1897.

109. “Murguía y la Pardo Bazán”, **LVG**, 29-8-1896.

O artigo anterior, “A D. Juan Valera”, provocou, ademais da réplica do interpelado, outras varias, entre elas a dun tal P. (*La Mañana*, Coruña, 28-8-1896). Murguía, que cre ver nese “P.” a Emilia Pardo Bazán (equivocábase: era un tal J. Pan y Español), inicia, con este artigo, unha serie contra a escritora (B.II.109 a B.II.115) que culminará no famoso “Cuentas ajustadas...”.

110. “Vengan esos trozos...”, **LVG**, 23-9-1896.

111. “Murguía en su defensa. [...] ¡Por fin llegaron los tan renombrados garbanzos de Fuente Saúco!”, **LVG**, 25-9-1896.

112. “Decíamos ayer...”, **LVG**, 27-9-1896.

113. “Para terminar”, **LVG**, 30-9-1896.

114. “Está bien”, **LVG**, 2-10-1896.

115. “Cuentas ajustadas, medio cobradas”, **LVG**, 20-10-1896 a 27-12-1896.

116. “Cuando en el hogar antiguo se apagaba el fuego...”, **RGa**, 193, 20-11-1898.

Breve prosa nun núm. de homenaxe a Francisco Suárez Salgado.

Reprod. en **EEG**, 860, 17-12-1898.

117. “El regionalismo”, **LVG**, 19-2-1899, 28-2-1899.

Reprod. en **RGa**, 207, 26-2-1899; 208, 5-3-1899; en **EEGB**, 269, 10-4-1899; 270, 20-4-1899.

118. “La fortuna”, **EEGB**, 329, 10-12-1900.

119. “Si en el momento de mi tránsito...”, *El Centro Gallego* (Madrid), núm. único, 21-2-1901.

Trece liñas sobre o seu amor a Galicia.

120. “Cuando a mi cansada memoria acuden los antiguos recuerdos...”, **San**, 2, 24-7-1901.

Brevísimo texto sobre a catedral de Santiago.

121. “Cervantes ¿es originario de Galicia?”, **LT**, 3, 19-6-1904.

122. “Juan Rodríguez de la Cámara y su libro de Linajes de Galicia”, **LT**, 5, 3-7-1904.

123. “En vano buscaréis aquellos tonos claros y enteros...”, **GG**, 170, 24-7-1904.

Breve texto nun núm. conmemorativo da visita de Afonso XIII a Compostela.

124. “Dama Gelda”, **LT**, 10, 7-8-1904.

Reprod. en **BRAG**, 38, 20-10-1910; e de novo en **LT**, 1, 6-6-1915.

125. “Macías. Época probable de su muerte”, **LT**, 12, 21-8-1904.

126. “Dos herejes gallegos del siglo XVII”, **LT**, 15, 11-9-1904.

127. “Necesidad de la formación y publicación de un *Diccionario de la lengua gallega*”, **LT**, 16, 18-9-1904.

Reprod., co tít. “Diccionario de la lengua gallega. Necesidad de su formación y publicación”, en **GH**, 14, 2-4-1905.

128. “De algunas costumbres de Galicia referentes al matrimonio”, **LT**, 18, 2-10-1904.

129. “Cuanto más se acerca la hora del supremo descanso...”, **CM**, 13, 28-5-1905.

130. “De la formación de algunos apellidos gallegos, de mujer, en los siglos XVI y XVII”, **BRAG**, 1, 20-5-1906.

131. “Francisco Sánchez denominado El Excéptico [*sid*]”, **BRAG**, 2, 20-6-1906.

132. “Real Academia de Agricultura establecida en La Coruña en el año de 1765”, **BRAG**, 2, 20-6-1906; 3, 20-7-1906.

133. “Un desconocido” [sobre Ramón Valle Bermúdez], **LT**, 7, 15-7-1906.

Reprod. en **LT**, 18, 29-9-1912.

134. “El símbolo de la mano en Galicia”, **LT**, 9, 29-7-1906.

135. “Museo regional de Mondariz”, **LT**, 15, 9-9-1906.

136. “Serafín Avendaño. Rectificación del juicio del 'Hidalgo de Tor', en su artículo del *Noroeste*, de La Coruña, del 28 de agosto”, **LT**, 15, 9-9-1906.

Reprod. en **RGa**, 600, 16-9-1906.

137. “Curiosidades históricas”, **BRAG**, 8, 20-12-1906.
 Contén: “Identidad de los antiguos pobladores de las Islas Británicas y Galicia. Inoculación y vacuna en Galicia. Antigüedad del nombre Coruña”.
138. “De los primeros documentos en gallego”, **BRAG**, 9, 20-1-1907.
 Recoll. en **Carré**, p. 140-143.
139. “Descripción de la ciudad de La Coruña en los primeros años del siglo XVII”, **BRAG**, 10, 20-2-1907.
140. “En la montaña”, **LT**, 2, 9-6-1907.
141. “La isla de Cortegada”, **LT**, 4, 23-6-1907.
 Reprod. en **BRAG**, 14, 20-7-1907; en **GH**, 32, 11-8-1907; 34, 25-8-1907.
 Extractado, co tít. “Cortegada en la historia. Sus primeros tiempos”, en **GN**, 129, 20-8-1907.
142. “Por aquellos lugares”, **LT**, 9, 28-7-1907.
143. “Fraternidad gallega. Lugo y La Coruña”, **ANT**, 1, 4-8-1907.
 Reprod. en **GH**, 35, 1-9-1907.
144. “Vistalegre”, **LT**, 10, 4-8-1907.
145. “El marqués de Viance”, **LT**, 11, 11-8-1907.
146. “Oí cantar un pájaro...”, **EEO**, 4-9-1907.
 Breve prosa poética nun núm. dedicado a Valentín Lamas Carvajal no seu primeiro cabodano.
 Reprod. en **ANT**, 6, 11-9-1907.
147. “De algunas leyendas importantes en Galicia”, **LT**, 15, 8-9-1907; 16, 15-9-1907.
148. “La región gallega”, **EPM**, ?-10?-1907.
 Extractos en **ANT**, 10, 12-10-1907. Este art. comparte parágrafos idénticos coa entrevista consignada en B.XII.1.
149. “Manuel Curros Enríquez”, **ANT**, 31, 21-3-1908.
150. “No, no es hombre el que no ama...”, *Galicia* (La Coruña), núm. único, 30-5-1908, fasc. 1, p. 20.
 Texto moi breve nesta publicación conmemorativa do centenario da Guerra da Independencia.
151. “El centenario en Galicia. La batalla del Puente de San Payo”, **LT**, 1, 31-5-1908; 2, 7-6-1908.

152. "Una octava de Corpus en Santiago", **LT**, 4, 21-6-1908.
Reprod. en **Mo**, 25, 15-6-1917.
153. "Don Benito Ramón Hermida y Maldonado", **LT**, 5, 28-6-1908.
154. "Peñasco con insculturas existente en el lugar de Chan da Gándara en Mondariz", **LT**, 12, 16-8-1908.
Reprod. en **BRAG**, 95, 1-7-1915, co tít. "Peñasco con insculturas en Mondariz"; en **LT**, 8, 25-7-1915; e por terceira vez en **LT**, 16, 22-9-1918.
155. "De otra importante inscripción hemisférica hallada en el ayuntamiento de Entrimo, provincia de Orense", **LT**, 14, 30-8-1908.
156. "De algunos antiguos monumentos de la comarca de Mondariz", **LT**, 15, 6-9-1908.
157. "Curiosidades", **BRAG**, 19, 20-9-1908.
Contén: "Fiestas populares. Aurelio Aguirre".
158. "En memoria del primer Presidente de la Asociación Iniciadora y Protectora de la Real Academia Gallega en La Habana", **BRAG**, 19, 20-9-1908.
159. "Retratos de D. Fernando Casas Nóvoa (arquitecto) y D. Miguel Romay (retablista)", **BRAG**, 20, 20-10-1908.
160. "¿Cuándo se generalizó el cultivo del maíz en Galicia?", **BRAG**, 22, 20-1-1909.
161. "La batalla de Elviña", **LT**, 10, 18-7-1909; 13, 8-8-1909.
162. "Lista de los capitanes generales de Galicia desde que se creó el cargo hasta nuestros días", **BRAG**, 29, 20-8-1909; 30, 20-9-1909.
163. "La Armada Invencible", **LT**, 15, 22-8-1909.
164. "De la expedición española al Báltico en 1807", **LT**, 18, 12-9-1909.
Reprod. en **BRAG**, 97, 1-9-1915.
165. "Sentencia dictada por Fernán Pérez en pleito entre el Abad de Monforte y Martín Fernández sobre el portazgo de Lemos. 13 de febrero del año 1255", **BRAG**, 30, 20-9-1909.
166. "Necrología. José Ojea", **BRAG**, 31, 20-12-1909.
167. "Preocupaciones que deben combatirse", **VG**, 14, 1-2-1910.
168. "Los sin amparo", **AGa**, 3, 15-2-1910.
169. "El cuadro de la Adoración de los Reyes, de Monforte, ¿es de Van der Goes, o de Van Orley?", **LT**, 11, 14-8-1910.

170. "Necrología. D. José Villaamil y Castro", **BRAG**, 38, 20-10-1910.
171. "Tumultos campesinos en Galicia a últimos del s. XVIII", **DP**, 27-10-1910.
172. "En el aniversario de la muerte de mi queridísimo amigo y notable escritor José Ojea", **VG**, 28, 30-11-1910.
173. "Necrología. D. Ramón Pérez Costales", **BRAG**, 43, 20-2-1911.
174. "¡Que se fuese!...", **BRAG**, 45, 20-4-1911; 46, 20-5-1911; 47, 20-6-1911.
Sobre Galicia e os Comuneiros de Castela.
175. "Necrología" [de Ventura García Ribera e outros académicos correspondentes], **BRAG**, 47, 20-6-1911.
176. "De algunos médicos judíos naturales de Galicia", **MT**, 1, julio, 1ª quincena, 1911.
177. "Necrología. Don Ramón Bernárdez", **BRAG**, 48, 20-7-1911.
178. "Año santo de 1610. Ofrenda al Apóstol Santiago del rey Felipe III y su esposa", **LT**, 8, 23-7-1911.
179. "Nuestra estepa", **LT**, 10, 6-8-1911.
180. "Representación de la nobleza de Galicia al rey Carlos II y a su madre la reina regente", **BRAG**, 49, 20-8-1911; 51-52, 20-10-1911; 53, 20-11-1911.
181. "Anécdotas referentes a D. Nicomedes Pastor Díaz", **BRAG**, 50, 15-9-1911.
182. ["Centenario de Pastor Díaz"], **BRAG**, 50, 15-9-1911.
183. "De la pesca de la sardina en Galicia", **AG 1912**, 1911.
184. "D. Juan Fernández Latorre", **BRAG**, 59, 20-4-1912.
185. "La leyenda jacobea", **LT**, 7, ?-7-1912; 9, 28-7-1912.
Reprod. en **EBM**, 117, 5-10-1912.
186. "De los regocijos públicos con que se celebraba en Santiago la recepción de sus prelados", **LT**, 11, 11-8-1912.
187. "Constituciones de la Cofradía de Santa Tecla de la villa de La Guardia", **BRAG**, 63, 20-8-1912; 64, 20-9-1912; 65, 1-10-1912.
188. "Fiestas del Corpus Christi, en Santiago. La procesión. El octavario", **LT**, 19, 6-9-1912.
189. "Asedio y conquista de Ferrol por los portugueses, en 1387", **LT**, 16, 15-9-1912.
190. "Invasión inglesa en Galicia, en 1386", **LT**, 17, 22-9-1912.
191. "El torques de Centroña", **BRAG**, 66, 1-11-1912.

192. "Dolora", en Curros Enríquez, Manuel, *Obras completas*, vol. 5, Madrid, Librería de los Sucesores de Hernando, 1912, p. 389-394.
193. "Folk-lore gallego. Cantos de cuna", **Su**, 1, en. 1913.
194. "Un episcopologio compostelano del siglo XVI", **BRAG**, 68, 1-1-1913; 69, 1-2-1913; 70, 1-3-1913.
195. "Excmo. Sr. D. Adriano López Morillo", **BRAG**, 70, 1-3-1913.
196. "Prudencio Canitrot", **BRAG**, 70, 1-3-1913.
197. "Galicia en el año 1840 (según el escritor inglés míster George Borrow)", **LT**, 9, 27-7-1913; 10, 3-8-1913.
198. "Renovación de nuestra poesía. I. Aurelio Ribalta. *Konsagrazión*. II. Ramón Cabanillas: *No desterro*. III. Srta. D.ª Francisca Herrera Garrido, *Sorrisas e bágoas*", **LT**, 12, 17-8-1913; 13, 24-8-1913; 17, 21-9-1913.
199. "El famoso combate de Rande", **FV**, ?-10?-1913.
 Reprod. en **VG**, 47, 10-11-1913; en **Mo**, 9, 20-2-1916, co tít. "El combate naval de Rande".
200. "Nuestros cantos ancestrales. El á lá lá", **AG 1914**, 1913.
201. "Documentos referentes a la repoblación de montes de Galicia", **BRAG**, 84, 1-6-1914; 88, 1-12-1914.
202. "Un colegial de Bolonia", **LT**, 3, 21-6-1914.
203. "Víctima expiatoria", **LT**, 5, 5-7-1914.
204. "El hombre-lobo", **LT**, 8, 26-7-1914.
205. "Del 'dominio' del idioma gallego", **LT**, 9, 2-8-1914.
206. "O Canouro", **LT**, 12, 23-8-1914.
 Reprod. en **BRAG**, 86, 1-10-1914; en **VG**, 64, 30-11-1914.
207. "*Pluma y alma*. Poesías de Renato Ulloa", **LT**, 13, 30-8-1914.
208. "Víctor Said Armesto", **BRAG**, 86, 1-10-1914.
209. "Nuestra música ancestral. La alborada", **AG 1915**, 1914.
210. "La acción de los emigrados", **BOCGB**, 28, 1-4-1915.
211. "Nuestro folk-lore", **LT**, 2, 13-6-1915.
 Reprod. en **BRAG**, 99, 1-11-1915.
212. "Leyendas y tradiciones de Galicia", **LT**, 5, 4-7-1915; 6, 11-7-1915; 7, 18-7-1915.
213. "Juan de Orleans", **BRAG**, 96, 1-8-1915.

214. “El primer conde de Gondomar”, **LT**, 9, 1-8-1915.
215. “La peregrinación a Compostela”, **LT**, 18, 3-10-1915.
216. “Nuestro folk-lore”, **AG** 1916, 1915.
217. “Federico Ruiz”, **LT**, 1, 4-6-1916.
218. “Benito Losada”, **LT**, 2, 11-6-1916.
219. “D. José Cornide y Saavedra y fiestas que la Real Fábrica de jarcias de Sada celebró en honor del rey D. Carlos III, con motivo de su cumpleaños”, **LT**, 9, 30-7-1916; 10, 6-8-1916.
 Reprod., co tít. “Don José Cornide y sus versos en gallego”, en **BRAG**, 114, 1-2-1917; 115, 1-3-1917.
220. “Necrología. Don José Salgado”, **BRAG**, 108, 1-8-1916.
221. “Nuestro D. Marcelo”, en *Homenaje de la prensa orensana a D. Marcelo Macías*, Orense, 20-1-1917.
222. “Necrología. José Castro Chané”, **BRAG**, 115, 1-3-1917.
223. “Don Eduardo Pondal”, **BRAG**, 116, 1-4-1917.
224. “Manuel Núñez González”, **BRAG**, 116, 1-4-1917.
225. “Don Diego Gelmírez”, **Mo**, 26, 15-7-1917.
226. “De la importante influencia que en su tiempo tuvo en Galicia la obra literaria de Rosalía de Castro”, **LT**, 8, 22-7-1917; 9, 29-7-1917; 11, 12-8-1917.
227. “Los que esperan...”, **LVG**, 30-7-1917.
 Brevísimos textos sobre Rosalía datados o 26-7-1917.
 Reprod. en **LT**, 10, 5-8-1917.
228. “Tuy a su obispo”, **LIn**, 8.210, 26-8-1917.
 Breve eloxio do bispo Manuel Lago González con ocasión da súa entrada solemne na capital da diocese.
229. “El Marqués de Figueroa. *Del solar galaico*”, **LT**, 14, 2-9-1917; 15, 9-9-1917.
230. “Don Eladio Oviedo y Arce”, **BRAG**, 124, 1-4-1918.
231. “De dos divinidades célticas de Galicia. Brigancia y Lug”, **LT**, 3, 23-6-1918.
232. “Alejandro Miguens Parrado”, **LT**, 6, 14-7-1918; 7, 21-7-1918; 8, 28-7-1918.
233. “Don Ángel Barros Freire”, **BRAG**, 128, 1-1-1919.

234. “Excmo. Sr. D. Antolín López Peláez”, **BRAG**, 129, 1-2-1919.

235. “Baixo do ceo á cuyo amparo repousas...”, *¡Terra a Nosa! Suplemento de El/Noroeste*, vol. 3, A Cruña, 28-2-1919.

Brevísimo texto en galego, once liñas, que abren un núm. integramente dedicado a Curros Enríquez.

236. “Un episodio de nuestra Guerra de la Independencia”, **BRAG**, 132, 1-12-1919.

237. [“Sobre Rosalía”], **DO**, 15-7-1921.

238. “Fue en una mañana primaveral...”, **AAL**, 5-1-1923.

Reprod. en **BRAG**, 150, 1-3-1923.

Datado o 25 de xullo de 1922, é este o derradeiro texto escrito e publicado por Murguía: unha evocación lírica, en once liñas, do río Miño.

III. CONFERENCIAS E DISCURSOS

1. “Galicia regionalista. Discurso leído por el Presidente del Certamen celebrado en Pontevedra”, **IER**, t. 2, 1886, p. 3-13.

Reprod. en *Produciós premeadas n-o Certáme Gallego Literario que iniciado por O Galiciano celebrouse en Pontevedra n-o día 9 de agosto de 1886*, Pontevedra, Imprenta de José Alfredo Antúnez, 1886, p. 13-25; en **EEG**, 220, 12-9-1886.

2. “Orígenes y desarrollo del regionalismo en Galicia. Conferencia dada por D. Manuel Murguía en la Lliga de Catalunya”, **IER**, t. 8, 1890, p. 481-504.

Reprod. en **EEG**, 441, 6-12-1890; 442, 13-12-1890; en **LPG**, 6, 15-6-1891; 11, 1-11-1891; 2, 15-1-1892.

3. [“Discurso de gracias del mantenedor del Consistorio de los Juegos Florales de Barcelona señor don Manuel Murguía en el año 1890”], *La Renaixensa*, Barcelona, 1890.

Lido en catalán (por Narcís Verdaguer) e publicado nesa versión en *La Renaixensa*, periódico que eu non teño visto. Cita esta fonte **EEG**, que reproduce o discurso en traducción castelá e co tít. que aquí lle adxudicamos (**EEG**, 421, 19-7-1890, p. 2).

4. “Juegos Florales de Galicia celebrados por primera vez, en la ciudad de Tuy, el día 24 de junio de 1891. Discurso d'o Presidente, señor don Manuel Murguía”, **LPG**, 7-8, 15-7-1891, p. 1-6.

Primeiro –e único– discurso do autor en galego. (Véxase B.III.21).

Extractos en **Carré**, p. 464-465.

Reprod. dalgúns parágrafos en **ANT**, 198, 1-3-1924, co tít “Verbas do noso Patriarca” e correccións lingüísticas de allea man; en *Día de Galizxa*, Lugo, 1935, p. [9]-10, co tít. “Língua”.

Recoll. integramente (con innumerables erratas) en *Centenario. Primeiros Xogos Florais de Galicia, Tui, 1881 [sic]-1991*, Instituto de Estudos Tudenses, 1991, p. 61-65.

Traducción (incompleta) ó castelán en **EEG**, 475, 2-8-1891.

5. “Banquete regionalista celebrado en la ciudad de Tuy el 26 de junio de 1891”, **LPG**, 9, 30-7-1891, p. 10-11.

Recoll. en *Centenario...*, ed. cit., p. 129-130.

6. “Discurso pronunciado por el Presidente del Certamen D. Manuel Murguía”, en *Certamen literario y de composición musical celebrado en Mondoñedo el día 21 de octubre de 1895*, Mondoñedo, Imp. y Encuadern. de H. Mancebo, 1895, p. 21-29.

7. “Discurso del Sr. Murguía en el solemne acto de la coronación del poeta gallego Curros Enríquez”, **RGa**, 517, 11-2-1905, p. 1-2.

Reprod. en **GH**, 11, 12-3-1905.

8. “Discurso del señor Académico Presidente” [en la sesión inaugural de la Academia Gallega celebrada el 30 de septiembre de 1906], **BRAG**, 6-7, 20-11-1906, p. 125-129.

Extractos en **LVG**, 2-10-1906; en **GH**, 42, 27-10-1906.

Dez liñas traducidas ó galego en **ANT**, 99, 5-9-1919, co tít. “Derradeiro consello do Precursor”.

9. “Discurso-contestación al de D. José Antonio Parga Sanjurjo leído en la sesión celebrada en Lugo el 28 de septiembre de 1907, con motivo de la recepción de aquél como Académico de Número”, **BRAG**, 16-17, 20-11-1907, p. 96-110.

Publicouse, incompleto, co tít. “Discurso del Sr. Murguía. Fragmento”, en **LIM**, 1-10-1907.

Extractos, co tít. “La poesía gallega en el siglo XVII (Fragmento de un discurso)”, no núm. A.I.25 desta Bibliografía.

10. “Discurso del Sr. Murguía” [en la velada necrológica dedicada a Curros Enríquez], **ANT**, 33, 7-4-1908, p. 5.

11. “Mensaxe de la Academia. (Leído en la velada que, organizada por la Asociación Iniciadora y Protectora de la misma, se celebró en La Habana el 15 de septiembre de 1910, en honor de Curros Enríquez y a beneficio de la Academia)”, **BRAG**, 41, 31-12-1910, p. 118-121.

12. “Discurso de D. Manuel Murguía leído en la velada literaria celebrada en Vivero el 15 de septiembre de 1911 con motivo del centenario del nacimiento de D. Nicomedes Pastor Díaz”, **BRAG**, 51-52, 20-10-1911, p. 99-103. Reprod. en **VG**, 34, 1911.

13. “Elogio de Curros Enríquez (Discurso leído en la velada celebrada en La Coruña el 9 de marzo de 1913 en honor del insigne poeta)”, **BRAG**, 71, 1-4-1913, p. 263-265.

14. “Discursos leídos en el banquete y velada celebrados en La Coruña, en su honor, los días 17 y 18 de mayo de 1913 con motivo del 80 aniversario de su nacimiento”, **BRAG**, 73, 1-6-1913, p. 27-29.

Extractos do primeiro en **LVG**, 18-5-1913; publicouse o segundo en **LVG**, 20-5-1913.

15. “Discurso leído en la velada celebrada en La Coruña el 8 de marzo de 1914 con motivo del sexto aniversario del fallecimiento de Curros Enríquez”, **BRAG**, 82, 1-4-1914, p. 271-272.

16. “Discurso leído en la velada celebrada en La Coruña el 7 de marzo de 1915 en honor de Curros Enríquez”, **BRAG**, 92, 1-4-1915, p. 184.

17. “La Fiesta de la Poesía Gallega. Homenaje a Rosalía Castro”, **LVG**, 2-9-1916. Reprod. en **BRAG**, 110, 1-10-1916, p. 29-30.

18. “En honor de Curros Enríquez. Homenajes en conmemoración del IX aniversario de su fallecimiento”, **BRAG**, 116, 1-4-1917, p. 213.

19. “Homenaje en honor de Rosalía Castro con motivo de la inauguración del monumento erigido a su memoria en la ciudad de Santiago”, **BRAG**, 120, 20-8-1917, p. 313-314.

20. “Un discurso inédito del patriarca Murguía”, **Ce**, 80, 25-4-1928, p. [5-6].

21. “Eduardo Pondal e a sua obra”, **BRAG**, 248, 17-5-1933, p. 184-192.

Borrador elaborado en 1919 para unha velada necrolóxica que non chegou a

celebrarse, publicouno postumamente C[ésar] V[aamonde] L[ores], propietario do manuscrito.

Extractos en *Iconografía pondaliá*, A Cruña, Publicación da Real Academia Gallega, 1965.

IV. PRÓLOGOS

1. Pérez Reoyo y Soto, Narcisa, *Cantos de la infancia. Colección de poesías*, Coruña, Tipografía Galaica, 1865.

2. Vicenti Rey, Alfredo, *Recuerdos* (1868-1875). *Colección de poesías*, Orense, Estab. tipográfico de La Propaganda Gallega, 1876.

3. Ojea, José, *Célticos. Cuentos y leyendas de Galicia*, Madrid, Mariano Murillo (Orense, imp. por Antonio Otero), 1883.

4. Placer, Camilo, *Juvenilia*, La Coruña, Andrés Martínez, Editor, 1893 (Biblioteca gallega).

5. Valle-Inclán, Ramón del, *Femeninas (Seis historias amorosas)*, Pontevedra, Imprenta y comercio de A. Landín, 1895.

O prólogo de Murguía publicouse con anterioridade en **DP**, 22-11-1894.

6. Peinador Lines, E[ugenio], *Señores de Sobroso de la casa Sarmiento*, Mondariz, Imprenta del Establecimiento, 1905.

7. Artaza Malvárez, Ramón, *Recuerdos de la muy noble, muy leal y muy humanitaria villa de Muros*, Santiago, Imp. de El Eco de Santiago, 1908.

8. Canitrot, Prudencio, *Cuentos de abades y de aldea*, Madrid, Librería General de Victoriano Suárez, 1909.

9. Castro, Rosalía de, *En las orillas del Sar*, Madrid, Librería de los Sucesores de Hernando, 1909 (Obras completas de Rosalía de Castro, 1).

10. Vaamonde Lores, César, *Ferrol y Puente deume. Escrituras referentes a propiedades adquiridas por el monasterio de Sobrado en dichos partidos durante los siglos XII, XIII y XIV precedidas de una breve reseña histórica de las granjas de Brión, Prioiro y Noguerosa*, Coruña, Tipografía y papelería de F. García Ybarra, 1909.

11. Herrera Garrido, Francisca, *Almas de muller... ¡volallas n'a luz!*, La Coruña, Litografía e imprenta de Roel, 1915.

12. Goyanes Melgarejo, Ricardo, *Un programa para la instrucción primaria en España*, Santiago, Tip. de José M. Paredes, 1917.

13. Tettamancy Gastón, Francisco, *Víctor Said Armeo*, A Cruña, Imprenta Obreira, 1917.

Brevísima carta-prólogo de Murguía.

V. CARTAS

1. Ó Director de *El Diario de Santiago*. “Comunicado”, DS, 7-7-1876.

Réplica a Ramón Barros Sivelo, quen insinuara que Murguía se aproveitara, para a súa *Historia de Galicia*, duns manuscritos inéditos de Domingo Díaz de Robles.

2. A Waldo Álvarez Insua, director de *El Eco de Galicia*. “Comunicado”, **EEG**, 102, 8-6-1884.

3. A Waldo Álvarez Insua, director de *El Eco de Galicia*. “Una carta”, **EEG**, 207, 13-6-1886.

4. Ó director de *La España Regional*. **LER**, VI, 1889, p. 25-26.

Reprod. en **EEG**, 371, 3-8-1889.

5. “Manifestación regionalista del Centro Gallego de La Habana y carta del señor Murguía”, **LER**, VIII, 1890, p. 366-372.

Reprod. en **EEG**, 412, 17-5-1890, co título. “Cómo habla el Maestro”; en **LPG**, 3, 30-4-1891.

6. “Comunicación del Sr. Murguía al Centro Gallego de La Habana”, **LPG**, 1, 30-3-1891.

Reprod., co título. “Lo que dice Murguía”, en **EEG**, 461, 25-4-1891.

7. Ó director de *El Pensamiento Galaico*. **EPG**, oct. 1891.

Reprod. en **EEG**, 491, 21-11-1891.

8. A Waldo Álvarez Insua, director de *El Eco de Galicia*. “Carta del Sr. Murguía”, **EEG**, 662, 2-3-1895.

9. Ó director de *El Diario de Pontevedra*. **DP**, 21?-7-1900.

Reprod. en **RGa**, 279, 22-7-1900.

10. A Manuel Castro López. **AG 1905**, 1904, p. 3.

11. A José María Riguera Montero. En *Derrota judicial de la Academia Gallega*, La Coruña, Imp. de Tierra Gallega, s. a. [1906], folla solta.

Recoll. en *Películas académicas*, entresacadas de una copiosa y selecta variedad por Ramón Erotiguer, La Coruña, Pap. e Impr. Garcybarra, 1908, p. 29-31, 37-38.

12. Ó Director de *LaVoz de Galicia*. “Teófilo Braga y *LaVoz de Galicia*. Información desmentida”, **EEGC**, 9-10-1910.

13. Ó Director de *LaVoz de Galicia*. “Don Manuel Murguía. Después del homenaje”, **LVG**, 22-5-1913.

Reprod. en **BRAG**, 73, 1-6-1913, p. 47, co tít. “La gratitud de Murguía”.

14. Ó Presidente do Centro Galego de Buenos Aires. **BOCGB**, 7, 1-7-1913.

15. Ó director de *LaVoz de Galicia*. “La casa en que murió Rosalía Castro. Dice Murguía”, **LVG**, 16-5-1918.

Reprod. en **EN**, 16?-5-1918; en **DG**, 17-5-1918; en **DP**, 17-5-1918; en **ECCG**, 18-5-1918.

16. A Annette Meakin. **LT**, 14, 5-9-1920.

17. A Manuel Milà i Fontanals. En Nicolau d'Olwer, L., *Epistolari d'en Manuel Milà i Fontanals*, t. 2, anys 1875-1880, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 1932, p. 230.

Tomo a referencia de Hermida Gulías, Carme, *Rosalía de Castro na prensa barcelonesa (1863-1899)*, [¿Santiago de Compostela?], Patronato Rosalía de Castro, 1993, p. 58, que reproduce parcialmente a carta de Murguía.

18. A Emilia Pardo Bazán. En Varela Jácome, Benito, “Emilia Pardo Bazán, Rosalía Castro y Murguía”, **CEG**, t. VI, fasc. 20, 1951, p. 424.

19. A Casto Sampedro. En Filgueira Valverde, J., “Sobre la Alborada y la aptitud musical de Rosalía”, **EMP**, 16, 1962, p. 56-57.

Reprod. no art. do mesmo autor “Rosalía de Castro e a música”, en **Actas**, t. 1, p. 34.

20. A Emilia Pardo Bazán. En Bravo-Villasante, Carmen, *Vida y obra de Emilia Pardo Bazán*, Madrid, Revista de Occidente, 1962, p. 233-234.

21. A Ovidio Murguía. En Naya Pérez, Juan, *Testimonios de una orientación artística. Cartas cruzadas entre Ovidio Murguía y su padre*, La Coruña, Obra cultural de la Caja de Ahorros, 1968.

22. A Antonio Rey Soto. En Vázquez, Luis, “Relaciones literarias de Antonio Rey Soto”, *Estudios*, 126, jul.-sept. 1979, p. 149-196.

23. A Francisco Javier Vales Faílde. En Naya Pérez, Juan, “Murguía y su obra poética”, **BRAG**, 289-293, en. 1946-dic. 1980, p. 102-103, n. 2.

24. A Eduardo Pondal. En Ferreiro, Manuel, Pondal: *do dandysmo á loucura (biografía e correspondencia)*, Santiago de Compostela, Laiovento, 1991, p. 95-97, 104-108, 110-112, 157-159.

25. A Francisco Portela Pérez. En Álvarez Ruiz de Ojeda, Victoria, “Sobre a 'demisión' de Rosalía: unha carta inédita de Manuel Murguía”, *Grial*, 131, xullo-ag.-set. 1996, p. 390-391.

VI. POESÍAS

1. “En el álbum de Elina Avendaño”, **LO**, 8, 27-2-1856.

Primeiro texto do autor en galego.– Asinado coa inicial M. e datado en “Madrid 1º de junio de 1854”.– Os editores modernos prescinden do título en castelán e titúlano co primeiro verso, “Nena das soledades”.

Recoll. en **AC**, p. 271; en **Carré**, p. 260.

Reprod. en **AT**, 12, abr. 1921.

Musicado por José F. Vide, “Nena d'as soledades. Balada”, **Po**, 3-4-5, marzo-abr.-mayo 1951.

2. “Madrigal. A. J...”, (“No es más bella la flor porque el rocío...”), **LO**, 11, 8-3-1856.

Recoll. en **AC**, p. 281; en **Saralegui**, p. 173.– Reprod., sen dedicatoria e cunha variante, en **GH**, 27, 2-7-1905.

3. “La flor y el ave”, **LO**, 14, 19-3-1856.

4. “A una paloma”, **LO**, 27, 3-5-1856.

5. “A las ruinas del castillo de Altamira”, **LO**, 35, 31-5-1856.

6. “En un álbum” (“Amé, amé y me engañaron!...”), **LO**, 35, 31-5-1856.

7. “Balada (Del portugués)”, **LO**, 119, 7-3-1857.

8. “A Dios”, **EM**, 45, 26-9-1857.

9. “Sueños dorados”, **EAEM**, p. 288.

10. “A...” (“Quién fuera tibio rayo amarillento...”), en **ALMU** 1859, 1858, p. 28.

Reprod. en **EBM**, 81, 27-1-1912.

11. “Madrigal (Traducción de Zappi)”, en **ALMU** 1860, 1859.

Reprod., coa indicación “Traducción del alemán”, en **EEL**, 16, 24-7-1870.

12. “Al partir”, **GRU**, 3, 1-2-1862.

Datada na “Coruña 17 de setiembre de 1851”.

13. “Gloria”, **AC**, p. 280.

Reprod. en **GH**, 16, 16-4-1905; en **EEGB**, 771, 30-3-1913.

14. “Al mariscal Pedro Pardo de Cela”, **RG**, 1, 15-5-1874.

Escrita e enviada a Benito Vicetto (a quen está dedicada) en 1856.

Reprod., cunha variante, no capítulo que a Pardo de Cela dedica Teodosio Vesteiro Torres en *Galería de gallegos ilustres*, t. 2, Madrid, Imprenta a cargo de Heliodoro Pérez, 1874, p. 105.

15. “Ildara de Courel”, **RG**, 4, 30-6-1874. Datada en 1856.

16. “Crecieron a la orilla del abismo...”, **EEG**, 737, 8-8-1896.

17. “En un álbum” (“Los versos fueron mi ilusión primera...”), **AG 1903**, 1902, p. 9.

18. “Descansa al fin, descansa, alma afligida...”, **GH**, 12, 25-3-1906.

Crédoa inédita, Juan Naya Pérez publícaa, con algunha variante, en **Inéditos**, p. 32-33.

19. “¡Ay! las postreras hojas...”, en **Inéditos**, p. 87-88.

VII. MEMORIAS E INFORMES SOBRE A SÚA ACTIVIDADE COMO ARQUIVEIRO

1. [“Informes, comunicaciones y cartas sobre su gestión en el Archivo de Simancas”], en Estrada Nérida, Julio, *Páginas de una biografía: Manuel Murguía, director del Archivo de Simancas (1868-1870)*, O Castro (Sada), Edición do Castro, 1983, p. 7-8 e *passim*.

2. [“Memoria de 13 de mayo de 1871 remitida al Ministro de Fomento”], en López Gómez, Pedro, *La Real Audiencia de Galicia y el Archivo del Reino*, t. 2, Santiago de Compostela, Xunta de Galicia, 1996, p. 803-805.

VIII. CIRCULARES E MANIFESTOS (EN FOLLA SOLTA)

1. “Sociedad para el fomento de la Historia, Arqueología y Bellas Artes gallegas”, Lugo, Imp. de Soto Freire, 1868.

Circular chamando á constitución desta sociedade. Subscrita por Murguía, Faustino Domínguez e R. Rúa Figueroa e datada na Coruña o 13 de xullo de 1868.

2. “El Comité Central Regionalista de Galicia a sus paisanos”, Santiago, Imp. de José M. Paredes, s. a. [1893].

Manifiesto asinado por Murguía, Alfredo Brañas, Salvador Cabeza de León e José Tarrío; datado en Santiago o 2 de abril de 1893.

IX. EDICIÓN DE TEXTOS

1. *Antología gallega*. Véxase A.I.7b.

2. Sarmiento, Martín, “*Estudio sobre el origen y formación de la lengua gallega*”, inédito del P. Fr. [...]”, en LIGA, 9 (28-3-1880) a 20 (18-7-1880).

Con prólogo (“Dos palabras del editor”) e notas.

2 b. Ed. en vol.: Sarmiento, Fray Martín, *Estudio sobre el origen y formación de la lengua gallega*, Buenos Aires, Nova, 1943 (Camino de Santiago, 2).

3. Edición diplomática dalgúns documentos en *Colección de documentos históricos*, 2 v., anexo de **BRAG**, Coruña, Litografía e Imprenta Roel, 1915-1931.

X. LEXICOGRAFÍA*

1. “Glosario”, en Castro de Murguía, Rosalía, *Cantares gallegos*, Vigo, Imprenta de Juan Compañel, 1863, p. 173-183.

Asina M. M.— Contén 208 voces e expresións galegas coa súa explicación en castelán; na 2ª ed. (Madrid, Librería de Leocadio López, 1872) aumentouse a 247 entradas, número que se mantén na 3ª ed. (Madrid, Librería de los Sucesores de Hernando, 1909).

XI. FRAGMENTOS E NOTAS SOBRE ROSALÍA DE CASTRO

1. Juan Naya Pérez publicou varias notas e apuntamentos de Murguía sobre Rosalía en *Inéditos*, p. 18-19 e *passim*.

*Nota.— Neste apartado debemos consigna-la noticia que sobre o material léxico recollido por Murguía nos proporciona o **BRAG** (1, 20-5-1906, p. 5): en 1906 Murguía entregou á recentemente constituída Academia Galega 12 ou 14.000 papeletas lexicográficas con destino ó Dicionario que a institución preparaba.

XII. ENTREVISTAS

1. López-Aydillo, Eugenio, [“Entrevista a Murguía sobre Solidaridad Gallega”], en *Galicia ante la Solidaridad*, Madrid, Imp. Gutenberg Castro, 1907, p. 151-160.

Comparte parágrafos idénticos co art. consignado en B.II.148.

2. Fernández Flórez, W[enceslao], “Hablando con Murguía”, **EN**, 18-5-1913.

XIII. APÉNDICE: ANTOLOXÍAS

1. Murguía, Manuel, *Política y sociedad en Galicia* (ed. de X. Alonso Montero), Madrid, Akal, 1974, 220 p.

Contén:

a) Cronoloxía biobibliográfica, bibliografía, xuízos sobre Murguía e presentación de X. Alonso Montero.

b) “*El regionalismo gallego*, de Murguía” por Castelao (1945).

c) Antoloxía da prosa murguiana: textos consignados en B.II.79, B.II.83, B.II.168, B.II.171, B.III.2, B.III.9, B.V.4, B.XII.1 e outras páxinas, extractadas de A.I.7 e A.I.13.

d) *La primera luz* (1868).

e) Textos de Concepción Arenal, Brañas, Pondal, Aurelio Aguirre e E. Carré Aldao.

2. Risco, Vicente, *Manuel Murguía*, Vigo, Galaxia, 1976 (Conciencia de Galicia, 1), 206 p. Contén:

a) “Manuel Murguía”, estudio de Vicente Risco publicado orixinalmente en *Archivos do Seminario de Estudos Galegos*, VI, Sant-Iago de Compostela, 1933-1934, p. [VII]-XLVI.

b) “Escolma” preparada pola Editorial Galaxia (non por Vicente Risco) que comprende os 4 textos en galego de Murguía (B.II.235, B.III.4, B.III.21, B.VI.1) e varios textos en castelán (B.II.108, B.III.2, B.III.8 e extractos de A.I.13 e A.I.16).

c) F. Bouza-Brey, “O ideario político de Murguía”, *El Pueblo Gallego*, 13-3-1933.

XIV. APÉNDICE: TRADUCCIONS

O capítulo das traduccions, cuantitativamente insignificante, está protagonizado pola redacción da revista *A Nosa Terra*, que en ocasións ofrecía breves fragmentos de Murguía traducidos ó galego. Ademais das citadas, publicáronse outras dúas (**ANT**, 11, 26-2-1917; **ANT**, 197, 1-2-1924, ambas co tít. “Verbas do noso Patriarca”), a procedencia das cales non podo agora determinar. Sobre outras traduccions, supostas e reais, véxase o dito en A.I.25 e B.III.3.

Ó GALEGO

1. “Derradeiro consello do Precursor”, **ANT**, 99, 5-9-1919.
Trad. de 10 liñas do discurso inaugural da Academia Galega (B.III.8).
2. “Verbas do noso Patriarca”, **ANT**, 202, 1-7-1924.
Trad. de 20 liñas do art. consignado en B.II.143.
3. “Verbas do noso Patriarca”, **ANT**, 210, 1-3-1925.
Trad. dun fragmento do prólogo de *Galicia* (A.I.14).
4. “En prosa”, **ANT**, 219, 1-12-1925.
Trad. dun fragmento de *En prosa* (A.I.18).
5. “En prosa”, **ANT**, 220, 1-1-1926.
Trad. dun fragmento de *En prosa* (A.I.18).
6. “Verba maxistral. O dereito de Galiza a autonomia”, **ANT**, 453, nov. 1946.
Trad. dun parágrafo de *El regionalismo gallego* (A.I.16).

Ó CASTELÁN

7. “Discurso de D. Manuel Murguía”, **EEG**, 475, 2-8-1891.
Trad., incompleta, do discurso consignado en B.III.4.

C. APÉNDICE

I. DIRECCIÓN DE SUPLEMENTOS CULTURALS

1. “Floresta científica y literaria”, **LO**, 107 e sgs., 7-2-1857 a 13-4-1857.
De periodicidade semanal.– Denomínase “Floresta universal” a partir do número 110 (14-2-1857).
2. “La lira calaica”, **DC**, 1859.

II. MANUSCRITOS INÉDITOS

Relacionamos aquí os manuscritos inéditos de que temos noticia, en xeral fragmentos breves ou brevísimos de obras de xuventude. Obran algúns no arquivado da Real Academia Galega; formaban parte outros da colección que foi propiedade de don Juan Naya Pérez, recentemente vendida, segundo as nosas noticias, a unha institución pública coruñesa (v. **Inéditos**, especialmente p. 109-113).

1. “Ángela”. Narración, 3 p.
2. “Desposada sin desposar (Episodio de la Guerra Civil)”. Narración, 5 p.
3. “El enamorado de su mujer”. Novela. Dedicada a Rosalía.
4. “Etheria”. Novela. Dedicada a Rosalía.
5. “La gota amarga”. Narración, 1 p.
6. “La media naranja”. Narración, 1 p.
7. “Nosotros los tal... (Escenas de la vida de provincias)”. Novela. Dedicada a Gustavo Adolfo Bécquer.
8. “Hojas de otoño”. Colección de poesías inacabada. Datada en Madrid, 1856.
9. Prólogo a *Rimas populares de Galicia*. Varias versións truncadas (véxase C.III.11).

III. OBRAS ANUNCIADAS E NUNCA PUBLICADAS

1. “Ensayo de una historia literaria de Galicia”.
 “Con algunhas reflexiones acerca del arte en Galicia y de sus artistas, y seguida de una escogida colección de las poesías de nuestros mejores poetas”. Así reza o anuncio deste libro, aparecido en 1856 en **EDG** (12, 28-10-1856) e en **LO** (78, 29-10-1856), anuncio curioso por canto inclúe, ademais das bases para a subscripción, unha “Introducción” asinada por Murguía. En **LO** publicouse ademais, como pertencente a esta obra, o artigo consignado en B.II.12. Pouco tempo despois, algúns periódicos de Madrid falan da súa publicación “inminente” (*La Discusión*, 31-3-1859; **II**, 7-8-1860).— Antonio Odriozola supuxo que o “Ensaio...” era a mesma obra que logo apareceu co título de *Diccionario de escritores gallegos*, idea que eu non comparto por dúas razóns: 1ª) O anuncio do “Ensaio...” reaparece en 1878, 16 anos despois de publicarse o *Diccionario*, con esta aclaración: “*Historia literaria de Galicia*. Fruto de más de veinte años

de trabajo, dará una completa idea del estado de cultura de nuestro país en todo tiempo” (**LIdGA**, 2, 1-7-1878). 2ª) No mesmo núm. de **LIdGA** en que se anuncia o “Ensaio...” anúnciase unha nova edición do *Diccionario*.

2. “Crímenes célebres de Galicia”.

“Colección completa de las causas más notables o sean Anales del crimen en Galicia presentados bajo su aspecto dramático [...] con todo el atractivo de la novela y toda la verdad de la historia [...]. Edición de lujo, J. Compañel, Editor. La obra constará de dos tomos de unas treinta a cuarenta entregas cada uno” (**EM**, 25-2-1860).

3. “Feijoo y su tiempo”.

Proxecto mencionado en *Diccionario de escritores gallegos*, p. 211, n. 2.

4. “El arte y los artistas de Galicia”.

Anunciada, como complemento do *Diccionario de escritores gallegos*, en **GRU** (3, 1-2-1863).

5. “Compendio de Arqueología sagrada”.

“Seguido de unos breves consejos para la reparación y conservación de las iglesias. Con láminas intercaladas en el texto. Los ejemplos están tomados de monumentos españoles” (**LIdGA**, 2, 1-7-1878).

6. “Diccionario de artistas gallegos”.

“Contiene cerca de ochocientas biografías de los artistas que produjo, en todo tiempo, el antiguo reino de Galicia” (**LIdGA**, 2, 1-7-1878).

7. “Diccionario de escritores gallegos”, 2ª ed.

En 1878, **LIdGA** anuncia unha nova –e novamente frustrada– edición desta obra, da que se di: “Aparece considerablemente aumentada, alcanzando a más de mil artículos”.

8. “Episcopologio compostelano”.

Anunciado en **LIdGA**, 2, 1-7-1878.

9. “Historia de la imprenta en Galicia”.

Anunciada en **LIdGA**, 2, 1-7-1878.–E. Peinador Lines ofrece unha curiosa noticia sobre este libro: “Obra suya y ya preparada para dar a las cajas era la *Historia de la imprenta en Galicia*, la cual se extravió en uno de esos traslados a que se vio obligado en su carrera” (“D. Manuel Murguía”, **GH**, 29, 16-7-1905, orixinalmente publ. en **LT**).

10. “Historia de la inquisición de Santiago”.

“Con la lista de los inquisidores y la de los autos de fe que se celebraron en esta población, número y nombre de los reos que asistieron a ellos y penas a que fueron condenados. No aparecerá en esta obra una sola noticia que no se pruebe con documentos justificativos. Se acompañará una vista de la antigua casa inquisición, otra de la moderna y un plano de la casa antigua” (**LIdGA**, 2, 1-7-1878).

11. “Rimas populares de Galicia. Precedidas de un estudio acerca de la poesía popular gallega”.

“Había llegado a ser para mí cosa de verdadero empeño la publicación de este libro”: así comeza o prólogo, incompleto e inédito, desta recompilación de poesía popular galega, un dos proxectos máis caros de Murguía. Aparecido por primeira vez en 1878 o anuncio desta obra (**EEG**, 3, 24-3-1878; **LIdGA**, 2, 1-7-1878), a partir desta data reitérase incansablemente tanto nos escritos do autor como na publicidade editorial dos seus libros (vg. en *El arte en Santiago* e en *El regionalismo gallego*). Contra 1895 Murguía dá por terminada a recolección e escribe o prólogo, do que se conservan varias versións, truncadas, na Real Academia Galega. Nunha delas, Murguía explica que entregou o material a Florencio Vaamonde Lores para que este o puxese en ortografía etimolóxica: “Un docto amigo mío, el Sr. d. Flor.º Vaamonde, se encargó de esta tarea, y él fue quien copió como conviene las composiciones q. forman el presente volumen”. Esta copia parece definitivamente perdida; unicamente chegaron a nós algunhas mostras, varios cantares e romances publicados en *Galicia* (1888) e en varios artigos citados nesta Bibliografía.

12. “Los secuaces”. “Los desconocidos”.

Murguía concibiu *Los precursores* como primeira parte dunha triloxía, á que debían seguir “Los secuaces” e “Los desconocidos”. Explica este seu proxecto en carta a W. A. Insua (**EEG**, 207, 13-6-1886) e refírese de novo a “Los secuaces” en 1893, no prólogo a *Juvenilia*, de Camilo Placer.

13. “Historia de la inquisición de Galicia”.

Mencionada en 1869 en carta a Pondal e no art., de 1888, consignado en B.II.98.

14. “Colección de documentos inéditos. Referentes a la Historia de Galicia, dados a luz e ilustrados con biografías, notas y aclaraciones. Tomo I”.

Anunciado en *Historia de Galicia* (t. 3, 1888) e en *El regionalismo gallego* (1889).

15. “La provincia gallega”.

“[...] quede el resto para cuando con más holgura podamos (si al fin llega ese día) dar a la estampa aquel libro de predilección, soñado en la juventud, meditado en la edad viril, completado después con la experiencia de los años y las lecciones del tiempo; libro en el cual, bajo el título de *La provincia gallega*, hemos procurado reunir todos los datos referentes al regionalismo en Galicia, a su historia, a la legitimidad de sus aspiraciones y a la conveniencia de su triunfo” (*El regionalismo gallego*, 1889, p. 2).

(novembro, 1998)

LOS PRECURSORES (1885): NOTAS DE LECTURA

Por XESÚS ALONSO MONTERO

Fun, de estudante, lector entusiasta dalgúns dos dez capítulos de que consta o famoso libro de don Manuel Murguía, do que eu gocei na edición bonaerense feita por Luís Seoane no ano 1940¹. Volvín ó libro, a partes do libro, en varias ocasións, se ben como lector un pouco menos entusiasta, un pouco máis crítico. Agora, outubro de 1998, fago unha nova lectura na que, como sospeitaba, as controversias non escasearon. Confeso, sen embargo, que a prosa de Murguía, nalgunhas páxinas, aínda me gusta, aínda me deleita, incluso aquelas en que o autor era, no mesmo seu tempo, un prosista moi decimonónico.

O libro de Murguía, que se beneficia dun título, sen dúbida, moi suxestivo, *Los precursores*, causa confusión ou desconcerto, precisamente polo título, nos estudiosos da Reinaxença galega e do galeguismo. Porque o contido do libro desconcerta. O mesmo Murguía, como teremos ocasión de ver, foi consciente da problematicidade do título. Libro tan citado, moitas veces mal citado, hai tempo que reclama unha reflexión para situalo na biografía intelectual do seu autor e, sobre todo, para definilo.

1. *LOS PRECURSORES*: EDICIÓN, TÍTULO E CONTIDO

Foi o primeiro volume que publicou a Biblioteca Gallega, colección moi importante na historia da consolidación do noso Rexurdimento literario². A portada de *Los precursores* consigna o ano 1885, pero cóstanos que o libro saíu do prelo en xaneiro ou febreiro de 1886³, ano que tamén se consigna na cuberta do volume. As súas páxinas foron publicadas antes en revista, dato no que cómpre reparar.

Ademais do prólogo, *Los precursores* consta de dez capítulos, con estes títulos: Antolín Faraldo, Aurelio Aguirre, Leonardo Sánchez Deus, Félix Moreno Astray, Eduardo Pondal, Antonio Cendón, Rosalía Castro, Serafín Avendaño, Benito Vicetto e Ignotus. Se nos atemos ó que Murguía declara no limiar do libro (“el común deseo de la rehabilitación del país natal”, 11)⁴, está claro que,

no decálogo de personalidades escolleito por el, non son tódolos que están nin están tódolos que son.

Dos dez, catro, moi claramente, estiveron ó servizo desa idea rehabilitadora: dous xa morreran (Faraldo, 1853, e Vicetto, 1878) e dous aínda vivían (Pondal e Rosalía, esta xa enferma nas datas en que Murguía traza o seu retrato)⁵. Dos seis restantes, hai nomes totalmente alleos a calquera labor literario ou político en favor da rehabilitación de Galicia, dous especialmente: Leonardo Sánchez Deus e Ignotus. Este é un anónimo rapaz analfabeto, que, na Fame de 1853, músico ventureiro, imploraba en Santiago a caridade asubiando, prodixiosamente, vellos aires do país. Murguía, por certo, límitase a conta-la historia que lle relatara moitos anos antes Rosalía, pois foi ela, en 1853, con dezaseis anos de idade, quen asistiu, marabillada, ós asubíos daquel neno tan extraordinariamente dotado para a música. En canto a Sánchez Deus, lonxe de implicarse nalgunha acción reivindicativa contra o centralismo español, loitou nos campos de Italia ó servizo da unidade deste país. Leonardo Sánchez Deus, especie de brigadista internacional *avant la lettre*, chegou a ser tenente no exército de Garibaldi, do que foi axudante, e a quen consideraba “un redentor [...] y fiel únicamente a la causa del pueblo” (84-85). Morreu nun manicomio de Xénova sen que ninguén, nestes 130 anos, se teña ocupado da súa biografía, romántica e interesante onde as haxa.

En canto ós outros “precursores”, se o foron, fórono en medida irrelevante ou pouco máis. É o caso de Aurelio Aguirre (1833-1858), poeta amado ou admirado na Compostela do seu tempo, se nos atemos ás páxinas de Murguía, quizais un pouco excesivas. Del son estas palabras: “Su influencia política no se limitaba tan solamente a la clase obrera de Santiago; pasaba más allá y se dejaba sentir con igual intensidad entre los jóvenes que poblaban los claustros universitarios. Gracias a su cualidad de estudiante y, sobre todo, a su condición de poeta, gozaba sobre sus compañeros y amigos de un cierto influjo y preponderancia [...]” (52). Engade Murguía que, así as cousas, foille doado organiza-lo Banquete de Conxo, que foi –observamos nós– un acto comprometido coa causa democrática progresista e non con ningunha defensa do “provincialismo”⁶. No xantar da carballeira de Conxo (o 2 de marzo de 1856),

dous estudantes, Eduardo Pondal e o propio Aurelio Aguirre, leron senllas composicións súas, en castelán, que inquietaron a unha boa parte da sociedade e do clero composteláns, especialmente aquel verso de Aguirre no que afirmaba que Cristo era fillo “de un honrado carpintero”. Aínda eran palabras excesivas para aquela cidade e, sobre todo, para o seu arcebispo, García Cuesta, quen, desde o púlpito –relata un estudioso– “había anatematizado a los organizadores del banquete diciendo que incitaban a la lucha del pobre contra el rico”⁷.

Non se crea, sen embargo, que no banquete alguén falou en nome do socialismo. Aguirre, o máis avanzado, estaba totalmente alleo a Marx e ó socialismo laico. Conxo foi a voz da razón democrática progresista, unha voz que foi esmorecendo co tempo. O propio Murguía, no capítulo dedicado a Pondal, fai esta observación: “Porque pasaron los años [desde 1856] y los sucesos y hasta los hombres, y empezó a comprenderse que había que intentar en Galicia algo más noble y trascendental que proclamar una idea y levantar una clase, que había que formar una patria” (137).

Así pois, o mesmo Murguía reconece, respecto de Aurelio Aguirre (que morrerá dous anos despois do xantar democrático de Conxo), que o seu traballo de poeta e de concienciador non se inscribía no discurso “patriótico”; si, en 1885, o de Pondal, que, xa en 1877, publicara *Rumores de los pinos*⁸.

Aínda que algún lector detecte noutros “precursores” certo galeguismo (nalgunhas das primeiras páxinas de Moreno Astray, por exemplo), ninguén pode cuestiona-lo reparo que vimos de facer: nos *Precursores* de Murguía nin son tódolos que están nin están tódolos que son. Eran precursores, claramente, entre outros, Nicomedes Pastor Díaz (1811-1863), Xoán Manuel Pintos (1811-1876) e Francisco Añón (1812-1878). Acontece que Murguía só acolle no seu libro homes –e unha muller– que pertencían á súa xeración, a que veu á “vida pública en 1854” (13), persoas –todo hai que dicilo– coas que tivo relación, das que foi camarada, como aclara noutro lugar. Porque o libro –que se beneficia dun fermoso e suxestivo título–, no fondo, é un libro, en boa parte, de memorias: “Si hablo algunas veces de mí, es porque con ellos anduve, participé de sus esperanzas, y acepto hoy gustoso el juicio que a todos nos hiere por igual” (14-15). De non ser así, ¿que razón pode aducirse –titulándose *Los*

precursores– para non incluír escritores estrictamente contemporáneos seus, autores dunha importante obra “rehabilitadora” como José Pérez Ballesteros (1833-1918) e Juan Antonio Saco y Arce (1835-1891)? Se se titulase *Recuerdos*⁹, o libro de Murguía non suscitaría os reparos –e mesmo, os ataques– que, xa en 1886, suscitou. Ataques e reparos ós que axiña tivo que contestar don Manuel. De xuño de 1886 é unha carta aberta súa na que replica ós seus críticos nestes termos:

Ciertamente que el título de mi libro es un tanto pretencioso y que a no ser por una circunstancia fortuita, el primero de los tres volúmenes de que pensaba constase mi obra, hubiera llevado otro más modesto, aunque no tan apropiado. Así se hubiera quitado toda ocasión de queja a las buenas almas que sin conocerme ni tratarme, me apellidan alma ruin, con tanto aticismo como exactitud. Mas como al tomo impreso debiera seguir otro Los secuaces en el cual me ocupaba de esa juventud que sonríe –¡digna ocupación por cierto a falta de otra mejor!– de ahí que titulase Los precursores el primero, por la misma razón que el tercero se nombraba Los desconocidos: especial trilogía en que pensaba encerrar el pensamiento inicial de una obra de patriotismo que pues no fue comprendida, no será por lo tanto continuada.

Esos jóvenes amables que se consideran felices, porque aún pueden sonreír, podrán así mismo continuar mi trabajo, que es algo más práctico. Todos ganaremos en ello: yo me ahorraré algunas pruebas más del amor que me profesan ciertos jóvenes de 36 a 40 años –precocidad sin ejemplo en los anales de la moderna literatural– y ellos alcanzarán toda la gloria que caberles pueda a dar completo fin a la obra que Los precursores inician¹⁰.

Reproduzo o segundo parágrafo porque é moi ilustrativo da actitude manifestada por Murguía contra os novos en non poucas páxinas de *Los precursores*. Nunha lemos: “De pronto surgió la queja, tomó fuerza el desdén, y se vio con harta claridad que los nuevos, creyéndose los únicos ungidos, desconocían y negaban la obra de los que les habían precedido, allanándoles el camino y dado un pueblo de antemano ganado a las aspiraciones que abrigaban” (12). Noutra páxina, do capítulo Eduardo Pondal, pronúnciase con esta dureza: “[...] la estéril osadía que entorpece el actual movimiento literario de Galicia” (133). No mesmo capítulo fala da “frialidad y el mercantilismo que han invadido el corazón de los jóvenes” (144).

As palabras, ademais de duras, son particularmente inxustas para “xoves” (entre 36 e 40 anos) como Lamas Carvajal (n. 1849) e Curros Enríquez (n. 1851), ben lonxe do espírito mercantil que se lles apón. Sorprende que non faga ningunha referencia exculpatoria a Curros, a quen –consta– admirou e quixo, pero sorprende menos que non cite a Lamas Carvajal co que non tiña relación amigable desde 1878, data na que publicou unha recensión dun libro de don Valentín, *Desde la reja*, verdadeiramente inxusta¹¹.

Coñecemos, por Juan Naya, unha especie de esquema manuscrito de *Los precursores* no que Murguía consigna, en letra moi pequena, estes dous nomes: Carvajal (supoñemos que se refire a don Valentín) e Curros (supoñemos que se trata do gran poeta)¹². Non temos claro se este esquema foi o proxecto inicial de *Los precursores*, só cumprido parcialmente en 1885, ou se se trata do esquema da “triloxía” na que o segundo volume, *Los secuaces* (no sentido, creo, de seguidores), acollería os dous escritores citados. Porque foi o propio Murguía quen aclarou, como sinalamos máis arriba, que a obra constaría de tres volumes, que sería unha “especial triloxía” que constaría de *Los precursores*, *Los secuaces* e *Los desconocidos*¹³. Non sabemos se esta aclaración foi ideada para saír ó paso dos que, xa en 1886, cuestionaron o título do libro, que o propio Murguía, na carta citada, considera “un tanto pretencioso”.

2. PREHISTORIA DE LOS PRECURSORES

¿Foi concibido este volume como un libro, co que isto comporta de unidade? O que sabemos hoxe é que os distintos capítulos apareceron en anos anteriores, cunha ordenación distinta, en publicacións periódicas. Paga a pena consignar estas aparicións das que debémos-los datos hemerográficos a Victoria Álvarez, autora da Bibliografía murguiana que se ofrece no presente volume.

I. “Un artista (A. R. C.), *Álbum de El Miño*, Vigo, 1858, p. 542-546.

Este capítulo, o primeiro que publicou, figurará, co título “Ignotus”, como derradeiro, no volume de 1885. Difiren, ás veces non pouco, as redaccións. Só cotexaremos, nalgunhas secuencias, as dúas versións.

a) 1858

[...] aquella multitud, siempre hambrienta y escuálida; aquellos brazos, siempre levantados en ademán de súplica; *aquel modo de disputarse entre padres e hijos, como verdaderas fieras, el pedazo* de pan que la caridad pública alargaba al que parecía más agobiado por el hambre. [A cursiva, miña].

1885

[...] aquella multitud, siempre creciente, siempre hambrienta y escuálida, que, como las olas del mar, rugía sordamente levantando las manos en ademán de súplica, mostrando desesperada las llagas que la cubrían (264).

Todo fai supoñer que a Murguía, en 1885, as palabras subliñadas parecíanlle excesivas, se ben, na redacción de 1858, “sálvaas” con este comentario, omitido logo: “[...] sabe el cielo de lo que serán capaces aquellos seres desgraciados que hacían palpable la verdad de no sé qué filósofo que aseguraba que nada hace al hombre parecerse a las fieras como el hambre”.

b) 1858

[...] aquellos seres que hablaban una jerga ininteligible para nosotros mismos.

1885

[...] una jerga ininteligible hasta para los que hablábamos gallego. (265)

É nesta edición, non na anterior, onde Murguía insire unha curiosa nota na que afirma que Pintos “me confesaba que jamás había hecho mayor acopio de voces que en aquel tristísimo año del hambre” (265).

c) 1858

–De dónde eres?, le pregunté.

–De la montaña, me respondió con el dialecto propio de nuestro país. [A cursiva, miña]

1885

–De dónde eres? preguntéle.

–De la montaña, –me contestó. (268)

d) 1858

Quieres saber adónde iba con su hermano pequeño [...]?

–A recoger las espigas!

1885

[...] con su hermano pequeño [...]

¡A recoger espigas, como Ruth, en el campo del rico!... (274)

Así termina o capítulo.

II. Por dúas cartas de Murguía a Pondal¹⁴ sabemos que unha boa parte dos capítulos de *Los precursores* se publicou en *La Nación Española* de Buenos Aires no ano 1883. Menciona os relativos a Pondal, Aguirre, Rosalía, Vicetto e Faraldo¹⁵. Na primeira das cartas quéixase do proceder de *El Eco de Galicia* da Habana nestes termos: “[...] siguiendo el método victorioso de tomar lo suyo donde lo encuentra reprodujo el primer artículo de *Los precursores*, y allí lo vi”¹⁶. O *Eco*, como pode verse na Bibliografía de Victoria Álvarez, reproduciu, como mínimo, os seguintes capítulos: Leonardo Sánchez Deus (febreiro de 1883)¹⁷, Moreno Astray (marzo de 1883), Aurelio Aguirre (outubro-novembro de 1883) e Serafín Avendaño (novembro de 1883). Pola mesma investigadora sei que “Rosalía Castro” apareceu en *Galicia Moderna* da Habana en agosto de 1885 sen que a revista indique de onde tomou este artigo. Que eu saiba, ninguén consultou *La Nación Española* (Buenos Aires) para verificar, por exemplo, se nas súas páxinas se publicou o capítulo Antonio Cendón e o relativo a Ignotus do que existía xa, como acabamos de ver, unha primeira versión, de 1858, co título “Un artista”.

III. Habería que face-lo cotexo, capítulo a capítulo, entre a versión de 1883 e a definitiva de 1885. Eu fixen dúas incursións, que sintetizo.

a) Aurelio Aguirre

As diferencias, entre unha e outra versión, son irrelevantes.

b) Rosalía Castro

Cotexadas as dúas versións, atópanse moi poucas e pequenas variantes: de borrar la mancha que los cubre Æ [...] la mancha que dejan en nuestro corazón; Las muchas y entusiastas felicitaciones Æ [...] múltiples y; de su valor e importancia Æ [...] y trascendencia (197).

Na primeira edición non existe o final do penúltimo parágrafo: “Porque este enemigo invisible, pero siempre presente, es su propio corazón”. Descon-

certa un pouco que se substitúa “abismo” por “ahínco”: “suspendidos sobre el abismo de sus propios pensamientos” (176).

De tódolos xeitos, polas cartas citadas de 1883 sabemos que Murguía, coas páxinas que vimos de mencionar, pensaba publicar un volume co título de *Los precursore s*. A ocasión quizais lla brindou Andrés Martínez Salazar no ano en que, con Fernández Latorre, crea, na Coruña, a Biblioteca Gallega. En carta do 4 de novembro dese ano don Andrés faille esta pregunta: “¿Quiere V. decirme en qué condiciones podría cedernos la reimpresión de las obras de su señora esposa y, en caso de que nos entendiésemos, empezáramos por ellas la Biblioteca?”¹⁸.

Non se deberon entender respecto das obras de Rosalía, pero o certo é que a Biblioteca Gallega estréase coa publicación, dous meses despois, de *Los precursore s*.

3. MURGUÍA SOBRE A LINGUA GALEGA

Descoñezo no momento en que redacto estas liñas o traballo do profesor Henrique Monteagudo, a quen se lle asignou, neste volume, a responsabilidade, non pequena, de aborda-lo tema das ideas lingüísticas de Murguía, traballo, creo, que non me exime de facer observacións a algúns aspectos de este ideario tal como os formula en *Los precursore s*¹⁹. Propono, non sen certa controversia, oito breves textos.

a) Falando de Félix Moreno Astray afirma, non sen risco: “En cuanto a sus versos, dicho se está que permaneció fiel al espíritu de su raza. Quería decir lo indecible, y esta lengua castellana que usamos es rebelde a nuestra inspiración. [...] Hay algo de duro en ella, incapaz de plegarse y servir a lo indeciso, a lo vago y ensoñador de la musa gallega [...]” (108).

¿Estaría de acordo con estas palabras Moreno Astray, quen nunca, nin en verso nin en prosa, solicitou os favores da lingua non rebelde? ¿Era sincero Murguía cando fixo esta afirmación? Sáibase que el mesmo só nunha ocasión poetizou en galego (“Nena das soledades”, 1856). Dos 15 poemas que publicou entre 1856 e 1885, só un, o primeiro, está en galego; os 14 restantes, nesa lingua “incapaz de plegarse y servir [...] a lo ensoñador de la

musa gallega”. En castelán están tamén os poemas que publicou despois de 1885.

Esta idea (problemática, vindo do poeta Manuel Murguía) xa a formulara, dun modo extremo, nun artigo seu sobre Pastor Díaz de 1864:

Sin duda alguna luchó, como sucede a los poetas gallegos, con lo insuficiente del habla castellana, que parece se niega a amoldarse al sentimiento poético de nuestros escritores. [...] ¿No les dirá algo el hecho elocuente de que la mejor composición que encierra el precioso tomo de Pastordíaz [sic] está escrita en francés, que se nos adapta más a nosotros y nos permite hacer lo que no podemos en castellano?²⁰

Sorprendente teoría, mal defendida, por outra parte, coa composición francesa de Pastor Díaz, “Vie et mort”, da que un experto en poesía alóglota, Juan Ramón Masoliver, nos recorda: “[...] el poema que publicamos fue incluido en su tomo de Poesías (Madrid, 1840) no sin que el autor advertiera, modestamente, que no era para leído por franceses”²¹.

b) Falando de Vicetto, cando este vive en Granada, afirma que “Allí se consideraba como desterrado, entre gentes que hablaban otra lengua y tenían otros amores” (242). A outra lingua, o castelán, era a que Vicetto escribía habitualmente e a que falaba sempre, como Murguía, inter pares. Certa sensación de “desterrado” da súa lingua debeu de experimentar Jacint Verdaguer entre 1874 e 1876 cando as circunstancias o forzaron a exercer de capelán nos transatlánticos. Pero a Galicia de Vicetto, diga o que diga Murguía, non era a Cataluña de Verdaguer.

c) Nas páxinas dedicadas a Rosalía, hai incursións lingüísticas máis obxectivas, algunhas totalmente fiables e, polo tanto, dignas de térense en conta polos biógrafos e estudiosos da escritora. No capítulo sobre ela, ó referirse a *Cantares gallegos* (1863), lemos: “Pero lo que más le agradaba era ver escrito el libro en aquel dulcísimo dialecto que había hablado en su niñez”. Rosalía, que, como Murguía, non falaba galego, de adulta, inter pares, utilizouno con normalidade, en toda situación, nos seus primeiros anos, os que pasou en Ortoño na casa das tías paternas. Xa en Padrón, nena aínda, onde reside, coa nai, desde 1842 (polo menos)²², o galego tivo que estar moi presente nos xogos coas “meniñas” e no “enxidiño onde folgaba”²³. Era un tem-

po e un espacio –a vila de Padrón, non o escenario rural de Ortoño– en que Rosalía no fogar e cos conxéneres da nai, dona M.ª Teresa de Castro y Abadía, se expresaría, habitualmente, en castelán. Pero Murguía, sen entrar noutras precisións, afirmou claramente que falara o galego na súa nenez. Foi certo.

d) No capítulo dedicado a Pondal, referíndose a Rosalía sen mencionalo seu nome (que non era necesario), fala dun “libro escrito en el idioma materno” –*Cantares gallegos*, evidentemente– ó que lle atribúe, con acerto, esta proeza intelectual: “[.] con él volvió a entrar el gallego en los dominios del arte” (140).

Cremos que Murguía non hiperboliza. Outros críticos, non emparentados coa escritora, fixeron afirmacións moi semellantes.

Neste mesmo capítulo, ó referirse á “Campana de Anllóns” (1862), fai esta afirmación: “Aquellos versos los escribió Pondal en gallego siguiendo un venturoso ejemplo” (146). O de Rosalía, o de *Cantares gallegos*, sen dúbida. Aínda que Rosalía de Castro non condicionase, neste caso concreto, a lingua do poema de Eduardo Pondal, si é certo que, neses anos, descuberta por Rosalía a validez e a valía da poesía en galego, a algúns poetas non lles era doado subtraérense a esa chamada.

e) A “xeración de 1854” (se se nos permite este termo), con Murguía no medio e medio, sentiu que o idioma galego era unha reivindicación patria esencial. Hai textos moi explícitos: “[...] así como es cierto que lengua distinta acusa diversa nacionalidad, así se necesita conservar su lengua para que la nacionalidad persevere” (140). Non o é menos este: “[...] se comprende que la mayor parte de los escritores provinciales, ateniéndose para la realización de una obra a los elementos peculiares al país para el cual escriben, entendiesen que debían hablar a los suyos en la lengua que estos hablan” (142), observación matizada, de contado, por esta: “[...] los unos redujeron sus esfuerzos al estudio y conocimiento de cuanto tiene de vivaz y original la raza a que pertenecen, empleando en sus trabajos la lengua nacional, y que los demás, semejantes a las piedras limitáneas que miran a las dos tierras que separan, usasen a su vez ambas lenguas, la de la nación y la de la provincia. Hay veces que conviene que nos oigan y entiendan fuera del país. *Les Bretons* son un poema tan

provincial, a pesar de estar escrito en francés, como *Mire y a*, que lo está en lengua de oc” (142-43).

O primeiro texto (lingua distinta, nacionalidade distinta), preludia outros posteriores de Murguía e de non poucos nacionalistas galegos. Seis anos despois, nos Xogos Florais de Tui, fórmulo con esta precisión: “[...] o gallego [...] que nos di que, pois somos un pobo distinto, debemos selo [...]”²⁴. Paga a pena le-lo que enuncia Murguía despois para defini-la nacionalidade galega, enunciado moi próximo ó de definidores moi posteriores, desde Stalin a Castelao, nomes, nesta cuestión, non moi desemeillantes, pois sabido é que no libro primeiro de *Sempre en Galizxa* o noso escritor desenvolve a súa concepción a partir da definición de nación formulada polo dirixente soviético, ó que Castelao apela (“apelo a Stalin”)²⁵.

Teño a esperanza de que estudiosos do saber de Henrique Monteagudo examinen, na súa diacronía, o pensamento lingüístico de Murguía, traballo no que algunhas das páxinas de *Los precursores* haberá que telas moi en conta. Esas e outras páxinas haberá que examinalas, tamén, á luz da praxe lingüística (oral e escrita) do Patriarca, tantas e tantas veces allea ás súas formulacións. Hai, neste sentido, textos flagrantes. No discurso co que inaugura a Real Academia Galega na Coruña, o 30 de setembro de 1906, escollemos estes dous fragmentos:

a) Por eso, y para recoger en Galicia su verdadero léxico, dar a conocer su gramática... se fundó esta Academia. Porque el idioma de cada pueblo es el característico más puro y más poderoso de la nacionalidad. Gentes que hablan la lengua que no les es propia, es un pueblo que no se pertenece.

b) Ellos [os creadores da Asociación Iniciadora da Academia Galega, Habana] nos lo han dicho: quieren que empecemos por el estudio del idioma que hablamos hace más de diez siglos. Hacen bien; pueblo que olvida su lengua es un pueblo muerto.²⁶

Sobre esta *contradicción* algo dixen nun artigo de 1991²⁷. Murguía, de escasísima obra escrita en galego, é autor de frases brillantes e contundentes –acabamos de oír dúas– que foi prodigando ó longo da súa longa vida e que, sen dúbida, estiveron presentes en todos aqueles actos en que a defensa e a reivindicación do idioma eran o argumento principal.

FINAL

Los precursores acolle a vida e os infortunios de dez personalidades coas que se relacionou intensamente, polo menos nalgún momento, Murguía, razón pola cal no libro non escasean as páxinas autobiográficas. No prólogo o autor define *Los precursores* como un libro de lembranzas (“recuerdos”) e como o libro máis “personal” de cantos escribiu (15). É tamén un libro atravesado polo fío dos infortunios, tantos que Carballo Calero chegou a afirmar: “semella un martiroloxio”²⁸. O propio Carballo precisa: “Ante as figuras de fracasados ou malogrados que enchen as páxinas do libro, Pondal, que non foi probe, nen enano, nen amargurado... nen tolo ²⁹ destácase como unha figura san, lanzal e lumiosa en medio de tanta miseria, tanto desengano...”.

Dez son os protagonistas do libro, e é lícito sospeitar que *Los precursores* algo ten de decálogo, un decálogo que compendia unha boa parte das actividades importantes da época: a política (Faraldo), as Letras (Aguirre, Pondal, Rosalía e Vicetto), a milicia (Sánchez Deus), a pintura (Antonio Cendón e Serafín Avendaño) e o sacerdocio (Moreno Astray). Faltaba a música, momento en que recupera un vello artigo e ofrécenos o perfil artístico dun ignoto músico ventureiro e descoñecido.

Murguía, en efecto, está a facer –suxira o que suxira o título– un libro moi persoal, escrito, tal como el aclara, *ex abundantia cordis*. É tan persoal que xa na primeira páxina do prólogo fala das “malas voluntades que en la hora propicia me hicieron blanco de su interminable rencor”; tamén fala de agravios e inxurias, vagas acusacións que reitera, quizais con exceso, noutras obras e en moitos outros momentos. Sobre estes ataques declara, xa nesa primeira páxina, que os que máis lle doeron foron os que se dirixían, dun xeito ou doutro, a unha persoa moi próxima: “Si algo siento es que las flechas con que se quiso herirme, perdiendo su verdadera dirección, han ido más de una vez a clavarse en el corazón que más amo”. Trátase, sen dúbida ningunha, de Rosalía de Castro. Unha vez máis, non se explicitan os autores nin a clase dos ataques.

Manuel Murguía debe ser reexaminado, non só porque fose, durante décadas, o Patriarca (por idade, por obra e por precursor) senón porque, ós 75

anos da súa morte, moitas das súas páxinas aínda hai que telas en conta sempre que nos acheguemos a elas con espírito non necesariamente ditirámico. A lectura que neste traballo fago de *Los precursores*—só unhas cantas notas—está, creo, nesta liña. O libro, sen dúbida, esixe outros asedios.

NOTAS

- 1 Buenos Aires, Emecé, 1940.
- 2 V. o art. de Andrés Martínez-Morás y Soria "La 'Biblioteca Gallega' de Martínez Salazar", *Grial*, 13, 1966.
- 3 Nun anuncio de *El Eco de Galicia* (Habana, 10-1-1886) lemos: "Se reparte en enero el precioso libro de don Manuel Murguía". Nun artigo de Juan Neira Cancela ("*Los precursores* y la Biblioteca Gallega", id., 21-3-1886), asinado en Ferrol, no mes de febreiro dese ano, o autor declara ter recibido un exemplar enviado por don Andrés o 6 dese mes e ano.
- 4 Cito sempre pola ed. facsímile (da 1ª ed.), La Coruña, La Voz de Galicia, 1976.
- 5 Que vive Rosalía (m. 15-7-1885) próbano estas liñas: "Consuélanos los hijos que nos rodean..." (182). Cónstanos, por outra parte, que este capítulo enviouse a *La Nación Española* de Buenos Aires antes do falecemento da escritora.
- 6 En galego, Aguirre só escribiu un poema anecdótico: en 1850, adolescente aínda. V. Xosé M.ª Álvarez Blázquez, "Uns versos en galego de Aurelio Aguirre", *Grial*, 12, 1966.
- 7 Carré Aldao, E., "En el 44 aniversario", *El Eco de Galicia* (Buenos Aires), 10-3-1900.
- 8 Que, pese ó título, contén poemas en galego; outros, en castelán, aparecen elaborados en galego no libro de 1886, *Queixumes dos pinos*.
- 9 "[...] este no es un libro de crítica y sí de recuerdos [...]" (15).
- 10 *El Eco de Galicia* (Habana), 13-6-1886.
- 11 *La Ilustración de Galicia y Asturias* (Madrid), 1-8-1878. Hai outras notas e recensións inxustas, que J. A. Durán reproduce e examina no seu traballo "Unha polémica transcendente: (Manuel Murguía contra Lamas Carvajal)", en *Crónicas*, 1, Madrid, Akal, 1974.
- 12 O facsímile deste esquema manuscrito publícase nas páxinas preliminares da ed. facsímile citada na n. 4.
- 13 V. n. 10.
- 14 Publicadas por Manuel Ferreiro en Pondal: *Do dandysmo á loucura (biografía e correspondencia)*, Santiago de Compostela, Laivento, 1991, p. 110-112. A primeira é do 18-3-1883, e a segunda, do 16 12-1883.
- 15 Id., p. 111.
- 16 Id., p. 110.
- 17 Co título, moi significativo, e periodístico, "Un gallego ayudante de Garibaldi. Leonardo Sánchez Deus".
- 18 Art. cit. na n. 2, p. 364.
- 19 Non descoñezo o breve artigo de M.ª do Carme García Pereiro "Teoría da lingua en Murguía", *Grial*, 61, 1978. Son de moito interese, para esta cuestión, as páxinas referidas a Murguía no libro de Carme Hermida *Os precursores da normalización. Defensa e reivindicación da lingua galega no Rexurdimento* (1840-1891), Vigo, Xerais, 1992.
- 20 "Galería de gallegos ilustres. Don Nicomedes Pastordíaz", *Almanaque de la juventud elegante y de buen tono para 1865...*, Lugo, Soto Freire, 1865, p. 47.
- 21 "Poesías en lengua extranjera de autores españoles", *Entregas de Poesía*, Barcelona, 15-16, 1945.
- 22 V. Álvarez Ruiz de Ojeda, Victoria, "Un importante documento para a biografía de Rosalía de Castro", *Grial*, 136, 1997.
- 23 "Cómo chove miudiño", *Cantares gallegos*, 1863.
- 24 *La Patria Gallega*, Santiago, 7-8, 1991, p. 4.
- 25 *Sempre en Galiza*, libro primeiro, III.

- 26 *Boletín de la Real Academia Gallega*, Coruña, 6-7, p. 128 e 126.
- 27 “O día en que se inaugurou a Academia Galega: o problema da(s) lingua(s)”, *Homenaxe ó profesor Constantino García*, Universidade de Santiago de Compostela, 1991, p. 15-16.
- 28 *Historia da literatura galega contemporánea*, Vigo, Galaxia, 1975, p. 19.
- 29 Visión–discutible–de Murguía.

UN IDEÓLOGO SINGULAR: MANUEL MURGUÍA E AS BASES DA NACIONALIDADE DE GALICIA¹

Por XUSTO G. BERAMENDI

Como sabemos, Manuel Martínez Murguía (1833-1923) pertence á segunda xeración de provincialistas, herdeira directa do primeiro agromar galeguista-progresista de 1840-1846. Con esas actitudes básicas, Murguía manterá un protagonismo público ininterrompido dende mediados do século XIX ata a primeira década do XX. Nestas páxinas centrareime na análise do seu pensamento, polo que só farei alusión ás súas actuacións políticas, periodísticas ou culturais cando sexa imprescindible para a axeitada exposición do obxecto deste artigo.²

Dado o forte historicismo do seu pensamento, o seu labor como ideólogo nace ó fío das súas primeiras reflexións sobre o pasado. Precedidas dunha intensa actividade como periodista político, literato fracasado e crítico literario en numerosos periódicos de Madrid e Galicia na década dos cincuenta, as primeiras producións historiográficas de Murguía datan de 1859-66, nas obras que van dende *La Primera Luz* ó “Discurso Preliminar” e os dous primeiros tomos da *Historia de Galicia*. Nestes escritos principia a superación do pensamento provincialista nunha transición que, por ser tal, presenta incoherencias e que o propio Murguía non completará ata vinte e tantos anos despois, cando sente os fundamentos teóricos do rexionalismo liberal. Pero agora apuntan claramente xa, baixo a permanencia dos postulados básicos do provincialismo, novos elementos conceptuais que permitirán transcendelos.

Este Murguía mozo participa plenamente do progresismo historicista propio do provincialismo (1861b):

Hemos recogido la herencia sagrada de los pasados siglos, y los siglos venideros han de pedirnos cuenta de ella [...] Estamos en un época de transición, gime la humanidad en su larga y dolorosa gestación, y mientras que los unos, llenos de fe en el porvenir, sonrían a la felicidad futura, buscan otros en el pasado recuerdos de una tranquila quietud que hoy parece estarles negada. Unos esperan, creen, aman ese porvenir que ha de libertar al hombre de todas las esclavitudes; otros dudan y desconfían de lo venidero, piensan si la libertad que se anuncia será una esclavitud más, lloran las perdidas creencias y maldicen de este siglo.

Naturalmente, el está entre os primeiros, o que non lle impedirá buscar sempre no pasado as claves ou as analoxías que necesite para interpretar e valora-lo presente. Este historicismo é tan forte que incluso chega a substituí-la relixión como fonte de verdade e mesmo de autenticidade artística. E así (1860b), logo de advertir que a necesidade de crer, fondamente enraizada no espírito humano, non podía ser constringida por unha Igrexa institucionalizada, engade que o artista do século XIX “sintiéndose falto de aquela fe religiosa que en otro tiempo inflamó las mentes de nuestros más grandes artistas [...] acudió a la historia en busca de nuevas inspiraciones más en consonancia con el espíritu del siglo”.

Dende logo isto non o salva, senón todo o contrario, de caer no anacronismo, de proxectar sobre ese pasado valores, ideas, inquedanzas de total actualidade, como acontece con tódolos historiadores da época. De calquera xeito, o achegamento a esta etapa inicial da súa longa biografía intelectual pasa obrigadamente por contempla-la súa concepción xeral da historia.

CONCEPCIÓN XERAL DA HISTORIA

Para empezar, Murguía (1865a, pp. XVI-XX) fai unha inequívoca profesión de fe historicista e non oculta que o seu maior mestre é o historiador romántico Augustin Thierry, “fundador de la nueva escuela histórica” en Francia, ó que eloxia arreo. Confesa tamén as influencias de Michelet, Macaulay, Amadeo Thierry, Guizot, Savigny e outros. E xustifica a súa opción historiográfica cun argumento gnoseolóxico: a historia, “creación propia y original de nuestra época”, é indispensable para o coñecemento da realidade, entre outras cousas, porque impide os extravíos da soa razón. Latexa aquí unha crítica ó racionalismo ilustrado do XVIII que, non por máis parca cás estridentes de Faraldo, resulta menos contundente: “...despojados los hombres [no século XIX] de las prevenciones que habían hecho injustos a los filósofos del siglo anterior, puede decirse que ninguna generación más apropiado que la actual para el estudio de la historia, pues ha madurado su razón en la desgracia y en el tumulto de las revoluciones” (pp. VII, XVI). De aquí que, logo dalgunhas vacilacións, nadas da tensión que el mesmo percibe entre a tradición filosófica do liberalismo e a recente incorporación do historicismo ó pensamento progresista-pro-

vincialista, Murguía acabe descartando definitivamente o “método filosófico” (isto é, a visión racionalista do pasado) para historiar, o que nel case equivale a dicir para coñece-la realidade humana, pois se ben ese método

nos ha parecido siempre el más justo y más adecuado a los tiempos presentes [...] no lo creemos tan necesario cuando se trata de historiar las escasas vicisitudes de un pueblo sin vida propia y sin acción directa sobre los demás. A esta clase de trabajos cuadra mejor aquel otro sistema, tal vez más verdadero que el puramente filosófico, que puso en práctica el tantas veces citado Thierry, pues conserva como ninguno el carácter peculiar del pueblo, de los individuos y de los sucesos de que el historiador va á ocuparse, y este es el que hemos adoptado [pp. XXII-XXIII].

Pero o estudio da historia, ademais das súas bondades epistemolóxicas, ten a virtude maior de achegar contidos positivos cos que edifica-la nosa concepción do mundo. E isto, en opinión de Murguía, esíxelle ó historiador un gran rigor no tratamento das informacións que lle chegan, para non enganarse e non engana-los demais. Por iso ataca a tódolos que non practican a “sana crítica” de fábulas e falsidades nin basean a súa obra en documentos orixinais. Inspirado nestes principios introduce na historiografía galega unha renovación metodolóxica que, segundo A. Mato (1981, pp. 39-50), o sitúa a medio camiño entre o romanticismo e o positivismo. Do primeiro ten o historicismo a ultranza, o pragmatismo ou uso da historia ó servizo dunha causa ideolóxica –neste caso, o galeguismo–, o gusto por unha prosa literariamente atractiva e a consideración das lendas e tradicións populares como fontes válidas, aínda que necesitadas de crítica; do segundo, a necesidade de fundamenta-lo relato histórico nun traballo empírico serio e o afán por estar ó día sobre “la marcha de las ciencias históricas en Europa”. De aquí as súas críticas a historiadores ideoloxicamente irmáns como Martínez Padín e, sobre todo, Vicetto. Na miña opinión, con esta combinación de principios, Murguía non fai senón seguir, a distancia, os pasos do *historismus* alemán, igual que fai a mellor historiografía española coetánea ou lixeiramente anterior (nomeadamente Modesto Lafuente).

Por outra parte, concibe a historia da humanidade como un devir prefixado e rexido por leis que, en última instancia, dictou a divindade: “Camina la humanidad por ocultos senderos al cumplimiento de sus destinos y obedece a la ley providencial que la rige [...] Todo en la naturaleza es mudable y cambia y

Dios que hizo al hombre un ser ondulante, no le habrá de dotar de una estéril inmutabilidad que sería su muerte” (1865a, pp. 1,5).

Verbo da natureza desas leis evolutivas, Murguía debátese entre o seu progresismo ideolóxico de base e as esixencias derivadas da adopción dun determinado concepto xeral de nación. O primeiro faille crer que “Nació el hombre y las leyes de la naturaleza hicieron de él un ser progresivo” (p. 2). As segundas minan a súa confianza no progreso garantido e lévano a contempla-la posibilidade de que a historia se mova doutra maneira, quizais seguindo *os corsi e ricorsi* de Vico, pois se cadra a humanidade non progresou tanto como parece: “El hombre de nuestros días no difiere gran cosa del de pasadas edades; que otros pensamientos le dominan, que le lleven otras corrientes, él irá siempre á su fin, él obedecerá á las leyes inmutables que rigen su existencia, ora gire en el fatídico círculo de Vico, ora ascienda de progreso en progreso á la ilimitada perfección” (p. XXI).

No fondo Murguía empeza a inclinarse máis cara ó circo fatídico que cara á recta indefinidamente progresiva porque, de non facelo así, non podería postular cun mínimo de coherencia a continuidade básica da natureza humana nin, sobre todo, esa inmutabilidade ó longo dos séculos das esencias físicas e morais das razas, que será o eixo do seu concepto de nación. Para conxuga-la mutabilidade do devir histórico coa inmutabilidade das nacións usa, home do seu tempo, unha analoxía biolóxica, en nada incompatible coa súa alusión a Vico, e dinos que os pobos “como las plantas, brotan de su gérmen, florecen en su día, dan sus frutos y sus perfumes y desaparecen dejando a los nuevos vástagos el trabajo de crecer, florecer, dar sus frutos y recorrer en fin ese círculo de hierro de la eterna transformación en que parece aprisionada la naturaleza” (p. 18). Noutras verbas, mentres un pobo pervive, perviven os seus caracteres definidores case sen cambios. E para reforzar máis esta idea sitúa esa pervivencia na heranza física, na raza, que como veremos é para el o principal factor xenético da nacionalidade. E se ademais estamos a falar dunha raza superior, moito máis doado, pois “era imposible que las razas destinadas a la conquista de la civilización, la abandonasen después de haber gustado sus primeros frutos” (p. 2).

Pero o seu progresismo non retrocede totalmente, nin sequera neste nivel de máxima abstracción. En precario equilibrio con esa etnicidade racial, factor

de inmovilidade e fragmentación particularizadora da historia, coexiste, de momento en pé de igualdade, un factor dinamizador e universalizador: as tensións sociais, ese “problema social, que, como el caballo de Troya, encierra dentro de sí todos los problemas” (p. XV). E de feito, toda a súa primeira reconstrucción da historia de Galicia se articulará arredor da interacción entre os enfrontamentos de clase e a permanencia da etnicidade céltica orixinaria.

Pero antes de entrar nesta cuestión convén deixar constancia dalgunhas fendas no que debería se-la fe monolítica de todo bo progresista nas excelencias da sociedade burguesa e do seu futuro, fendas nas que percibimos a pegada da súa radicalidade ideolóxica nestes anos sesenta. Os ecos do 48 europeo e os resultados de trinta anos de liberalismo español saldados co predominio moderado inducen en Murguía unha crítica ás veces apocalíptica do mundo no que vive (p. XXV):

Corre hoy por el mundo una ráfaga de egoísmo que no nos permite dedicarnos á mas que á las cosas materiales, y se desprecia el pasado porque mas confiado y mas entusiasta, se sacrificó muchas veces por las cosas del espíritu [...] sobre los escombros de ese materialismo grosero que nos ha invadido, crecerá con doble fuerza aquella divina planta cuyos frutos son la poesía, el sentimiento, la abnegación y todas las virtudes de que se burlan los siglos encenagados por la carne. Ya se sienten, no lo dudeis, los rugidos de las hordas bárbaras que han de destruir el soberbio imperio de la clase media, desvanecida con los triunfos de la revolución, que ya no puede contener, por mas que lo pretenda. El proletariado que tuvo ya sus Gracos, espera que aparezca su Espartaco. A esa inconsciente muchedumbre ha encomendado aquel que rige los destinos del Universo, la regeneración moral de una sociedad que empieza a caer en la idolatría de los goces materiales.

INTERPRETACIÓN PROGRESISTA DA HISTORIA DE GALICIA

A análise do concepto murguiano de Galicia nestes anos é imposible sen o previo coñecemento do esquema histórico que establece no seu “Discurso Preliminar” e nas “Consideraciones Generales” de 1865, polo que temos que resumilo nos seguintes parágrafos.

Murguía parte de dúas premisas: a existencia do tronco ario ou indoeuropeo, teoría “que en este siglo adelantó la lingüística de la manera maravillosa que sabemos”; e a raza como determinante principal da etnicidade. E para el hai razas superiores e razas inferiores. Os pobos arios, entre os que estaban os celtas, pertencían ás primeiras e, se ben “es posible que gentes de raza inferior

fuesen dueñas de Europa” con anterioridade, pouco importaba porque desapareceron ó contacto coa raza superior, como acontecería moitos séculos despois na conquista de América. A inferioridade racial, na súa opinión, implicaba inferioridade cultural e por iso “los idiomas de las razas inferiores llevarían consigo, fatalmente, el sello de la inferioridad de los individuos que las hablaron o hablan” (pp. 6-9).

Galicia non foi unha excepción. A súa verdadeira historia principia co asentamento dos celtas, “padres y generadores de una población que lleva todavía impresa en el rostro las señales inequívocas de la raza á que pertenece”. Estes celtas galaicos eran asemade unha raza e unha “nacionalidad” ben definida, dotada dun *Völksggeist* propio que, para Murguía, se caracterizaba pola valentía, o odio a toda dominación allea, a relixiosidade e o amor á terra, calidades ás que se incorporou despois, por influencia romana, o “espíritu práctico del habitante del Lacio”, ese “buen sentido [...] que le hace amar sobremanera cuanto pertenece a la realidad de la vida”. Murguía recoñece que non sabe moito da sociedade nin da economía dos celtas, pero albisca que “tal vez á la manera de las tribus germánicas, una igualdad primitiva reinaba en el reparto de la tierra, como parece indicarlo la especial constitución agrícola de Galicia”. E dende logo está seguro de que entre eles houbo druidismo (pp. 14, 20, 34, 40-42).

Nin as pacíficas relacións comerciais con fenicios, cartaxineses e gregos, nin a conquista militar e a longa dominación romana puideron alterar substancialmente o substrato étnico dos celtas. Roma venceu e dominou, “pero no pudo ni llenar con sus hijos el suelo gallego, ni borrar por completo las huellas de lo pasado”. Mesmo os poucos colonos romanos acabaron galeguizándose, gañados polo amor á terra, ós deuses dos vencidos e incluso ó seu idioma. É certo que Roma introduciu parcialmente a escravitude, “esa lepra del mundo antiguo”, e o municipio, “institución salvadora de la que surgió más tarde, entre los horrores del feudalismo, la libertad de los pueblos”. É certo tamén que o latín “luchó con los dialectos célticos, de los cuales tomó parte para dar principio a la formación del gallego”. Pero Roma non puido impoñe-los seus costumes, nin o seu espírito e ó cabo “en nada prevaleció Roma, más que en el hecho de la conquista y su dominación” (pp. 31-34).

A propagación do Cristianismo tivo un efecto dobremente benéfico. Dunha banda, axudou decisivamente á disolución da decadente e inxusta sociedade romana e ó paso da escravitude á servidume. Doutra, afortalou o *Vólksgeist* galego elevando a súa relixiosidade innata e primitiva a un nivel superior. Por certo que, ó contrario do que farán galeguistas posteriores, Murguía valora negativamente a herexía priscilianista e outras herexías da época porque, se ben eran “signos de vitalidad de un país” e gracias a elas “el mundo antiguo tenía fijos sus ojos en esta parte de la península”, implicaban a discordia entre os galegos (pp. 36-47).

En toda a Europa occidental, só Galicia e Armórica ofreceron resistencia ás invasións bárbaras, por mor da súa esencia celta. En pouco tempo, galaicos e suevos fan as paces, facilitadas pola conversión dos segundos ó cristianismo. Non obstante, Murguía non concede de momento á contribución sueva a importancia que lle atribuirá anos despois na configuración da nacionalidade galega. Iso si, salienta o feito de que con eles Galicia foi un reino independente e lamenta que a “perfidia goda” de Leovixildo acabase con el. A dominación goda tampouco tivo maiores consecuencias, agás as transferencias de propiedade duns nobres a outros. Pero non alterou nin o carácter nin a sorte do pobo, que segue atado á servidume (pp. 49-65).

Os galegos son tamén os primeiros en resistirlos musulmáns. Nin estes, que a penas pisaron chan galego, nin a chegada dos refuxiados do sur, contaron a pureza étnica da poboación. Principia así o Medievo dunha raza-pobo que, malia o tempo e os acontecementos, segue a ser para Murguía esencialmente idéntica á que atopou Décimo Junio Bruto cando levou por primeira vez as aguias romanas alén do Limia no 137 a. C. A visión murguiana dese Medievo está condicionada por tres actitudes: o seu convencemento de que foi daquela cando callaron definitivamente tódolos caracteres definidores da galeguidade; a súa frustración porque iso non levase á independencia política; e a súa hostilidade contra a nobreza, responsable maior na súa opinión de tal fracaso e de cantos males pasados e presentes sufriu o país.

E así, na Alta Idade Media “fue Galicia de los primeros pueblos que lograron constituirse en España”. E na época dourada do séculos XI-XII “á Galicia se debieron en parte, no solo la restauración, sino también los primeros pasos

hacia todo arte, toda ciencia, toda literatura. Aquí nació el sol de la civilización de los tiempos medios en España”. A pesar disto e dos “deseos que hubo siempre de constituir en Galicia un reino aparte y los esfuerzos que se hicieron para conseguirlo”, a independencia política só agroma fuxidía nos reinados de Bermudo e García e na minoría de Alfonso Raimundez. Finalmente “quiso la desgracia que este reino no lograse consolidarse y tener monarquía propia y continuada: no veríamos así suceder a los brillantes días de Gelmírez los amargos y estériles que vinieron durante los siglos XIII y XIV”.

Esbózase aquí a orixe da contraposición Galicia versus poder político alleo. A orixinalidade do Murguía mozo radica en que esa contraposición se establece máis en función das tensións internas da sociedade galega que en base ás maldades e agresións do *Outro*, o que dá lugar a unha reconstrucción histórica dunha riqueza dialéctica e unha modernidade insólitas nas historiografías nacionalistas do século XIX, algo que desaparecerá nos escritos do Murguía rexionalista dos anos oitenta e noventa.

En efecto, mentres lles atribúe ós señoríos eclesiásticos, especialmente ós monásticos, un efecto civilizador e un protagonismo beneficioso na introducción do foro, que segundo el supuxo a liberación persoal do labrego, culpa a nobreza laica, non só da explotación desapiadada das clases inferiores, senón tamén de que Galicia non acadase a independencia. Certo que lles apón parte desta responsabilidade ós “monarcas castellanos que tenían como olvidada á Galicia [y] dejaban que en ella no se conociese la justicia, ni los tiranos que la agoviaban temiesen el castigo”. Pero esta falta por omisión é case insignificante comparada coas que por comisión amorea encol do lombo dos nobres galegos, pois “si hay alguna verdad que se muestre inalterable y en el fondo de los sucesos se revele constantemente en nuestra historia, es la de que á los nobles gallegos nada debe Galicia, mas que sus antiguos males y su postración de siempre”. Ese “cruel feudalismo”, “azote” de Galicia, esa nobreza, coas súas loitas intestinas e os seus roubos á Igrexa, debilitou as forzas do país, impediou que “aquí el sentimiento popular tomase el incremento que en otros pueblos menos azotados por la tiranía feudal” e, en consecuencia, fixo imposible que se consolidase “un poder fuerte y poderoso”. As súas diatribas antifeudais rematan con esta tremenda condena: “Cruelles en la victoria, cobardes en la

huida, brutales en sus desenfrenos, ávidos de riqueza, recelosos y perjuros, probaron una vez más, que las razas dominadoras señalan siempre el fin de su poder con los mayores excesos y las más crueles iniquidades” (pp. 116-117, 79, 99, 137).

Consecuente con esta postura antinobiliar, describe con simpatía as loitas da “clase popular” por gañar “palmo a palmo sus libertades”, eloxia os concellos pola súa resistencia á nobreza e valora positivamente a súa alianza cos monarcas “en la gran tarea de abatir el poder feudal”, malia que eses monarcas sexan obxectivamente a personificación dun poder non galego. Sorprendentemente, mesmo menciona sen laiarse a carencia de representación galega nas Cortes medievais da Coroa de Castela (pp. 111, 119-21).

A decadencia da Galicia dos séculos XIII e XIV, provocada segundo el polos nobres, leva á grave crise do século XV. Outra volta atribúe guerras e desgracias en exclusiva á cobiza dos señores. De aquí que nos abraie cunha avaliación do reinado dos Reis Católicos que está nos antípodas da que será canónica no galeguismo. Eloxia a “reina Isabel, a quien la suerte había escogido para acabar con el poder feudal” e cualifica así a doma da nobreza galega e a execución de Pardo de Cela: “Tiempo de justicia llamó a este Vasco de Aponte; tiempo de entera justicia podemos llamarle nosotros, cuando ni las súplicas ni el oro del criminal, ni el llanto de la viuda, alcanzaron á apartar de su cabeza el merecido castigo. Así respiró Galicia, así empezó para ella el reinado de la paz, así, en fin, se dio principio a una nueva era de felicidad” (pp. 134-35, 145-46).

E efectivamente coida que o século XVI foi unha nova época dourada para Galicia gracias ás consecuencias das medidas de goberno dos Reis Católicos, entre as que salienta a creación da Junta del Reino, “institución eminentemente provincial [...] de verdadera índole popular” (p. 154).³ Pero a decadencia retorna no século XVII e a causa, segundo Murguía, é a de sempre: a persistencia do sistema feudal e a actitude antisocial dos novos beneficiarios dese sistema, porque “siendo [Galicia] un país eminentemente agrícola, no sólo se descuidó la agricultura, sino que se la maniató, se la abrumó de cargas, y se perpetuaron las condiciones feudales con que venía constituida la propiedad”. Aquela “multitud de hidalgos que llenaban los corregimientos y que eran osados á lo que en otros tiempos los grandes señores”, aquela “ínfima nobleza, llena de impoten-

cia y orgullo”, non só endureceu as obrigas forais provocando así a ruína económica do país, senón que o levou tamén a prostración moral e política monopolizando os concellos e a propia Junta del Reino, co que baleiraron de toda virtualidade anoadora esa “autonomía que pudiéramos chamar salvadora” de que, na súa opinión, gozaban “las provincias” no Estado dos Austrias (pp. 150, 154, 165-66).

A situación mellora coa chegada dos Borbóns, entre outras cousas porque traen consigo “la idea de centralización, que tan útil fue en aquel entonces para dar vida y aliento a la decaída monarquía”. Galicia, que vivía aínda “bajo el régimen feudal, ó cuando menos en un estado contrario a su felicidad y bienestar”, beneficiouse tamén desta política polo empeño do goberno en fomenta-la agricultura e o comercio e, sobre todo, pola Pragmática de 1763 sobre perpetuación de foros, que Murguía cualifica de “salvadora” para os campesiños, pois se por un lado os mantiña “presos en las redes de aquel contrato feudal”, polo outro liberounos alomenos da “iniquidad de los despojos” e estableceu unha “semi-propiedad” do labrego que lle fixo traballar mellor e foi causa do aumento da produción. Por iso Murguía lle chama a Carlos III “amparo y salvaguarda” de Galicia (pp. 166-173).

Esta visión dos fitos históricos de Galicia e da relación desta co poder central, que é, non xa diferente, senón ás veces contraria á que logo prevalecerá no galeguismo, prolóngase en parte ó século XIX. Por exemplo, considera acertada a división en catro provincias (1859a) porque acaba co caos administrativo do Antigo Réxime. E no que atinxe á situación do país, estima que se acha “en estado de postración” e repróchalles ós galegos a súa actitude de esperar “que los extraños nos traigan la justicia, la riqueza y la felicidad”. Como bo provincialista desexa o crecemento do comercio e da industria, pero empeza a cargar-lo acento nos problemas agrarios. Apunta con claridade a consideración de Galicia como unha sociedade esencialmente rural no pasado, no presente e *no futuro*. Nos seus escritos aflora xa esa aceptación resignada do atraso industrial e a conseguinte procura dunha vía agraria de desenvolvemento, que serán tan típicas no futuro do galeguismo. Para el, a raíz dos problemas básicos de Galicia está na sociedade rural e nese ámbito cómpre aplica-los grandes remedios (1865a, p. 188):

Componiéndose la mayor parte de nuestra población de campesinos, no se comprende el descuido con que se miró siempre su suerte, pues equivalía a descuidar la suerte de Galicia [...] No olvidemos jamás, que de mirar con ojo indiferente la condición de los campesinos, ha venido nuestra presente desgracia y malestar. Tengamos en cuenta que la población de Galicia vive en el campo y de lo que produce; que en él tiene su porvenir.

E a fonte dos males dese mundo rural son os restos de feudalismo encarnados no foro, “al que Galicia debió su prosperidad, como hoy le debe su decadencia y postración, pues lleva en sí el sello de la servidumbre, en medio de la cual nació, y que repugna y rechaza nuestro tiempo”. Polo tanto, por máis que o foro evitara que Galicia coñeza “el errante proletariado, sin casa ni campo propio, sin hogar ni verdadera patria”, é chegada a hora de liquidar ese sistema, “de devolver a la propiedad la libertad que le falta y echar así los cimientos de nuestra felicidad, de nuestra regeneración” (pp. 88, 118, 54, 174). Transformacións progresivas e regaleguización do país deben ir unidas. Por iso (1858a), e dado que o carácter e a lingua de Galicia só sobreviviron entre os campesiños, o poeta galego ha ser un poeta popular, “un corazón que siente por todos”, pero non debe recluírse no mero lirismo, na soa reconstrucción folclórica. Sen menoscabo do cultivo da identidade cultural do pobo, tiña que denuncia-la mísera condición do labrego e demanda-lo seu progreso e a modernización do país.

O CONCEPTO DE GALICIA NAS OBRAS DE XUVENTUDE

Vexamos agora qué idea tiña do status nacional de Galicia. A primeira dificultade radica na profusión de termos que usa. Reserva *nación* en exclusiva para España, á que tamén lle chama *madre patria* nalgunha ocasión (1865a, pp. XVI, XX, 23, 62, 147). Pola súa parte, Galicia é *pueblo*, *país*, *patria*, *nacionalidad*. Prescindindo dos dous primeiros polo seu carácter coloquial, o terceiro é con moito o preferido para denotar histórica e politicamente a Galicia. En canto a *nacionalidade* adoita usalo ambiguamente cando fala do pasado –os suevos, “al tiempo que se enseñoreaban del país echaban los cimientos de nuestra nacionalidad” (p. IX, 24)– e sempre parece implicar unha situación histórica na que a condición necesaria é a etnicidade e a suficiente un poder político propio: por exemplo, o romano, latinizando os topónimos e intentando

romaniza-la relixión, “puso empeño en borrar de la memoria de los vencidos todo recuerdo de su perdida nacionalidad” (p. 29), co que non amosa unha clara diferencia cualitativa entre *nación* e *nacionalidade*. En Galicia cúmpriase e cúmprese a primeira condición, pero non a segunda (agás episodios breves e remotos). Por iso di que, no pasado, “la vida política de nuestro país fue desgraciada: la falta de unidad le privó en los siglos medios de la felicidad de una monarquía propia y continuada, que le daría, sin duda alguna el carácter de nacionalidad que le falta”. E no presente, “situado en una extremidad de Europa, separado de los pueblos hermanos por cadenas de montañas, con idioma propio, este antiguo reino tiene todas las condiciones que se necesitan para formar una completa nacionalidad. En cambio se ve obligado a permanecer estacionario” (pp. 185, 187).

Aparentemente seguimos onde estabamos cos primeiros provincialistas. Pero non é así. Afirmar que Galicia reúne tódalas condicións para ser nacionalidade supón un salto cualitativo respecto de todo o anterior, aínda que lle falte unha tan fundamental como a independencia política. Pois as que xa ten veñen dadas pola historia e ou se teñen ou non se teñen, pero non hai maneira de adquirilas ou perdelas por vontade. En cambio a que falta si pode adquirirse ou perderse. Estamos, polo tanto, perante unha afirmación implícita ou latente da nacionalidade galega *en tempo presente*, aínda que Murguía non a faga patente. E non a fai a causa da importancia que lle segue concedendo ó factor político na definición nacional. Abondará con que elimine do seu pensamento este resto do concepto liberal de nación para que esa afirmación sexa plena. Pero isto terá que agardar á fase rexionalista.

En todo caso, este avance é froito do desenvolvemento que experimenta nel o referente afirmativo. Lembremos que a limitación maior da idea de Galicia no primeiro provincialismo era o pouco peso da etnicidade, e concretamente do idioma, en relación co da historicidade. En Murguía este desequilibrio desaparece. En primeiro lugar, pon claramente de manifesto a importancia que lle dá ó idioma como elemento central da afirmación nacional, pois considera herderianamente (1856a) que cada lingua articula a realidade dunha maneira diferente, que deriva do peculiar modo de pensar e actuar de cada pobo (Davies, 1987, p. 162). Por iso clama (1859a): “el pueblo que olvida y

escarnece su idioma, ese pueblo dice al resto del mundo que ha perdido su dignidad!”. E aínda que nestes anos fale coma os demais de “dialecto gallego”⁴, isto non lle impedirá senta-la primacía cronolóxica e cultural da lingua galega sobre a castelá.

En segundo lugar, postula sen reservas a existencia, non dun vago “carácter” galego con luces e sombras como fan os seus compañeiros provincialistas, senón dunha auténtica personalidade colectiva, ou *Völksggeist* galego, do que tódolos compoñentes son positivos, como esixe a fundamentación organicista dunha nación. E isto implica, aínda que el non o exprese de momento, a irreductibilidade nacional desa comunidade a calquera outra. Segundo Murguía, o galego herdou do celta o amor á terra e o instinto case sagrado da súa posesión, a relixiosidade, a intelixencia, o lirismo, a capacidade de resistencia e a ausencia de agresividade ou de ansias conquistadoras. Por todo isto, “el sentimiento de la raza [galega] que puebla estas regiones es diverso del de las comarcas que nos rodean” (pp. 11, 186).

E xa sabemos que, para el, esta especificidade caracterioloxica e idiomática se debe en última instancia á orixe racial e á pervivencia desa raza celta en estado case puro. A confluencia de todos estes factores no pobo galego léva a enumera-la lista completa dos elementos constitutivos clásicos da nación, na súa versión orgánico-historicista:

Sin que los geógrafos y historiadores antiguos nos hubieran señalado la existencia en nuestras comarcas de aquel pueblo, el aspecto de la mayor parte de sus habitantes, los monumentos, el dialecto, las costumbres, las inclinaciones, las manifestaciones todas de su espíritu, nos probarían el origen céltico de su actual población. (p. 9-10).

O referente afirmativo está, pois, completo e equilibrado nos diferentes tipos de compoñentes étnicos e históricos, aínda que a formulación sexa algo embarullada. Sen embargo, a ausencia ou a atrofia dos outros referentes impide de momento falarmos dun concepto murguiano de nación galega propiamente dita. En efecto, o referente de reintegración non aparece. Se ben recoñece a irmandade racial entre galaicos e lusitanos na prehistoria e o estreito parentesco idiomático e cultural posterior, faltan os laios por non lograr durante a Idade Media a unión de Galicia e Portugal. Mesmo se felicita de que tal

unión non chegase durante a Guerra de Sucesión (p. 166). Isto concorda coa pouca entidade do referente de negación-oposición, que só presenta algúns gromos na faceta de pura negación –algo inevitable dada a plenitude do referente afirmativo– como, por exemplo, cando insinúa que os ingleses e outros pobos de estirpe celta poderían ser menos estranxeiros para os galegos cós casteláns (p. 11), ou a explicación étnica que dá ás diferencias que atopa entre a literatura galega e a castelá (1856a). Pero estes gromos illados fican de momento escurecidos polas reiteradas mencións da pertenza de Galicia á nación española (p. XX, 148, 181). Incluso a síndrome da aldraxe ten nel moi contadas manifestacións e, dende logo, a faceta opositiva, respecto de España ou de Castela, manifesta unha atrofia que contrasta vivamente co vigor que comprobamos nas obras coetáneas da súa esposa Rosalía de Castro.

En resumo, podemos concluír que no primeiro concepto murguiano de Galicia hai unha forte tensión entre a afirmación dos factores constitutivos dunha nacionalidade galega histórica e obxectivamente definida, por un lado, e a pervivencia da idea provincialista dunha nación española de esencia política perfectible e na que Galicia está incluída, polo outro. Esta pervivencia é a que inhibe o desenvolvemento dos referentes de negación e reintegración. O difícil equilibrio entre eses dous conxuntos contradictorios de elementos ideolóxicos romperá a favor do primeiro na fase rexionalista.

A MADURACIÓN IDEOLÓXICA

Entre o final do período isabelino e a década dos oitenta, as experiencias políticas nas que participa do lado dos finalmente perdedores (revolución de 1868, réxime democrático da Constitución de 1869, I República e I Restauración), xunto a moitos e graves avatares profesionais e persoais, inducen sen dúbida na súa ideoloxía certos cambios non radicais pero tampouco insignificantes. Hai indicios do seu desencanto co rumbo da experiencia democrática xa en 1870 (F. Rodríguez, 1988, p. 92-93) e a chegada e consolidación da Restauración suporá para el unha dura lección, e non só ideolóxica, que o afastará cada vez máis do seu radicalismo xuvenil. Como veremos axiña, a evolución do seu pensamento, que articula a definición de todo o rexionalismo galego e domina totalmente a súa corrente liberal, segue dúas liñas complementarias: a

moderación do seu democratismo xuvenil e o reforzamento dos compoñentes protonacionalistas.

En todo caso, as bases xerais da ideoloxía do Murguía maduro son no fundamental unha continuación das da etapa anterior e caracterízanse, polo tanto, pola *articulación* dunha visión liberal da historia e da sociedade –agora moi temperada nas súas aplicacións políticas– cun historicismo metodolóxico e positivo, no que o ingrediente organicista ten un peso acrecido, especialmente no que atinxe á definición xeral de nación.

Moitas son as ocasións en que Murguía rexeita as formas políticas periclitadas do *ancien régime* e avoga pola modernidade en tódolos eidos. Malia a súa moderación relativa no político, fica moi viva a visión progresista no social (1880a):

Las poblaciones rurales con su trabajo, su dinero y su sangre sostienen las clases más elevadas de la nación... ¡Ay de la ciudad el día en que los que la mantienen se ligan y se levanten contra ella! ¡Ay de Galicia ese día! Entonces gritarán los que desde su criminal indiferencia vieron sufrir a sus hermanos, entonces llorarán con lágrimas inútiles el estrago irremediable.

Ademais, cimenta claramente o seu rexionalismo nese liberalismo e proclama a compatibilidade deste co historicismo no rexionalismo (1899a):

El regionalismo, contra lo que sostienen sus adversarios, no acepta el absolutismo, ni predica la vuelta a lo que ya pasó para siempre jamás. Proclama muy alto que es por esencia régimen de libertad: el más grande y el más necesario. Está unido estrechamente a los principios liberales y en ellos se informa [...] Ciertamente que las regiones [...] toman de la vida anterior de que gozaron y las hicieron unas y distintas, el fundamento del derecho que les asiste á acentuar su personalidad real y viviente. Mas esto no equivale como algunos quieren, á una vuelta a la organización feudal con todas sus consecuencias; menos aun al régimen absoluto ó personal, que es su enemigo [...] Los regionalistas quieren conservar lo que es privativo de su pueblo o región, lo que está en su alma y su sangre, pero esto dentro de las libertades modernas, sin renegar de la civilización actual, de la cual derivan las doctrinas que sustentan. Si somos hijos de nuestra región, lo somos también de nuestro tiempo. La misma declaración de estos derechos es un acto de libertad.

Consecuente con esta postura, critica o II Reich alemán, “el más temible de los Estados europeos”, por antiliberal e centralista (1889a, p. 26), rexeita calquera solución colectivista ó problema da terra, defende a propiedade privada e pensa que na súa xeneralización polo corpo social está a mellor solución ós

problemas sociais (1882a, pp. 7-10). Nesta mesma liña estarán, como veremos, as súas análises dos problemas de Galicia e as súas propostas de solución.

Agora ben, este innegable liberalismo ideolóxico de base sitúase nun contorno histórico concreto, a España da Restauración, perante o que pode traducirse en posicións políticas moi diferentes dentro do amplo espectro que, de esquerda a dereita, ía dende o republicanismo federal ata o conservadorismo dun Cánovas. ¿En que zona dese espectro estaba o liberalismo *político* do Murguía rexionalista? Bastante máis á dereita que na súa xuventude de progresista/demócrata. Como dixen, coído que este desprazamento non é alleo á experiencia do sexenio 1868-1874, que *valora negativamente sempre* nos seus escritos posteriores. Xa en 1879 confesa o seu propósito de adoptar unha actitude menos combativa e máis “regeneradora” para a que, pensaba, os tempos eran máis “propicios” (1879a), e eloxia a moderación “ingénita” do pobo galego, xunto a outros pobos do Norte peninsular, así como a dos seus políticos, naqueles días “sinietros” nos que o movemento “suicida” do federalismo e o cantonalismo era sostido sobre todo polos pobos “levantiscos”, de orixe semito-africana, do Sur.⁵ E por se houbese algunha dúbida da mesura política do seu liberalismo, chega a declararse anos despois monárquico, malia o profesado accidentalismo do galeguismo, declaración que nese contexto implica un posicionamento político inequívoco, amén dun dos primeiros indicios da forte influencia que o rexeneracionismo español terá sobre o rexionalismo galego nos anos seguintes (1899a, I):

...para el regionalismo las formas de gobierno son accidentales [...] Ahora bien, en la actual situación de España, cuando todo nos llama a la unión y la concordia como base forzosa de nuestra regeneración, no una locura sino un crimen inconcebible sería el no aceptar desde luego las actuales instituciones y desear su amparo y sanción para las reformas que deseamos ver implantadas. Por esto la mayoría de los regionalistas se declaran desde luego monárquicos y dinásticos. Hartos motivos de lucha y disensiones existen para buscar uno más, tan trascendental y fácil a los mayores desastres como sería un cambio radical de instituciones.

E lembremos que estas son palabras do mesmo home que, noutros niveis do seu discurso, establecía un nexo causal entre o sistema da monarquía afonsina e os para el grandes males de Galicia –caciquismo, cunerismo, centralismo– contra os que loitará sen acougo. Precisamente por isto, a declaración precedente ten un significado aínda maior.

Esta crecente moderación murguiana déixase sentir tamén na súa intransixencia cos rexionalistas federalistas, isto é, coa esquerda do movemento; na simultánea transixencia que amosa co rexionalismo tradicionalista, co que non romperá abertamente ata que as manifestacións neocarlistas de Brañas e compañía o poñan no dilema de repudialas, cousa que fará, ou avalalas; e no seu progresivo distanciamento da dirección do rexionalismo liberal cando esta, xa na primeira década do século XX, se achegue algo ó republicanismo da man de discípulos seus como Lugrís Freire.

Vexamos agora cómo se articula este liberalismo centrista co historicismo, que segue a ser para Murguía instrumento maior de coñecemento das realidades humanas pasadas e presentes, pois “nunca como en el siglo actual fue la historia la verdadera maestra de los hombres, y el historiador el político por excelencia de su tiempo!” (1889a, p. 20). Cita outra volta o seu mestre preferido, Augustin Thierry, para quen “es ya tiempo de asentar nuestras convicciones, no sólo sobre una base lógica, sino también histórica”, e engade (1891b): “Esta gran verdad la ha comprendido á maravilla el regionalismo, tratando de buscar á sus aspiraciones base firme y legítima en la historia de su región respectiva, tanto, que puede decirse que tan gran reivindicación de las nacionalidades desconocidas ó negadas, parte de la nueva y más eficaz dirección dada en nuestros tiempos a las ciencias históricas [...] Como a superior maestra tenemos que acudir a la historia los regionalistas, para que la luz del pasado ilumine nuestro porvenir”. E esta mestra ensina a Murguía algunhas “verdades” básicas.

A primeira é que a organización *interior* dos grupos humanos, as súas estruturas sociais e políticas, experimenta unha evolución inevitable que os vai levando, entre loitas e tensións, cara á configuración moderna, baseada na propiedade privada e nas liberdades civís e políticas. E chegados a este punto, só resta procura-la purificación dese modelo social das eivas que arrastra de épocas anteriores, non buscar un modelo alternativo (1882a, pp. 7-10). Este é o compoñente dinámico e xenuinamente liberal da súa concepción da historia na madurez.

A segunda é que ese dinamismo sociopolítico interno dos grupos humanos non impide a grande estabilidade deses grupos en canto unidades etnoculturais, compartimentos verticais cuasi eternos da humanidade ó longo dos sécu-

los. Dito doutro modo, non impide que os caracteres definidores e diferenciadores das comunidades, unha vez etnicamente constituídas, se manteñan esencialmente inalterables, malia as transformacións económicas, sociais e políticas: “Todo lo que se refiere á las costumbres tiene en los pueblos una duración que sorprende; á distancia de siglos á penas se ve que cambien en cuanto les es privativo ó puramente necesario” (1882a, p. 42). Por iso afirma que a diversidade nacional é unha característica xeral da historia imposible de destruír (1886c). E pode afirmalo gracias a que considera que a diferenciación nacional, mesmo o propio ser nacional, nada ten que ver co sociopolítico, é dicir, co histórico continxente, senón que nace de fontes independentes desas continxencias: a raza que, en conxunción co territorio, xera un carácter colectivo e un idioma específicos e irreductibles. Velaí o compoñente estático e organicista do seu historicismo, que se resume nun concepto xeral de nación que analizaremos despois.

A terceira é que esa evolución histórica necesaria, que cambia o económico e o sociopolítico pero non o nacional, cando chega á modernidade só resolve nos primeiros momentos a cuestión das liberdades individuais, en parte porque os homes, na súa loita contra o feudalismo, se guiaron pola soa razón e menosprezaron a historia e todo o que esta creara de bo e conservable. Por fortuna, este erro empezaba a corrixirse, proceso que permitiría culmina-lo verdadeiro progreso político, que concede tanta importancia á liberdade dos individuos como á liberdade colectiva –nacional– dos organismos históricos naturais. Isto explica –e xustifica– o crecente vigor dos nacionalismos referidos a nacións orgánicas, e non a Estados. Estas nacións son, xa que logo, axentes necesarios para que liberdade e progreso acaden toda a súa plenitude. Por tal razón os rexionalismos non son movementos retrógrados senón que, moi ó contrario, con eles “entramos en la renovación de los pueblos enteramente modernos” (1886c). Aquí témo-lo punto de articulación do historicismo de Murguía co seu liberalismo.

Partindo destes supostos a nación tiña que ser para el o suxeito histórico principal. Toda a historia, e moi especialmente a contemporánea, non é só a da loita dos homes para conquista-la liberdade en canto persoas, senón tamén, e tanto ou máis, a dos esforzos das etnonacións por logra-la súa. Resulta, pois, de grande interese para nós determinar coa maior precisión posible qué concepto xeral de nación utilizaba.

Ante todo cómpre lembrarmos que este concepto estaba in nuce nos seus escritos dos anos sesenta, así como as fontes das que o toma: os historiadores franceses Augustin Thierry, Henri Martin e Hippolite Taine, que seguen a se-los autores máis citados por Murguía, aínda que agora amplía a nómina a moitos outros, case todos relacionados cos nacionalismos europeos ou con propostas federalistas ou descentralizadoras. A maioría continúan sendo franceses (Barrot, Regnault, Tocqueville, Ricard, Proudhon, Mistral) pero aparecen tamén dalgúns outros países: o portugués Oliveira Martins, o español Pi i Margall e os tres ideólogos maiores do nacionalismo italiano, Gioberti, Mazzini e Mancini.⁶ En todo caso, o desenvolvemento da súa teoría rexionalista esíxelle unha maior elaboración da definición da nación, aínda que as diferentes formulacións que fai non son totalmente coincidentes. E así, á pregunta “¿Qué é nación?”, responde nunha ocasión (1886b), bastante mancinianamente: “Es una comunidad natural de hombres unidos en común por la morada, el origen, las costumbres, el lenguaje, y que tienen conciencia de esa comunidad”; e noutra (1889a, p. 51) que é unha comunidade que ten “una raza, una lengua, un territorio, una historia y una conciencia de sí misma”. Deixando á parte as diferencias de matiz, en ámbalas dúas observamos elementos definidores de dous tipos: os obxectivos (raza, lingua, territorio, etc) e o subxectivo/intersubxectivo (a conciencia, sexa dos individuos, sexa da comunidade). É preciso, para unha adecuada caracterización do concepto, saber qué relación establece Murguía entre as dúas clases e, dentro da primeira, entre os diferentes elementos que a integran.

Máis dunha vez manifesta Murguía que non considera a conciencia nacional requisito nin elemento constitutivo per se da existencia da nación, para a que abonda con que unha raza entre en comunión cun territorio e mediante tal comunión produza un *Völkgeist* ou carácter colectivo no decurso dunha historia propia. Cumprida esta condición que para el, ó contrario que para Mancini, era necesaria e suficiente, todo o demais, incluída a conciencia, viría dado de seu (1899a, II):

Es cosa que asombra ver cómo en España se tratan estas ideas. Mientras hombres como Taine y Buckle, dando la importancia que en realidad tienen sobre el hombre los agentes naturales, explican tanto los fenómenos sociológicos, como las aptitudes artísticas y su adecuada manifestación, por el país, clima y raza á que pertenece, no aciertan a comprender como un territorio, una raza,

una vida común consciente y continuada durante siglos, puede hacer de una región—haya sido o no independiente—una nación cuya vida nadie puede anular ya por entero.

É difícil atopar unha confesión máis paladina de organicismo e historicismo no concepto xeral de nación e unha minusvaloración tan grande dos factores político-estructurais e da vontade dos individuos na configuración dun ente nacional.

Moi influído polo impacto teórico que, dende a difusión das obras de Darwin, Spencer e Gobineau, tiñan en toda Europa tanto o evolucionismo como o determinismo biolóxico e xeográfico, Murguía compara explicitamente as nacións e “rexións” con organismos vivos que loitan pola súa supervivencia (1886c). E consecuentemente concédelle á raza a preeminencia entre os factores xeradores da nación, de modo que son principalmente as diferencias raciais as que explican os caracteres diversos dos pobos e os seus antagonismos, pois “se conservan en las razas tanto los rasgos morales como los físicos” (1899a, p. 44), polo que “en la literatura el genio de cada raza aparece en toda su plenitud” (1886c). E así, falando dos contrastes que observa entre os habitantes do Norte e do Sur de Portugal, di: “¿Y será todavía necesario advertir que esas diferencias, más o menos acusadas, indican conflicto entre dos pueblos de sangre y origen distintos, superior y ariano el uno, semita é inferior el otro?” (1889a, p. 45). E pensa que a raza, non só determina o carácter de cada pobo senón con este as súas inclinacións sociopolíticas. Xa o vimos nos seus comentarios de 1879 verbo da I República española. No seu discurso de 1886 insiste no mesmo cando contrapón o negativo “instinto comunista” dos pobos “africanos” (no sentido de semitas) da España meridional ó positivo “espíritu individualista” dos pobos europeos (no sentido de arios) do norte da Península.

Aínda que reconece a importancia do idioma e proclama que “las lenguas son las verdaderas banderas nacionales” (1886c), non deixa de subordinar este elemento á raza e por iso aduce o caso de ingleses e irlandeses (1889a, p. 12) para demostrar que os antagonismos étnicos persisten mesmo cando a lingua deixa de ser un factor de diferenciación.

En suma, e como manifestará aínda con máis claridade cando aplique estas ideas a Galicia, para el é nación toda comunidade na que se dan simulta-

neamente raza, territorio, carácter ou “espírito” e lingua, e por esta orde de importancia dada a secuencia causal que establece entre eles. E para que exista nación nada importa nin a independencia política nin a natureza do seu sistema social e político, e polo tanto, tampouco a *vontade política e nacional* dos seus integrantes. De aquí que reproche a Sánchez Moguel confundir “máis que a menudo el Estado con la Nación” (1889a, p. 3), ou que pense que, por riba dunhas ou doutras vontades colectivas, Alsacia e Lorena, etnicamente xermánicas, acabarán decantándose polo II Reich en canto este lles conceda autonomía (p. 23). Isto permítelle afirmar que as “rexións” etnicamente diferenciadas, malia non teren Estado propio nin amosaren moitas veces a vontade maioritaria de telo, son en realidade “naciones minúsculas” que “resisten con instintiva enerxía el aniquilamiento que las amenaza” (p. 4).

Daquela ¿que papel xoga no seu concepto de nación esa “conciencia de sí misma” ou esa “vida en común consciente y continuada” dos seus membros que menciona ás veces? É obvio para calquera que unha suposta nación sen Estado ou sen autonomía non conseguirá esta ou aquel sen un movemento forte de abondo que loite por ese obxectivo, para o que se precisa certo grao de conciencia nacional. Murguía, como calquera nacionalista de calquera tendencia, era moi consciente da necesidade de avivar esa conciencia, polo que a considera *instrumento necesario para a realización política da nación, pero en absoluto requisito da súa existencia obxectiva*. Aquí está precisamente a liña que separa os que conciben organicamente a nación dos que teñen dela un concepto liberal-político puro. Para os segundos, a vontade política de constituírse en nación é imprescindible para que a nación *exista*, pois no seu pensamento, nación equivale a instancia lexitimadora dun poder político organizado segundo os principios da representación e os dereitos fundamentais e, por extensión, o corpo social así estruturado. Polo tanto, e simplificando moito as cousas, podemos dicir que neste caso a nación é a consecuencia dun tipo de vontade política colectiva. En cambio, para os primeiros é xusto ó revés: a nación, comunidade etnohistórica, é condición previa para que poida xurdir, en circunstancias adecuadas, unha conciencia nacional e o conseguinte nacionalismo: agora a conciencia é consecuencia non necesaria da existencia da nación, e esta pode preceder en moitos séculos ás primeiras manifestacións de

vontade política concordante. Esta última concepción, que é sen dúbida a de Murguía, como será a de tódolos nacionalistas galegos alomenos ata 1960, resulta a máis axeitada para os nacionalismos sen Estado emerxentes, pois permítelles autolexitimarse afirmando a existencia da nación malia a probada indiferencia para coa reivindicación nacionalista que adoita amosa-la maioría do pobo en cuestión durante as primeiras, e ás veces moi longas, etapas de xestación e consolidación do movemento. De aí a súa insuperada versatilidade ideolóxica e o seu extraordinario éxito en toda Europa dende mediados do século XIX.

Pero esta vantaxe política vai acompañada dunha dificultade teórica: ¿como se explica que durante tanto tempo o *Völksggeist* non se manifeste en forma de conciencia nacional socialmente asumida? Os organicistas, sexan de dereita ou de esquerda, procuran tapar esta fenda do seu edificio teórico cunha sinxela explicación: a conciencia nacional, derivación no subxectivo da obxectividade da nación, en realidade existiu sempre, se ben permaneceu *latente* no pobo mentres os sistemas políticos e as ideas imperantes non facilitaron ou non fixeron necesaria a súa manifestación. Con todo, ás veces sae á luz espontaneamente baixo o estímulo dunha agresión ou doutro feito illado para volver de contado á súa latencia anterior. Pero na época contemporánea, un conxunto de cambios decisivos crearon as condicións para acabar con esa situación, en particular o recoñecemento universal da nación como unidade política natural e a agresión sistemática dos novos Estados centralistas ás pequenas nacións que provoca nestas unha reacción “instintiva”, como en todo organismo vivo, pola supervivencia. Nesta situación histórica é posible facer *patente*, politicamente activa, esa conciencia latente, e tal é xustamente a misión principal dos nacionalistas: acorda-lo adormentado na mente do pobo, pois logo de logrado isto, será doado acada-los obxectivos políticos. Por esta razón priviléxiase tanto a acción lingüística e cultural como o recordo/invencción das glorias pasadas. Como di Murguía, cando intenta demostra-la antigüidade histórica do “espírito regional gallego”, nos documentos antigos “palpita el sentimiento nacional de Galicia; no ficticio, no hijo del momento y creado por el despecho, sino natural, espontáneo, en gran parte hijo de la dignidad herida, pero del todo debido á diferencia de sangre, de costumbres, de carác-

ter, de territorio” (1889a, p. 34). E por iso “con solo poner en frente de la vida actual de las provincias desheredadas el cuadro de su vida anterior, ya hace obra regionalista [...] Al calor de aquellos recuerdos se reanima el espíritu de resistencia provincial, en Galicia latente de siglos atrás [...] Por eso los primeros regionalistas fueron los historiadores” (pp. 19-20).

O SER DE GALICIA

Nas súas obras da etapa rexionalista, Murguía supera as dúas limitacións que lle impediran antes considerar a Galicia como unha nación plena: a influencia do concepto liberal-político de nación e a atrofia relativa do referente de negación-oposición. Como é lóxico, o concepto de Galicia que elabora agora é unha simple concreción das ideas xerais que acabamos de expor. Isto supón que *conceptualmente* Galicia é para el unha verdadeira nación, aínda que *terminoloxicamente* use as palabras ‘región’, ‘nacionalidad’, ‘patria’ con moita máis frecuencia que a adecuada de nación, e aínda que non estime conveniente pedir para ela a soberanía política, como sería coherente, e se conforme cun autogoberno parcial dentro dun Estado español descentralizado. Pero esta asunción plena da nacionalidade de Galicia achanza considerablemente o camiño do xurdimento ulterior das ideoloxías nacionalistas expresas, cousa que por certo poucos herdeiros lle recoñecerán debidamente.

É certo que en ocasións lle segue a chamar *nación* a España para adaptarse mellor ó ambiente, e que cando se refire a Galicia, Cataluña, etc., fala de “regiones, ó si se quiere mejor, las naciones minúsculas” (1889a, p. 4), pero estas concesións á galería non poden embaza-la rotundidade da súa afirmación do referente nacional propio cando entra de cheo na cuestión. Entón fala da “nación gallega” en tempo presente.⁷ Por exemplo (1899a, II):

Y nosotros no conocemos cosa más cruel y fuera de razón que contrariar tan por entero á un pueblo de más de dos millones de habitantes, que se diferencia de los demás que componen la monarquía española por todo, incluso por su aislamiento. Tiene territorio perfectamente delimitado, raza, lengua distinta, historia y condiciones especiales creadas gracias á esa misma diversidad, y por lo tanto necesidades que ella sólo mide en toda su intensidad, aspiraciones que ella sólo sabe a donde llegan. Constituye, pues, una nación porque tiene todos los caracteres propios de una nacionalidad. Suiza no tiene más población, ni Bélgica más territorio.

E establece a presenza de varias nacións distintas no seo do Estado español, que non da nación española (1889a, p.48):

Es un hecho, pues, que por el origen, por el territorio y el lenguaje, de igual manera que por su historia y la comunidad de sentimientos y deseos, estos pueblos del Noroeste forman una nación con caracteres propios, distinta de gran parte de las que constituyen el Estado español.

Estamos pois en presenza da tese central de tódolos nacionalismos non españolistas do primeiro tercio do século XX: España non é unha nación, senón un conxunto de nacións que conviven politicamente, de grado ou por forza, no mesmo Estado. *Neste punto alomenos, Murguía supera o horizonte propiamente rexionalista.*

Mais ¿por que é Galicia unha nación? Ou dito doutro modo: ¿como constrúe Murguía ese referente nacional afirmativo, que elementos o constitúen e como se articulan entre si eses elementos? Na cita anterior enumera algúns e esboza unha xerarquización. Parece claro que considera que o principal factor xenético é a orixe racial celto-aria que fai do galego un “pueblo numeroso y superior -por ser por entero céltico [...] por ser el más germanizado [...] y por no haberse contaminado con la sangre semita, que tanto domina en las comarcas” andaluzas e levantinas (1889a, p. 30).⁸ En efecto, os celtas “a través de los siglos y de las grandes catástrofes históricas, conservaron su fisonomía y sus rasgos más característicos”, polo que “todo lo que nos es hoy privativo, de ellos viene como de fuente limpia y perennial” ata o punto de que incluso “puede decirse, por lo tanto, que el actual sistema de nuestra población es el mismo que el de aquellos apartados tiempos” (1882a, pp. 30-38).

Pero celtas, suevos e demais supostos arios tamén habitaran outros lugares de Europa e España e non por iso tódolos seus descendentes forman agora unha soa nación, nin a Murguía se lle pasaba tal cousa polo maxín. Si pensaba que os netos dos celtas deran lugar a unha familia de nacións irmás (Irlanda, Gales, Escocia, Bretaña, Galicia, etc.) entre as que había estreitos lazos raciais e étnicos que conviría potenciar noutros eidos, pero non por iso deixaban de ser, na súa opinión, nacións diferentes. Nisto seguía a pensa-lo mesmo que na súa mocidade: as verdadeiras nacionalidades formáranse sempre pola comunión dunha raza e un medio xeográfico concreto. Idea esta que consideraba particu-

larmente aplicable a Galicia⁹ e que exercería trinta anos despois tanta influencia sobre Vicente Risco. O devir histórico desa comunión xerou, xa en épocas moi remotas, a verdadeira personalidade nacional galega, que chegou ó seu total desenvolvemento na Idade Media, cando calla o que para el é o terceiro elemento constitutivo en importancia dentro da etnicidade, a lingua: “Lengua distinta, se ha dicho siempre, distinta nacionalidad. Sintiéndolo así, Galicia se tuvo constantemente por nación de hecho” (1889a, p. 47).

Ese idioma galego, “vaso sagrado en que s’axuntan todo-l’os perfumes”, no que están “os principaes elementos d’a nosa nacionalidade”, que “nos da dereito â enteira posesión d’a terra en que fomos nados, que nos di que pois somos un povo distinto debemos selo” (1891c), transmite uns contidos literarios, un modo de ser e de pensar, un *Völksggeist* en suma que, sen embargo, non depende tanto do idioma mesmo –á maneira de Herder– como da conxunción raza-terra. Por iso, di Murguía, non debemos sorprendernos de que, por exemplo, a poesía en castelán dun Rodríguez del Padrón e a portuguesa dun Camoêns teñan ese inequívoco aire de familia.¹⁰ E pola mesma razón, tampouco ten maior importancia para Murguía que o idioma galego actual –malia conservar pegadas das linguas prelatinas que el sempre busca afanosamente– nin sequeira pertenza ó tronco lingüístico dos celtas primixenios.

Despois da etnicidade, así entendida, e que na concepción murguiana *abonda de seu para constituí-la nación galega*, a historicidade de Galicia é, en orde de importancia, a segunda clase de elementos constitutivos do referente afirmativo. Pero, ó contrario do que acontece cos tradicionalistas, a historia da nación non é fonte de lexitimidade para as vellas institucións sociais e políticas, senón mero elemento complementario que fornece a secuencia espacio-temporal dos feitos demostrativos da existencia do ser nacional, da súa xénese e evolución, así como dos precedentes de independencia ou autogoberno que reforzan a xustiza das reivindicacións actuais e poñen de manifesto que, se a nación loitou pola súa liberdade dende tempos moi remotos, era obviamente porque xa existía, co que afirmala hoxe non é un capricho de intelectuais á moda. Como xa vimos, Murguía marca, sempre que o estima politicamente necesario, a distancia que media entre o seu historicismo e o dos tradicionalistas. Por exemplo, di referíndose á cuestión foral (1882a, p. 14):

Al interés de los que representan ambos dominios, viene a mezclarse el amor immaculado de los que no quieren que se toque en manera alguna el arca santa de nuestras instituciones sociales. Mucho las amamos, mucho deseamos verlas perpetuarse como eterno y vivo reflejo de una nacionalidad no extinguida; pero confesamos que más que á las cosas de nuestra raza amamos todavía á nuestra raza infortunada. Y esta sufre y padece con el foro.

Esta evolución cara a un referente afirmativo plenamente organicista e o conseguinte desenvolvemento dun vigoroso referente de negación-oposición –do que falaremos despois– inciden inevitablemente na súa visión do devir histórico de Galicia que experimenta, *no que se refire á importancia relativa dos seus factores motores*, unha viraxe radical.¹¹ Nos parágrafos seguintes comprobaremos que, como xa dixen hai anos (1981a, I, p. 60; 1982, p. XXXI), a reconstrucción que fai agora Murguía do pasado de Galicia perde case toda aquela riqueza dialéctica que comentabamos para pasar a estar presidida e totalmente condicionada pola contraposición antagónica *Galicia versus dominador nacionalmente alleo* (sexa a Coroa de Castela, sexa o Estado español), vía un reduccionismo analítico que subordina a esa contradicción nacional tódolos demais procesos que afectan a Galicia, internos e externos. Deste xeito, Murguía senta xa as bases do que será a visión histórica imperante no nacionalismo galego do primeiro tercio do século XX.

En realidade, o dobre desenvolvemento de ámbolos dous referentes obrigábo, se quería mante-la coherencia do seu discurso, a altera-las bases interpretativas da historia de Galicia e das súas relacións con Castela primeiro e co Estado español despois. Por iso agora amortece a importancia da conflictividade interior galega como causa motriz, e carga case tódalas responsabilidades na acción antigalega do Outro nacional. O seu afán de presenta-la nación galega como un organismo unido, como unha persoa histórica que, se é boa e superior en canto tal, tamén debe selo en todas e cada unha das súas partes, fai que desaparezan, como por arte de encantamento, as eivas, maldades e condenas que en 1865 amoreaba sobre a nobreza galega. E non só iso, senón que esta clase social empeza a compartir cos campesiños a condición de clase nacional nun reparto de funcións histórico-nacionais que atribúe a estes o papel de depositarios naturais, inconscientes e orgánicos das esencias da galegitude, e resérvalle á nobreza a misión consciente de adaíl na loita por dota-la nación da sobera-

nía política que lle corresponde, co que o cambio de avaliación nacional da nobreza é realmente espectacular respecto de 1865. As clases medias urbanas, as “burguesías”, conservan a súa función de portadoras da liberdade política no seo da sociedade galega, pero o seu enfrontamento coa nobreza por tal causa está agora moi esvaído e a responsabilidade dos éxitos e fracasos da marcha cara á liberdade remítese cada vez máis ás argalladas do poder político exterior para asegura-la súa dominación sobre Galicia. E por suposto o sangue celtosuevo determina, máis ca ningún outro factor, a bondade intrínseca das tendencias sociopolíticas de *tódolos* galegos. Estas son as ideas básicas que Murguía desenvolve tanto na súa obra sobre o foro en 1882 como na súa resposta a Sánchez Moguel en 1889 ou na súa conferencia na Lliga de Catalunya en 1890.

E así, logo de insistir outra volta no celtismo orixinario e no precedente suevo de independencia, explica en clave exclusivamente nacional “todas las rebeliones separatistas acometidas por la nobleza gallego-sueva” dende o principio da monarquía asturiana, pois no fondo eran loitas de suevos contra godos e, en consecuencia, “se trataba de algo más que de satisfacer las ambiciones de la nobleza gallega” (1882a, pp. 97-99, 51-52). Resta importancia ó antagonismo social entre nobres e servos e remíteo á cuestión nacional, pois por un lado “las clases puramente serviles fueron poco numerosas en este antiguo reino y que, así y todo, fueron casi una importación extraña, ó mejor dicho, hijas de una influencia agena al espíritu del pueblo gallego” e, por outro lado, “entre la rebelión de los condes y la de los siervos gallegos apenas mediaron años. No soportaban los primeros el yugo político de los godos; los segundos no se acomodaban á la servidumbre que gentes extrañas habían introducido ó cuando menos generalizado y hecho más dura [...] Lo que deseaban los próceres galicianos, en sus eternas revueltas, coronadas muchas veces por el éxito y no pocas con la proscripción y la muerte, *era en el fondo lo mismo que lo que pedían los siervos. Unos y otros echaban de menos su antigua patria y su ley antigua*” (1882a, pp. 84, 72-73. Grosas miñas).

Polo mesmo, “el día en que la nobleza castellana empezó a dominar en los consejos [da Coroa], la gallega se dió por tan sentida, que en poco estuvo que este reino no fuese de nuevo un hecho. Sólo la ineptitud del príncipe D. Juan pudo hacer que abortasen sus ambiciones”. E se durante a crise do século XIV

Galicia tampouco logrou separarse da monarquía castelá non foi a causa das liortas intestinas, a cobiza e a tiranía da nobreza –como dicía en 1865– senón porque a opresión castelá a enfeblecera tanto como clase nacional que “ya no quedaba entre nosotros más que una ó dos casas nobles que importasen y pudiesen aspirar al trono” e porque “la ambición de las casas reinantes de León y Castilla lo impidieron” (1889a, pp. 31-36, 48). Pero se a nobreza galega non puido dar a Galicia a independencia, ó parecer por causas alleas á súa vontade, alomenos fixo unha decisiva contribución á pervivencia da conciencia nacional e da bandeira por excelencia da nacionalidade, a lingua (1889a):

La monarquía [de Castilla y León] era una pero los pueblos permanecían tan separados como cuando vivían bajo el poder de sus respectivos príncipes. En prueba de ello véase como á su hora se manifestaba el sentimiento nacional, ya por medio de las clases nobiliarias que se quejaban del olvido en que se las tenía, ya por las abortadas tentativas de reconstrucción de la monarquía leonesa, bajo la denominación de reino de Galicia. [p. 48]

.....

Llegó pura [la lengua gallega] hasta principios de siglo, y si bien se deja comprender que, para que perseverase culta y perfecta, necesitaba, á falta de su cultivo literario, que fuese común a todas las clases sociales. Lo fue. La hablaban todas, pero en especial las clases nobiliarias. Aun son hoy éstas las que mejor la hablan y la hablan con predilección [p. 36.]

Está claro que Murguía dá agora versións incomprendibles de certas situacións (¿que estranxeiros puideron introducir a servidume en Galicia senón os señores baixorromanos ou altomedievais que el nos presenta como clase “nacional” de intereses basicamente coincidentes cos dos servos?) ou fornece representacións simplemente falsas da realidade (por exemplo, da realidade sociolingüística) con tal de afortala-la súa tese central.

Tampouco ten agora reproche ningún para a nobreza na decisiva divisoria dos séculos XV-XVI. Na súa nova versión, señores e viláns son vítimas por igual da habelenciosa política centralista de Sabela I, “quien tuvo la habilidad de apoyarse alternativamente, ya en los nobles, ya en los comunes, á los cuales se halagó con todo género de franquicias de que después se les fue despojando poco a poco”, incluídas as irmandades galegas, organización “eminente popular, [que] vino a constituir una verdadera cámara de los comunes” [!!] e que, ó xurdiren antes que as castelás, son “una prueba de la inferioridad de la capacidad política” de Castela. Murguía só lles reconece agora ós Reis Católicos unha cousa

boa: instituí-la Junta del Reino, “genuino elemento nacional” que nacera do impulso antinobiliar do “brazo popular”. Gracias a ela cre poder dicir “sin temor de que nadie nos desmienta que la condición política y civil de mi país era, si no completamente igual á la de las provincias vascas, sí muy parecida” (1891b).

Polo demais, e aínda que Murguía non chega a inverte-la súa valoración anterior da execución de Pardo de Cela ata convertelo en heroe nacional como empeza a facer Lamas Carvajal e se limita agora a gardar silencio verbo deste asunto, apón arreo tódolos males e a decadencia de Galicia durante a Idade Moderna *exclusivamente* á política centralizadora e opresora do novo Estado español e ós abusos e roubos dos estranxeiros (casteláns) que acaparan cargos públicos ou eclesiásticos. No plano político, os correxidores e bispos veñen de fóra para anularen a nobreza, desprazaren o idioma galego en beneficio do castelán e, en suma, domaren o país (1891b):

Esta misma separación de hecho, este olvido en que se nos tenía, hizo fácil (aunque parezca una contradicción) las ingerencias del poder central que para combatir nuestra nobleza, por instinto casi, refractaria á Castilla, no sólo empezó por llevar á las sillas episcopales del antiguo reino á obispos extraños y que la trataban como tales, sino que trató de dominar en villas y ciudades por medio de los corregidores que nos enviaba; oficiales inferiores es cierto, pero que por sus funciones estaban muy en contacto con el pueblo y que sosteniendo como castellanos la supremacía de la corte, introdujeron en los documentos públicos la lengua oficial, y mantuvieron y explotaron en favor de los suyos, la hostilidad de nuestro pueblo, contra la nobleza gallega, que fue el modo más seguro de vencerles a todos.

No plano económico, a desvirtuación do foro, que causou “la ruina de la patria gallega y la de nuestras clases agrícolas”, foi debida a “gentes ajenas a nuestro país” (1882a, p. 207) e concretamente ós abades casteláns que se fixeron co control dos mosteiros galegos e dende alí espoliaron a riqueza de Galicia enviándoa a Castela (1891b), e ademais agravaron a situación dos labregos intentando despoxalos do dominio útil. Por fortuna, “Galicia y sus más genuinos representantes” conseguiron no século XVIII poñer fin a “las amargas de mi provincia durante los 200 años en que triunfaron los monjes extraños”¹² gañando o preito foral en 1763 e devolvendo ó foro “su verdadero y esencial carácter, esto es, la perpetuidad”. Deste modo, Murguía asume sen pestanexar os argumentos da fidalguía galega, á que por certo tampouco fai crítica algunha –ó contrario que en 1865– e transmuta en antagonismo Galicia-Castela a súa

loita durante a Idade Moderna contra o dominio directo do clero regular arredor do reparto da renda agraria. E aquí remata a súa revisión do pasado do país. As súas valoracións das consecuencias que a instauración do Estado liberal tivo para Galicia pertencen en realidade á análise murguiana da actualidade.

Respecto dos elementos estruturais socioeconómicos, Murguía non os inclúe no seu concepto de Galicia-nación, alomenos dun modo estable. Xa vimos que nin sequera o fai co foro, malia cualificalo de “forma de poseer propia de mi país”. O seu liberalismo impedíalle incorporar á esencia nacional ese “contrato tan puramente feudal, que tomó forma propia y se encarnó en nuestras costumbres el día mismo en que nació entre nosotros el feudalismo” (1882a, p.13). É claro que, ó contrario cós tradicionalistas, non fai depende-la nacionalidade, nin sequera parcialmente, da continuidade dun determinado modo de produción. Só cabería considerar unha posible excepción a esta regra: a exaltación do carácter rural do país. Pero o certo é que a idealización do mundo campesiño non se acompaña nel dunha defensa das relacións de produción precapitalistas nin dun rexeitamento do mundo urbano e industrial, senón todo o contrario, polo que non hai en realidade tal excepción. Para Murguía, ningunha estrutura socioeconómica é consubstancial co ser nacional galego.

Por último, do que levamos dito, e en especial da súa reconstrución da historia de Galicia, dedúcese que ningún sistema político é para Murguía elemento constitutivo da nación en si, senón continxencia pasaxeira e cambiante. É certo que aposta por un, o liberal-democrático, por estimalo máis xusto e beneficioso, pero isto é para el independente dos requisitos de existencia da nación/rexión galega. É certo tamén que a nacionalidade indiscutible de Galicia a move unha e outra vez cara á independencia ou ó autogoberno, pero, na súa opinión, que a consiga ou a perda non implica que pase do ser ó non-ser nacional ou viceversa.

En consecuencia, Murguía configura o seu referente afirmativo con dous tipos de elementos constitutivos: o principal e case autosuficiente é a etnicidade; o secundario, pero importante sobre todo no conxunto da súa teoría, é a historicidade.

En concordancia coa plenitude que ten nel esta afirmación nacional de Galicia, os demais referentes amosan unha evolución paralela.

En primeiro lugar, o referente de negación-oposición desenvólvese ata o punto de negar, por primeira vez no galeguismo, que España sexa unha nación propiamente dita. Murguía deixa moi claro no seu discurso rexionalista que concibe España como a agrupación dun conxunto de razas-nacións dentro dun Estado, nacións que non só son diferentes senón nacionalmente opostas en moitos aspectos. Esta tese básica, tan necesaria na España contemporánea para o nacemento dunha ideoloxía verdadeiramente nacionalista non española, é formulada nidamente por Murguía xa en 1886:

Dígalo nuestra España, en donde viven en perpetuo conflicto intelectual, pueblos verdaderamente europeos, y pueblos cuyo origen, cuya raza y civilización son por entero africanos [...] ¿Y creéis acaso que estas diversas agrupaciones distintas por la sangre que las anima, por la tierra que las alimenta, y por las gentes de quienes vienen no han de sentir la influencia de los medios en que viven, y no ha de ser visible todo esto en las manifestaciones de la voluntad y la inteligencia? [...] ¿Qué lazo de sangre, qué lazo histórico ha de unir naciones cuya cultura tiene tan distinto origen y fundamento? [1886c].

E como estes procesos históricos diverxentes xeraron (á parte do éuscaro que xa estaba) tres idiomas e tres civilizacións diferentes, conclúe: “¿Creeis, pues, que basta un derecho y bastan cincuenta años de centralización para borrar de una vez para siempre las diferencias de clima, de historia y de sangre?”

Sen embargo, Murguía formula a negación de modo que faga posible un rexionalismo/nacionalismo autonomista (ou, nos seus sucesores, federalista), pero non separatista. Por iso non nega que a súa nación pertenza á española, senón que nega que a nación española exista. Isto permite situa-lo ente histórico España, que agora non é nación, por riba e a salvo dos antagonismos nacionais. En cambio, se recoñecese simultaneamente a existencia da nación española e a da nación galega, a única conclusión politicamente coherente sería o separatismo, á maneira dun Sabino Arana, ou como moito a federación/confederación entre Galicia por un lado e o resto (nación española) polo outro. Pero postulando que España é un Estado formado por máis de dúas nacións ábrese o camiño da reorganización do marco común de convivencia mediante unha remodelación dese Estado que satisfaga a todas e asemade conserve e mesmo amplíe a unidade histórica hispánica. A separación non é, daquela, unha consecuencia necesaria da identidade nacional, pois formar parte de España non implica ser subsumido por outra nación, senón simplemente un último recurso

en caso de que se demostre imposible esa remodelación do Estado común. E o autonomismo non equivale a renuncia ó nacionalismo, senón unha solución que, dadas as circunstancias, pode se-la máis aconsellable política e economicamente para a nación propia.

De todos modos había un feito ineludible: o Estado español real e presente (non o ideal e futuro) exercía, na súa opinión, unha forte opresión cultural-nacional e levaba a cabo unha política centralizadora e espoliadora. ¿Quen era *nacionalmente* responsable disto se non había nación española? Só podía ser unha ou algunhas das nacións integrantes dese Estado, e aí radicaba a dimensión opositiva deste referente. A identificación dese opoñente, que na súa reconstrucción histórica era claramente Castela, como vimos, non resulta tan precisa nas súas análises do presente como o será nos ideólogos da fase nacionalista. Con todo, amosa uns perfís ben perceptibles que ademais están debuxados co tiralíñas do seu racismo teórico: os opoñentes, que ás veces se tornan culpables universais, son os que levan no corpo sangue semito-africano. E canto máis sangue africano, peor. De aí que, curiosamente, Andalucía saliente de cando en vez máis que Castela neste negativo.¹³

A oposición irreductible que afasta os galegos, “de sangue superior” e “dobremente xermánicos e libres”, deses homes “d'a Bética, e d'a Cartaxinesa” que son “dobremente semitas po-l'a raza, e po-l'a ley e o modo de concebila” (1891c), débese “á algo que indica antagonismos y antipatías naturales, hijas de la sangre y en ocasiones de la historia también, y que por lo mismo son su racional [!] fundamento” (1889a, p. 10). En consecuencia, “se fai patente pra nos, o perpetuo conflicto en que, en todo-l'os ordens, vivimos con vosco. N'a relixión, n'o arte, n'a ley –a ley nosa porque sodes libres– somos alleos os uns ôs outros”.

Estas rotundas oposicións complementáanse cun amplo abano de amigos e irmáns. O referente de reintegración, Portugal, supera a súa atrofia anterior como consecuencia do predominio da etnicidade dentro do referente afirmativo e do desenvolvemento do negativo. Portugal, non só contén unha parte da nación común galaico-portuguesa, traumáticamente escindida pola loita entre Estados (1889a, p.45; 1891c), senón que coa súa presenza mantén aberta a posibilidade dunha reintegración política real.

Respecto do primeiro, Murguía é moi claro, aínda que por razóns de oportunidade prefire manifestarse por boca allea (1889a, p. 45): “la opinión general entre los escritores lusitanos es que, fuera de los Algarbes, las demás provincias portuguesas constituyen una entidad nacional que sólo estará completa cuando se les una Galicia formando ‘una *nación étnicamente homogénea* desde Finisterre á Mondego’, como afirma el mismo Oliveira Martins”. E no discurso de Tui (1891c) establece a identidade nacional pola vía da lingua: “Vede, po-l'o mesmo, meus señores, si podemos decir con verdade, que nunca, nunca, nunca, pagaremos ôs nosos hirmans de Portugal o que nos haxan conservado este e outros recordos, e sobre todo qu'haxan feito d'o noso galego, un idioma nacional”.

Respecto do segundo, reforza a reivindicación rexionalista amagando coa posibilidade da reintegración (1889a, p. 7): “El peligro que por esto corre el Estado español, de que se ahonden las diferencias que nos separan, y conviertan en marcada hostilidad las relaciones que al presente unen á las diversas nacionalidades de que se compone, es tanto más serio, cuanto que Galicia se halla constantemente solicitada por Portugal, y que puede en un momento dado venir en su auxilio y tomarla para sí, sin que nos duela ni mucho menos”.

Non obstante, nesta valoración hai certas sombras, que son consecuencia directa da hipervaloración teórica da raza. En realidade, o verdadeiro referente de reintegración para Murguía non é todo Portugal senón soamente o Portugal galaico, co que a operatividade propiamente política deste concepto fica moi diminuída, reducida só a instrumento co que facer forza en favor dunha descentralización do Estado español. E así, falando dos contrastes que observa entre os habitantes do Norte e do Sur de Portugal, di (1889a, p. 45): “¿Y será todavía necesario advertir que esas diferencias, más o menos acusadas, indican conflicto entre dos pueblos de sangre y origen distintos, superior y ariano el uno, semita é inferior el otro?”.

Por último, en Murguía están xa ben diferenciados os tres tipos de referentes analóxicos que se manterán no galeguismo ata 1936:

a) As nacións célticas (Bretaña, Gales, Escocia, Irlanda), irmás de sangue, de espírito e en parte de cultura, coas que aínda hoxe non faltan os paralelismos máis diversos. Por exemplo, coida que a similitude entre os réximes de propiedade da terra de Galicia, Bretaña e Gales se debe á común orixe céltica

(1882a, pp. 40-42). Delas salienta Irlanda, análogo nado no primeiro provincialismo, que se constitúe simbolicamente case nun alter-ego nacional de Galicia. De aí que nos lembre que Rosalía arelaba “la libertad de la Irlanda española” (*La Patria Gallega*, 15-V-1981, p.5), que insista tanto no mito do poboamento primitivo da verde Erín polos fillos de Breogán, que considere tan semellantes os problemas agrarios de Galicia e Irlanda, e que lles poña sempre como exemplo ós galegos a loita nacional dos irlandeses (1881a).

b) As nacións (“rexións”) que, como Cataluña e o País Vasco, eran as aliadas naturais de Galicia na súa loita por cambiar radicalmente o Estado español, aínda que non haxa con elas vínculos étnicos (pero si históricos, que se mencionan sempre que convén). Polo tanto, cómpre consolidar esa alianza e segui-lo exemplo das que, como Cataluña, contan cun rexionalismo máis forte e organizado (1889a, p. 4).

c) O resto das nacións sen Estado de Europa. Sen parentesco étnico nin posible relación histórico-política, funcionan sen embargo como probas complementarias da actualidade e universalidade do problema nacional, da xustiza das reivindicacións nacionalistas e da viabilidade da loita polas liberdades nacionais.

En conclusión, parece innegable que Murguía desenvolve nestes últimos lustros do século XIX un concepto de nación galega plenamente diferenciada de calquera outra, a pesar de que os denotativos sexan aínda oscilantes (nación/nacionalidade/rexión/provincia) e de que non tódolos rexionalistas asuman a radicalidade ideolóxica deste concepto que, por outra parte, nin sequera o propio Murguía leva ás súas últimas consecuencias político-programáticas, como teremos ocasión de comprobar.

En todo caso, coa formulación murguiana da idea de Galicia-nación complétase a lenta xénese do discurso nacional alternativo que se iniciara en 1840-46, sen prexuízo de que, a partir deste nacemento, continúe a súa evolución e diversificación.

O DEBER-SER DE GALICIA

É indubidable que unha das partes decisivas de calquera teoría ou ideoloxía política é o proxecto, o conxunto de propostas de transformación/conservación.

vación do sistema que, en concordancia co resto desa ideoloxía, se coida óptimo ou mellor para o grupo humano en cuestión. Porén, e malia o peso insuperado de Murguía como ideólogo maior do galeguismo decimonónico, esta parte é a menos desenvolvida do seu pensamento, algo explicable pola considerable atrofia política –que non ideolóxica– propia do provincialismo e do rexionalismo galegos. Con todo, nos seus escritos e pronunciamentos públicos esbózase, como non podía ser menos, un conxunto de remedios para eses problemas que detecta en función da súa particular visión do pasado e do presente do país. Nisto tamén hai claras diferencias entre o momento provincialista e o momento rexionalista da súa traxectoria.

Durante o período isabelino, Murguía, como tódolos provincialistas, amosa unhas especificidades que en realidade son prepolíticas: a) a defensa, cultivo e difusión do redivivo galego literario; b) o estudio e glorificación da historia de Galicia; c) a preocupación polo “carácter” dos galegos como factor condicionador importante da súa situación en tódolos ámbitos; e d) a actitude de afirmación da dignidade e da bondade de Galicia, fronte aldraxes externas reais ou supostas. En cambio, as súas actitudes propiamente políticas fican subsumidas no proxecto progresista español, iso si, en vea descentralizadora: vocación democratizadora do sistema político español e procura de procesos de modernización socioeconómica para supera-lo atraso, a pobreza da maioría e a emigración.

E así, por exemplo, a mensaxe que emite *La Oliva* en 1856-57, da que Murguía era mentor ideolóxico, é de aberta oposición ós moderados e de preocupación continua polo atraso de Galicia, pola mellora da agricultura e a sorte dos labregos, pola promoción do ferrocarril, o telégrafo, o comercio, a industria e mesmo os anuncios, “agentes de civilización”. E todo isto unido a unha actitude claramente galeguista, pois como dicía o seu prospecto anunciador de 15-I-1856 –no que por certo, á parte de pedir “el mayor bien para el mayor número”, actúa con moita forza o análogo irlandés– Galicia sería

Objeto preferente de nuestros pobres trabajos, contribuyendo a elevarla al rango que le corresponde [...] Porque Galicia fue olvidada hasta de sus propios hijos y aunque la Irlanda ha sido maltratada, cual acaso ningún pueblo de la historia del mundo, sus hijos no son más que *uno*, tratándose de su querida patria: los de Galicia son sobrios, trabajadores y económicos, y se ven no obstante obligados a emigrar [...] a los de la famélica Irlanda sucede lo mismo [...]

Galicia como Irlanda no fue más que un país de conquista para ciertas gentes.

A revolución de 1868 implica unha fonda cesura que afecta tamén ó devir do galeguismo. Nos primeiros momentos do sexenio hai unha iniciativa, que coñecemos gracias a F. Rodríguez (1988, pp. 81s), para articular unha alternativa política provincialista dende posturas non moi radicais. Non é aventurado albiscar as ideas e mesmo a prosa de Murguía detrás do manifesto “A Galicia” (El *Imparcial*, 7-I-1869) co que un grupo de “liberales gallegos” residentes en Madrid e “simpatizantes con la monarquía parlamentaria” propoñen ós seus “compatriotas” a participación nunha chamada *Unión de Galicia*, co gallo das próximas eleccións a Cortes Constituíntes, previstas para os días 15 a 18 de xaneiro. O propio nome do proxectado grupo así como o teor do manifesto é nidiamente provincialista. De feito, é o canto do cisne do provincialismo político:

...experimentemos hoy la satisfacción más inefable al anunciar a nuestros paisanos y adeptos el importante y trascendental acontecimiento de constituirse en la capital de la nación, para los más altos fines posibles, una poderosa asociación compuesta de elementos propios [...]

Hállase la desventurada Galicia en un triste y deplorable estado de abandono: sólo la *sincera unión* de sus hijos podrá rescatar su ofendida dignidad y su merecida estimación en el concurso de todas las provincias de España.

E a continuación expoñen unha nómina de problemas e reivindicacións que constitúe a versión máis completa do programa provincialista nun só documento. E así, denuncian a ausencia de Galicia entre os pobos industriais de Europa, a emigración especialmente entre os novos, a ausencia de ferrocarril malia se-la provincia máis cargada de impostos, o abandono dos portos e dos camiños veciñais, a “estremada división y subdivisión de la propiedad y el insoportable gravámen con que la oprimen foros y subforos [...] causa principal de servidumbre y decadencia”, o estanco do sal, as corruptelas da administración local, as coaccións electorais e o cunerismo. En contraposición, exaltan o “acto solemne y soberano del sufragio” e din que a Unión de Galicia ten como obxectivo facer imposible “la encarnación de candidatos extraños” e conseguir que a representación de Galicia corresponda a fillos do país.

Sobre estas bases, durante a primeira década da Restauración, o tardoprovincialismo vai perfilando mellor a especificidade do seu discurso en tódolos eidos, entre outros motivos porque, logo do susto da I República, se acrecenta

a vocación centralista da maior parte dun nacionalismo español que empeza a ollar con lupa e a combater calquera manifestación, por pequena que fose, que puidese poñer en dúbida a pretensión de unicidade, agora tamén orgánica, da nación española. E o provincialismo, por reacción, ten que afirmarse tamén máis. Tal fará, entre outras publicacións periódicas, *La Ilustración Gallega y Asturiana*, dirixida por Murguía, que insiste nas mesmas cuestións, especialmente no cunerismo caciquil e no atraso. E así, o 10-IV-1879, amén de considerar que a conclusión do ferrocarril do NO é un dos principais problemas de Galicia, aconsella ós seus lectores que, ante as próximas eleccións, os galegos, con independencia dos partidos, “elijan en primer lugar a los hijos del país, prefiriendo siempre y poniendo por delante á todos aquellos que le honran por sus dotes y talento, por su carácter ó por sus servicios en favor de la tierra natal”.

En todo caso, nin Murguía nin ninguén dentro do tardoprovincialismo elabora nada que se poida chamar programa político ou proxecto completo de futuro.

Xa na fase rexionalista, Murguía, e con el o rexionalismo liberal, fai unha análise dos problemas de Galicia que parte de dúas premisas: 1^a) Galicia, rexión desatendida e oprimida, sofre un longo proceso de desnaturalización cultural e sometemento político; e 2^a) Galicia ten unha constitución esencialmente campesiña e mariñeira que manifesta un acusado arcaísmo e atraso económico. Isto último lévaos a centra-las súas preocupacións no mundo rural e induce neles unha relativa indiferencia para coa situación dos obreiros urbanos, pero non tanto por clasismo senón por entenderen que, alomenos de momento, o proletariado era algo bastante alleo ó universo galego.

Leandro Saralegui, o galeguista decimonónico de formación económica máis sólida, é un dos poucos que percibe que Galicia, malia o seu atraso e ruralismo, tamén empeza a estar afectada pola propagación do capitalismo e polos seus problemas sociais específicos. Nun artigo dedicado á cuestión obreira en Galicia (1893), feito insólito na prensa rexionalista, mestura unha afinada análise da situación do proletariado europeo con criterios organicistas á hora de aplicala a Galicia. Logo de reconece-la pouquidade da industria no país por mor do seu atraso, afirma que a “cuestión social” en Galicia, e concretamente a

influencia nociva das teorías socialistas e anarquistas, non podía ter nunca a gravidade coa que se manifestaba noutras partes, non só por ese atraso e pola abundancia de pequenos propietarios, senón tamén polas “condiciones propias del genio peculiar y exclusivo” dos galegos, e concretamente polo seu sentido “práctico y analítico” e polo seu “sentimiento innato de la propiedad”, que os vacinaban contra utopías e excesos reivindicativos. Non obstante, e por se acaso, rexeita como bo liberal clásico calquera intervención dos poderes públicos que persiga protexer burocráticamente os obreiros e anima a estes a progresar por si mesmos mediante a libre asociación sindical, a creación de mutuas e, sobre todo, a extensión dun tecido de cooperativas de produción e consumo.

En calquera caso, case todos opinaban que o gran problema socioeconómico de Galicia, por non dici-lo único, estaba no sector primario. Murguía (1892a) expresa ben esta actitude común a tódalas tendencias do rexionalismo e mesmo do nacionalismo posterior: “Pensad que de dos millones de habitantes que cuenta Galicia, millón y medio es de campesinos y marineros, pisados por los caciques, explotados por todo género de publicanos, comidos por la usura [...] Almas compasivas á quienes el malestar del obrero asombra y entristece, volved los ojos hacia esa gran parte de la familia gallega que sufre y calla, paga y se resigna”.

Esta centralidade da cuestión agraria obrígao a considerar outra volta a relación entre o réxime de propiedade e a situación da sociedade rural, e faino nunha voluminosa monografía sobre o foro (1882a). Principia con afirmacións de talante nidiamente progresista e antiforal. E así, dinos que co seu estudio quere contribuir “a la obra de la emancipación de nuestras clases trabajadoras” e que “el foro tiene que llegar a su última y forzosa evolución devolviendo al forero lo que la desgracia quiso que perdiera en amarguísimos días” (p.14). Máis adiante coida inevitable e xusta a redención dos foros “que había de reunir en mano del útil, la plena propiedade del predio que llevaba” e lamenta que a desamortización non abolise os foros de orixe eclesiástica co que “a cuestión foral quedaría entonces resuelta de plano y como quien dice decretada la felicidad de nuestro pueblo”. Sen embargo, cando chega o momento de propor medidas concretas, xa que as xeracións precedentes non tiveran a amabilidade

de deixa-lo problema resolto, a súa postura échese de ambigüidades e caute-las que, por certo, pervivirán longo tempo no galeguismo. Para empezar, sáca-lle ferro ó asunto: estima que a Pragmática de 1763 resolvera a medias o proble-ma agrario e di que o preito foral, que fora no século XVIII “nuestra cuestión social”, agora “ha perdido toda su gravedad, por más que conserve todavía su antigua importancia” (pp. 9-12). E logo dunhas enigmáticas consideracións sobre o prezo da terra en Galicia, a enorme absorción de capital que implicarían as redencións, etc., conclúe: “Así, pues, nosotros no tenemos aconsejar la conservación del foro y pedir que se organice debidamente”. Apoia as tímidas reformas aconselladas por Viñas á Sociedade Económica de Amigos del País de Santiago e láva as mans coma Pilatos pedíndolles ás partes enfrontadas “una buena voluntad y un espíritu de concordia en lo que se necesite”.

Non obstante, todos coinciden en denuncia-la penosa condición dos labregos que, case como servos medievais, “viven y mueren esclavos de todos y de todo: de la ley, del impuesto, de la renta, del capricho de los que pesan sobre ellos” (M. MURGUÍA, 1889a, p. 6), e son vítimas do caciquismo, da usura, do Estado e do atraso xeral do país. Unha das consecuencias da miseria campesiña é a emigración que, porén, é valorada dun modo ambivalente pois se ben se considera unha traxedia social e humana, non deixa de presentar para os rexionalistas, como antes para parte dos provincialistas, algúns aspectos positivos, pois gracias a esta válvula de escape moitos galegos podían achar fóra o que se lles negaba na súa terra: liberdade, traballo e educación.

Pero esta preeminencia do mundo rural nas análises do rexionalismo libe-ral non conduce, como ocorrerá en cambio coa tendencia tradicionalista, a un rexeitamento da cidade e da industria moderna en canto fenómenos intrinse-camente prexudiciais para as esencias da galeguidade nin, por conseguinte, desembocará nun intento de soluciona-los problemas mediante a reafirma-ción da ruralidade “natural” de Galicia, nun retorno utópico a un mítico pasado de harmónica convivencia entre propietarios e traballadores precapitalistas. Moi ó contrario, o rexionalismo liberal relaciona eses problemas agrarios coa pouquidade do capitalismo e da urbanización de Galicia. Por iso Murguía, facéndose eco de Faraldo, lamenta que “no tenemos una sola ciudad populo-sa, porque todo elemento de riqueza se escatimó a nuestras poblaciones

durante siglos”. E por iso todos continúan con acrecida insistencia as denuncias dos provincialistas pola carencia das comunicacións, especialmente os ferrocarrís, necesarias para impulsar unha economía moderna.

Pero, á hora de identifica-las causas deses males, aparecen significativas diferencias de criterio. Mentres un Curros reparte responsabilidades entre o Estado centralista, os seus impostos e os seus caciques, por un lado, e os exactores galegos do excedente agrario (fidalgos, rendistas novos, cregos) polo outro, Murguía, en consonancia coa súa revisión xa exposta da historia de Galicia, silencia canto pode o papel dos protagonistas galegos do atraso para expoñelo en abstracto, sen sinalar máis responsables propiamente galegos que os caciques, que en realidade son para el case axentes foráneos na súa condición de sipaios do Estado español. E así, relaciona a atonía do único movemento rexenerador que concibe –o rexionalismo– co “predominio grande, dominador, absoluto de los intereses políticos del momento sobre los del país. Permite y sostiene tan fatal predominio la falta de una ciudad más populosa que las que hoy contamos, la falta de grandes centros fabriles y los intereses que estos engendran”, razón pola que a xuventude se orienta á burocracia e se “aparta de aquellos caminos seguros aunque largos del trabajo diario y personal, fuente de la verdadera prosperidad de los pueblos y los individuos” (1891b, p. 3).

Pero, aínda recoñecendo así a negativa influencia do subdesenvolvemento, coidan que a causa última deste e de tódolos demais males de Galicia é de índole esencialmente política e radica na “centralización: esa nova praga que veu á substituir n'o mundo moderno, co nome de liberdade, â liberdade mesma”. Para estes liberais do galeguismo finisecular o verdadeiro inimigo a combater era paradoxalmente ese fillo espurio da liberdade, ese produto maior do liberalismo español: o Estado centralista e caciquil. Del veñen as grandes miserias sociais de Galicia, porque, Murguía (1892a) *dixit*, “con una mano se le dieron [ó labrego] los derechos que con la otra se hacen ilusorios, porque con una ley se libértó la tierra de las cargas que la aniquilaban y con cien otras se le aumentaron; porque por un lado se le dió la libertad, y por otro se le impuso la mayor de las tiranías; porque se le libró de sus antiguos señores, piadosos para él [?!], y se le dejó a merced del cacique, ese nuevo señor feudal sin entrañas”. E dese

Estado veñen tamén as grandes miserias políticas: “El caciquismo! he aquí el enemigo, el verdadero hijo de la centralización que privándonos de nuestras antiguas libertades no nos permite gozar de las nuevas!”

En consecuencia, aínda que evidentemente aspira a acabar co atraso e a miseria –vía a transformación económica do campo e da cidade–, a reduci-la emigración e a regaleguiza-lo país en tódolos ámbitos, está convencido de que non será posible avanzar apreciablemente cara a eses obxectivos se previamente non se resolve o problema político. Isto é, sen a depuración radical do sistema político e sen a erradicación do centralismo. Instauración dunha verdadeira democracia representativa, rexionalización do sistema de partidos e consecución da autonomía política para Galicia son, xa que logo, as tres caras dunha mesma e gran solución da que derivarán necesariamente tódalas demais. Para a primeira, a receita é común coa das outras tendencias democráticas (limpeza electoral, eliminación do caciquismo e dos deputados cuneros, reforma ou supresión das Deputacións Provinciais, etc), coa salvidade, xa mencionada, do accidentalismo rexionalista no que atinxe á forma do réxime político español. Verbo da terceira, a máis importante, o rexionalismo liberal, ó contrario có tradicionalista e o federalista, non ten un auténtico proxecto alternativo de Estado. Limitase a enuncia-los criterios básicos da súa reforma e da conseguente autonomía política que procura, entre os que salienta a existencia dunha capacidade lexislativa propia. Unha vez máis, Murguía expresa mellor ca ningún as arelas desta tendencia (1892a):

que en lo nuestro, solo nosotros hayamos de poner la mano;
 que lo nuestro predomine en las cosas del país y las legimite;
 que los que hayan de representarnos en el Parlamento sean nacidos en Galicia;
 que todo el que ejerza en Galicia cargo alguno y en especial las primeras funciones públicas, lo mismo en el orden civil que en el religioso, sea hijo del país;
 en fin, que nuestra libertad provincial sea una verdad, y que no nos envíen de Madrid hechas las leyes y los que han de aplicarlas, sino que aquí las elaboremos atendiendo á nuestra tradición, a nuestro sentimiento nacional, á nuestras necesidades.

Naturalmente, o instrumento idóneo para chegar a esa meta é o rexionalismo. Un rexionalismo entendido como movemento aglutinador de tódolos galegos de boa fe e, xa que logo, superador das divisións de partido e credo

que, alomenos mentres non se resolvesen os problemas fundamentais de Galicia, só servían para perpetuar a súa prostración e sometemento. Pero esta arela unificadora implicaba, nas condicións sociopolíticas concretas da Galicia finisecular, a renuncia a un verdadeiro programa, fóra das reivindicacións lingüístico-culturais e autonomistas. Os pronunciamentos de Murguía, como os de Brañas, en *La Patria Gallega*, voceiro da Asociación Rexionalista, son por tal motivo dun teor moi vago, mesmo cando se dirixe ós galegos da emigración. Na súa longa resposta á adhesión do Centro Galego de La Habana á Asociación, deixa patentes asemade os estrictos límites e a total imprecisión dunha reivindicación rexionalista que se xustifica cunhas claves historicistas que poidan ser asumibles tamén polos tradicionalistas:

...y que los gallegos de allá como los de acá, quieren, ya que no el *home-rule* (enérgica frase en que resumió Irlanda sus anhelos nacionales) al menos que se nos devuelva siquiera aquella libertad provincial hasta ayer poseída, dejándonos gobernarnos y entender nosotros en nuestras cosas: *no fuera ni contra el Estado*, entiéndase esto bien, sino *á su lado y formando parte integrante de él*: que no en vano la bandera de Galicia ondeó bajo el cielo de Lepanto, y soldados gallegos, haciendo en 1813 los últimos disparos contra los franceses, obtuvieron en las alturas de San Marcial, aquella memorable victoria, que puso el sello á las ganadas por los españoles en la gloriosa guerra de la Independencia! [...] Basta con abrir nuestra historia y aprovechar sus lecciones. Ellas nos dicen lo que debemos querer y lo que debemos esperar. Ellas justifican y legitiman nuestros esfuerzos. Galicia es una nación y en otro tiempo fué un Estado y que después gozó por largo tiempo de una autonomía, restringida es cierto pero que le permitió conservar nuestra vida nacional, muerta en el presente siglo, á manos de una absurda y abominable centralización. [...] Pues bien, ¿acaso los regionalistas gallegos pedimos otra cosa que lo que ya hemos tenido, sin que por eso padeciese lo más mínimo la integridad del Estado? [...] Queremos vivir nuestra antigua vida y conservar las viejas instituciones, porque son nuestra carne y nuestra sangre, pues si hay algo en ellas que no se acomode á las exigencias del momento, algo que necesitemos poner en consonancia con las aspiraciones modernas, de nuestra alma gallega y del espíritu que anima nuestra sagrada tradición queremos sacar cuanto haya que amoldar las cosas del pasado á los actuales tiempos y sus ineludibles necesidades. Queremos conservar lo que nos es privativo y nos imprime carácter y señala como pueblo distinto. Queremos continuar nuestra historia provincial, interrumpida hace sesenta años [...] Queremos en fin que no sean ajenos los que resuelvan indiferentes con su voto, cuestiones vitales para nosotros pero que ellos desconocen.

Esta mensaxe, case exclusivamente fundamentadora, dificilmente podía contribuír a consolidar e desenvolver unha organización política que xa o tiña

moi difícil pola forza dos competidores e polas condicións xerais do país, nomeadamente as do sistema político. E de feito resultou politicamente inoperante. En cambio, tivo unha gran virtude a medio e longo prazo: fornecer uns sólidos alicerces ideolóxicos que garantisen o desenvolvemento ulterior do galeguismo político, cando as condicións se tornasen favorables. Velaí a grandeza do labor ideolóxico de Manuel Murguía.

NOTAS

- 1 Este artigo é unha reprodución a penas modificada das partes que dedico á obra de Murguía na miña obra *De provincia a nación. O galeguismo político (1840-1950)*, Vigo, Ed. Xerais (en prensa).
- 2 Sobre a vida, obra e actividades de Murguía vid., á parte dos demais artigos deste número, J.G. ACUÑA (1933), J.G. BERAMENDI (1998), F. BOUZA BREY (1933), R. CARBALLO CALERO (1975, 1977), A.R. CASTELAO (1945), C. DAVIES (1981), J.A. DURÁN (1974), F. FERNÁNDEZ DEL RIEGO (1955), A. FRAGUAS (1979), Mª C. GARCÍA PEREIRO (1978), A. LÓPEZ MORAIS (1965), R. MAIZ (1984), A. MATO (1981), V. RISCO (1934), J.L. VARELA (1953, 1958) e B. VARELA JÁCOME (1948, 1951)
- 3 Na reedición de 1901, Murguía engadirá unhas palabras moi ilustrativas da evolución do seu pensamento: “la Junta del Reino, cuya institución eminentemente provincial, mejor dicho, nacional, era de verdadera índole popular...” Hoxe sabemos que a Xunta do Reino, lonxe de ser de índole nacional-popular (algo por outra parte imposible no Antigo Réxime), era asemade instrumento de expresión da fidalguía e órgano de transmisión e execución das ordes do Rei no territorio de Galicia, nomeadamente en cuestións fiscais e militares.
- 4 Pecado de mocidade que eliminará sistemáticamente da segunda edición (1901) do primeiro tomo da súa *Historia de Galicia* substituindo “dialecto” por “idioma”.
- 5 Este é un dos textos nos que o Murguía ideólogo pon un pano nos ollos do Murguía historiador para ignorar feitos observados persoalmente pero contradictorios co discurso que lle interesa nese momento, pois o federalismo foi en Galicia tan vizoso e “levantisco” (recordémo-lo levantamento de Ferrol) coma en calquera outro lugar.
- 6 R. MAIZ (1984, pp. 244-247) concede grande importancia á influencia de Mancini (1851) sobre Murguía neste aspecto. Sen negar que tal influencia exista, xunto con moitas outras, creo que este autor esaxera o seu alcance e, sobre todo, as súas consecuencias sobre a natureza do concepto murguiano de nación, por basea-la súa análise, neste punto, exclusivamente nos textos do Murguía maduro e non ter debidamente en conta as ideas e influencias previas do Murguía xove.
- 7 Vid. 1889a, p.10. E na súa “Carta al Presidente del Centro Gallego de La Habana (*La Patria Gallega*, nº 3, 30-IV-1891, p.5) di: “Galicia es una nación que en otros tiempos fue un Estado y que después gozó por largo tiempo de su autonomía, restringida, es cierto, pero que le permitió conservar nuestra vida nacional, muerta en el presente siglo a manos de una absurda y abominable centralización”.
- 8 Máis adiante, no mesmo texto (pp. 39-49), insiste en que o galego se compón do celta e do suevo, manifesta o seu menosprezo polos “ínfimos” árabes e polo compoñente semita do Surde España, relaciona directamente a especificidade literaria e cultural galega co sangue celto-suevo e reitera a pureza racial dos actuais galegos.
- 9 “E posto que dades, com'lé xusto, tanta importancia ô feito d'a raza e d'o medio ambiente, confesade que si o home vive n'a terra que lle compre, s'a raza ariana qu'aquí fixo asento *segueu no país*, o home d'estas terras é por enteiro europeo” (1891c).
- 10 “N'ó de fixo, qu'o gran poeta lusitano tivese lído as páxinas d'o noso trovador, sinon outra cousa superiore: a voz d'a sangre e o rincón ond'un foi nado. Obedecendo Camoens e Rodrigues de Padrón ôs sentimentos innatos n'o seu povo e n'a y-alma que Dios lles dera, non puderon escapar, â fatalidade d'a espresión” (1891c).
- 11 Por máis que Ramón MAIZ (1984, p. 264) se empeñe en negar isto que para min é unha evidencia que se desprende directamente da comparación completa do Discurso Preliminar e as Consideraciones Generales de 1865 cos escritos murguianos de 1882-1892.
- 12 ¡Qué diría o Pai Sarmiento desta interpretación que curiosamente convirte ós fidalgos en “genuinos representantes” da nación pero se omite que eran os maiores beneficiarios do traballo dos campesiños!

- 13 Mesmo concede a Castela certa capacidade rexionalista, pois “siente como provincia, la horfandad en que vive, la muerte que va ganando unas poblaciones, antes numerosas y ricas, sin gente hoy” (1889a, p.8).

BIBLIOGRAFÍA

- ACUÑA, José G. (1933), “Murguía poeta”, BRAG, XXI, pp. 173-179.
- BERAMENDI, Justo G. (1981), Vicente Risco no nacionalismo galego, Santiago, Ed. do Cerne, 2 vols.
- (1982), “La Galicia de Murguía”, in M. MURGUÍA, Galicia, Vigo, Ed. Xerais, pp. I-XLVIII.
 - (1998) *Manuel Murguía*, Santiago, Xunta de Galicia.
- BOUZA BREY, Fermín (1933), “O ideario político de Murguía”, *El Pueblo Gallego*, Vigo, 13 de marzo.
- CARBALLO CALERO, Ricardo (1975), *Historia da literatura galega*, Vigo, Ed. Galaxia.
 - (1977), “Murguía contra Valera”, *Grial*, nº 55, xaneiro-marzo.
- CASTELAO, Alfonso Rodríguez (1945), “1889. El regionalismo gallego de Murguía”, *Galeuzca*, Buenos Aires, nº 5, decembro, pp. 209-213.
- DAVIES, Catherine (1981), “Manuel Murguía, Rosalía de Castro y El Museo Universal”, *Cuadernos de Estudios Gallegos*, XXXII, nº 96-97, pp. 427-452.
- (1987), *Rosalía de Castro no seu tempo*, Vigo, Ed. Galaxia.
- DURÁN, José Antonio (1974), *Crónicas 1. Agitadores, poetas, caciques, bandoleros y reformadores en Galicia*, Madrid, Ed. Akal.
- FERNÁNDEZ DEL RIEGO, Francisco (1955) [“Cosme Barreiros”], “Don Manuel Murguía en la voz de su hija Gala”, *Galicia emigrante*, Buenos Aires, nº 16, decembro.
- FRAGUAS, Antonio (1979), *Manuel Murguía*, A Coruña, Banco del Noroeste.
- GARCÍA PEREIRA, M^a do Carme (1978), “Teoría da lingua galega en Murguía”, *Grial*, nº 61, xullo-setembro, pp. 363-366.
- LÓPEZ MORAIS, A. (1965), “Castelary el regionalismo gallego”, *La Estafeta Literaria*, Madrid, nº 320-321.
- MAIZ, Ramón (1984), *O Rexionalismo galego. Organización e ideoloxía. 1886-1907*, A Coruña, Ed. do Castro.
- MANCINI, Pasquale Stanislao (1851), *Sobre la nacionalidad*, Madrid, Ed. Tecnos, 1985.
- MATO DOMÍNGUEZ, Alfonso (1981), *Historiografía y nacionalismo. La construcción histórica de Galicia por los historiadores gallegos del siglo XIX y primer tercio del XX*, Tese de Licenciatura, Santiago, Facultade de Xeografía e Historia.
- MURGUÍA, Manuel Martínez (1856a), “Literatura. De las diversas causas que han influido de una manera desfavorable en el desarrollo de nuestra literatura provincial”, *La Iberia*, Madrid, 24-XII.
- (1858a), “Poesía gallega contemporánea”, *El Museo Universal*, Madrid, 30-I, p. 11; 28-II, p. 30; 30-III, p. 42.
 - (1859a), *La primera luz. Libro de lectura para uso de las escuelas de primeras letras de Galicia. Contiene veintisiete lecciones sobre geografía e historia de Galicia, y biografías de los más distinguidos hijos de este antiguo Reino*, Vigo, Imp. Juan Compañel. 2ª ed.: Lugo, Soto Freire, 1868.
 - (1859b), “Don José Puente y Brañas”, *Revista Galaica*, nº 2, 30-V-1874, pp. 10-11.
 - (1860a), “El último recuerdo”, *El Museo Universal*, 20-30-IX.
 - (1860b), “Esposición de Bellas Artes”, *Las Novedades*, Madrid, 10-XI e 2-XII.
 - (1861a), “La imprenta en Galicia”, *El Miño*, Vigo, nº 406, 9-III, p.2.
 - (1861b), “De la censura de novelas y de su inutilidad”, *Revista de la Crónica de Ambos Mundos*, Madrid, nº 9, 1-V.
 - (1861c), *De las guerras de Galicia en el siglo XV y de su verdadero carácter*, A Coruña.
 - (1862a), *Diccionario de Escritores Gallegos*, Vigo, Imp. Juan Compañel.
 - (1865a), *Historia de Galicia*. Primer Tomo. [Precedido do “Discurso Preliminar” e as “Consideraciones Generales”], Lugo, Imp. Soto Freire. 2ª ed. costeadada polo Centro Gallego de La Habana: A Coruña, Lib. de D. Eugenio Carré, 1901.
 - (1866a), *Historia de Galicia*. Segundo Tomo, Lugo, Soto Freire. 2ª ed. costeadada polo Centro Gallego de La Habana: A Coruña, Lib. de D. Eugenio Carré, 1905.

- (1879a), “Nuestro pensamiento”, *La Ilustración Gallega y Asturiana*, Madrid, nº 1, 10-I, pp. 1-2.
- (1879b), “Biografía de D. Saturnino Álvarez Bugallal”, *Ibidem*, nº 2, 20-I, pp. 13-14; nº 4, 10-II, pp. 37-39; nº 5, 20-II, pp. 49-50; nº 6, 28-II, pp. 61-62.
- (1879c), “Ferrocarril de Santiago a Coruña”, *Ibidem*, nº 3, 30-I, pp. 25-26.
- (1879d), “De actualidad”, *Ibidem*, nº 7, 10-III, pp. 73-74.
- (1879e), “¿Desaparecerán los dialectos?”, *Ibidem*, nº 21, 30-VII, pp. 251-252.
- (1880a), “La miseria en Galicia”, *Ibidem*, nº 14, 18-V, p. 177.
- (1881a), “Irlanda y Galicia”, *Ibidem*, nº 11, 18-V, pp. 123-124; nº 12, 28-V, pp. 134-135; nº 14, 18-VI, pp. 158-159.
- (1882a), *El Foro. Sus orígenes, su historia, sus condiciones*. Memoria premiada en el Certamen Literario celebrado en Pontevedra el 18 de agosto de 1882. Madrid, Lib. de Bailly Bailliere.
- (1884a), *El arte en Santiago durante el siglo XVIII*, Madrid, Est. Tip. de Fernando Fé.
- (1885a), “El 23 de abril de 1846. Recuerdos”, *La Voz de Galicia*, 4-IV.
- (1886a), *Los precursores*, A Coruña, Latorre y Martínez editores.
- (1886b), “¿Qué es nación?”, *La Región Gallega*, Santiago, nº 1, outubro, p.1.
- (1886c), “Galicia regionalista”. Discurso pronunciado en el Certamen Literario Musical organizado por O Galiciano en Pontevedra, 9-10 de agosto de 1886. *La España Regional*, Barcelona, II, pp. 69-81.
- (1886d), “Nuestro regionalismo”, *La Región Gallega*, 17-II.
- (1886e), “Carta abierta a Waldo A. Insua”, *El Regional* 17-V.
- (1888a), *Galicia. Sus monumentos y artes. Su literatura e historia*, Barcelona, Daniel Cortezo.
- (1888b), *Historia de Galicia*. Tercer Tomo, A Coruña, Lib. de D. Andrés Martínez Salazar.
- (1888c), “Los inquisidores de Santiago”, *Galicia. Revista Regional*, II, nº 5, maio, pp. 193-201.
- (1889a), *El regionalismo gallego. Ligeras observaciones por... al discurso leído por el señor D. Antonio Sánchez Moguel en su recepción en la Real Academia de la Historia, de Madrid, el 8 de diciembre de 1888*, La Habana, Imp. y Papelería La Universal de Ruiz y Hno. [Publicado también en Galicia. *Revista Regional*, III, nº 3, marzo 1889, pp. 151-164; nº 4, abril, pp. 233-254; nº 5, maio, pp. 257-272.
- (1890a), “Manifestación regionalista”, *La España Regional*, VIII.
- (1890b), “Trata de blancos”, *El Eco de Galicia*, 15-II.
- (1891a), “El Centro Gallego de La Habana”, *La Patria Gallega*, Santiago, nº 2, 15-IV, pp. 1-3.
- (1891b), “Orígenes y desarrollo del regionalismo en Galicia. Conferencia dada por D.... en La Lliga de Catalunya en mayo de 1890”, *Ibidem*, nº 6, 15-VI, pp. 1-4; nº 11, 1-XI, pp. 1-3; nº 2, 15-I-1892, pp. 1-4.
- (1891c), “Juegos Florales de Galicia celebrados por primera en la ciudad de Tuy el día 24 de junio de 1891. Discurso d'o presidente Don....”, *Ibidem*, nº 7-8, 15-VII, pp. 1-6.
- (1891d), “Parnell”, *Ibidem*, nº 10, 15-X, pp. 1-2.
- (1891e), *Historia de Galicia*. Tomo IV, A Coruña, Lib. de D. Eugenio Carré.
- (1892a), “Donde estábamos, estamos”, *La Patria Gallega*, nº 1, 1-I, pp. 1-3.
- (1896a), “A Don Juan Valera”, *La Voz de Galicia*, 15-VIII.
- (1898a), *Don Diego Gelmiñez*, A Coruña, Lib. de E. Carré.
- (1899a), “El Regionalismo”, *Revista Gallega*, A Coruña, 26-II, p. 2; 5-III, p.2.
- (1900a), “Carta ao Dr da Revista Gallega”, *Ibidem*, 22-VII.
- (1904a), “Necesidad de la formación de un diccionario de la lengua gallega”, *La Temporada*, Mondariz, nº 16, 18-IX.
- (1905a), “Discurso en el solemne acto de coronación del Poeta gallego Curros Enríquez”, *Revista Gallega*, 11-II.
- (1907a), “Fraternidad Gallega. Lugo y La Coruña”, *ANT*, nº 1, 4-VIII, pp. 1-2.
- (1907b), “La región gallega”, *ANT*, nº 10, 12-X, pp. 1-2.
- (1907c), “Discurso inédito”, *Céltiga*, nº 80, 25-XI-1928, pp. 7-8.
- (1907d), “Galicia ante Solidaridad Gallega”, in LÓPEZ AYDILLO (1907a).

- (1913a), *Historia de Galicia*. Tomo V [incompleto e fóra de venda], A Coruña, Imp. Ferrer.
 - (1917a), “De la importante influencia que en su tiempo tuvo la obra literaria de Rosalía de Castro”, *La Temporada en Mondariz*, 22-VII.
 - (1919a), “Eduardo Pondal e a súa obra”, BRAG, nº 248-249, pp. 184-192.
- RISCO, Vicente [Martínez-Risco y Agüero] (1920a), “O sentimento da Terra na raza galega”, *Nós*, nº 1, 30-X, pp. 4-9.
- (1920b), “Galizia Céltiga. A Don Manuel Murguía respetosamente”, *Ibidem*, nº 3, 30-XII, pp. 5-14; nº 5, 24-VII-1921, pp. 6-12.
 - (1934), “Manuel Murguía”, *Arquivos do Seminario de Estudos Galegos*, Santiago, VI, pp. IX-XLVI.
- RODRÍGUEZ, Francisco (1988), *Análise sociolóxica da obra de Rosalía de Castro*, Vigo, ASPG.
- SARALEGUI y MEDINA, Leandro (1893), “La cuestión obrera en Galicia”, *Galicia. Revista Regional*, 2ª época, nº 8, pp. 450ss.
- VARELA, José Luis (1953), “Cartas a Murguía”, CEG, nº 25, pp. 279-294; nº 27, 1954, pp. 125-141; nº 28, pp. 293-307.
- (1958), *Poesía y restauración cultural en Galicia en el siglo XIX*, Madrid, Ed. Gredos.
- VARELA JÁCOME, Benito (1948), “Una carta inédita de Juan Manuel Pintos a Murguía”, *El Museo de Pontevedra*, V, pp. 185-186.
- (1951), “Emilia Pardo Bazán, Rosalía de Castro y Murguía”, CEG, nº 20, pp. 405-429

O PERIODISMO DE MANUEL MURGUÍA

Por XOSÉ ANTONIO DURÁN

ANTICIPATORIAS

Con 25 anos, Murguía xa era alguén na prensa de Galicia e de Madrid. Cando outros da súa andaina comezaban, tiña camiñado longo treito pola selva dos medios de comunicación. Dispuña incluso de órganos de confianza; feitos á medida nalgún caso. Debido á influencia destes periódicos, daba o quen era quen da circunstancia.

Algunhas das peculiaridades máis relevantes do persoeiro, como intelectual e como escritor, gardan directa relación con esa faceta –tan temperá– do periodista. Este ensaio trata dela en exclusiva; pero forma parte dunha densa tarefa recuperadora da obra e a biografía murguianas. Anticipa ideas que se desenvolven e explican –cos necesarios contextos– nos estudos introductorios de dúas antoloxías básicas, de inmediata aparición: a *obra periodística* do primeiro Murguía e as *polémicas e conflictos* que orixina a interpretación de Galicia, o seu monotema da madurez.

Non só o aspecto formativo e a reicedume intelectual teñen que ver co periodismo. Tamén as contradiccións. Que, por exemplo, a obra periodística do persoeiro deba conciliarse coa tarefa de recuperación histórica dun investigador que aínda hoxe pasa por se-lo o historiador por antonomasia de Galicia.

Este xénero de contradiccións, que se desenvolven no tempo, dános por *anticipada* a complexidade dun personaxe inseparable da crónica e o mellor periodismo da época; que escribe sempre en clave de actualidade, pero que se nega a facer historia e saber contemporáneo. Como historiador, Murguía gusta de remontarse ás “orixes” dos acontecementos (era o máis común nos polígrafos do século XIX)... E, sen embargo, estaba chamado a se-lo mellor memorialista galego da súa propia xeración...

Contra o que puidera parecer nesas memorias (aunque resulte lóxico, cando se coñecen as limitacións físicas do persoeiro) Murguía non foi endexamais o que chamamos un *home de acción*. Non se parece nese aspecto a outros amigos “de toda a vida”, caso dos Eduardos (Chao, Ruíz Pons), caso de Aurelio

Aguirre (miliciano nacional progresista) ... É outra característica que o religa ó periodismo, onde tantas veces se confunde o informe dos acontecementos coa feitura. Nos grandes fitos político-militares (galegos e españois) daqueles tempos, Murguía só foi –no mellor dos casos– distante e atento espectador-relator, moi ben informado. O peso indiscutible que terá na conformación do galeguismo político, na súa orientación rexionalista especialmente, ten que ver con este aspecto. El vai sempre pola vida facendo de ideólogo e de simulador. Semella un protagonista, pero –como tal– sempre forma parte dunha historia falta de accións propiamente ditas.

A FEITURA DO PERIODISTA

No periodismo fixo de todo desde o primeiro intre. Comeza publicando versos nunha belísima revista de señoritas (*Album de Señoritas. Correo de la Moda*, Madrid, 1853).

Esta tarefa de escribir –maiormente os homes– poemas e prosas para ilustración de señoritas puidera parecernos hoxe pouco periodística e –menos aínda– feminista, crítica, creativa. Non valoramos –nese posicionamento– o que supuxo o trato de redactores, redactoras e clientas naquelas circunstancias históricas. Si que o fixeron os inimigos do liberalismo, o feminismo e os cambios, isto é, o estamento clerical e amplos sectores do xénero masculino.

Nacidos coa revolución liberal, os periódicos de señoritas (modas, “bello sexo”) eran sospeitosos, coma case todo o periodismo que se producía en Madrid e nas distintas Españas de 1853. Gobernaba Bravo Murillo, con un ollo no Nuncio da Súa Santidade e outro no Palacio Real; pero sor Patrocinio e o P. Claret vixiaban a tarefa, dado que tiñan influencia en Roma, formando parte ademais da camarilla de Isabel II. Señoreaba esta a corte dos milagres. Era castiza, tiña a mesma idade ca Murguía, e figuraba como subscriitora das revistas de señoritas. Puido ler –por que non– aqueles versos do incipiente periodista. Impedir que as lecturas comprometesen o excelente apetito da raíña era unha das funcións capitais da Censura gubernativa e eclesiástica.

En Madrid cociñábanse 71 dos 151 periódicos españois. ¡Máis da metade da doutrina e da “noticia” circulante! Dado o peso do analfabetismo, a pesar de que unha parte substancial dos consumidores da prensa madrileña vivía en

provincias, as tiradas eran tan curtas como efémeras as cabeceiras. A inconsistencia das publicacións lastraba a profesionalidade dos escritores, periodistas, censores, numerosos e ilustrados, ó periodismo cortesán chegábase con relativa facilidade; pero era moi difícil a permanencia. Había máis cesantes e caídos en desgracia ca actuantes. O periodista, debido as circunstancias, traballaba onde había traballo, aínda que se tratase dun órgano contrario á súa traxectoria ideolóxica. Será o caso do primeiro Murguía... De aí que nin sequera os periódicos do Goberno estivesen libres de sospeita e de Censura.

Como non traballaban onde quixeran, os periodistas tampouco podían escribi-lo que desexaban. O anonimato, o pseudónimo, o recurso a iniciais e segundos apelidos (Manuel M. Murguía, Manuel Martínez, M.) tapou ambos procesos, propios dun oficio onde se comercia sempre co que resulta posible contar dadas as circunstancias (empresariais, políticas e censoras) de cada intre histórico; mais é o caso que, ó estaren infiltrados por liberais incluso os periódicos reaccionarios, a censura desconfiaba de todos. Tiña a Prensa por instrumento dunha conspiración universal. ¡Un foco conspirando por cada 4.200 madrileños era demasiado! A policía non daba abasto na tarefa de corta-la difusión dos materiais que a censura prohibía. Presentábase nas redaccións, imprentas e sociedades literarias do modo máis expeditivo e imprevisible. Con chulería. Ese 1853, cando se produciu o asalto ó establecemento literario de Patricio de la Escosura (compañeiro do defunto Espronceda na conspiración dos numantinos, parente –por certo– do primeiro retratista coñecido de Murguía) a arbitrariedade foi digna de esperpento. Desde a porta do local, os axentes da autoridade ordenaron a posta en pelotas –así, como se di– a toda a concorrência.

Nese contexto, a aparición da moda en periódicos e revistas como *Corre o de las Damas*, *El Tocado*, *Ellas*, *Album de Señoritas*, *La Moda Elegante Ilustrada*... non tivo nada de inocente. Puido parecer inxenua; pero, como arma, mostrouse cargada de futuro.

Dado que ían dirixidos ó “bello sexo” da letrada sociedade (clientela case exclusiva do elemento clerical ata entón), o xénero espertou o interese de empresarios e publicistas liberais. Nos anos cincuenta as revistas de moda provocaron unha revolución formal na arte da confección. Tanto da vestimenta coma do soporte informativo onde se difundía. En poucos meses os deseños e os

comentarios de modas entraron inclusive nos diarios. Políticos e plúmbeos estes, fixéronse máis populares e dixestivos, sen renunciar ós fondos editoriais, ideolóxicos e doutrinarios. Buscando a sección de moda, as mamás e as nenas –minadas polos cregos– volvéronse comprensivas coa doutrina dos liberais domésticos (ganados tamén pola última moda de París ou Londres). Artífices da revolución legal dos liberais españois como Martínez de la Rosa ou o conde de Toreno, banqueiros como Cerriola ou Remisa, o embaixador de Francia, o Porteiro Maior do Ministerio do Interior, e a mesma raíña como se dixo, foron subscritores. E ese mesmo 1853, varios libeiros de Madrid tiñan á venda este título revelador: *Cartas entre un ilustrado de modas y un párroco imbuido de doctrinas rancias*.

Non era fácil entrar –con versos ou prosas– nesta clase de prensa, nin nas novas seccións de modas e sociedade dos diarios, precisamente porque tiñan éxito, editores, subscritores e subscritoras de moita sona. E un futuro por diante. Ó contar con estabilidade e editores profesionais, os colaboradores foron de pago e de relevo. Antonio Pirala (n. en Madrid, 1824), Julio Nombela (Madrid, 1836), Ventura Ruiz Aguilera (Salamanca, 1820), Campoamor (n. (Navia, 1817), Pío Gullón (Astorga, 1835) ou Núñez de Arce (Valladolid, 1834), escribiron como Murguía no *Correo de la Moda*. O novo periodismo atraía, sobre todo, a xuventude que acababa de chegar de provincias porque –como consecuencia do centralismo– daba lustre e sona case instantánea.

O caso de Manuel M. Murguía é excepcional porque non se limitou a mete-la cabeza e o poemiña nesta clase de revistería. Aquel ano do lanzamento os lectores coñeceron tamén as primeiras prosas da súa marca. Os títulos resultan intencionados e coherentes entre si. Debido a elas, a presenza do mozo galego foise convertendo en habitual nos faladoiros e mesas de redacción de distintas publicacións cortesás. E esa vai se-la súa verdadeira universidade madrileña desde entón: a que nos dará as claves formativas a partir de 1853. Non a Facultade universitaria de Farmacia.

En dous anos a sinatura de Manuel M. Murguía consolidouse na novísima sección de variedades.

Non foron anos fáciles. A algúns memorialistas de sona (Ruiz Aguilera, Nombela, Galdós) parecéronlles especialmente duros; case heroicos. El –moito máis tarde– falaba deles con altiveza valleinclanesca; pero é máis certo que

comeza con humildade, por abaixo. Sen cobrar un can. Facendo de *folletinista* e de *cronista da vida cotiá*. Iso si: en *La Iberia*, excelentísimo diario progresista creado polo boticario Calvo Asensio e dirixido por un peso pesado da política española: Práxedes Mateo Sagasta (n. en Cameros, 1825). Murguía foi moito máis que un aspirante a integra-la primeira redacción dese periódico. Tivo que contentarse, sen embargo, con figurar nel con certa frecuencia e con sinatura moi resaltada; aínda que sen paga, como queda dito. Enfrontado co pai, sen outro oficio nin beneficio que ese traballo, tras vivi-la dureza da bohemia literaria de Madrid, o sacrificio funcionou. En 1855, cando Gustavo Adolfo Bécquer (n. en Sevilla, 1836) comeza a súa propia carreira madrileña, accedendo –como Murguía fixera– ó *Album de Señoritas*, o noso persoeiro xa se tiña por consagrado.

A carreira periodística profesional como redactor (con paga: non sabemos se boa ou mala) comeza entón. En *El Correo Universal*. Diario “independiente de todos los partidos”.

Nacido co ano, o periódico era tan severo, anónimo e plúmbeo coma calquera outro. Tivo que anovarse para sobrevivir. Murguía levou o peso do anovamento. Sito na vangarda do novo periodismo, en dous anos pasa de se-lo ningún do poemiña, a folletinista e cronista de sociedade con certa sona. Sen deixala prestixiosa colaboración de *La Iberia*, en decembro do 55 *El Correo Universal* encomendoulle a “Crónica de la Corte”. De nova creación; feita á medida. Puido tratar así –parece que con gusto– asuntos domésticos (“pollería transpirenaica”) e cuestións de maior compromiso, como este diálogo transcendental:

Preguntó una cándida niña a su conchuda mamá qué es el amor. “El amor –dijo ésta– es una fiera que se muere cuando empieza a domesticarse”.

– Pobre papá, exclamó la niña con la mayor inocencia; ya sé la causa de su muerte.

Cita con soltura os autores que circulan polas mesas de redacción: Byron e Walter Scott; Víctor Hugo, Musset, Heine ou Leopardi. Escribe á présa, componendo os artigos sobre a caixa tipográfica. Non deixa de aludir tampouco (aínda que sexa para disentir) á revista onde comezara a lenda literaria:

No va con nosotros

Según el Album de Señoritas (Correo de la Moda), para traje de baile continuarán boga en el presente año las dobles faldas, las de volantes de crespón o de

tul, y de otras disposiciones, en cuya composición entran por mucho las cintas, blondas y flores. El corte de los vestidos es de cuerpo con punta por delante y por detrás, bien de berta o de drapería, prefiriéndose ésta para las mujeres delgadas, pero siempre escotados y de manga muy corta para reuniones de etiqueta. La falda muy larga, y de cola en los vestidos; de telas ricas, para las señoras que no bailan, las de telas claras, sobre vivo de raso, se pegan a pliegues muy gruesos y encañonados...

CRONISTA DE VILA E CORTE

A pesar das limitacións do xénero, as variedades de Murguía tiñan o que era de agardar nel: un toque de novidade. Incidían en espacios da vida social madrileña pouco transitados polo periodismo convencional. En 1853 publica, por exemplo, *Un can-can de Musard*. A narración é facilmente relacionable coa muller e a moda, pero –como o baile en xeral– esperta sospeitas. Formará parte, sen embargo, da que será a especialización murguiana como cronista da sociedade madrileña durante dez anos.

Lidos hoxe, os tratamentos parecen inxenuos; pero recuperan a carga de sobreintención e ousadía cando se sabe que o baile só comeza a tolerarse na vida social madrileña coa revolución legal dos liberais. Como acto social tiña a súa mesma idade.

Cando Murguía o mete nas crónicas de sociedade “en Madrid non se bailaba” socialmente. En 1855 o Carnaval era a única excepción á norma no que se refire a bailes públicos. Pero ir con disface aínda se tiña por cousa de liberais. O baile público comezaba a converterse en signo de modernidade; mais o can-can (sabiamente evocado polo cine norteamericano nas súas recreacións da época, para significalo puritanismo anglosaxón coetáneo) non era baile. Era pecado mortal. Non se normaliza na oferta de espectáculos de Madrid ata os anos ;setenta! Como consecuencia do sexenio revolucionario (1868-1874). E aínda entón, segundo un contemporáneo moi entendido, nos periódicos falábase do can-can

como se habla de la peste en tiempo de epidemias: para precaución de los unos y alivio de los otros (José de Castro y Serrano, 1873).

Manuel Murguía, ben pola contra, mencionaba a bicha como reclamo do relato, vinte anos antes. No intermedio, dá a máis singular batalla a favor do baile e as diversións públicas nas seccións de variedades. E con éxito, polo que parece.

En 1860, casado xa con Rosalía e pai de Alejandra, tras varios meses de vida galega, reintegrouse –como profesional– ó periodismo cortesán. A situación económica do novo matrimonio non era boa e Murguía aceptou un posto de máxima responsabilidade na *Crónica de Ambos Mundos*. En anos moi delicados. Con parentes e amigos “de toda la vida” metidos na axitación carbonaria dos demócratas. Como secretario de redacción tivo que asinar canto aparecese sinatura, facéndose responsable da liña editorial da publicación. Portavoz da empresa, tivo que facer tamén de editor responsable ante unha censura (*Manuel Martínez*) que persoalmente deostaba. A cruz da profesión periodística, sêvenos agora para entender qué importancia lle concedía á sección das variedades na estrutura dos periódicos e as revistas.

A “crónica de sociedade” lucira a sinatura de Juan Valera (n. en Cabra, 1824) nos comezos da publicación. Vitalizada por Murguía, a *Revista de Madrid* reaparece coa súa incorporación. E co baile en primeiros planos:

Hace tiempo que en la Crónica se echa de menos la “Revista de Madrid”... Las dobles dimensiones, al convertirse en diario de noticias y revista semanal, nos permitirán usar de nuestros derechos de revisteros.

Inimigo xurado da monotonía cortesá, a sección resalta as festas de sociedade, comensalías e bailes a que convocaban os duques de Medinaceli ou o xeneral O'Donnell, duque de Tetuán, líder histórico da Unión Liberal. Aínda que el prefira o bulicio popular da Pascua e o estrondo do Carnaval:

La época de pascuas en que es una necesidad y hasta una obligación divertirse, ha traído otros convites mil, y bailes y danzas sin cuento; bailan los viejos y los mozos y los pollos, y las hijas y las madres, y hasta los niños, hay bailes de convite y de gran suntuosidad... Nuestros padres y abuelos, viejos rancieros y ridículos, juzgaban que los chicos no debían ocuparse más que en estudiar y jugar a la pelota, y las niñas a las muñecas; ¡crasa ignorancia! los niños deben dar grandes bailes y parodiar en las polkas, yambigus, y en los compromisos y galanteos, a sus galantes progenitores; ¿cómo de otro modo habrían de aprender los usos de la buena sociedad?. Los que juzgan que estas fiestas sólo pueden servir para introducir el germen de la vanidad, de la envidia, de la disipación en sus tiernas almas, etc, etc, esos son unos entes anticuados y vetustos, escapados de algún museo de antigüedades; sigan los niños, y diviértase la infancia, y calle y retírense a un oscuro rincón los censores de estos portentosos adelantos.

En resumidas contas, *Un can-can de Musard* marca o comezo dunha tarefa continuada de cronista moi orixinal. Nas marxes do atrevemento, como se dicía.

FOLLETINISMO E APARELLO COMERCIAL

Os relatos, novelas e novelóns por entregas non parecen periodismo; pero chegaron a ser capitais na sección de variedades dos periódicos. Crearon unha demanda literaria de máxima importancia cultural. A prensa só se vendía por subscrición. Había que asegurar, sobre todo, a continuidade dos subscritores. Toda a sección de variedades era concesión necesaria ó aparello comercial dos periódicos e da revistería. Incluso nos diarios políticos máis partidarios, doutrinarios e ideolóxicos. O periodismo de Murguía camiña de por vida nesa dirección, afín ós intereses do grupo empresarial, partidario ou ideolóxico. Non é un periodista máis. O seu traballo ten evidente transcendencia para a continuidade das empresas informativas.

A relativa novidade da literatura por entregas dá carácter xeracional á esa tarefa. En poucos anos, o maxisterio periodístico de Murguía mantén ligados ó periodismo outros escritores galegos da súa andaina e intimidade. O efémero José Rodríguez Seoane (n. en Pontevedra, 1838) e Rosalía de Castro (Santiago, 1837) son excelente exemplo. O escritor pontevedrés comeza na tradición murguiana como redactor de *El País* (Pontevedra, 1857-58). En 1858 incorpórase ó ambiente intelectual, artístico e galeguista creado en Madrid (1851-1856) por un quinteto excepcional: Alejandro Chao (Vigo, 1835), Teodomiro e Serafín Avendaño (Vigo, 1833 e 1838), Federico Ruíz (Madrid, 1837) e Murguía. En 1860, mentres este traballa na *Crónica de Ambos Mundos*, Seoane publica *Viajar incógnito* como folletín da *Correspondencia de España*. Trócase ademais en ideólogo do folletinismo. Resalta a importancia das entregas na creación dunha novelística en lingua castelá, difundida nos periódicos, con capacidade para competir coa estranxeira. Esa sobre-intención patriótica, literaria e comercial fora, precisamente, a que Murguía inaugurara –cinco anos antes (1855)– nas prestixiosas páxinas progresistas de *La Iberia*. Sen cobrar un can:

La novela que a continuación publicamos es el ensayo de un joven laborioso y amante de las Bellas Letras, cuya aplicación nos parece justo estimular, pues creemos muy conveniente dispensar por nuestra parte esta protección a los talentos que se dedican al cultivo de la novela original, género de literatura con tan escaso éxito cultivado entre nosotros.

Días máis tarde, ó inicia-las entregas de *El regalo de boda* o diario reincide na presentación:

Publicamos *El regalo de boda*, producción del joven autor de *Luisa*, con preferencia a otras, que si bien atesoran mayor mérito literario, tienen a nuestros ojos la circunstancia de ser extranjeras. Esperamos que la juventud estudiosa nos agradecerá este rasgo de amor a la literatura castellana, tan lastimosamente supeditada hasta aquí por la extranjera; siendo esto causa de que el genio carezca entre nosotros del noble impulso que produce obras de justa celebridad.

O PERIODISMO GALEGUISTA

Murguía, como vimos observando, comeza a ser unha sinatura singular do periodismo de Madrid en 1853. Ese ano de gracia para el, foi de desgracia para a terra de orixe, mazada pola fame e unha peste arrasadora. Como sucedera co cólera en 1834, a fame e a peste galegas politizáronse ó máximo. A prensa madrileña e a revistería progresista enchéronse de noticias e comentarios dramáticos. Contribuíron de seu a minar aquela situación política, meténdoa en vésperas da Vicalvarada e da revolución do 54. Galicia pasou así a converterse –como cuestión de Estado– en mercadoría do comercio informativo internacional. Era –dicían ó unísono os periódicos liberais– a Irlanda de España.

El comeza entón a interesarse doutro xeito polas cousas de Galicia. Non puido meter –que saibamos– unha liña a propósito do dramático asunto. O seu periodismo camiñaba polas antípodas; pero só na aparencia. Aínda querendo, sería imposible agocha-las últimas noticias. Sobre todo nas redaccións políticas e no círculo de amizades que frecuentaba.

Cuestións sociais e nacionais, como a irlandesa, fóronse convertendo en armas lanzadizas da política, interior e exterior dos Estados. A analoxía Galicia-Irlanda vitalizaba –con novo enfoque– as seculares tensións de España e Inglaterra (a pérvida Albión), alimentadas pola diplomacia francesa, os exiliados irlandeses e os políticos francófilos do interior.

Como outras cuestións unitarias, propias do primeiro galeguismo, a analoxía Irlanda-Galicia xorde na Compostela da súa nenez. No brillante trienio esparterista (1840-1843), protagonizado polos progresistas. Amigos políticos e persoais do seu pai, como os Chao e os Compañel, aparecen mesturados por primeira vez nas iniciativas dese intre. Nin a Academia Literaria y Artística, nin o periodismo compostelán de entón tiñan precedente. En 1841 *El Iris del Bello Sexo* –qué revelador– comeza a chamarse *El Iris de Galicia*. O galeguismo pro-

gresista aflora desde as cabeceiras: *Revista de Galicia*, *El Idólatra de Galicia*, *El Emancipador Gallego*, *La Situación de Galicia*, *El Centinela de Galicia*. A tradición crítica dese primeiro galeguismo (que foi no país atlántico –por contraste con Cataluña e o País Vasco– liberal en exclusiva) resultará moi útil en anos posteriores, cando os progresistas naveguen contra corrente, sendo a acción galeguista a única maneira discreta de facer política... en Galicia.

Tras dos pronunciamentos e despronunciamentos daquela década, incorpóranse eses animadores á prensa de Madrid, despois de ter vivido moi diversas experiencias persoais como desterrados clásicos. A maior gloria do periodismo madrileño e do galeguismo histórico. Só a eles se debe que a analoxía Irlanda-Galicia se politizara ata o extremo de se converter en cuestión de Estado.

O caso dos redactores e colaboradores de *El Porvenir* é paradigmático. En 1845, dentro desta liña de acción progresista, aparece como “Revista de la Juventud Gallega”, dirixida por Antolín Faraldo (n. en Betanzos, 1822). Xunto a el exercen papeis máis ou menos destacados homes da súa andaina, protagonistas composteláns dos alzamentos do 40, 43 e 46, radicados en Madrid con posterioridade: o propio Faraldo, Antonio Romero Ortiz (Santiago, 1822), Eduardo Chao (Ribadavia, 1820), José Rúa Figueroa (Santiago, 1820), Eduardo Ruíz Pons (A Coruña, 1819). No núm. 3 publica *El Porvenir* este comento:

Galicia es para las otras provincias de la Península lo que la Irlanda respecto del Reino Unido, antes de constar por entero el infatigable O'Connell, su capacidad y su denuedo en favor del país.

José Pardo Bazán (A Coruña, 1827), deputado católico progresista, tivo o acerto de retoma-la analoxía atlántica para metela nas Cortes do Bienio 1854-1856. O pai de Emilia Pardo Bazán conseguiu que tivese continuidade informativa no periodismo madrileño. Amigo de Calvo Asensio, *La Iberia* insistirá nela. Progresistas e demócratas, relacionados co prestixioso diario madrileño (logo verémo-lo caso excepcional dos progresistas e os demócratas de Vigo), mantivérona vixente durante décadas. Concepción Arenal (Ferrol, 1820), Eugenio Montero Ríos (Santiago, 1832), os Chao, Manuel Murguía, cadaquén ó seu modo, farán dela un dos nós temáticos máis orixinais e fascinantes do galeguismo e o agrarismo progresista. O seguidismo dos modelos particularistas de vascos e cataláns –tan distintos dese galeguismo orixinario e orixinal– é moi

tardío en Galicia. Incorpora, ademais, outras tradicións (reaccionarias maiormente, por absolutistas, clericalistas, tradicionalistas e antidemocráticas) que puxeron especial empeño (como os poderes aquí predominantes) en que se esquecera o til progresista e democrático do precedente. De aí a importancia biográfica, histórica e política, que sempre lle concedemos a esta recuperación inaprazable da memoria atlántica, políglota, progresista e democrática dos creadores do galeguismo contemporáneo. Dos que operaron na Galicia territorial, nas distintas Galicias emigrantes, ou naquel Madrid (cidade de provincias). Murguía só particulariza o caso destes últimos.

Como ninguén morre coas fames dos outros, o periodismo galeguista do noso personaxe xurdirá empapado nese drama e nese ambiente; pero enténdese mellor cando se coñecen os efectos desde a outra perspectiva –lúdica e comercial, política e progresista– do excelentísimo periodismo que fixeron en Madrid (en Galicia e nas Américas) aqueles atlánticos galegos, chegados do desterro tantas veces. É nese contexto como mellor se entende a función intelectual vitalizadora que cumprirá –a través dos progresistas e demócratas de Vigo– o quinteto que conforman os Murguía e Cía.

LA OLIVAE ELMÑO

O bienio progresista (1854-1856) reproduciu unha experiencia chea de analoxías co trienio esparterista (1840-1843). Cando xa se prevía o desenlace final, os progresistas de Vigo sentiron a necesidade política de crear un voceiro informativo partidario. Atanasio Fontano e José Ramón Fernández (*Carballo*), dúas lendas do progresismo galego, pagaron a experiencia. Os editores querían exercer a defensa da súa traxectoria, ante a escalada política de O'Donnell e a Unión Liberal (en España e, particularmente, na provincia de Pontevedra). Alejandro Chao, que era cuñado de José Ramón Fernández, fíxose cargo da dirección informativa, pero asegurando a colaboración dos amigos do quinteto madrileño que el mesmo conformara. A experiencia familiar e amigable rematará en histórica.

La Oliva (Ano I, núm. 1, 2-II-1856), ademais dun periódico político e partidario, era unha pequena empresa editora familiar, informativa e publicitaria. Chamaba a atención. En Galicia e Madrid. A man de Juan Compañel (n. en San-

tiago, 1829), outro cuñado de Alejandro e do editor *Carballo*, fíxose notar desde o primeiro intre. Comprara (con cartos que lle anticiparon os editores políticos) unha imprenta que acabará sendo da súa exclusiva propiedade. Como impresor, viña das mellores tradicións compostelás. O establecemento tipográfico Viuda e Hijos de Compañel fora protagonista da explosión periodística e galeguista da cidade natal nos anos corenta. Juan púxose ó día en Madrid, onde outro irmán político dos anteditos, o revolucionario liberal-demócrata Eduardo Chao, dirixía as coleccións máis emblemáticas do grupo editorial Gaspar y Roig, chamado a se-lo primeiro en importancia dos españois.

La Oliva (*El Miño* despois), coa contribución de Compañel, Murguía e os Chao foron periódicos sorprendentes non só polo continente e o contido, tamén polas novidades que introduciron en tódalas ordes: comerciais, publicitarias, recreativas, etc. Os folletíns e as bibliotecas literarias por entregas, como se dixo da prensa de Madrid, gardan directa relación con este entretecido comercial duns produtos que buscaban subscritores. Mais o ton galeguista que adoptaron as seccións desde o primeiro intre, permitiulles transcender (na aparencia cando menos) as tensións locais máis enconadas. Así, cando *La Oliva* tivo problemas de continuidade que semellaban invencibles, xa fixera escola, creando unha demanda de orixinais insólita en Galicia. Os irmáns Rodríguez Seoane e Fernández Anciles crearon en Pontevedra *El País*, periódico máis efémero, pero con semellante orientación galeguista (a pesar da tensión tradicional da capital pontevedresa coa vigorosa cidade-porto). Outro tanto débese dicir dos periódicos de Vicetto, publicados na Coruña (a pesar das tensións co porto de Vigo). O porto atlántico á fin de contas (cos Chao e Compañel) recupera, actualiza, xeneraliza e multiplica! a lendaria actividade compostelá dos anos corenta.

Sabedores de que un periódico político-partidario necesitaba subscritores, anuncios, grandes proxectos transformadores, o enfoque estivo claro desde o primeiro intre. Alejandro Chao, Fontano e Carballo darían presenza ás distintas faccións progresistas, democráticas e intelectuais que confluían na ubicua personalidade de Eduardo Chao. Auténtico ideólogo de *La Oliva*. Antonio Romero Ortiz, José Pardo Bazán, a condesa de Mina, Ventura Ruiz Aguilera, Castelar, Pi y Margall, Roberto Robert, entre outros moitos, circulan con normalidade polas páxinas do periódico desde a primeira saída. As utopías portuarias, ferroviarias,

etc., de Eduardo convertéronse en argumento editorial. Murguía e el daban o aire –literario e informativo– que se respiraba en Madrid; pero favoreceron igualmente a colaboración das amizades de Ourense, A Coruña, Vigo, Ferrol, Pontevedra ou Compostela. Só así, un diario vigués –francamente viguista– puido adoptar desde o primeiro número un ton xeral, unitario, galeguista. Coa ana-
loxía Galicia-Irlanda e este lema: “Todo por Galicia. Todo para Galicia”.

Dese ton, naturalmente, recearon de inmediato –por distintos motivos, maiormente locais e políticos– os periódicos da competencia. Non só *Faro de Vigo*. O progresivo desencontro de Murguía con Vicetto, por exemplo, cobra outra profundidade se o miramos desde este contexto que ofrecen as subscripcións e os intereses portuarios, ferroviarios –francamente estratéxicos, pero inconfesables– que enfrontaban as cidades-porto da Coruña e de Vigo, e que defendían os “seus” periódicos respectivos...

Algo moi distinto aconteceu no sector liberal de Compostela. A botica do pai de Murguía e o seu irmán Nicolás convertéronse en bandeirolas de enganche de subscritores e colaboradores de *La Oliva*. A sinatura do popularísimo Aurelio Aguirre (desde o 27 de febreiro) foi das primeiras en aparecer. O éxito do periódico no ambiente progresista de Santiago aumenta despois do Banquete de Conxo (2 de marzo), cando ese sector mostra solidariedade coa liña informativa do periódico e coa actividade parlamentaria que desenvolveran os demócratas Eduardo Chao e Eduardo Ruíz Pons. O brinde de Pondal, a correspondencia literaria con Luís Rodríguez Seoane, as explicacións de Aguirre (“A mis calumniadores”), atoparon no periódico vigués cálida acollida. Na orde literaria *La Oliva* case chega a parecer un órgano do Liceo de la Juventud compostelán e dos galegos máis achegados a Murguía e ós Eduardos, residentes en Madrid...

O periódico e os acontecementos deron ocasión a Murguía e Eduardo Chao para comezar en *La Oliva* exitosas campañas mitificadoras dos fitos históricos progresistas que tiveron por marco este antigo país atlántico. Unha manifestación aínda hoxe ben visible do éxito acadado por aquel periodismo está nos primeiros monumentos civís de honra ó martiroloxio liberal de Galicia. O ton deste periodismo murguiano (caso do alusivo ós mártires do 46, fusilados en Carral) é de estricta militancia progresista e galeguista:

Hay una página en la historia de mi país natal, de la Irlanda de España, del país acaso maldito del Señor y escarnecido de todos los que no son sus hijos; hay, decimos, una página triste; una página de lágrimas y de sangre, como lo es asimismo de gloria. Esa página es una fecha, esa fecha un aniversario, ese aniversario un día de dolor y de luto para los verdaderos gallegos.

Dios y Libertad, gritaba agrupándose bajo una bandera hecha girones por las balas francesas, toda una juventud entusiasta. Dios, el único señor en el cielo; libertad, la única soberana de la tierra. Dios y libertad gritaban, porque tenían fe en el corazón y esperanza en el porvenir!

¡Pobres mártires!

Pero a militancia partidaria e periodística ten menos importancia –no caso de Murguía– que a súa responsabilidade no diario, como encargado de animar a sección –cultural e comercial– das variedades. Por gracia da súa competencia demostrada no periodismo madrileño:

Nuestro querido amigo, paisano y colaborador, conocido ventajosamente en este género de literatura, por las diferentes y lindas novelas publicadas en los periódicos de Madrid...

Comeza así unha desfeita que ía durar case vinte anos, sempre ligada ó periodismo (e ós intereses empresariais e políticos dos Chao). Como consecuencia dela, será de por vida –sobre todo o demais– unha sinatura case inevitable dos periódicos e revistas de tradición progresista e criterio galeguista, feitos en tódalas Galicia do mundo. Non só, insisto, na Galicia territorial. Tamén en Madrid e nas Américas.

Trátase dun periodismo con subscritores moi definidos. Escrito case exclusivamente en lingua castelá; pero que irá marcando fitos inesquecibles na recuperación da lingua galega como vehículo de comunicación literaria e periodística...

Rosalía de Castro, como temperá colaboradora madri-galega de Murguía e dos Chao, será capital nese eido das variedades e a lingua galega, sobre todo no espacio poético e novelístico; pero o propio Manuel Murguía –como mostramos nas antoloxías anunciadas– non se limitará a estrearse como poeta en galego (*La Oliva*, 27-II-1856), correspondendo ó galeguismo e á fermosura de Elina Avendaño:

Nena das soledades
¿de que te doies?
¿Son os teus tristes males
males d'amores?
Dios n'o permita,
que os amores son rosas
rosas e espiñas.

...En resumo: a partir de 1856 Murguía –ademais do traballo profesional na prensa de Madrid– conta en Galicia co primeiro órgano de expresión case propio. Mais esa presenza en *La Oliva* coincide –non por casualidade– coa aparición da súa sinatura noutro estilo de prensa periódica madrileña de máxima importancia intelectual e artística na España do outro fin de século.

O PERIODISMO GRÁFICO

Aquel ano (1856), polo éxito de *La Oliva* en certa medida, veranea en Galicia. Normaliza –no posible– a situación familiar, e fai intenso rastrexo de materiais de campo. Froito da colleita de documentos e tradicións de carácter folclórico, histórico e lendario, unha crónica mereceu honores de publicación nas páxinas do semanario gráfico máis antigo e prestixioso de Madrid: *O Semanario Pintoresco Español*. A dirección, naquelas horas terminais da revista, fora dar ás mans dun novísimo Eduardo Gasset e Artime (n. en Pontevedra, 1832), progresista tamén, moi vinculado á cidade de Vigo.

Tiñan a mesma idade, vivían en Madrid, pero non se coñeceron nin se respectaron ata ese intre.

Entusiasta de *La Oliva*, onde anunciaba o *Semanario*, Gasset estaba a punto de se converter –como empresario– noutro nome atlántico e galego de máximo relevo na historia do periodismo (progresista) español. Despois deste esporádico contacto de 1856, sempre mostrará estima polo traballo periodístico e literario de Rosalía e Murguía (levou este ás páxinas de *La Ilustración de Madrid* ós *Lunes*, tan famosos, do *Imparcial*).

Fundado e dirixido por Ramón Mesonero Romanos (*El Curioso Parlante*, n. en Madrid, 1803), o *Semanario Pintoresco* tiña tras de si vinte anos de prestixio. De Larra á xeración de Murguía, a pasada por esta revista era necesaria para ser alguén na vida intelectual española. Os gravados en madeira, metidos

no texto, quedaran obsoletos en 1856; pero consolidaron a colaboración entre escritores e artistas gráficos.

Poderase dicir que uns versos e unha solitaria crónica son pouca cousa para definir unha tendencia; pero Eduardo Gasset tivo o mérito de incorporar dous novísimos integrantes do quinteto madrileño dos Murguía e Cía á mellor tradición do periodismo gráfico e literario español: Murguía e Serafín Avendaño.

Non estaba nada mal, porque só tiñan 23 e 18 anos respectivamente.

A cousa cobra máxima importancia biográfica e cultural naquel intre, porque xa se falaba de cambios históricos nesa clase de prensa e porque –en 1856– Murguía sabe que –gracias ós Avendaño, Federico Ruíz, Eduardo Gasset e Eduardo Chao– está nas mellores condicións para loitar por facerse cun espazo nese periodismo. Polo demais, aínda que fosen os últimos galegos en chegaren ó *Semanario Pintoresco Español*, confirmaban a liña tradicional dunha revista onde se deran cita con anterioridade os pioneiros do galeguismo literario preexistente que reverenciaban: Antonio Neira de Mosquera, Enrique Gil Carrasco, os irmáns Rúa Figueroa, Nicolás Taboada Leal, Antonio Romero Ortiz, Villaamil y Castro, Benito Vicetto...

ELMUSEOUNIVERSAL

En 1856, cando o *Semanario Pintoresco Español* atravesaba tan profunda crise, o grupo Gaspar y Roig acomete a idea de sacar adiante (coa nova xeración de escritores, debuxantes, gravadores, que se formaran nas coleccións bibliográficas) *El Museo Universal*. Non era o caso de Murguía; pero Eduardo Chao fixo saber ós editores a competencia e as novidosas ideas con que traficaban os Murguía e Cía, relativas sobre todo á pintura e ó debuxo “do natural”, aplicables á ilustración gráfica. Federico Ruíz, Serafín Avendaño e o antedito entraron nos plans da editorial desde o primeiro intre. Escribiron, debuxaron e pintaron para os Gaspar e os Roig con intensidade proporcional ás súas necesidades económicas e ás peculiaridades formativas.

O prestixio e a influencia, tan temperáns, do periodismo de Murguía garda relación coa densa e variada colaboración de dez anos no *Museo*. Esta nova tarefa veuse a engadir ás precedentes –xa mencionadas– nos diarios de Madrid e nos periódicos dos Chao en Galicia.

A pesar de que o esforzo dos editores non acadou endexamais a rendibilidade que era de agardar, o prestixio do *Museo Universal* superou incluso ó do *Semanario Pintoresco Español*. Como sucedera con este (e sucederá coa prensa gráfica en xeral), a influencia destas revistas garda pouca concordancia coas tiraxes. Dirixida a prestixiosos subscritores; presente nas casas, salóns, cenáculos, casinos, faladoiros ou reboticas de alto copete, a marca Gaspar y Roig vaina manter durante tantos anos como sinal de prestixio e como soporte publicitario do grupo editorial. Aparecida co ano 1857, a morte de Roig (1863) marca o comezo dun declive que irá afectando, progresivamente, a toda a empresa. En 1868, os irmáns Gaspar vendéronlla a Abelardo de Carlos, unha síntese memorable das historias empresariais e informativas que estamos evocando neste ensaio.

Atlántico gaditano (n. en Cádiz, 1823), De Carlos comeza a facerse rico editando unha revista “para señoritas” na cidade natal, cando Murguía mete o seu poema no *Correo de la Moda*. Transplantada a Madrid, *La Moda Elegante Ilustrada* compasará a saída, primeiro co *Museo Universal*, despois coa marabillosa *Ilustración Española y Americana*. Unha revista esta que en nada desmerece das mellores publicacións europeas do último tercio do século.

Faltos como estamos das coleccións completas de *La Oliva* e *El Miño*, os ensaios e artigos publicados por Murguía no *Museo Universal*—entre 1857 e 1868— constitúen unha fonte ineludible para entender a complexa evolución intelectual e ideolóxica do personaxe. Naquelas páxinas, xunto ós textos murguianos (empapados de historias galegas, pero multitemáticos), aparece a plasmación gráfica (e o concepto de ilustración) que practicaron—na proximidade dun auténtico Taller de traballo— os amigos Serafín Avendaño e Federico Ruíz.

AS ILUSTRACIÓNS

Murguía non se limita a colaborar nesta revistería gráfica. Será nela un apóstolo do debuxo tomado do natural e un dos grandes eruditos no que se refire a un xénero literario e artístico onde son fundamentais debuxantes e gravadores. Nese senso, sen embargo, sempre será un epígono, porque o *Semanario Pintoresco* e o *Museo Universal* non só sinalan—como se vén repetindo nas historias— o final definitivo dunha etapa: a do gravado en madeira. Con

esas revistas fina tamén un modelo formativo e informativo da prensa de Madrid, aberto a tódalas Españas provinciais. Nas que el (sen exclusivizarse endexamais, e seguindo tradicións que outros iniciaran) logrará mete-la problemática galega de xeito continuado e intenso.

O centralismo político (que sempre se debe distinguir do concepto unitarista de España), tan imperfecto en 1851 como aquela *Puerta del Sol* en permanente estado de obras, consolídase e endurecese nas décadas posteriores. Sobre todo na transición que configura a primeira Restauración borbónica (desde 1875). A crítica murguiana dese centralismo unitarista xorde da experiencia como observador-participante, cronista e sufridor dun proceso que acabará por expulsalo de Madrid.

Na primeira transición monárquica (1875-1882) o periodismo español asumiu o novo papel. A cabeceira e o éxito indiscutible de *La Ilustración Española y Americana*, en España e nas Américas, confirma a fondura sociolóxica e política do proceso unitarista. Sen embargo, durante algúns anos, tal concepto xerarquizado da información, convive coa saudade dos modelos anteriores. Con 15 e 30.000 subscritores o éxito de *La Ilustración* de Abelardo de Carlos e o *Almanaque anual*, non tiña precedente. Multiplicaba por dez (por quince, segundo os editores) a tiraxe do *Museo*. Creou a ilusión de que esa tendencia podía nutrir outras iniciativas complementarias, necesariamente distintas do que foran o *Semanario Pintoresco* e o *Museo Universal*.

En 1878, Murguía volve a Madrid para dirixir unha delas: a de Alejandro Chao. Pero *La Ilustración de Galicia e Asturias (Cantábrica* no tramo final) resultou inviable, causando a ruína do editor. O paradoxo de tan marabillosa experiencia atlántica está en que o apoio dos subscritores foi maior nas comunidades emigradas, en Madrid, no resto da España Atlántica e nas Américas, que na Galicia, Asturias e Cantabria territorial. Porque o centralismo unitarista endexamais foi un fenómeno exclusivo de Madrid...

As consecuencias obedecen á mesma lóxica daquel fracaso memorable. Os cambios operados nas *Ilustracións*, favoreceron a consolidación do conxunto de excelentes colaboradores literarios e artísticos de Abelardo de Carlos. Acordes co novo criterio monárquico e constitucional de 1876, as tradicións democráticas e republicanas que animaran o modelo precedente ficaron fóra

desta revistería. Moitos periodistas de sona ligados a elas perderon espacio ou deixaron por completo de colaborar. Murguía só foi un entre moitos.

FINAL CON FIN

En resumidas contas, entre 1856 e 1868, o noso persoeiro é—antes que ningunha outra cousa— un periodista de prestixio, con tribunas abertas en Galicia e en Madrid. Dispón de órganos de expresión case propios e variada obra, aberta ós campos temáticos máis sorprendentes. Esa variedade temática, patente nos periódicos de Madrid, trócase en actividade galeguista—case exclusiva— polo que se refire a Galicia. A *La Oliva* e a *El Miño* seguirán outros periódicos ata chegar a este *Boletín da Real Academia Galega*, onde se garda unha boa mostra da súa derradeira produción intelectual.

Ese contraste entre a actividade desenvolvida en Madrid e en Galicia resalta a importancia biográfica excepcional do *Museo Universal* cando se quere entende-la formación intelectual do personaxe. Mais a perda deses medios madrileños de comunicación forzouno a reincidir incansablemente no monotema galego, que era—semella claro— o que máis lles interesaba a el e ós periódicos de Galicia. O cambio, de máxima importancia biográfica, coincide sintomaticamente coa Revolución de Setembro de 1868. Cando os compañeiros políticos da longa viaxe periodística na prensa progresista e democrática toman o poder. Desde entón, como se sabe, Murguía alterna os traballos de colaboración periodística coa tarefa burocrática como arquiteiro do Estado.

O lector familiarizado coa súa obra clásica, circunscrita a Galicia e ó galeguismo, debe saber que bo número de cuestións que se teñen por características da madurez intelectual, teñen que retrotraerse no tempo a aquela fase, case xuvenil, cando o autor as alternaba con outro xénero moi diverso de preocupacións universais. Ben de veces, incluso sen corrixirse a si mesmo, Murguía volve da-los mesmos textos, sorprendentes, de *El Museo*, de *La Iberia*, de *La Crónica*, de *La Oliva*, coma se foran novos. Son textos básicos, no senso máis radical da expresión.

O oficio profesional como periodista tamén será descontinuo desde entón, ata quedar reducido á tarefa de colaborador con prestixiosa sinatura,

circunscrita –con poucas excepcións– ós periódicos que veñen da antiga tradición democrático-progresista. Globalmente, o diario coruñés *LaVoz de Galicia*, que fora nas orixes (1882-1890) republicano, demócrata-progresista, para se facer (con Montero Ríos) accidentalista e liberal-demócrata, agocha a colaboración máis dilatada, intensa e importante. Fronte a *LaVoz*, só se pode considerar –tomada en bloque– a colaboración nos excelentísimos periódicos das Galicias emigrantes nas Américas (xurdidos, como a organización comunitaria, pola iniciativa de históricos desterrados conformados na mesma tradición atlántica e heterodoxa, democrática e progresista).

Prensa profesional en tódolos casos. Ben dotada de medios. Que valora e paga esa colaboración.

Pola mesma lóxica do colaborador profesionalizado, que vende (e quere cobrar) o seu traballo, enténdese que a presenza creativa de Murguía sexa moito máis esporádica e descontinua na outra prensa galeguista da Galicia territorial. Incluso na rexionalista, organicamente vinculada á súa actividade política. É nesta prensa, ademais, onde os refritos e os recortes dos escritos de antano se reiteran de xeito habitual...

Como colaborador, Murguía propende –coma sempre– ó ensaio. Os comentarios curtos son máis raros cós artigos extensos e as polémicas de longa duración. Dados os elevados índices de analfabetismo e os baixos de lectura, en España e na Galicia do seu tempo, esa maneira de escribir os escritores en moitos periódicos de pequena tiraxe, minorou –aínda máis– o consumo de libros. A prensa foi un substitutivo e un anticipo deles. Só nos periódicos, onde se anticipaban como colaboracións capítulos completos dos libros por saír, foi posible que os escritores cobraran por anticipado o que o mercado bibliográfico non estaba en condicións de pagar...

O caso de Murguía particulariza o dos grandes animadores do excelentísimo periodismo intelectual que se fixo en España e en Galicia no período de entreséculos. Tribunais e universidades abertas ós lectores máis diversos, a prensa xoga papel capital no proceso formativo e na difusión dos máis variados contidos. O prestixio profesional, a influencia dos escritores e dos ideólogos, non era froito (polo que se refire ós coetáneos) da bibliografía, senón dese periodismo memorable.

O POLÍGRAFO DESTEMIDO: PENSAMENTO LITERARIO E CRÍTICA EN MANUEL MURGUÍA

Por RAMIRO FONTE

Todo coñecedor da literatura galega contemporánea, da nosa historia ou dun ámbito de reflexión que puidesemos denominar pensamento galeguista, é consciente do importante papel que desempeñou Manuel Martínez Murguía nunha xeira, a do chamado “Rexurdimento pleno”, á cal contribuíu dun xeito significativo. Murguía (convén lembralo) representa o esforzo dunhas minorías cultas, procedentes dunha pequena burguesía cidadá, de poñer as súas ideas e a súa tarefa intelectual ó servizo do coñecemento da nosa historia e do renacer cultural e político de Galicia no século XIX. Murguía exemplifica, ademais, un interesante modelo, que semella estar esquecido por moitos lectores e intérpretes da historia da Galicia moderna: a grande implicación que certos homes procedentes doutras terras tiveron no impulso da nosa modernidade cultural, facéndose defensores dunha terra de destino, da súa cultura e das súas tradicións. A nai de Murguía era vasca, e el nunca deixaría de reivindicar esa orixe (“la leal llaneza que aquí solemos los que llevamos en nuestras venas sangre euskara”, refírese a propósito de Aguirre); orixe esta que para el explicaba, curiosamente, o seu espírito liberal. O propio Murguía di, con respecto á influencia dos vascos, que lles pertencían as fábricas de curtidos, que o comercio estaba case no seu poder e que, nos primeiros anos do século XIX, Bilbao estaba tan unido á Coruña, que parecían unha soa cidade. Pero, ó que iamos, neste retrato de grupo decimonónico, que puidese reuni-los galegos procedentes doutras terras, atopamos tamén a Benito Vicetto, con quen tanto litigou Murguía por cuestións de método histórico, e que seica era fillo dun mariño italiano que embarrancou en Ferrol, Aurelio Aguirre Galarraga, o grande amigo de Murguía da adolescencia compostelá, Andrés Martínez Salazar, o seu editor e sucesor na presidencia da Academia. A lista, sen dúbida, aínda sería máis ampla (apelidos como Carré ou Saralegui delatan a procedencia foránea) pero o que nos interesa é lembrar que todos eles se comprometeron coa defensa das cousas de Galicia e coa súa cultura, e sen eles non sería posible explica-los

esforzos encamiñados á nosa renacencia cultural e política no XIX. Este feito outórgalle unha característica especial ós precusores do noso nacionalismo moderno, en contraste con outras posicións esencialistas doutras teorías do nacionalismo que emerxeron noutras nacionalidades da Península Ibérica.

Certamente, neste apresurado retrato de grupo, ninguén sobrancea dun xeito especial como Manuel Martínez Murguía, e por iso chama a atención o desdebuxada que está a súa figura, o pouco lida que é a súa obra neste tempo de reedicións, comentarios e estudos, no que os traballos de calquera outro escritor de moita menor importancia foron reivindicados e comentados, ás veces ata o exceso. O feito de que Murguía escribise a case totalidade da súa obra en castelán, non desculpa este esquecemento, sobre todo se intuímos que a súa lectura e a súa achega á hora presente nos vai deparar moi gratas sorpresas. Reivindicar a Murguía e relelo en profundidade será de boa axuda para os nosos historiadores, para os nosos estudiosos da chamada teoría do nacionalismo galego, para os críticos dispostos a repensa-lo noso espacio cultural pero tamén (velái o noso propósito) para os nosos escritores e críticos lectores da poesía do XIX e –¿por que non indicalo?– dalgunhas das correntes centrais da chamada lírica moderna.

Como punto de partida debemos aceptar que Manuel Murguía representa ese tipo de escritor total, tan necesarios cando se trata de definir, identificar e consolidar unha literatura. Podemos pensar que, como moitos outros escritores europeos do XIX, Murguía é un produto da Ilustración e do enciclopedismo. Dono dunha gran formación, que desenvolve en diversos eidos, esíxelle á súa tarefa intelectual responsabilidades superiores, encamiñadas a unha rexeneración colectiva. Trátase, sen dúbida, dun humanista, esa figura que parece desaloxada do escenario da actualidade. Sen embargo, o Murguía historiador non debe impedirmos enxerga-lo grande home de letras que había nel. Vicente Risco, que quería asemellarse a el en moitos aspectos, deixounos un retrato axustado, que representa os diversos Murguías e que imos reproducir, porque nos serve como primeira achega:

Home do seu tempo, iniciador de inquéritos, erguedor de problemas, abridor de vieiros novos, foi un polígrafo destemido que, aínda coa conciencia da esmagadora angueira que se botaba ó lombo, acometeu a novela, a poesía, a

crítica literaria, a arqueoloxía, a historia, a socioloxía, o folklore, o dereito e máis a política, e por iso, a súa obra inxente (é) unha verdadeira enciclopedia galaica¹.

Gústanos esa definición de polígrafo destemido e tamén a de enciclopedismo galaico, que faría a Murguía digno sucesor de Feijoo ou Sarmiento, pero o propósito do noso traballo é cinguirnos ó Murguía escritor, ó pensador sobre a literatura e a poesía, ó Murguía que se constitúe, con toda probabilidade, no primeiro grande crítico da nosa literatura, xa que a el se lle deben reflexións e opinións moi interesantes e que, nalgúns casos, chegaron a conformar paradigmas interpretativos que aínda están vixentes. Manuel Murguía desempeña no marco da literatura galega un papel semellante ó que outros críticos do XIX desempeñaron nas súas literaturas: podemos pensar en Mathew Arnold, e na súa influencia na Inglaterra victoriana, en Saint-Beuve en Francia, ou en Friedrich Shlegel na Alemaña romántica. Convén, polo tanto, decatarse de que Murguía non só foi o principal organizador ou ideólogo do que se dá en chamar “Rexurdimento pleno” senón tamén o primeiro gran crítico nun senso dobre: crítico da cultura e crítico literario.

Murguía foi probablemente unha figura polémica: respectado por uns e atacado por outros. O titanismo do seu labor intelectual, o orgullo do home que é consciente da magnitude da súa tarefa, se cadra o espírito irónico co que enfrontaba certos feitos, supuxéronlle moitas inimizadas, ás que el mesmo se refire en repetidas ocasións. Debémoslle a Valle-Inclán unha interesante opinión, nunha carta que lle envía con motivo de facer Murguía oitenta anos:

Envío mi saludo de admiración, de afecto y de respeto al patriarca de las letras castellanas, al que siempre tuve por maestro, al primero y al mejor que en la tradicional aridez de la prosa castiza, hizo cantar, para regalo de todos, las líricas alondras. Fue el primero en su época. Era estelar la distancia que de los hombres y las cosas de su tiempo le separaba. Y no podía ser comprendido².

Interésanos, ademais da incompreensión de Murguía que subliña outro incomprendido como Valle, o feito de tratalo como escritor e como bo estilista porque isto é moi importante para o que nós queremos considerar: Murguía é sempre un escritor; é un escritor incluso cando decide ser historiador, cando escribe historia.

Debemos, polo tanto, engadir a esta presentación outro dato significativo, que di moito sobre a súa evolución intelectual. Na súa época formativa, Manuel Murguía foi, sobre todo, un home de letras, un escritor e xornalista. Debaixo de tódolos Murguías aboia sempre un magnífico escritor e un poeta interesante. Nel deuse ademais a circunstancia de que intentou triunfar moi novo como literato en Madrid, chegando a gozar de certa consideración na década de 1850. Sirva como dato o feito de que da súa novela *Desde el cielo* se fixeron sucesivas edicións e foi traducida a varios idiomas. Como colaborador e redactor integrou a nómina de importantes publicacións como *La Iberia*, xornal dos liberais, e *La Crónica de Ambos Mundos*, *El Museo Universal*, ou *El correo de la moda*.

Case por azar, redactando estas liñas, atopo na monumental autobiografía de Julio Nombela, *Impresiones y recuerdos*, que segue a ser indispensable para indagar na historia intelectual da España do XIX, un pequeno retrato de Murguía, que reproduzo enteiramente para que se comprenda o temperamento do noso escritor fronte ós fabricantes de novelas por entregas, que puñan as súas musas mercenarias ó servicio dos editores, e para que poidamos chegar a enxergar algo dese espírito insubornable, destemido, na expresión de Risco, que o caracterizaría como intelectual ó longo da súa vida:

Manuel Murguía, que demostró ser un perfecto novelista con sus preciosas obras *La madre Antonia* y *Desde el cielo*, pasó una temporada penosa en Madrid. Su excelente padre quería que fuese farmacéutico, y como nada había más opuesto a la brillante imaginación del joven, se negó éste a vender drogas y confeccionar recetas; las paternas remesas de dinero cesaron y el hoy justamente reconocido como el mejor historiador de Galicia, su patria chica, pasó en Madrid días de abstinencia y durmió muchas noches en los bancos de la plaza de Oriente. Nada más fácil para él entonces que haber mejorado su situación escribiendo novelas y algunos pasos dio con tal propósito; pero rebelde a toda clase de imposiciones, se negó rotundamente a consentir que un editor le indicase el asunto y el título de las obras³.

Quizais Murguía queimou as naves da creación literaria. Con posterioridade, a partir do 1861, os seus esforzos céntranse no estudio sistemático do noso pasado, por ter chegado ó convencemento de que sen coñecemento histórico non é posible ningún tipo de rexeneración colectiva. “A historia é a mestra dos homes”, deixou dito el mesmo. Non é posible albiscar un futuro mellor sen ter como guía-mestra a historia e o seu coñecemento. Galicia non pode rexurdir

sen coñece-lo seu pasado, así nolo vai indicar nunha desas zonas de reflexión crítica, tan abondosas en *Los precursores*, situada concretamente no prólogo: “Cuanto era de Galicia, cuanto se refería a su pasado, cuanto tenía relación directa con su porvenir, todo era objeto de nuestro estudio y observación; pues queriendo levantar a un pueblo, preciso es que se conociese bien y pronto”⁴.

Esta dedicación teimosa ó estudio da historia deixou un pouco á marxe o gran creador literario que había nel. Pero non se trata exactamente dun cambio de vocación (a literaria pola de historiador) senón, con toda posibilidade, dunha mudanza de estratexia intelectual, que o vai obrigar a concentra-los seus folgos no estudio da historia. El mesmo nolo vai dicir na “Advertencia” do inacabado *Diccionario de escritores*. Fixémonos que as responsabilidades que esixe do historiador son moi semellantes ó que a figura do poeta representaba para os románticos: o titanismo do bardo que el reconecerá en Pondal é o mesmo que reclama para o historiador.

El estudio de la historia, el más grande, el más difícil, el más digno de la atención del hombre pensador, requiere un alma templada en los grandes infortunios, un alma cuya mirada sepa leer claramente en el libro del pasado, capaz de tan graves y severas especulaciones, bastante fuerte para no turbarse ó sucumbir al peso de una profunda meditación, bastante activa para sentir y amar, cuanto la humanidad siente y ama.

Podemos dicir que nas ideas sobre literatura, poesía e poetas expresadas por Manuel Murguía converxen diferentes olladas. Hai en Murguía distintos ángulos de análise, que se complementan ata constituíren un modelo de crítico reflexivo. Ímonos centrar en tres perspectivas principais, que nos permitirán comprende-la importancia do seu pensamento literario. Murguía procede fundamentalmente como un historiador da nosa literatura, como un buscador de trazos que permitan identificala, e como un defensor do cultivo literario do galego. Pero tamén se producen nel outras dúas perspectivas moi interesantes: a do crítico que fai valoracións sobre a obra doutros autores, e que vai proxectar sobre as obras alleas unha interesante mirada e, finalmente, a do creador literario, que quizais sexa a máis descoñecida e por iso unha das máis rechamantes.

A primeira que nos interesa subliñar é a perspectiva do historiador e a do político. A literatura e a arte eran para el a parte substancial dun proceso global,

inseparables da obra de rexeneración que se encamiñaba á rehabilitación do país natal. Por iso en Galicia debía haber escritores que non teman dici-la verdade, que non a oculten. Murguía quere caracteriza-la literatura galega. Na xa citada “Advertencia” do *Diccionario de escritores* atopamos dúas definicións de sumo interese. Na primeira relaciona a literatura coa historia: “La literatura de un país, no es en rigor mas que una fase de su historia, una manifestación clara y terminante de su cultura”. A segunda definición proclama o carácter diferenciado da literatura galega con respecto á literatura castelá, á pregunta de ¿como considera-la literatura galega? el mesmo contesta:

nosotros no hemos hecho otra cosa que contribuir calladamente con nuestras fuerzas al comun adelanto, y por mas que en nuestro carácter como escritores, en nuestras tendencias y estilo, existan latentes los gérmenes poderosos de una escuela poética distinta de la castellana, es cierto que nadie pensó en formular el nuevo dogma.

Este novo dogma (a diferenciación da literatura galega con respecto á literatura castelá) aínda ten cativas moitas liñas de análise literaria que chegan ata os nosos días. É, cando menos, paradoxal que un magnífico estilista en castelán como Murguía, un extraordinario escritor en castelán (esta é unha opinión que compartimos enteiramente con Valle) defendese categoricamente esa diferenciación e oposición entre literatura galega e castelá. Iso é o que nos di no “Discurso nos Xogos Florais de Tui” de 1891, un dos poucos textos que escribiu en galego, texto este que se me antolla cheo de luces e sombras:

Léngua distinta –dí o aforismo político– acusa distinta nacionalidade. Digámo-lo nós tamén, se nos compre, con maior firmeza aínda, e poñamos de nós o que faga falla, pra que sea pra sempre esta léngua en consonancia co noso espírito, e feita como ningunha outra, pra a espresión dunha literatura tan oposta ó xenio da de Castilla como é esta que nós temos⁵.

Situados naquel tempo, o novo dogma debémolo entender como o entusiasmo que, desde certo romanticismo, suscitaba o xenio nacional, o espírito do pobo (Volkgeist) dos alemáns. As ideas de Murguía están na liña das ben coñecidas ideas de Herder, que identificaban a literatura coa expresión dunha alma nacional, de tal xeito que a orixinalidade dunha nación residiría, segundo o autor alemán e moitos dos seus sucesores, na lingua e na literatura. Os pobos

posúen culturas nacionais e estas deben desenvolverse como fonte de arte e de literatura valiosas.

Todas estas ideas, que configuran a tradición romántico-nacionalista que se estende polas culturas europeas do XIX, e que supuñan certa crítica ó espírito uniformador e universalizador das Luces, e que se van opor á dominación napoleónica, atopámolas explicitadas no pensamento de Murguía. Sen dúbida que haberá que velas nun marco de perspectiva histórica no que foi a España do XIX, campo de loita de ideas contrarias como absolutismo, liberalismo, ilustración, reacción, que é un labirinto moi difícil de percorrer, ás que non foi alleo un home do seu tempo como Murguía. No seu opúsculo *Los Trovadores Gallegos* (1905), parte da idea clásica do XIX, que utilizaron os teóricos do noso nacionalismo nos anos 20 e que, en certa medida, segue a alimenta-los nacionalismos de finais do noso século: unha terra que posúa unha lingua, literatura, arte, costumes propios ten as características dunha nación perfectamente definida.

Galicia afirmó su personalidad tanto en los breves momentos en que, durante la reconquista, monarcas propios ocuparon su solio, como en aquellos otros propicios a la realización de sus destinos, que le permitieron poseer lengua, literatura, arte, ley, conciencia de si propia, en una palabra, los característicos todos de una nación perfectamente definida.

A literatura debe ser, polo tanto, obra de rexeneración pero tamén expresión dunha personalidade nacional, do espírito do pobo, do Volkgeist herderiano. A obra dos escritores debería estar encamiñada a esta rexeneración: era de suma importancia a existencia de escritores, xa que fronte ós que aseguraban, por volta da década de 1880, que en Galicia non había escritores”, así nos volve dicir no “Prólogo” de *Los Precursores*, Murguía está disposto a ocuparse criticamente das súas obras. Convén lembrar que xa Teodosio Vesteiro Torres abre co capítulo de “Poetas” a súa *Galería de gallegos ilustres* intentando repara-lo insulto histórico (a expresión é do propio Vesteiro) que encerraba a consideración de Lope de Vega a cerca de Galicia; “nunca fértil en poetas”.

En canto que herdeiro de certo romanticismo, Murguía cre na suprema importancia da poesía e dos poetas. É un defensor da poesía no senso en que xa o fora o inglés P.B. Shelley; é un defensor dos poetas, no senso que propuxera Hölderlin na elexía “Pan e Viño”: “Muchos despreciaron entonces la obra

de los poetas -tal vez la desprecian todavía!- pero es sin duda porque ignoran que Apolo levantó los muros de Thebas al son de las flautas”⁶. Isto está na raíz de tódolos grandes movementos románticos europeos anque, persoalmente, intento comprender a Murguía dentro dese “romanticismo liberal” ó que se referiu Victor Hugo no prólogo de *Hernani*, expresando que o romanticismo era o liberalismo en literatura. Pero tamén aquí, nese alto destino que lle outorga á poesía, sería factible atopar un paralelismo entre as ideas de Murguía, e as de Matthew Arnold contidas en *Os poetas ingleses*, que é un libro que aparece en Inglaterra, cinco anos antes que *Los precursores* (por certo, as afinidades entrámbolos habería que buscalas tamén no feito de que o inglés publicou uns *Celtics Studies*). Chama a atención que, nunha xeira de grande expansión do Imperio Británico, Arnold trate de convencernos da grandeza de Inglaterra a través da grandeza dos seus poetas.

As responsabilidades dos poetas e dos escritores galegos estarían encamiñadas a crear unha literatura provincial, diferenciada e eles deben contribuír coa súa obra á rehabilitación cultural de Galicia. Ós poetas correspóndelles realizar unha das cousas máis difíciles e máis necesarias, pero é unha tarefa que Murguía clarifica dun xeito racional, pouco pretencioso e que, sen embargo, entraña unha gran responsabilidade: “el empleo serio, noble, apropiado de nuestro idioma en la obra literaria”⁷ (nin que dicir ten que isto segue a ser válido nos días de hoxe). Ese é un soño que Murguía, en certa maneira, verá cumprido nas obras da súa muller, Rosalía de Castro e do seu amigo Eduardo Pondal. As provincias débenlles ós seus poetas esta renovación e volta ó seu, e isto é o que saúda no caso de Pondal: “la lira de nuestros poetas tuvo una cuerda más, la de Galicia; nuestro país, una literatura; nuestra literatura, una lengua”⁸. Ficaba, xa que logo, reparado ese insulto histórico do que falara Vesteiro.

Murguía defende o emprego do galego na obra poética, de tal xeito que así podería constituírse unha literatura puramente galega: “la cual, reflejando la vida, los sentimientos, las aspiraciones y desencantos de nuestro pueblo nos llevase fatalmente a penetrar en su pasado, pensar en su porvenir, conocer, amar sus glorias y predisponerle para alcanzar otras nuevas”⁹.

Unha das posicións máis interesantes de Murguía é para nós a defensa da modernidade de escribir en galego, fronte a aqueles que o negaban: “Las litera-

turas provinciales, solo posibles allí donde la genialidad de una raza distinta las hace necesarias, son fruto de una corriente puramente moderna”¹⁰.

O movemento literario, como xa suxerimos, forma parte dun movemento superior, cultural e político. Anque no caso especial de Antolín Faraldo, Murguía vai caracterizalo como escritor político e non poeta, o certo é que nas súas concepcións os camiños da arte, da poesía e da ciencia deben ir parellos ó feito de favorecer e glorificar “a pequena patria”. A Manuel Murguía, como a outros moitos escritores do seu tempo, hai que situalo no que George Steiner denomina “o mito do século XIX” ou o “imaxinado xardín da cultura liberal”, que confiaba no papel civilizador das artes, da literatura, da cultura. Como xa temos indicado, o movemento literario e cultural, forma parte dun movemento político, encamiñado á rexeneración colectiva. Murguía pensa que o atraso de Galicia non só é económico ou político senón, e sobre todo, cultural, por iso algunha das súas ideas gozan dunha grande actualidade. As provincias –opinaba el– xamais serán donas de si mesmas se non son ilustradas. Cultura e ilustración era algo que lle facía falta á Galicia do último tercio do XIX para desenvolve-la súa modernización, a súa dignidade colectiva ou, en palabras de Murguía, a súa glorificación.

Para Murguía este proceso estaría vinculado ó que ocorrera en Cataluña e en Provenza (unha volta ó esplendor medieval), anque Murguía nos recorda que en Galicia este feito se dá dun xeito espontáneo, é fillo involuntario dunhas xentes que se ignoran, mentres que en Cataluña é un produto dun pobo que se rexenera e completa. Murguía parecía ser consciente de que traballaba nunha sociedade desvertebrada, de tal xeito que o seu amor pola terra non o cegaba cando el mesmo consideraba (con ese sentimento de desencanto que se entretece no entusiasmo murguiano e que é un dos trazos máis característicos das súas posicións e do seu estilo) que Galicia é mellor cós seus fillos.

Murguía semella ser consciente, ó mesmo tempo, dos atrancos que atopaban os seus proxectos, e a súa mesma tarefa intelectual. Cando menos o Murguía de *Los precursores*, que é a quen nos estamos a referir principalmente, é un entusiasta melancólico. Trátase da escrita dun home doído e, ó mesmo tempo, sereno. Cántas veces témo-la impresión de que escribe con letra serena, entusiasta sobre as follas do desencanto e da desilusión. Tacticamente Murguía presenta *Los precursores* como un libro de lembranzas (é a escrita da memoria; o

importante non é el senón os outros) pero, no fondo, o que Murguía fai é recrea-lo ensaio literario como xénero e como campo da crítica, nunha dirección moi semellante á que pediría, xa no noso século, o mesmo Walter Benjamin. A prosa castelá de Murguía (non lle faltaba razón á opinión de Valle) penso que é unha das mellores do seu tempo e refírome, claro é, á prosa de *Los precursores*. Nesta obra chega a definir, con auténtica mestría, un xénero memorialista dos que non abundaban na escrita castiza: detrás dos retratos latexan ideas moi interesantes. Todo bo lector da nosa literatura sabe que é unha auténtica mágoa que este libro non fose escrito en galego porque fundaría, dunha vez por todas, unha das nosas mellores prosas, é dicir, ese modelo de prosa que, a diferencia do que sucedeu coa linguaxe poética, ficaría sen definir durante tantos anos. As razóns da melancolía coñéceas ben o escritor e o intelectual que é consciente do seu labor solitario, que non ve definido con claridade o horizonte do seu público ou que enxerga que as xeracións novas non seguen as súas ideas. Un sentimento de fracaso impregna as páxinas de *Los Precursores*. Este vén marcado, entre outros feitos, pola mención ó desvertebramento cultural que sucedeu ó levantamento do 46, o espolio dos documentos de cultura (as perdidas coleccións de xornais) ou polo mesmo feito de considerarse Murguía a si mesmo unha figura polémica. Non é, sen embargo, un libro de axuste de contas: véxase senón a fermosa semblanza do seu contrincante Vicetto.

Se, por unha banda, toda a obra de Murguía está movida por un entusiasmo sen lindeiros, por unha fe decidida na tarefa, pola outra é posible rastrexar nas súas palabras algo semellante ó desencanto, ó resentimento, á crítica máis desapiadada que tamén atopamos en memorables páxinas de Rosalía, sobre a sociedade galega daquel tempo. Murguía lémbra-nos en repetidas ocasións a cativeza do espacio cultural galego, a limitación da vida literaria en Galicia, o feito de saber que forma parte dunhas minorías pouco significativas na nosa sociedade:

Siendo limitada nuestra vida literaria, hallándose, por esta razón, cerrado en la provincia gallega el campo de las luchas intelectuales, claro es que las almas han de perder aquí algo de su fuerza, de su actividad, de su vivo resplandor, de la facultad creadora que Dios puso en ellas: la espada que no se usa, no brillará nunca como aquella que se ha desnudado en cien combates¹.

Este tipo de opinións seguen a ter, ó noso xuízo, unha grande actualidade. Parece que están falando non sobre a Galicia premoderna e invertebrada do XIX senón sobre a Galicia cultural dos nosos tempos, igual que as que propoñen unha rexeneración da vida académica: “No se quería que la Universidad siguiese por juro de heredad entregada a los ineptos”, dísenos noutro momento. Murguía, o gran vertebrador do espacio cultural da época do Rexurdimento é, ó mesmo tempo, un crítico. O mesmo Murguía que se presenta ante nós como o gran fundador dunha cultura e dunha literatura é, ó mesmo tempo, un crítico da cultura, do noso medio cultural, expresando un proceso semellante ó que Freud definiría anos despois deste cun título memorable como “malestar da cultura”. Pero é xustamente ese malestar da cultura, ese mal estar na nosa cultura o que fai a Murguía tan tremendamente atractivo nos días de hoxe, porque ese malestar, ese espírito crítico provén do mesmo home que, movido por unha gran crenza, por un inquebrantable compromiso intelectual co país e por unha gran fe, contribuíu como poucos a funda-lo que debe permanecer.

Pero todas estas ideas encamiñadas á fundación dunha literatura, que expresase os sinais de identidade dun pobo e que servise como arma de conquista dun porvir rexenerador, non debe levarnos a concibi-las ideas literarias de Murguía como as dun estricto buscador de esencias propias, que fecha os ollos ó diálogo exterior ou o que se pode denominar “comparatismo literario”. Todo lector que sexa quen de ler ben, ha saber comparar. Murguía como escritor, pero tamén como lector, está asolagado nas correntes estéticas europeas da época. Unha das características máis salientables do Murguía que une o crítico co lector é o grande coñecedor que era das literaturas estranxeiras. No Madrid da década dos 50 foi, posiblemente, un dos primeiros lectores da poesía de Gerard de Nerval e de Heinrich Heine, de quen inclúe unha significativa cita á fronte da semblanza da súa muller, Rosalía de Castro, en *Los precursores*. As alusións a moitos escritores europeos do XIX están presentes nas mesmas páxinas. Máis sorprendentes aínda son as alusións a Baudelaire e a Walt Whitman no prólogo a *En Prosa*, sobre o que volveremos, ou as opinións sobre Hoffmann e Poe que Rosalía e Manuel Murguía se cruzan nunha carta. É dicir, Murguía é un lector atento da gran poesía do XIX, desa constelación que configura a tamén chamada poesía moderna, sobre a que emitiu xuízos máis que intere-

santes. En Murguía converxen o gran lector e coñecedor de literaturas alleas, das cales se serve dos seus exemplos, de tal xeito que marcan un horizonte referencial cun arredista do literario, que asoma en certos momentos. Podemos chegar a pensar que fronte ó casticismo (se cadra fronte á desilusión que tiña con respecto á literatura castelá) el volve os ollos ás literaturas europeas.

Como crítico de poetas, interésannos, sobre todo, os xuízos que verte sobre tres autores moi vinculados a el, os seus amigos Aurelio Aguirre e Eduardo Pondal, e a súa esposa Rosalía de Castro. Convén indicar que, malia a relación estreita que mantivo cos tres, hai en tódolos traballos un grao de obxectividade e unha mostra de auténtico espírito crítico. Por debaixo da afectuosa prosa do corazón, permanece a paixón do bo lector e a media distancia do crítico.

Aurelio Aguirre é o segundo personaxe, por orde de aparición, retratado por Murguía en *Los Precursores*. Hai razóns de índole afectiva que avalan a semblanza: Murguía e Aguirre foran amigos de mozos, os dous pertencían á sociedade santiaguesa; os dous, como xa dixemos, eran fillos de vascos. Pero sobre todo, a razón que nos interesa é que Aguirre é para Murguía o poeta máis famoso e coñecido en Santiago na década dos 50. Alén das circunstancias tráxicas que envolveron a morte de Aguirre (Murguía esguéllaas con elegancia) os xuízos que verte sobre este personaxe e a súa obra son moi interesantes porque suscitan unha reflexión sobre a figura e o lugar do poeta na sociedade daquel tempo. Debido á definición xenérica que nos propón en *Los precursores*, Murguía alterna sabiamente consideracións de índole biográfica, na liña do que puido ter sido a crítica de Samuel Johnson no seu *Lives of the English poets*, auténtico paradigma da crítica literaria do XVIII, con consideracións que puidemos denominar políticas ou sociolóxicas, e xuízos estritamente literarios.

Aguirre é para Murguía o “poeta do seu tempo e da súa cidade”. Deste xeito fica contextualizado nun escenario social, nunha Compostela na que litigan ideas confrontadas. A paisaxe de fondo é unha cidade retrógrada, e intolerante cos poetas. Aurelio Aguirre móvese de taller en taller, convencendo os obreiros no tempo da revolución do 54, e compartillando con eles os ideais do liberalismo. Participa no Banquete de Conxo, en compañía de Eduardo Pondal e de Luís Rodríguez Seoane, e Murguía relata os pormenores da organización e, as consecuencias que tivo para os poetas máis novos na cativa Compostela cele-

bración semellante. Aguirre conforma, para Murguía, o tipo de poeta popular, que sintoniza coa clase obreira pero tamén cos estudantes universitarios, e que goza dun gran recoñecemento no ámbito dun Santiago estreito, que pode chegar a apouvirgalo coma a lousa dun sartego. Poeta da cidade e, ó mesmo tempo, poeta enfrontado á cidade. Aquilo que Murguía denomina o *aguirrismo* non é tanto un estilo ou unha escola literaria senón un xeito de comprender a cidade episcopal e universitaria, que proxecta a súa influencia á obra de Rosalía, tamén poeta contra a cidade nalgunhas das súas inesquecibles páxinas, e estou pensando no poema de *En las orillas del Sar*, “Santa Escolástica”. O *aguirrismo* habería que entendela como unha condición sentimental, acaso cunha enfermidade moral, e tería que ver, pois, co wertherianismo ou co que Musset denominaba o “mal do século”. O *aguirrismo* habería que velo tamén como o destino trágico do poeta enfrontado coa sociedade; un camiño parello ó que seguiron outros dos nosos trágicos románticos como Añón ou Vesteiro. A rebeldía do poeta nada pode facer fronte ós poderes, chamémoslles fácticos.

Aurelio Aguirre é para Murguía un deses poetas que poñen a súa lira á disposición dunha causa, dunhas ideas que se poden identificar co liberalismo, co amor ó pobo, á liberdade, ós grandes intereses da sociedade moderna. Non hai na semblanza do poeta famoso demasiados xuízos de índole crítica e valorativa, pero si hai algúns que é preciso sinalar porque delatan algunhas das concepcións que Murguía tiña sobre o feito poético. Por unha banda, caracteriza a Aguirre como un poeta que era o máis fácil, o máis espontáneo e o máis abondoso que coñecera a Galicia do XIX. Como se nos indicase que Aguirre era vítima desa facilidade e das prásas coas que requirían os seus poemas os obreiros e universitarios, Murguía di que lle faltaba o máis importante nun poeta: o repouso, a reconcentración, a forzosa quietude e a soidade, valores que, como veremos, resaltarán na tarefa poética de Pondal e que el mesmo reclamaba para o historiador. Tampouco lle concede a calidade de poeta descritivo. Prefire non os poemas máis explícitos e urxentes senón os que apuntarían cara a unha obra futura, feita con máis vagar e que decotou a morte trágica de Aguirre, en 1858. Murguía cita, precisamente, o poema “A una huérfana”. Poeta famoso e, ó mesmo tempo, malogrado; poeta comprometido cunhas ideas, velaí o retrato crítico que nos amosa.

O retrato que fai Murguía de Aguirre é afectuoso e leal e contén, sen dúbida, moitos eloxios da súa obra, pero non semella ser Aguirre o poeta modélico para Murguía, ou non o é tanto como o foi outro dos seus grandes amigos, Eduardo Pondal. Imos referirnos precisamente ós dous textos que Murguía lle dedicou ó seu amigo e correlixionario, Eduardo Pondal: a semblanza de *Los precursores* e o discurso que leu na Real Academia Galega, pouco despois da morte do poeta, titulado “Eduardo Pondal e a súa obra”, que é dos poucos textos escritos en galego que se conservan de Murguía.

En *Los Precursores*, Pondal representa, en contraste con Aguirre, que daba ás prensas de Santiago os seus versos nada máis escribilos, o poeta reconcentrado na súa tarefa. Ámbolos dous, Aguirre e Pondal, son para Murguía os xefes do movemento literario do seu tempo. Sen embargo privilexia a figura de Pondal. No retrato do poeta de Bergantiños volve empregar datos de índole biográfica e consideracións sobre a relación afectiva que mantiveron, pero hai unha clara intención de defende-la poética de Pondal e, sobre todo, de poñelo como exemplo deses poetas rexeneradores, os cales, coa súa obra, posibilitan unha literatura galega: é precisamente Eduardo Pondal quen suscita as consideracións sobre a importancia dos poetas e a fundación dunha literatura galega ás que xa nos temos referido.

A obra de Pondal inscríbea dentro dun movemento xeral da poesía europea, o que podemos denominar tardo-ossianismo, pero non se detén aí, xa que busca outras referencias como unha obra titulada *Les Bretons*, *Mireya* de Federico Mistral, ou *Lyre d'airain* de Ag. Barlier. Tamén o relaciona cos chamados poetas nacionais, tan queridos polos nacionalismos emerxentes do XIX, así o poeta húngaro, ó que se refire Murguía, pode ser Petöfi.

Para Murguía, Pondal é un poeta perfeccionista. Destaca a súa vida en soidade, a única propicia ás grandes obras. Os traballos da intelixencia deben tomarse en serio e como obra relixiosa. Murguía define a poesía de Pondal como unha poesía clasicista, de aí a importancia que na formación poética do de Ponteceso tiveran, entre outros, Virxilio e Tasso. Tamén subliña os aspectos helenísticos da poesía de Pondal: “ningún outro supo hayar (desde Goethe) como en esta ocasión nuestro Pondal, la claridad, la luz, el rápido movimiento, la sobriedad, y la gracia del poeta griego”¹². Non podemos esquecer, ademais,

que na primeira edición de *Queixumes dos pinos*, Pondal abre o libro non cunha cita que puidesemos denominar celtista senón cunha cita de Tirteo, tomada dunha *Histoire des Grecs*, dun autor francés chamado Duruy, cita esta que, sen saber aínda por qué, desaparece das modernas edicións.

Hai que prestar atención a un feito significativo. Cando Murguía escribe esta semblanza de Pondal, aínda non está publicado *Queixumes dos pinos* na definitiva edición de 1986 e, sen embargo, xa nos está describindo como concibe Pondal o seu traballo poético e como se adiviñan os froitos do futuro. Murguía coñece como ningunha outra persoa a obra do seu amigo, feito do que el mesmo se gaba. Unha vez publicado *Los Precursores* na Biblioteca Gallega, non tardaría moito en saír na emblemática colección coruñesa a definitiva edición de *Queixumes dos pinos*. Sorpréndenos que Murguía descoñeza o título do novo e definitivo do volume da obra pondaliana, xa que segundo el mesmo notifica, Pondal está a preparar dous libros distintos, que se titularían, *Os eoas e Os ilotas*. É esta a encrucillada na que Murguía focaliza a análise da obra pondaliana. Habería, segundo o seu xuízo, un primeiro Pondal, representado nas breves páxinas de *Los rumores de los pinos*, un Pondal que leva ós versos as súas experiencias de vida, os seus segredos, a súa vida afectiva (“quiso reunir en ellas todo lo que era caro a su corazón”)¹³, ó que seguiría o Pondal que podemos denominar maduro e que, á súa vez, despregaría a súa obra en dúas direccións: a de *Os ilotas*, o que sería a poesía céltica de *Queixumes dos pinos* e *Os Eoas*, definido por Murguía como un poema español, escrito en galego, destinado a canta-los heroes e o descubrimento do Novo Mundo.

Non hai máis que le-las opinións que Murguía verte en *Los Precursores* sobre a obra de Pondal para decatarnos canto lle debe a crítica posterior ás súas consideracións. Murguía non só fornece a Pondal da idea do celtismo como filosofía da historia, tamén é o primeiro gran lector de Pondal, o primeiro crítico que intenta pór orde no mundo do de Ponteceso. Interésanos, sobre todo, un longo parágrafo, que vou citar enteiro para que vexamos ata que punto Murguía é quen de transmitir-lo pensamento poético de Pondal:

Convencidos de que el poeta, si ha de vivir en la memoria de su pueblo, tiene que reflejar en sus cantos los sentimientos, las aspiraciones, y hasta los sueños

de su raza, se ha sumergido, como quien dice, en los inexplorados abismos del pasado de Galicia. Como hijo de un país céltico, la poesía bárdica y sus fórmulas y procedimientos le son aceptas, usándolas con una noble predilección y también con laudable parsimonia. Los nombres de los lugares se tornan para él en nombres de héroes: la naturaleza que le rodea se anima bajo su inspiración, la tradición del país se encarna en sus versos y en ellos se reflejan con toda fidelidad los sentimientos de su pueblo. En una palabra: ya que el pasado es crudo y las leyendas ocultan el sentido misterioso que en ellas se encierra, el poeta suple todo y con una verdadera intención hace revivir los tiempos y los héroes. En aquella tierra que el dólmen levantó a cada paso su mole pesadísima, y Castro Nemenso recuerda a un tiempo la fortaleza y el santuario; y las olas del viejo atlántico azotan las playas desiertas, en las cuales gimen los vientos como en las vastas salas de Fingal...¹⁴.

Aquí está sintetizado todo o mundo poético de Pondal: o poeta como voceiro do pobo e da raza, que se asolaga nun pasado remoto, o celtismo, o emprego da toponimia, o que fai revivi-los tempos e os heroes.

A análise do celtismo pondaliano amplíaa no discurso “Eduardo Pondal e a súa obra”¹⁵. Temos que ter en conta, como xa suxerimos que, en *Los precursores*, Murguía nos presenta un Pondal que aínda non deu o mellor de si. Interésanos, sobre todo, valoración que fai dos heroes pondalianos. Xa nos avisaba, no parágrafo anteriormente citado, do procedemento esencialmente pondaliano de converte-los nomes de lugares en nomes de heroes. Coma na épica heroica (e nisto estriba o proxecto antimoderno do mundo pondaliano), Pondal é o home inspirado polo don das linguas, e celebra o heroe e os seus actos. Sen embargo, Murguía humaniza a familia de heroes pondalianos, así cando nos di que en Gondar se personificou o noso poeta, ou que Toimil non é outro que o noso bardo ou (e isto é aínda máis significativo) que Maroñas é un substantivo de María, un amor do poeta. Os heroes de Pondal non só son comprendidos como habitantes dun escenario mitolóxico, que reviven coma se fosen arrincados dos vellos tempos, senón que Murguía busca neles unha relación coa biografía do poeta. Compréndeos “como recordos dos vellos tempos en que dá a entender que viviron, ora como defensores dos ideais que abrigaba, exemplo para os homes e os tempos dos que hoxe vivimos”. Fixémonos, ademais do escepticismo histórico que amosa Murguía na frase, “vellos tempos en que dá a entender que viviron”.

Pero non deixa de ser curioso que Murguía privilexie o poema de *Os eoas* por enriba, incluso de *Queixumes dos pinos*. Unha vez publicado este, no discurso, Murguía indica que os *Queixumes* son coma faíscas de fogo que anunciaban a tarefa que estaba empeñando en *Os Eoas*, e tamén que esta era a obra que pensaba deixar ó seu país e á posteridade. É coma se Murguía e Pondal estivesen convencidos de que a obra poética que necesitaba a literatura galega debía estar na liña do gran poema renacentista lusitano de Camões, pero tamén, por exemplo, na do Verdaguer de *La Atlántida* ou de *Canigó*. A gran tarefa poética de Pondal era, ó entender de Murguía, *Os Eoas*. Murguía foi o primeiro en agardar (como sabemos, o proxecto de edita-lo libro non se realiza ata os días de hoxe) a saída da que consideraba a obra mestra do seu amigo.

Hai que le-las opinións de Murguía sobre *Os Eoas* para despexar tantas opinións lixeiras que ás veces escoitamos sobre por qué escribe Pondal este poema “español” (a definición é como vimos de Murguía) en galego:

Este libro lo escribe Pondal en gallego. ¿Por qué? No hay una completa disparidad en celebrar aquellos memorables hechos en una lengua que nos es la nacional? No, en verdad. Puesto que el poeta emprendió este trabajo ageno por completo al espíritu que anima sus demás obras, permitidle que en cambio haga a su país el honor de escribirlo en la lengua que le es propia. Es una manera delicada de probar que nuestro provincialismo no es tan estrecho como se dice, y que, amando mucho nuestra tierra, no entendemos por eso que haya de negarse a los demás el agua y la sal¹⁶.

Como podemos comprobar, Murguía non só se erixe no mellor coñecedor da poesía de Eduardo Pondal senón que segue a ser ata a lectura de Ricardo Carballo Calero na *Historia de literatura galega contemporánea*, un dos seus mellores críticos, deseñando as liñas mestras do que foron posteriores interpretacións de Pondal, e dándonos unha idea dun Pondal menos heroico e moito máis humano. Quizais, neste matiz, a crítica posterior foi a contracorrente das ideas de Murguía.

Afondar no diálogo literario entre as obras de Manuel Murguía e a súa muller Rosalía de Castro sería motivo dun longo traballo, un deses ensaios que a crítica actual lle segue a deber ó coñecemento da nosa literatura. O certo é que, aínda hoxe, a nosa crítica semella andar moi despistada cando se trata de establecer diferencias e afinidades entre as obras respectivas de dous enormes

talentos literarios, unidos en matrimonio. Imos restrinxir necesariamente o eido de atención para cinguirnos a unha cuestión esencial e ver como Murguía se erixe no primeiro gran crítico da obra poética da súa muller e como, de xeito semellante a como sucede no caso de Pondal, algunha das súas opinións valorativas acabaron por constituír verdadeiros paradigmas da posterior crítica rosaliana. Non nos esquecemos, sen embargo, de darlle a importancia que ten á introducción de Emilio Castelar a *Follas Novas*, un dos mellores textos escritos sobre Rosalía.

Para marcar unha posición sobre os paralelismos literarios das obras de Rosalía e Murguía, moi interesantes sen dúbida, remitímonos á opinión de Ricardo Carballo Calero, sustentada no seu revelador artigo “Contribución ó estudo das fontes literarias de Rosalía”¹⁷. Díno-lo grande polígrafo ferrolán que Murguía foi descubriendo pouco a pouco o xenio da súa muller, as súas aptitudes para a creación poética, superiores ás del mesmo e que, se nun primeiro momento e durante os primeiros anos do seu matrimonio, puido alenta-la súa vocación literaria, aconsellándoa ou corríndolle os textos, logo da publicación de *Cantares gallegos*, Rosalía tería en Murguía “xa non un mestre, senón un admirador”. Podemos engadir nós que tamén dispuxo do seu mellor crítico, e non estaría de máis intuír un xeito de repartición que eles fan dos territorios creativos: para afastarse de calquera comparación con Rosalía, cando Murguía volva escribir poesía, fará poesía en prosa.

Sabido é por todos que Manuel Murguía, daquela xornalista e escritor en Madrid, é o primeiro crítico de *La flor*, poemario co que Rosalía se estreou no mundo das letras en 1857 e que el comenta dun xeito entusiasta no xornal *La Iberia*, instalando a nova poeta nas coordenadas do romanticismo esproncediano. Cremos, sen embargo, que algunhas confusións das lecturas de Rosalía, como aquela que nos presenta a poeta como escritora sen pretensións e sen estudio, proceden das opinións que Murguía tiña sobre a primeira obra da súa muller. Pero imos cinguirnos, a dous textos do Murguía que admiraba e coñecía en profundidade a obra de Rosalía de Castro, e que era quen de sometela á lente de aumento dos xuízos críticos. O primeiro deles é a semblanza de *Los Precursores*, o segundo é o substancioso “Prólogo” que pon á fronte da segunda edición de *En las orillas del Sar*, nas completas de 1909.

O capítulo dedicado a Rosalía de Castro en *Los Precursores* é, de todos, o que mellor define un xénero ensaístico que sintetizaría a escrita da memoria con xuízos críticos. Murguía transmítenos, en primeiro lugar, a imaxe ben coñecida, case tópica da sentimentalidade rosaliana: muller afogada polas tristeszas, contratemplos, angustias, e que vive unha vida de dolor. A dura biografía explicaría, xa que logo, a profunda melancolía que baña os seus versos.

Na disquisición sobre o lugar do poeta, Murguía afonda no difícil que era para unha muller naqueles tempos ter unha presenza pública escapando do lugar que a sociedade lles tiña reservado. Sobre todo interésanos esa Rosalía que, ó entender do intérprete, non busca o éxito literario, e que se afasta del: “El mismo cuidado que otros ponen en dejarse ver y conquistar un puesto en el mundo literario, puso ella siempre en escapar a sus vanos ruidos y peligrosas facilidades”¹⁸. Quizais aquí Manuel Murguía estea contemplándose a si mesmo no rostro da súa muller.

Entre os datos de importancia que Murguía nos dá sobre a biografía literaria de Rosalía, é de destaca-la xénese do libro *Cantares gallegos*, co que ela pretendía reflecti-las paisaxes e a vida enteira da xente do noso país. Segundo o testemuño de Murguía é o poema “Adiós ríos, adiós fontes” o que vai desencadea-lo resto dos Cantares; moitos deles escríbeos e dáos seguidamente á imprenta. Poesía popular, escrita na linguaxe do pobo, a partir dos cantares populares, indicados en *bastardilla*. Versos cadenciosos e fáciles, irmandados cunha dicción propia e sen afectación nin pretensión algunha. Isto é o que dirá anos despois Enrique Díez Canedo para indica-la profunda modernidade da obra de Rosalía: mentres outros escribían dun xeito enfático e declamatorio (case toda a poesía oficial do XIX), Rosalía escribía como falaba. Esta, que é unha das liñas da mellor poesía moderna, xa está definida dun xeito explícito e consciente na dicción de Rosalía.

Murguía inclúe a súa muller dentro dunha familia de grandes poetas europeos, lembremos que o comparatismo forma parte das súas estratexias de análise, entre eles Leopardi ou o mesmo Mistral. Pero, por enriba de todos relaciónaa co poeta escocés Robert Burns e co alemán, exiliado en Francia, que é unha constante referencia para Murguía, Heinrich Heine; precisamente é cunha cita deste coa que abre a semblanza de Rosalía de Castro, evidenciando a con-

tradicción que se dá en Rosalía entre a grandeza da obra e a desgracia¹⁹. Certamente, Murguía sabía ben que as coordenadas podían ser outras. Coñecía ben os poetas que aclimataran en España os *lieder* do alemán (Bécquer ou Ferrán) pero prefire comparala con poetas estranxeiros. A comparación con Heine é exactísima, xa que a aparición do seu *Buch der Lieder* (*Libro de cancións*) en 1827 marcara unha referencia en toda a poesía europea.

A Murguía débemoslle xustamente esa imaxe dual da obra poética da súa muller, imaxe que, en certa medida, segue sendo operativa para a crítica rosaliana: a Rosalía solitaria enfrontada á Rosalía solidaria; a Rosalía social enfrontada á Rosalía intimista. A relación con Burns explicaría, segundo el, os poemas populares; a relación con Heine os de *Follas Novas*, sen que por iso se produza unha contradicción. Pero a dualidade é extensiva a outros aspectos máis interesantes aínda. Murguía acerta ó definir ese territorio de contradicións, o crítico escenario no que se produce unha sensibilidade poética xa moderna: “Caracteriza la poesía de esta escritora, el ser eminentemente personal, elegíaca, ora llena de abismos, ora casta e inocente”²⁰. E tamén cando di que é unha musa entre xermánica e do mediodía. E, sobre todo, que as súas estrofas “están llenas de la esencia de sus dolores. Su gracia y ondulación femenina se templan y coloran a veces con los rasgos de un humorismo en que desahoga las angustias de un corazón eternamente afligido”²¹.

Está caracterizando a Rosalía como unha poeta esencialmente moderna: dualidade, outridade, sarcasmo, ironía, son algunhas das máscaras da poesía moderna ou mellor dito, as máscaras que moitos poetas modernos escollen para protexe-lo eu dos románticos. Esta Rosalía dual, esencialmente contradictoria, variada, que provoca múltiples asociacións na súa lectura, é a que enxerga Murguía, adiantándose, por exemplo, á visión que da obra rosaliana vai ter Jacinto do Prado Coelho, quen nega todo tipo de reduccionismo da obra da nosa gran poeta, no seu interesante artigo “As duas faces de Rosalía”²². Murguía adiviñou lucidamente as variadas faces da poesía da nosa grande autora. E convén lembrar que esta dualidade xa fora atribuída a Heine.

Tamén lle debemos a Murguía a división da obra poética de Rosalía empregando dous conceptos: o *obxectivo* e o *subxectivo* que se amosarían, respectivamente no primeiro e no segundo libro. Por certo, a caracterización

de poesía obxectiva como descritiva e a subxectiva como sentimental, e o predominio da segunda sobre a primeira, na poesía moderna, atopámola referida en *Arte e antigüidade* de Goethe.

Unha vez referidos estes conceptos a Rosalía, a poesía obxectiva faríase visible como descrición do país, expresión de costumes e sentimentos da xente; a poesía subxectiva como poesía lírica ou elexíaca. Pero el mesmo xa nos advirte que incluso nas poesías máis persoais e intimistas puido ve-la crítica un xeito delicado e novo de conta-las penas que aflixen a Galicia e á súa xente campesiña.

En *Los Precursores* atopamos tamén noticias sobre a recepción pública da obra de Rosalía. Pero se hai un xuízo valorativo de Murguía de máximo interese, que non se contradí coa imaxe que el nos transmite dunha Rosalía sentimental, que fai do mundo da súa vida a principal canteira dos seus versos, é aquel no que destaca o gran virtuosismo compositivo e as capacidades formais, que semellaron esquecidas pola crítica durante tantos anos, reducindo a Rosalía a unha poeta espontánea e inspirada. Vexámolo enteiro, porque en poucas partes como aquí se revela o grande olfacto crítico de Murguía e o ben definidos que están aspectos importantísimos da obra da súa muller, que a levan a constituírse, ó noso xuízo, non só na nosa primeira gran poeta moderna, no senso en que vive as contradicións da poesía moderna, senón na nosa primeira lexisladora formal.

La expresión es siempre exacta, poética, abundante; el movimiento natural; la forma pura, sin énfasis, simple y grandiosa en medio de una sencillez purísima. La versificación fluida; el metro rico y variado, caprichoso casi; la rima espontánea. Puede decirse que jamás poeta alguno en nuestra tierra poseyó, en más alto grado el poder de la forma.

Es esta condición esencial en todas las obras marcadas con el sello poderoso de una personalidad poética. No hay ningún gran escritor que no posea la forma en más o menos grado, ni ningún poema famoso que carezca de ella²³.

Velaquí, pois, a un Murguía que procede como un crítico de poesía autenticamente moderno, destacando, ademais un aspecto de suma importancia na obra da súa muller. Pensamos que, de leren a Murguía e a Rosalía con atención, ninguén pode dúbida cal é o poeta galego do XIX máis moderno, se atendemos ós aspectos formais.

Nesta mesma dirección encamiñanse as opinións que Murguía verte no prólogo da segunda edición de *En las orillas del Sar*²⁴. Para el este libro supuña unha auténtica revolución formal no marco da poesía oficial do XIX, e por iso fora tan incomprendido. As innovacións métricas de Rosalía anticiparían a gran revolución do metro en castelán que veu da man dos modernistas de América. Desenvolvendo unha opinión semellante á de Díez Canedo e o seu artigo, “Una Precursora”, que tamén se reproduce como un dos apéndices deste volume, Murguía di que Rosalía rompe victoriosamente os vellos moldes da métrica castelá. Ela sería unha das precursoras da modificación que, pouco despois, actuaría sobre a métrica castelá, con combinacións métricas inusuais. É tamén un artigo de reivindicación da poesía en castelán de Rosalía, na mesma liña que, con posterioridade, farían algúns dos mellores poetas do 27, por exemplo Luís Cernuda.

Pero Murguía achéganos unha explicación convincente sobre as razóns polas cales Rosalía é unha gran virtuosa formal. Di que isto se debe a que era un temperamento por enteiro musical, é dicir, unha gran compositora: Rosalía tiña un oído de gran poeta, e o oído de todo gran poeta é fundamentalmente musical. Esta Rosalía-música que nos propón Murguía sitúaa nesa dirección da poesía moderna (simbolismo-modernismo) que destaca os aspectos musicais da linguaxe poética. A de Rosalía era, sen embargo, música do corazón; música que en castelán non se oíra nunca. Era xa, sobre todo, unha poeta moderna, nunha definición sumamente fermosa, case machadiana, que nos dá: era unha poeta moderna porque era froito da dolor do seu tempo.

Non queremos rematar este estudio sen facer unha mención ás ideas de Manuel Murguía sobre a súa propia creación poética, que sen dúbida serían merecedoras dun traballo máis extenso, debido á intervención que Murguía ten en dous trazos da modernidade poética no marco da poesía en castelán ou, se o preferimos, das literaturas peninsulares. Refírome a dous datos de sumo interese: a opinión que Murguía, por volta de 1895, nos vai transmitir sobre a poesía en prosa e, máis en concreto, sobre os *Pequenos poemas en prosa* de Charles Baudelaire. Cremos que todo estudio en profundidade acerca da creación do poema en prosa en castelán (que adoita buscarse nas obras dos modernistas hispanoamericanos) debe prestar unha atención ó libro de Murguía *En Prosa* (1895) e ó prólogo no que nos di que xa no 1855, había máis de corenta anos e antes de

coñecer a Baudelaire e a Whitman, el xa intentara o poema en prosa: “Cuando yo escribí y publiqué mi primera composición de este género –hace más de cuarenta años– nadie se preocupaba de semejantes cosas”²⁵. Do mesmo xeito que, cando se estudie a recepción de Baudelaire na Península Ibérica, que sen dúbida implicará unha busca da modernidade literaria, haberán de estar atentos os intérpretes, ás ideas de Murguía sobre o gran poeta e sobre o poema en prosa.

Este é un Murguía sorprendente, que sinala acertadamente unha das tendencias máis importantes da poesía moderna, que el exemplifica (con total acerto) en Baudelaire e Whitman. Con respecto ó primeiro debemos dicir que o único poeta peninsular explicitamente baudeleriano antes de que Murguía demostrase tal coñecemento, fora o lisboeta Cesário Verde que morre en 1886; con respecto a Whitman as primeiras reivindicacións veñen dos modernistas americanos, sobre todo da man de José Martí (o seu artigo é de 1887) e de Rubén Darío.

Vexamos enteiro o parágrafo de Murguía, que haberá sorprender a máis dun lector, e que demostra, ademais, a importancia da crítica literaria do escritor:

En la dedicatoria de sus *Petits poèmes* en prose, escribía Baudelaire. “¿Quién es el que entre nosotros no ha soñado en sus días de ambición con el milagro de una prosa poética, musical, sin ritmo y sin rima, bastante flexible y también bastante brusca, que se adapte a los movimientos líricos del alma, a las ondulaciones de los ensueños y a los sobresaltos de la conciencia?”. Otro tanto pensó el norteamericano Walt Whitman, quien al emprender su obra poética, comprendió que el uso forzado del metro y de la rima, si no le estorbaba del todo, le impedía a veces la más clara, acusada y oportuna exposición del pensamiento, y así, rompiendo con lo establecido, se creó un nuevo ritmo, y compuso sus poemas, ora siguiendo el paso de los versículos hebreos, ora tomándose, respecto al verso, todas las libertades necesarias para el mejor desempeño de sus obras²⁶.

Sobre isto di Murguía que estas tendencias constitúen un novo factor da obra poética, e que buscan un eido libre de cadeas. Murguía dá ademais no cravo cando se refire ós poetas que buscan a liberdade da prosa e ós prosistas (o modelo podía ser Flaubert) que buscan, gracias ás facilidades da prosa rítmica chegar ós límites da obra poética. Debemos, ademais, indicar que foi, xa no XVIII, d’Alembert quen dixo que os mellores versos son os que se achegan a unha boa prosa. É este un texto teórico, o de Murguía, ó que hai que volver pola súa importancia.

Dixemos no comezo deste traballo que Murguía concibía a poesía galega como diferenciada da poesía castelá, sen embargo, a cultura literaria e poética de Murguía é a dun europeo. O seu diferencialismo non exclúe, como estamos a ver, o diálogo exterior, a procura de referentes nas literaturas máis desenvolvidas. Isto é o que o fai tan atractivo, despois de tantos anos de esquecemento (o peor dos esquecementos é a glorificación que exclúe a lectura) para un lector galego de finais do século XX e para calquera bo amante da poesía. Agora sabemos que volver a Murguía é facelo a un extraordinario crítico e a un dos poucos intelectuais do noso XIX que posuía un auténtico pensamento poético e literario, malia queima-las naves da creación literaria para dedicarse teimosamente ó estudio da nosa historia.

NOTAS

- 1 RISCO, Vicente, *Manuel Murguía*, Ed. Galaxia, Vigo, 1976, páx. 7.
- 2 LIMA, Robert, *Valle Inclán. El teatro de su Vida*, Ed. Nigra, Vigo, 1995, páx. 198.
- 3 NOMBELA, Julio, *Impresiones y recuerdos*, Ed. Tebas, Madrid, 1976, páx. 725.
- 4 MURGUÍA, Manuel, *Los Precursores*, Biblioteca Gallega, La Torre y Martínez Editores, Coruña, 1885, páx. 11.
- 5 MURGUÍA, Manuel, "Escolma", en RISCO, Vicente, *Manuel Murguía*, Ibidem, páx. 79.
- 6 MURGUÍA, Manuel, *Los Precursores*, op. cit, p. 138.
- 7 MURGUÍA, Manuel, op. cit, p. 139.
- 8 MURGUÍA, Manuel, op. cit, p. 140.
- 9 MURGUÍA, Manuel, op. cit. p. 141.
- 10 MURGUÍA, Manuel, op. cit. p. 141.
- 11 MURGUÍA, Manuel, op. cit, pp. 22-23.
- 12 MURGUÍA, Manuel, op. cit, p. 147.
- 13 MURGUÍA, Manuel, op. cit., p. 131.
- 14 MURGUÍA, Manuel, op. cit, pp. 148-149.
- 15 RISCO, Vicente, op. cit. pp 91-103.
- 16 MURGUÍA, Manuel, op. cit. p. 151.
- 17 CARBALLO CALERO, R., *Sobre lingua e literatura galega*, Ed. Galaxia, Vigo, 1971.
- 18 MURGUÍA, Manuel, op. cit, pp. 179-180.
- 19 A cita de Heine é moi fermosa: "–¿Quién eres tú y que te falta?/ –Soy un bardo alemán; cuantos hablan allí de los primeros pronuncian mi nombre. Me falta lo que a muchos en Alemania; cuando hablan allí de los desgraciados, repiten también mi nombre".
- 20 Op. cit, p. 194.
- 21 Op. cit, p. 195.
- 22 "Rosalía surge a meus olhos estremadamente alegre e triste, graciosa e taciturna, irónica e sentimental, clásica e romántica, arcaizante e precursora", en PRADO COELHO, *Ao contrário de Penélope*, Bertrand Editora, Lisboa, 1976, p. 150.
- 23 Op. cit, p. 195.
- 24 DE CASTRO, Rosalía, *En las orillas del Sar*, Obras Completas, Librería de los sucesores de Hernando, Madrid, 1909.
- 25 MURGUÍA, Manuel, *En Prosa. Textos en galego*, Asociación de VV. Manuel Murguía, Arteixo, 1996, p. 27.
- 26 Op. cit, pp. f

O DICCIONARIO DE ESCRITORES GALLEGOS

Por ANA BELÉN FORTES LÓPEZ

Unha das principais preocupacións de Manuel Murguía ó longo da súa vida foi a de construí-la historia literaria de Galicia. *O Diccionario de escritores gallegos* (Imp. de Juan Compañel, Vigo, 1862) obedece ó propósito de historia-la nosa evolución literaria. Con esta obra, Murguía está sentando, dun xeito aínda precario e prematuro, as bases sobre as que erixir unha literatura nacional, se ben nesta altura non se pode falar con propiedade deste concepto senón de “nacionalismo literario”. Nembargantes, Murguía está a coloca-los alicerces para que nun momento posterior esa literatura nacional poida ser unha realidade.

Cumprirían esta función obras como o *Diccionario de escritores gallegos* ou como *Los Precursores* (1885), e tamén multitude de artigos e traballos nos que insta ós escritores a emprender esa tarefa de construción dunha literatura galega, unha literatura que nunha primeira fase non precisaría estar vehiculada en galego, que tería un carácter diferencial respecto doutras literaturas como a castelá, ou a meridional en xeral, que contaría cunhas institucións que a lexitimasen (nomeadamente a Real Academia Galega, da que será presidente) unhas obras que a canonizasen (os seus propios libros son o mellor exemplo) e unha crítica en liñas xerais.

É lóxico supoñer que Murguía comezase a traballar nesta obra con anterioridade á data de 1862 en que se iniciou a súa publicación por entregas. Xa en 1856 podemos atopar un rastro que nos remite con moita probabilidade a esta obra, a cal debía estar en período de elaboración: Murguía publica no periódico vigués *La Oliva*—do que foi director literario—, o artigo introductorio ó anunciado *Ensayo de una historia literaria de Galicia*, que non chegou a ve-la luz (como acabamos de dicir, existe a posibilidade de que se estea a referir con outro nome ó *Diccionario de escritores gallegos*, publicado seis anos máis tarde). Obedecería este ó intento de construí-la inexistente ou incompleta historia literaria de Galicia: “Grande o pequena, ilustre o mediocre, nuestra historia literaria no puede ser *boy* más que lo que ha querido el *ayer*, la historia no adula ni

miente [é dicir, Murguía propónse ser imparcial nos seus xuízos], por eso al levar nuestra piedra al monumento de la historia provincial, hemos recogido todos sus fragmentos y escrito este libro”; e pola súa vez formaría parte dun proxecto máis amplo, que abranguería a totalidade dos aspectos implicados na rehabilitación do país. No devandito artigo destácase que é a primeira obra desa clase en ve-la luz e que pertence á hora da rexeneración de Galicia.

Tres anos despois, no “Prólogo” á *Historia de Galicia* (1865), atopámo-la seguinte reflexión de Murguía verbo do *Diccionario de escritores gallegos*: “¡Carecemos de un *Diccionario* y de una *Gramática* gallega! [nunha edición posterior citará, en nota a pé de páxina, a aparición da *Gramática gallega* de Saco y Arce e o *Diccionario gallego* de Marcial Valladares] y la bibliografía de Galicia, será más conocida a lo adelante, gracias a los esfuerzos (nos vemos con sentimiento obligados a decirlo) que hacemos, publicando el *Diccionario de escritores gallegos*. Y con tales obstáculos ¿es posible que se adelante en el conocimiento de la historia patria?”. O que está dicindo é que non é posible coñece-la historia dunha nación se non se coñece o seu idioma, así como os seus escritores e a súa historia literaria.

Como estamos a ver, o *Diccionario de escritores gallegos* obedece ó proxecto de recuperación da historia e do pasado, por iso lle interesa tanto a literatura a un historiador coma Murguía. Así o manifesta no texto introductorio (a “Advertencia” do *Diccionario de escritores gallegos*): “La literatura de un país, no es en rigor más que una fase de su historia, una manifestación clara y terminante de su cultura; por eso mismo tenía un puesto en mi libro” (concepto culturalista de literatura, que non é un campo do saber perfectamente delimitado senón un eido máis que estudar polo erudito para abrangue-la totalidade do coñecemento humano); así, este diccionario “debía ser un apéndice á la historia general de este reino...”. E deixando a un lado a historia para centrármonos no eido exclusivamente literario, a elaboración do *Diccionario* responde á intención de rescata-la historia literaria de Galicia, pois os nomes dos escritores galegos do pasado perdíanse no esquecemento. Ademais, coa publicación do *Diccionario*, Murguía propúñase entre outras cousas defende-la literatura galega dos tópicos que circulaban na época acerca do escaso ou nulo cultivo literario na nosa “rexión”, así como da acusación de carecermos de poetas.

Nesta obra, Murguía alude ós problemas que había que afrontar para levar a cabo este proxecto (o de recupera-lo pasado para construí-lo futuro): “por más que en nuestro carácter como escritores, en nuestras tendencias y estilo, existan latentes los gérmenes poderosos de una escuela poética distinta de la castellana, es lo cierto que nadie pensó en formular el nuevo dogma, en señalarle rumbo, en ser, en fin, el maestro de esa escuela que, cuando no existió, no existirá jamás, porque es demasiado tarde para ello”. Este pesimismo debíase ó carácter prematuro do momento, pero a situación literaria de Galicia cambiaría radicalmente a partir desta data (un ano despois da redacción deste texto introductorio, Rosalía publicaría *Cantares Gallegos*) e Murguía recuperaría do seu derrotismo anterior, pois é precisamente el quen asume as funcións de delimita-lo terreo da literatura galega, e contribuír a definila e a promovela.

¿COMO CONCIBE MURGUÍA A LITERATURA GALEGA?

A obra, ou o fragmento da obra que se chegou a publicar, segue, en tanto que diccionario, unha orde alfabética, o que lle confire un carácter fragmentario. Non vai haber, por conseguinte, análises da literatura galega no seu conxunto, senón que o máximo que podemos extraer dela son algunhas ideas e razoamentos, máis ou menos explícitos, vertidos ó tratar de determinados autores.

No libro obxecto do noso estudio, Murguía considera integrantes da literatura galega as obras “en galego ou castelán” daqueles escritores nados no territorio galego, limitado este ós lindeiros da súa propia época. O que resulta máis sorprendente para nós visto desde a actualidade é que non teña en conta o criterio lingüístico nin sequera para aquelas obras efectivamente escritas en galego, como as dos trovadores medievais, no caso de que os seus autores naceran fóra de Galicia, pois sendo así non as consideraría como literatura galega. E argumenta que o fai para non entrar en disputas por causa dun autor con outro país ou rexión.

A literatura galega que Murguía contribúe a definir ó longo de toda a súa vida (non nos referimos agora ó *Diccionario de escritores*, senón a traballos posteriores) conta cuns modelos capaces de servir de exemplo que imitar por

parte dos escritores: estes modelos serían os escritores galegos de máis calidade desde o punto de vista literario e artístico, e aqueles que empregaron antes que ninguén o galego na literatura, pero, sobre todo, os que contribuíran coa súa obra a perfilar unha literatura galega con características propias. Entre estas figuras sobranceiras das nosas letras, Murguía colocará nun lugar destacado, por riba do resto dos escritores galegos, a tres poetas: Rosalía de Castro, Eduardo Pondal e Manuel Curros Enríquez, que seguen a ser considerados hoxe as tres figuras máis destacadas da literatura galega do seu tempo. Pero, lamentablemente, non podemos tirar conclusións neste sentido da publicación do *Diccionario de escritores gallegos* por dúas razóns, que hai que engadir á súa precipitación na elaboración das voces publicadas: o feito de estar inconcluso (remata en Freyre Castrillón, letra “f”, e, en consecuencia, só se inclúen xuízos acerca da primeira; pois Curros aínda non iniciara a súa carreira literaria nesta altura); e a data temperá na que se redactou, cando o seu autor aínda non tiña ben perfilado o seu proxecto nin as súas ideas. Malia isto, si atopamos xa moitas das súas ideas literarias e varias claves do seu pensamento.

O que está fóra de toda dúbida é que Murguía, a diferencia doutros autores, sempre tivo en mente que a literatura galega debía vehicularse na lingua de Galicia, pero era consciente da fase na que estaba, é dicir, da precariedade do momento, e de que andando o tempo ese ideal podería chegar a converterse nunha realidade. Cos anos, as súas declaracións serán cada vez máis explícitas, así o 15 de agosto de 1896 (*La Voz de Galicia*, “A don Juan Valera”) responderá deste xeito á pregunta de Valera acerca de por qué quere o galego converterse en lingua literaria: “Los poetas gallegos para hacerse poetas modernos y europeos se vieron obligados a abandonar el uso de una lengua que los ligaba para siempre a lo artificial y convencional de una poesía en que la rotundidad del metro y el rumor de las palabras parecen ser lo esencial. Para sacudir, pues, su yugo y poder expresar, como hombres, sus sentimientos de gente civilizada, tuvieron que usar el idioma materno. El castellano no les servía”. Máis adiante, en 1907, no Discurso-contestación a Parga Sanjurjo con motivo da súa recepción como académico de número (*Boletín de la Real Academia Gallega* nº 16-17), afirmará: “Diríase, con razón, en vista de este fenómeno, que fue necesario el predominio del habla provincial en la producción literaria, para que ésta

alcanzase la total posesión de su yo. (...) el renacimiento, el uso del idioma gallego acompañó dichosamente al de nuestra poesía”.

Isto explica que entregase a súa vida á defensa das aptitudes do galego para a creación literaria e que fixese varios chamamentos e reflexións sobre a necesidade de adecua-la lingua para o seu uso como instrumento literario, sobre a tarefa urxente de creación dunha gramática e dun diccionario, o proceso de depuración ó que habería que somete-lo idioma co fin de facelo apto para a produccion literaria, etc.

A visión que Murguía ten da literatura galega, e que en certa medida xa se ve reflectida no *Diccionario de escritores gallegos*, é unha visión por etapas, na que podemos distinguir catro estadios:

1) Unha primeira etapa na que o carácter galego da nosa literatura estaría fundamentado en certas calidades inherentes á obra literaria, tales como a presenza do sentimento, do vago, melancólico, etc. E sempre que se tratasen nas obras literarias temas propios do noso ámbito cultural, temas nacionais, como episodios da nosa historia, da nosa cultura, costumes e tradicións, etc.

2) Unha segunda etapa na que a literatura galega ten que escribirse “en galego”, e que neste primeiro momento se centra na lírica como único ámbito de cultivo, ampliándose axiña ós xéneros costumistas... Seguiríase tratando unha temática nacional.

3) Unha etapa posterior (cunha literatura que aínda estaría dentro dunha temática galega), na que esta se estende ós xéneros narrativos e á prosa non ficcional, e no eido da lírica pasaríase dunha poesía obxectiva a unha poesía subxectiva... co cal o galego xa se podería considerar como lingua de cultura.

4) Unha última etapa na que a literatura galega tamén se estendería ó tratamento de temas foráneos, propios doutras nacións e culturas.

Polo que atinxe á obra que estamos analizando, non podemos rexistrar, polas razóns xa aludidas, máis que as dúas primeiras etapas.

O CORPO DO DICCIONARIO

A obra na que Murguía pretendía abordar en profundidade o proxecto de realizar unha completa historia da literatura galega é o *Diccionario de escrito-*

res gallegos (nas bases da subscripción lemos que se publicaba por entregas de 16 páxinas e que estas, unhas 30 ou 40, formarían un volume de preto de 800 páxinas). Incorpora este, á parte das biografías e da obra de cada autor, unha breve aproximación á historia da imprenta en Galicia e unha antoloxía. Trátase dun proxecto inacabado de obra-compendio e dun fito fundacional no noso sistema literario. O corpo do diccionario interrómtese en Freyre Castrillón e contén, por orde alfabética, unha relación de 206 escritores, dos que se ofrecen datos relativos ó seu lugar de nacemento, profesión e obra. Segundo esta lista hai que concluír que Murguía está considerando implicitamente literatura galega todo tipo de obra impresa (e mesmo algunha manuscrita), escrita por persoas nadas dentro dos límites xeográficos da Galicia do momento. Así, atopamos unha chea de xéneros que denuncian un concepto culturalista da literatura: sermóns, catecismos, bularios, vidas de santos, oracións fúnebres, poesía, novela, contos fantásticos e morais, ensaios, comedias, dramas, traxedias, autos sacramentais, diálogos, fábulas, lendas, cartas, crónicas, relacións, memorias, libros de privilexios e doazóns, xenealoxías, memoriais (preitos), manifestos, ordenanzas, tratados e manuais de distintas materias, libros de viaxe, discursos, teses de doutoramento, folletos e follas voantes... incluso traducións ó galego, etc., sendo escasas as obras escritas na lingua do país, o que se debe, en primeiro lugar, a que como consecuencia da época temperá na que se publica esta obra, aínda non se consolidara o renacemento literario, e en segundo lugar debido ó feito de ser un diccionario de escritores, o que obrigaba a incluír nel a toda aquela persoa que publicara calquera tipo de obra escrita, e estas, maiormente, estaban en castelán. Respecto da natureza do traballo, Murguía mestura o labor recompilador e bibliográfico –máis propio dun diccionario de autores– co traballo crítico, se ben nesta última faceta declara que non pensa censurar autores vivos.

Por outra parte, o Patriarca dá abundantes datos e explicacións do proceso de elaboración da súa obra: fontes consultadas, estado anterior dos estudos bibliográficos, criterios empregados, problemas da investigación, listas de impresores, noticias sobre a imprenta en Galicia, etc. Así, aludirá á falta de estudos bibliográficos, afirmando que antes de Vereá y Aguiar non se fixera nada neste sentido e que o devandito autor se limitara no seu primeiro tomo da *His-*

toria de Galicia a publicar unha lista de escritores galegos. A partir de entón –continúa–, amplíase algo esa lista inicial, primeiro por parte do anónimo autor da *Guía del viajero en la catedral de Santiago*, que non era máis que un extracto “de lo que Nicolás Antonio nos había dado en sus *Bibliotecas*”; con posterioridade cita a Turnes Maldonado como seguidor, sen grandes resultados, dos pasos dos seus antecesores. A propósito de todas estas obras, sinala Murguía que carecen de verdadeiras noticias bibliográficas, que os seus autores se limitan a copiarse os uns ós outros sen facer rectificacións nin comprobala veracidade das fontes, preocupándose unicamente en engadir máis nomes ós xa existentes.

As súas fontes serán as crónicas das ordes relixiosas: a *Crónica de la provincia de Santiago*, dos franciscanos; e crónicas xerais. Ademais agradece a colaboración dos seguintes autores: Ramon Fort, escritor e membro da Academia da Historia, ademais de bibliotecario da devandita institución; Ramón Segade Campoamor, investigador no campo da historia e da bibliografía galega; Baltasar Peón, colaborador de Murguía, desde Madrid, etc. Dos autores das listas de escritores previas ó seu traballo, como a de Rioboo y Seijas, ou a de Cornide, sinala que equivocan a patria de homes coñecidos e distinguidos, que non citan nunca completo o título dos libros nin dan conta do ano da impresión, nome do impresor e cidade de publicación.

O apartado titulado “De la imprenta en Galicia” é un rastrexamento polas orixes deste invento en Galicia. Nel destácanse os nomes de don Alonso de Fonseca, fundador do primeiro colexio que se coñeceu en Galicia, e o de Diego de Acevedo, conde de Monterrei, quen trouxo a imprenta á nosa terra e imprimiu no seu pazo de Monterrei o primeiro libro que se publicou en Galicia. Continúa o seu percorrido no século XVI, en que as imprentas de Mondoñedo e a de Tanco del Fregenal en Ourense desaparecen “de tal modo, que apenas se encuentra un libro impreso en Galicia durante la segunda mitad del siglo XVI”; mentres que, a principios do XVII, volve aparecer en Santiago, que se converte no centro do movemento literario de toda Galicia e que contaba coas prensas dos Guixard, Frayz, Aldemunde e Aguayo. Explica Murguía o reducido número de libros impresos en Santiago polo declive que afectaba ó país galego en tódalas ordes da vida, especialmente na económica, salientan-

do que “sólo al abrigo protector que la universidad ofreció a Guixard, a Frayz la inquisición, y más tarde a Aguayo la catedral, pudieron sostenerse e imprimir las obras de aquellos autores que vivían en nuestras cuatro provincias”. Así mesmo, sinala que estas obras que saían do prelo en Compostela eran na súa maioría obras místicas, e en segundo lugar históricas, sendo escasas as relativas a outras áreas do saber humano. Acompaña o preámbulo anterior unha lista, ordenada cronoloxicamente, dos impresores que houbo en Galicia, na que se ofrecen algúns datos, como o da cidade na que se asentaban e os títulos das obras impresas por estes.

O *Diccionario* remata cunha “antoloxía” de textos (en prosa e verso) dos, segundo Murguía, “mejores autores gallegos”, o que, na súa opinión, abondaría para defende-las provincias galegas da acusación de ter cultivado pouco a literatura, ó mesmo tempo que serviría para dar a coñece-los nosos escritores de máis calidade. Divídese a antoloxía en textos en castelán, textos en galego (adaxios, cancións populares e romances) e textos en latín, acompañados dunha traducción ó castelán (amplía así a panorámica a unha etapa anterior da nosa literatura: a latina); e cada apartado, pola súa vez, estaría organizado por orde cronolóxica. Os autores escolmados son: Macías (poesía), Juan Rodríguez de Padrón (narrativa e poesía), Gómez Pérez Patiño (poesía), Diego Rodríguez de Armella (narrativa), Fr. Gerónimo Bermúdez (traxedia), Pedro Fernández de Castro, conde de Lemos (narrativa, epístola e poesía), Fr. Felipe de Gándara (xénero epistolar), Francisco de Trillo Figueroa (poesía)... As partes galega e latina non se chegaron a publicar finalmente, como estaba previsto, debido ó carácter inconcluso da obra.

Estaba previsto que os textos en galego fosen de carácter popular, xa que nun momento inicial a literatura galega –dentro do esquema murguiano– se apoiaría na literatura popular: por falta ou escaseza de obras cultas e para poder encher un baleiro de varios séculos, así como para lograr unha maior coherencia (o nacionalismo literario aprópiase dos textos nos que adquire unha fórmula ideal de articulación; así, a definición de literatura nacional mentres está asentada na literatura popular, non ofrece problemas de conceptualización porque entre o corpus literario e a identidade étnica existía unha perfecta homologación). Por iso, en varios lugares do *Diccionario de escritores galle-*

gos manifesta Murguía a súa preocupación porque se perdesen estes froitos da inspiración popular: “Será una lástima que tantas bellezas se pierdan para siempre, hoy que el movimiento moderno tiende a confundir el individuo en la colectividad, y amenaza privarnos de tan incógnitas como puras y poéticas fuentes. Admirable y riquísimo podía ser el *Legendario* que se formase recogiendo las que aún hoy se conservan y se hallan prontas a desaparecer”... “Gran servicio haría a las letras y al país gallego, el que recogiese fielmente, no sólo las leyendas, sino los cuentos, fábulas, cantares, etc., esas vivas manifestaciones del sentimiento poético del pueblo gallego”.

IDEAS LITERARIAS

O *Diccionario de escritores gallegos* é unha das obras que constitúen o discurso teórico de Murguía, no que este defende unha literatura galega diferente da castelá e da propia dos países meridionais, que se entronca coa tradición dos países do norte; unha literatura caracterizada pola emoción e o sentimento, en contraposición á imaxinación, e na que predominase a vaguidade, a melancolía, a suavidade, a harmonía, a dozura... trazos caracterizadores e diferenciadores todos eles da nosa personalidade literaria.

Neste traballo podemos ver reflectidas, nun momento moi temperán, moitas das ideas literarias de Murguía, ideas que continuará definindo ó longo da súa obra, en anos sucesivos.

CAUSAS DESFAVORABLES Ó CULTIVO LITERARIO EN GALICIA:

Son moitas as alusións de Murguía ás causas da decadencia e prostración da literatura galega na época, algo que lle preocupaba fondamente e que tritou de sistematizar co fin de poder atalla-lo problema de raíz:

No “Discurso preliminar” do *Diccionario de escritores gallegos* trata as causas que provocaron o declive literario en Galicia, despois dunha época de esplendor como a medieval, algo que xa abordara con anterioridade en artigos aparecidos en diversas publicacións periódicas, como en *El Museo Universal* (“Poesía gallega contemporánea”), *La Oliva* (“De las diversas causas que han influido de una manera desfavorable en el desarrollo de nuestra literatura provincial”), e posteriormente nas “Consideraciones generales” da *Historia de*

Galicia, etc., coincidencia de ideas que revela a coherencia do pensamento de Murguía.

Entre as razóns de tipo histórico, a primordial sería a que derivaba do tipo de invasores que chegaran a Galicia: “Es verdad que al sufrir como todos los pueblos neo-latinos la dominacion bárbara, nos cupo en suerte ser dominados por la horda menos literaria...”. Tamén se contaría a tiranía dun poder feudal que, en opinión de Murguía, se sentiu máis en Galicia que en calquera outra provincia de España, e que afogou nela calquera tipo de aspiración; ou o cativerio e a escravitude á que era sometida Galicia polo goberno central: “Un sólo lazo nos une al resto del mundo, y este lazo es pesado y duro como la cadena de hierro del esclavo”.

A pertenza á raza celta, á que segundo Murguía se adscribirían os galegos, é tamén, na súa opinión, responsable da prostración e escaso cultivo literario en Galicia. É tamén no apartado correspondente ó “Discurso preliminar” onde se ocupa Murguía destas consideracións étnicas. Describe Galicia como unha rexión habitada por razas virís que desdeñarían a actividade literaria como unha frivolidade, unha rexión onde “Quizás desde que el celta habitador de estas montañas, dejó a la mujer y al sacerdote el cultivo de la sabiduría que enerva y debilita, tan severa lección viene repitiéndose de generación en generación, y el hombre de estos campos aprende desde la infancia a buscar en los dulces sueños de la poesía el pasajero descanso, pero nunca la grave ocupación”. Cualifica de feminina a raza céltica, e polo tanto tamén a galega, o que fai que os poetas pequen de exceso de suavidade e tenrura, e que calen sometidos á opresión.

Outras causas son de carácter social, derivadas do tipo de poboación e das actividades económicas dominantes: “Es, esta desventurada Galicia, un pueblo cuya vida interior se desconoce por completo fuera de ella, y en ella no se aprecia como es debido. Vive las dos vidas menos a propósito para el cultivo de las bellas letras, y por lo mismo que en ella la poesía es espontánea y general, por eso se le desdeñó como arte; y no se pidió a los demás que nos hiciesen sentir lo que sentimos fácilmente y por nosotros mismos. Galicia es un pueblo de labradores y marineros, y tienen sus habitantes la sencillez de los pueblos primitivos”.

O apartamento da poboación, a pobreza e atraso do país e a inexistencia de grandes centros urbanos capaces de cataliza-lo movemento intelectual son outras tantas causas de tipo social ou empírico desta prostración: “Por lo demás, es este país cuyas costumbres eminentemente poéticas, nos dicen bien claro de lo que serían capaces sus habitantes, a haberse sentido más entre nosotros el movimiento intelectual” (...) “Sin grandes centros, sin industria, lejos de todo movimiento, encerrados en la soledad de los campos (...) no se dio entre nosotros aquel dichoso concurso de circunstancias que hizo opulentas a Medina y Toledo, sabía a Salamanca, a Sevilla comercial. El arte es casi siempre producto de la riqueza”. A isto habería que engadirlle o sentimento de autoodio dos galegos, que el define como: “ese espíritu de hostilidad hacia todo lo que sale de nosotros mismos”.

Noutra orde de cousas, Murguía considera que un desenvolvemento literario temperán (na época medieval) sería a causa dunha morte así mesmo anticipada: “Pero tuvimos una virilidad prematura, fuimos cuando los demás no eran todavía, brillamos con vida entera cuando otros entraban en ella, y como raza sobria, sencilla y varonil, dejamos el arado para coger la espada y defender la libertad de nuestras queridas montañas”... “En los siglos XI y XII fue cuando Galicia floreció en ciencias y literatura, pues en los siguientes, y conforme adelantaba la reconquista, fue quedando nuestro país olvidado y ajeno al movimiento regenerador. Pueblos que tan pronto brillaron y tienen un pasado tan lejano, no pueden conservar sus primitivas obras poéticas, porque ese mismo poder fue, como prematuro, efímero, y apenas pudo gozarlo entre el estruendo de las armas”.

TRAZOS DISTINTIVOS DA LITERATURA GALEGA:

O carácter diferencial da literatura galega, a súa propia existencia, dependería da posesión por parte desta dunhas características propias e distintivas. A orixe céltica non trae só as consecuencias negativas que acabamos de ver para a nosa literatura, senón que esta mesma ascendencia lle proporciona un carácter diferencial, algo tan necesario para construír unha identidade propia. Polo tanto, o elemento céltico condiciona unha vez máis, e moi directamente, a nosa literatura. As calidades célticas que se reflicten na produción poética

son, segundo Murguía, a dozura, a tristeza, a suavidade, o poético e o marabilloso. A raza céltica caracterizaríase polas súas doces inclinacións a todo o vago e ensoñador, o que a faría apta para o cultivo da poesía, e os poetas galegos serían os únicos que souberon ser fieis ó sentimento poético da súa raza (“Discurso preliminar”).

LITERATURA GALEGA *VERSUS* LITERATURA CASTELÁ:

Un dos aspectos en que máis insistirá Murguía ó longo da súa traxectoria será en distingui-la literatura galega da castelá, a cal representaba a súa maior ameaza. Esta preocupación xa está presente no momento de elaboración do *Diccionario de escritores gallegos* (“No puede negar nadie que tenemos un sentimiento poético propio y distinto del de la raza ibérica”). Na “Advertencia” coa que se abre esta obra, destaca Murguía a existencia desas diverxencias, aludindo a unha escola poética distinta da castelá, visible no carácter do escritor galego, nas súas tendencias e no seu estilo.

No “Discurso preliminar” establece diferencias (en función do clima e da paisaxe) entre a literatura galega e a literatura castelá, dentro da oposición entre pobos meridionais e pobos nórdicos, categoría esta última na que se contaría Galicia. Segundo se desprende das súas palabras, as musas favorecerían as terras meridionais cos seus dons e serían menos xenerosas cos pobos do norte: “La historia de la literatura española nos demuestra claramente que hay en nuestra patria regiones afortunadas a las cuales parece que les cupo en suerte el dominio de la poesía”. Son as provincias meridionais as que polo seu clima e paisaxe parecen dotadas de “armoniosas palabras” e dunha poesía semellante a unha “riente diosa”. Fronte a estas, hai outras rexións “habitadas por razas más varoniles, en las cuales el hombre parece desdeñar instintivamente como indignas de él las frivolidades de la musa caprichosa, y quizás Galicia sea una de estas venturosas comarcas”.

Non é Murguía o único en remitirse ó modelo nórdico (Ossian, Walter Scott, Byron ou Chateaubriand serían dignos representantes desta literatura na que se daba a confusión entre fantasía e realidade e outros trazos propios do romanticismo máis exacerbado). Nos seus comezos, Vicetto intenta crear unha literatura galega (en castelán) que se adscribise ás literaturas románticas dos

países do norte, en función do prestixio de que gozaban; e o mesmo sostén Uxío Carré Aldao na súa *Literatura gallega* (1913). Actuaba a oposición romántica que enfrontaba o espírito meridional (pagán) ó nórdico (cristián), por unha banda, e por outra o auxe do celtismo, corrente dentro da cal se situaban estes autores “do norte”.

O predominio do sentimento na literatura galega e da imaxinación na castelá é, para Murguía, o trazo diferencial máis importante entre ambas: “La imaxinación predomina en la poesía castellana; aquí el sentimiento” (“Discurso preliminar”). Outras oposicións menores manifestadas na “Advertencia” son as diverxencias na métrica: “¡Estéril el país que encierra el germen de una escuela poética distinta de la que domina la península, y en donde hasta la combinación métrica popular, difiere de la castellana, tanto como el idioma!”, e a diferenciación baseada no tipo de “gracia” propia de cada literatura: “Hasta nuestra gracia difiere de la meridional, y lejos de ser fina, punzante, delicada, es pesada y plebeya, si se nos permite decirlo, pero franca, gracia galois, que estalla en grandes risas...”.

FUNCIONES DO POETA DE GALICIA:

Por último, refírese Murguía ás funcións que debería cumprir-lo poeta. Este estaría obrigado a comprometerse coa súa patria e defendela dos ataques contra ela dirixidos; axudar a crear unha nova Galicia e poñerse ó servizo do renacemento do seu pobo. Por iso afirma, na entrada correspondente a Cernadas y Castro, primeiro cura de Fruíme, que este actuaba levado polo amor patrio “el primero que debe animar todo corazón de poeta”, e que se entregou a “devolver los dichos y chanzonetas con que los extraños se burlaban de Galicia y sus naturales”, engadindo máis adiante: “... el poeta se debe enteramente a su patria y a su tiempo, máxime cuando su patria vive ultrajada y son los tiempos contrarios a la justicia”.

Todo o que acabamos de ver demostra a importante función que esta obra ía desempeñar no sistema da época. Como xa dixemos, a elaboración da historia literaria de Galicia forma parte dun proxecto global de rexeneración que afectaría ó país no seu conxunto, tal e como podemos comprobar no nº 765 de *El Miño* (14 de agosto de 1864), onde se dá conta, entre outras noticias, da obra

en proceso de edición *Diccionario de escritores gallegos* “que acaba de merecer el juicio mas lisonjero de la Academia de la Historia”. Reprodúcese, así mesmo, a carta dirixida por José López de la Vega ó director de *El Miño*, na que o remitente propón o nomeamento de Murguía como “cronista” das catro provincias galegas, para o cal argumenta que: “Murguía, se halla adornado de conocimientos especiales para estudios históricos e bio-bibliográficos: su gusto literario es muy exquisito, y se consagra con particular esmero, al desempeño de sus predilectas elucubraciones”. A continuación, o periódico publica a traducción dun artigo do xornal portugués *Instituto*, que trata do *Diccionario bio-bibliográfico* comezado a publicar no país veciño por Inocencio Francisco da Silva, por considerar que podía vir a apoia-lo *Diccionario de escritores gallegos* que estaba escribindo Murguía, da parte publicada do cal di que “abrazas curiosas noticias, entre ellas algunas de grande utilidad para la Historia de Galicia, bajo sus varios aspectos...” (...) “Galicia con él, va organizando muchos elementos de regeneración. Será su historia literaria, como otros constituirán la monumental y la histórica, avanzando así al templo de la inmortalidad”. Recóllese, así mesmo, neste número, o comunicado –publicado na *Gaceta de Madrid*– do director xeral de Instrucción Pública, Arquivos e Bibliotecas, declarando a relevancia da obra.

IDEOLOXÍAS LINGÜÍSTICAS NO SÉCULO XIX: MANUEL MURGUÍA

Por RAFAEL CHACÓN MALVAR

I. A PRÁCTICA DA LINGUA ESCRITA NA PRIMEIRA METADE DO XIX

Os escasos testemuños do galego escrito en prosa que temos da primeira metade do século XIX, grosso modo, son mostra dun uso *instrumental, non integrador*, do idioma, concibido como “instrumento” de propaganda, política ou relixiosa, producida por persoas urbanas (universitarias), que saben “escribir”, e isto significa que saben escribir en castelán, que era neste sentido a única práctica escolar posible.

As disputas ideolóxicas entre liberais e absolutistas nesta primeira metade do XIX foron tema dunha abundante produción en castelán (xornais, follas soltas, diálogos, etcétera) e esporadicamente en galego. Nunha primeira etapa, que iría desde 1810 deica 1814, os asuntos tratados son a Inquisición, os desmos, os dereitos de estola e pé de altar, e a defensa ou ataque da Constitución do ano doce. O clero galego, en xeral partidario do antigo réxime, non deixa pasar ocasión para ataca-las doutrinas liberais tachándoas de heréticas e antiespañolas. Os medios para combatelas van desde a excomuñón, como fixo o Arcebispo de Santiago, cos *Rogos dun escolar galego*, ata o uso do confesionario como instrumento de censura. Fronte ós ataques dos absolutistas, a prensa liberal fai fincapé nos males da Inquisición, na actuación política da Igrexa e na defensa da Constitución. Nace, periodicamente falando, o anticlericalismo, do que temos exemplos en galego no xa no famoso *Rogos dun escolar...*, senón tamén na *Conversa no Adro*, ou na *Carta recomendada* da Gazeta Marcial de 1812.

Despois da reacción absolutista de 1814, a conseguente represión e supresión da liberdade de imprenta, a prensa cala deica 1820.

Iníciase aquí unha segunda etapa, breve (1820-1823), na que os xornais liberais insisten fundamentalmente na defensa da Constitución e na súa divulgación. En galego aparecen textos como a *Tertulia da Quintana ou Diálogo entre dos labradores gallegos*.

O comezo da terceira etapa coincide coa terceira reimplantación da Constitución de Cádiz, o 12 de xullo de 1836 e restauración da liberdade de imprenta. O momento é especialmente tenso e intenso polos acontecementos políticos: guerra carlista, Gómez, ministerio Mendizábal, desamortización, exclaustración de frades, a Constitución... Os textos, fundamentalmente diálogos, insistirán nestes puntos e chegarán nalgún caso a tratar problemas especificamente galegos, como son o enfrontamento entre Santiago e A Coruña por mor da ubicación da Audiencia Xudicial. Entre eles témo-los coñecidos *Diálogos na Alameda* e a *Tertulia de Picaños*, que, en número de seis, parecen alternarse na súa publicación, cada quince días, entre setembro de 1836 e decembro de 1836. Son, en xeral, textos liberais, agás a *Parola que houbo entre Goriño Antello, Farruco Allende e Antón Terelo...na taberna de Cacheiras...* de carácter absolutista e seguramente escrito por un frade exclaustrado, o que explicaría que non puidese ser publicada nese momento.

En total, temos algo máis duns trinta textos en galego ata finais da década do trinta. Son textos que se cualifican nas historias da literatura ó uso como *pre-literarios* para diferencialos daqueles que se integran na etapa chamada dos *precursores*. Carballo Calero afirma, e con el todos, que os precursores *son escritores anteriores a Rosalía e que escriben no tempo de Isabel II*. Son precursores, polo tanto, de Rosalía: Turnes, Pintos, Camino, Añón, Antonio e Francisco María de la Iglesia e algúns outros que aparecen representados no *Album de la Caridad* de 1862. Mais non é seguro que algún deles non teña que ver coa literatura *preliteraria*, como Turnes, nin é certo que non posuamos textos deste autor anteriores a 1833. E a “Campana de Anllóns”, incluída logo en *Rumores de los pinos* (1876) e máis tarde en *Queixumes dos pinos* (1880) aparece en 1858 en *El País* de Pontevedra (nº 30, 14 de febreiro de 1858). Parece que coa distinción entre textos preliterarios e precursores, se quere sinalar nas historias da literatura un cambio de actitude na práctica da lingua escrita e una nova vontade de crear una literatura propia. E isto parece ser así, pero entón a distinción entre precursores e Rexurdimento faise difusa, e ás veces inútil, se nos referimos ás actitudes lingüísticas, e non á calidade literaria.

O uso do galego nos textos preliterarios ten connotacións específicas xa que non hai una preocupación pola lingua como tal, e si pola divulgación de contidos

políticos ou relixiosos (propaganda) aproveitando o carácter *popular* da lingua. Aproveitan tamén a técnica do diálogo, tradición xa moi vella na cultura occidental que o cristianismo puxo en circulación, e que logo recollerá a escola como método pedagóxico. Desde a Patrística, a utilización do sermo *humilis* (*rusticus, communis ou simplex*) na predicación trouxo consigo a destrucción da retórica clásica e a construción dunha nova: *a catequese*. No século V, San Gregorio Magno publica un libro de milagres, os famosos *Diálogos*, no que, nun mundo case infantil de historias curtas contado por un diácono chamado Pedro, vanse propagando as ensinanzas relixiosas que Gregorio quería estender. Un milenio despois da publicación dos Diálogos, era aínda un libro moi difundido e, por suposto, moi traducido. A actitude do educador piadoso que fala ós seus oíntes coma se fosen nenos seguindo a máxima caritativa de ensinar a quen non sabe, será unha determinación absoluta na pedagogía occidental. Seguindo este modelo didáctico, no primeiro tercio do XIX os propagandistas políticos ou relixiosos adoptan este modelo sen recato. O importante neste sentido é a escolla da lingua galega como vehículo desta propaganda, cando tanto na predicación como na escola a única lingua era o castelán, e se persegue o uso do galego no seminario ou na escola. Non fai falta acudir a Sarmiento para demostrar esta prohibición absoluta no século XVIII; basta acudir ós regulamentos das escolas, de xesuítas ou non, como por exemplo o *Auto para el arreglo de las escuelas de leer, escribir e contar* do Concello de Pontevedra do 12 de febreiro de 1776, no que, ademais de ordenar que se *explique verbalmente La Gramática castellana e Ortografía con arreglo a la Real Academia española, en forma de Diálogo...* esixe que: *El maestro tendrá especial cuidado en enseñar la pronunciación, así en el escribir como en el hablar, sin permitir que los muchachos usen la lengua gallega, e si en todo en castellano...* (Arquivo Municipal de Pontevedra, Leg. 91, núm. 27. 12-II-1776).

A elección da lingua galega nos textos preliterarios obedece pois a esta determinación de usa-lo sermo *humilis*, o galego, como instrumento eficaz de propaganda entre aqueles que non saben ler nin escribir. Aínda que nalgún deles haxa discursos que poderíamos chamar apoloxéticos, o propio destas obriñas do primeiro tercio do XIX é a súa intención de aparecer como imitación dun texto falado que se transmitirá tamén por vía oral. Non sabemos cál era a súa difusión fóra do marco urbano e cál o seu efecto catequizador, pero hai múl-

tiples referencias neles que aseguran que certo tipo de informacións políticas se darían en pequenas reunións nas que alguén lería o texto (folleto, periódico ou diálogo, en castelán ou galego) e os demais escoitarían, reproducíndose na realidade a situación que os diálogos describen. Na Segunda Tertulia de Picaños, Vilas di: *Eu tampouco lla lin, solo porque non sei, leumellela ai donde vostede está sentado o meu rapaz, moitas noites, que lle é amigo de ler..* E no mesmo texto, Catuxa di: *E que libro é? que eu non me lembro de oílo ler.* Na Segunda Tertulia da Alameda: *Téñolle un fillo que xa é bachiller, e moitas veces polas noites está lendo ó pé do lar, e eu estouno escoitando.* Na *Conversa no Adro* e no *Primeiro Diálogo na Alameda* os personaxes comentan que *oíron* ler algo ós seus amos ou señores. Na *Tercera Tertulia na Alameda* o cura, a quen lle deran a ler un papel liberal, insiste na propaganda oral a través de periódicos lidos:

Cura: Este periódico semanario, leído por los curas e los jueces (no una sino dos veces) al pueblo mientras éste no sabe leer ni escribir como debe todo ciudadano español...

Bartolo: E eso que xa temos o Bolatín, que aora teñen que leelo os señores Abás despois da misa.

Cura: Los boletines oficiales es una prueba irrefutable de nuestra trastornada Administración.

Estas eran, pois, as determinacións ou construcións lingüísticas no momento. A tensión entre alfabetos (en castelán) e analfabetos (en galego) reproduce a tensión entre a cidade ou vila e o campo ou mar, lugares do alfabeto e en galego, que son a inmensa maioría. A cidade é o marco do alfabeto, todo en ela invita a ler e todo obriga a facer tal aprendizaxe. Dicar que Galicia era una zona bilingüe non deixaba de ser un eufemismo. O analfabetismo, especialmente o feminino, as escasísimas escolas, o absentismo escolar, xunta ó absentismo profesoral, eran a tónica xeral. A cultura escolar, a alfabetización e ata o mesmo feito de ler eran cousas de señoritos, de notables; cousas que, ademais distinguían, notabilizaban. Os usos específicos do galego e do castelán actuaban como reforzo discriminador nunha situación de discriminacións básicas.

Esta situación vese moi ben reflectida na valoración que do galego e do castelán se fai nestes textos. A única vez que aparece a palabra *español* referida á lingua é na segunda de Picaños, cando Farruco di: *...é un libro escrito en espa-*

ñol..., e aquí español parece estar usado como sinónimo de castelán fronte ó galego, xa que o primeiro marca o rexistro culto (escrito) e o segundo o rexistro vulgar ou rústico (falado, non escrito). Gran parte dos refráns e sentencias utilizados polos que normalmente se expresan en galego, aparecen en castelán, como argumento de autoridade: *...con el rey e la Inquisición, chitón* (Adro); *...arrímate a los buenos, etc.; mano sobre mano como mujer de escribano* (1ª de Picaños); *... fe es creer lo que no vimos porque Dios lo ha revelado e la Santa Madre Iglesia nos lo enseña* (2ª de Picaños); *...son pocos los escogidos...*, (3ª na Alameda), e así moitos máis exemplo que poderíamos aportar.

Freitoso le en castelán o bando do carlista Gómez na 1ª de Picaños e o avogado no diálogo de Pedro Boado e o cura liberal nos diálogos 2º e 3º na Alameda exprésanse sempre en castelán e os seus contertulios contéstanlles en galego. Prodúcese así unha situación de sesquilingüismo ou de mutua comprensión aínda que cada un fale a súa lingua, que serve para caracterizar a cada un dos personaxes que interveñen. O mesmo efecto caracterizador ten o castrapo de Freitoso, como representante dun tipo popular que non acada un status culto a pesares do seu esforzo por aproximarse a unha lingua que non é a súa e que mal manexa. O efecto, é, polo tanto, o de producir humor e contrastes no ritmo do diálogo, cando non sarcasmo. Que na *Tertulia de Picaños* o abade absolutista fale en castelán e Vilas en galego e en liberal, non significa identificación ningunha de cada unha das linguas coas ideoloxía correspondentes, senón que de novo marca a distancia entre o culto, neste caso urbano, e o vulgar ou rústico. O mesmo pasa co cura don Clemente na *Tertulia de Concheiros*, que usa exclusivamente o castelán nas súas argumentacións apostólicas. O conflito ideolóxico prodúcese desde e no castelán e desde esta perspectiva é asumido ou deostado polas xentes que falan, neste caso, en galego, que non serve aquí para producir ideoloxía, senón para recibila e reproducila nunha suposta catequese na que as persoas cultas van desvelando os misterios da nova ou vella situación a xentes ignorantes ou pretendidamente ignorantes, que agradecen as ensinanzas.

E isto non podía ser doutra maneira se atendemos á determinación alfabetos/analfabetos, xa que a gran maioría, máis dun 90%, eran destes últimos. E ese 90% coincide máis ou menos co índice de ruralismo da sociedade galega, fronte a un escaso 8% urbano. É dicir, a oposición alfabetismo/analfabetismo no ten senti-

do aplicala á sociedade rural, na que salvo pequenas excepcións como a dos escasos campesiños ricos ou fidalgos, todos eran analfabetos. Polo tanto, o único público lector só podería ser urbano. O público non lector só podería recibir oralmente as producións escritas, en castelán ou en galego, e así pasa cos primeiros textos antes citados; e así tamén pasará máis tarde, pois a tradición do diálogo, da parola, do parrafeo, da conversa, etc., ou de calquera texto destinado a ser lido en público, percorrerá gran parte da produción en galego ata finais de século. Non esquezamos que a *Gaita Gallega* (1853) de Pintos é un diálogo ou *carta de christus* para aprender a falar e escribir galego, e que Lamas Carvajal converterá este xénero en moi eficaz no seu *O Tío Marcos da Portela* (1876-80) e no subseguinte *O Catecismo do Labrego* (1889). Os poucos xornais escritos enteiramente en galego na segunda metade do século (*A Monteira*, *O Galiciano*, *A Tía Catuxa*...) botarán man desta tradición, e como Lamas, usarán un galego popular ou pretendidamente popular, en clave de humor, ironía ou sarcasmo, que cren grato ó oído campesiño (*galego de acordeón*, cualificouno algunha vez Pondal).

É, sen embargo, moi distinta a actitude que Pintos ou Lamas manteñen ante o idioma que a que se aprecia nos primeiros textos en prosa do primeiro tercio de século. Se nestes o característico era o seu afán utilitario de usa-la lingua como instrumento de propaganda, tanto en Pintos, como máis tarde en Lamas, sen esquece-lo carácter instrumental, propónse xa unha actitude integradora, como elemento de cohesión social que o idioma debe ter nunha comunidade. Tentaremos de explicar no apartado seguinte este cambio na consideración da lingua e as súas repercusións.

II. UN CAMBIO DE ACTITUDE: O PROVINCIALISMO

Non é aquí o lugar de analiza-los cambios sociais e políticos que nas décadas dos trinta e dos corenta se producen, pero si de citar aqueles que para o noso caso interesan, e que significan o comezo da liquidación do Antigo Réxime. A instauración do Estado liberal trae consigo, entre outras moitas cousas, una nova ordenación xurídica e provincial do territorio estatal (creación das deputacións, recreación dos concellos, audiencias, etc.), a creación dun aparato escolar autónomo (de formación lentísima e moi precaria), e a aparición na vida política e económica das chamadas clases medias que serán a base de sustentación da

nova orde social. O Estado liberal español, aínda que sen a forza doutros estados europeos, preséntase como moito máis uniformador que o Antigo Réxime. O nacionalismo burgués e español intentará crear un mercado nacional que abarque todo o territorio estatal. É un movemento interactivo que se basea na familia e na localidade, e no que o urbano ou o rexional aparecen enmarcados nunha unidade superior: a supranacionalidade. O estado inicia así un proceso de dixestión das diversas nacionalidades que contén. A unidade nacional, estatal ou supraétnica, preséntase como un principio racional no que se reconcilian toda-las particularidades, e no que as minorías nacionais, e especialmente as súas linguas, aparecen como anomalías que é preciso suprimir ou minorar en beneficio da unidade nacional (estatal). A centralización será pois o resultado deste proceso uniformador, e administración das distintas provincias farase por organismos delegados do poder central. É a isto ó que se refire Murguía cando escribe en *Los Precursores: Todavía la centralización no había dado sus frutos de muerte ni se habían formado esas nuevas aristocracias administrativas, que lo mismo que las derrocadas, amenazan cada día con apoderarse del estado y contra las cuales no hay otro remedio que la descentralización de la vida provincial*. Moi logo se alzan en Galicia voces contra a nova situación. Nos primeiros corenta constitúense en Santiago *La Sociedad Patriótica*, *La Academia Literaria*, *La Diputación Arqueológica* e periódicos como *El Idólatra de Galicia* (1841) e *El Porvenir* (1843-45). Neles colaboran Díaz de Robles, Rúa Figueroa, Antolín Faraldo, Vereá de Aguiar, Neira de Mosquera, Romero Ortiz, Domínguez Izquierdo... Díaz de Robles escribe o número 1 de *El Idólatra de Galicia* cun artigo sintomático: “El sueño patrio”. Nel, despois de pasar revista ó estado lamentable de Galicia, traza unha visión ideal dunha Galicia próspera e rexenerada. No número 3 escribe un poema titulado *Mi mayor honor* que inaugura un modelo repetidísimo desde este momento, tanto en galego como en castelán, a defensa poética de Galicia e a súa reivindicación fronte ás aldraxes e calumnias: *Noble Galicia, respetada un tiempo, / hasta en aquellos de mayor desdicha. / Tú, temida por brava y por señora / de vastos territorios grande y rica: / ¿Do tu fuerza y tu imperio poderoso / se oscureció, gigante, do se fija? [...] Yo recorro tu historia / con todo mi cariño y patrio apego, / y veo que es mi gloria / y mi mayor honor el ser gallego*. Pero é en *El Porvenir* no que se producen as primeiras reivindicacións

da lingua dentro dun conxunto de reivindicacións máis xerais: *¿Por qué Galicia, este país ennoblecido y esplendoroso con mil recuerdos, es calumniado despiadadamente e insultado á cada paso con las más groseros sarcasmos y diatribas... ¿Por qué? [...] Galicia nada bueno ha producido, ni produce. Galicia es un país desventurado e infeliz. Sus naturales son los más estúpidos, los más ignorantes y bárbaros. Sus costumbres groseras; su lenguaje ridículo, sin armonía y sin gusto* (nº 2). E é tamén neste periódico no que se afirma por primeira vez que *la unidad creada por Fernando de Aragón fue estéril para este país* (nº 1), no que se comparan por primeira vez Galicia e Irlanda, no que se reivindica a Sarmiento, e no que, xa se atribúe, seguindo ideas de Vereá e Aguiar, ó galego un carácter doce e melancólico, debido quizá a que a Galicia lle tocou como invasor un dos pobos menos bárbaros, os suevos. Dentro do seu curioso anarquismo literario ou socialismo evanxélico, afirmase que a literatura galega non poderá acadar *su verdadera i legítima originalidad si no se emancipa de las escuelas i hace pedazos el cetro de los maestros proclamando la independencia del escritor* (nº 1, p. 5). parece que unha das respostas a esta emancipación podía ser escribir en galego. No número 2 de xaneiro 1845 aparece O desconsolo de Alberto Camino e no número seguinte algunhas correccións a este poema. É unha das escasas composicións desta época xunto con outras de Valladares, Turnes, Añón e Pintos (*O Achadizo e A Usura* que aparecen nos *Misterios de Pontevedra* (1845) son de Pintos, non do seu cuñado e autor dos devanditos *Misterios*.

En 1838 publica Vereá e Aguiar a súa *Historia de Galicia*, obra anunciada e comentada en El Porvenir, repetindo palabras de Neira de Mosquera, como *monumento levantado para restaurar nuestra nacionalidad*. Nela reproducése a afirmación do Marqués de Santillana na que dicía que antigamente tódo-los trobadores da Península usaban o galego nas súas composicións. Hai que recordar que neste momento non se tiñan noticias da literatura medieval galega, só de Macías e da súa lenda e dalgúns outros poetas dos Cancioneiros do século XV. Pero non é só a importante noticia o que moverá a outros escritores a buscar máis testemuños desa literatura antiga. Neira de Mosquera nas súas *Monografías de Santiago* inclúe un *Apunte para la historia de la literatura gallega*, (quizá a primeira vez que se use ese termo), senón tamén que Vereá inaugura toda unha tradición de ideoloxías sobre a antigüidade, nobreza e valores da lingua. Para Vereá

o galego é resultado dos dialectos célticos e grego e foi o primeiro que se formou coa corrupción da lingua latina, sendo polo tanto anterior ó castelán, que resultou *el secundario que se fué formando con el tiempo y el clima seco de Castilla*.

En 1849 publica Martínez Padín a súa *Historia política, religiosa y descriptiva de Galicia*, na que lle dedica un capítulo enteiro á lingua galega. Nel fanse afirmacións, non xa sobre a orixe e antigüidade da lingua galega, senón que se fan valoracións *científicas* segundo os criterios da época. A lingua galega é o latín corrompido pero cunha importantísima influencia céltica e sueva, ó igual que o portugués, o que produce que o galego sexa a lingua máis lenta, doce, concisa reflexiva e harmónica da Península, debido á ausencia de voces guturais, á abundancia de ditongos, ó predominio da vocais fronte ás consoantes, á abundancia de diminutivos... Por primeira vez, e con argumentos de tipo historicista, conéctase o galego coa prehistoria e coa historia máis antiga para extraer de aí caracteres diferenciais, étnicos, que o individualizan e afastan dos demais romances peninsulares. A valoración do céltico e mais do xermánico por riba da herdanza latina será desde agora unha constante nas diversas ideoloxías que sobre a lingua galega se constrúan. Así sucederá na obra de Vicetto e especialmente na de Murguía, que será o que sistematice e dea corpo a estas especulacións.

Neste sentido a primeira defensa explícita da lingua galega e en galego é do ano 1844 e seguramente é de J.M. Pintos. Vén nunha folla solta titulada *A entrada do Sr. Arsbispo cando vinha do seu desterro en Maon* e está impreso en Santiago na oficina de Compañel, firmado por J. P. V. Di así:

Nenas do Sar e Sarela
 ¿tendes vergonsa n'a cara?
 ¿Deyxades a vosa lingua
 nosa tenra e compasada?
 Non nasin n'Andalusía
 para cantar sevillana:
 nas ribeiriñas do Tambre
 aprendín o tálalála.

Defensa e reproche que atoparemos logo con máis extensión na *Gaita Gallega* e en especial no *Recramo* de 1859 ou que con novo título, *Rechamo*, se publica de 1875 en *El Heraldo Gallego*.

Castellano por Castilla
 pola Bética andaluz
 portugués en Lusitania
 Por Galicia... aquí unha cruz.

Son versos, que logo parafraseados, seviranlle a Lamas Carvajal como encabezamento do seu *Tío Marcos da Portela*.

Fálase en chino en China
 portugués en Portugal
 catalán en Cataluña
 e n-a Alemania alemán
 solo os gallegos d'agora
 hasta vergoña lles dá
 falar a melosa e dulce
 fala que falan seus pais.

A xeración de 1854, tal como a denomina Murguía e na que se inclúe, a de *La Oliva* e *El Miño*, en Vigo, a de *El País* e *La Perseverancia* en Pontevedra, xornais herdeiros de *El Porvenir* e *El Recreo Compostelano* de Santiago dos anos corenta, retoma no seu entusiasta provincialismo a defensa de Galicia, que eles chaman *regeneracionismo* ou *restauracionismo*, tal como subscribe Luís Rodríguez Seoane nun artigo precisamente titulado así *Restauración de Galicia* (*El País*, nº 4). Os seus animadores son xentes como Miguel Angel Couto, Rodríguez Seoane, López de la Vega, Fernández Anciles, Vicente del Villar e outros. Publican neles poemas en castelán e en galego Pintos, Camino, Pondal e Aurelio Aguirre. Eran tamén xentes que animaban semanalmente a Sección de Literatura do Liceo de Pontevedra, no que dan a coñece-la súas composicións literarias, ensaios ou se discute sobre os xéneros literarios, ou cál das belas artes exerceu máis influencia no desenvolvemento dos pobos. A preocupación pola lingua galega aínda é difusa, sen embargo, a súa decadencia é percibida como un dos síntomas da decadencia xeral de Galicia. Así, nun artigo publicado o 6 de decembro de 1857 en *el País* e titulado *Apunte sobre el Padre Sarmiento* e a propósito do seu vocabulario galego, afírmase: *¡Lástima que este trabajo no viese la luz pública! Ninguna obra se hace tan necesaria como un diccionario de voces gallegas*. En *La Perseverancia* publícase o 23 de maio de 1859 *O Recramo* de Pintos xa citado, moi na liña de *A gaita gallega* de 1853 e

tan repetido despois, no que fai unha chamada xeral ós homes ilustres de Galicia (no que xa inclúe os máis novos, como Vicetto, Pondal, Murguía ou Chao), para a defensa de Galicia e da súa lingua, e no que escribe:

Todo aquel que prefira
 lengua allea à de seus pais,
 seralle arrincada a sua
 da boca para jamais.

III. A CONTRIBUCIÓN DE MURGUÍA. A CREACIÓN DA IDEOLOXÍA DA LINGUA

Desde comezos de século polo mundo intelectual europeo esténdese as ideas Herder, Fichte e, en especial, de Schlegel. A España chegan a través de traducións e revistas francesas, obras e autores que Murguía cita en ocasións, como Regnaut, Odissée Barrot, Proudhon e outros. En 1814 fundouse en París a primeira cátedra de sánscrito para Silvestre de Sacy, e desde aquela, esta cidade converteuse no centro das actividades de investigacións sobre as linguas preindoeuropeas e indias. Por alí pasaron Bopp, Schlegel, Miller, Eckstein e outros. Schlegel publicara *Über die Sprache und Seisssheit der Indier* en 1808, libro moi logo traducido ó francés e de aí, divulgado en España a partir dos anos corenta do século pasado. Schlegel establece un íntimo parentesco étnico, lingüístico e espiritual entre a India e Alemaña debido ó seu común pasado ario. Neses primeiros anos do século cando o patriotismo alemán descobre o panxermanismo (Fichte), Schlegel afirma que Europa debe todo ás invasións bárbaras (xermánicas) minorizando e ata desprezando a base e os pobos latinos. O primitivo, e o máis primitivo é o ario ou o hindú, é o que nos pode dar respostas ós problemas do desenvolvemento do espírito humano, ós problemas da mitoloxía, da relixión e da lingua. O primitivo, aquilo que define a lei escura, como o sangue, a etnia, a relixión ou a lingua primitiva, e o que funda os pobos e lles dá carácter. É o xa vello concepto de “xenio popular ou nacional”, redefinido como *Volksgeist* ou espírito do pobo ou nación. Xa estaba este concepto en Kant, pero só se aplicaba á literatura e ás artes. Desde agora aplicarase tamén ó político, e intentarase funda-lo concepto de nación sobre o sangue, a raza ou a lingua, sendo esta última síntoma dos demais. Onde hai lingua, hai nación, e como dirá máis tarde Murguía *mientras duren las razas que pueblan el continente europeo, persistirán los dialectos que éstas hablan*.

Estas son, pois, as dúas determinacións que actúan sobre o pensamento de Murguía no momento en que comeza a publicar cousas sobre a lingua galega: as ideoloxías que sobre lingua, raza e nación se espallan pola Europa posterior á Revolución Francesa, e a situación de Galicia nesta primeira metade de século. Como xa dixemos, Murguía considérase a si mesmo como un *restauracionista*, un membro da xeración de 1854, un precursor que por pudor non se inclúe como tal no seu libro do mesmo título *Los Precursores*, pero no que coloca na contraportada esta cita de Theophile Barrière: *-Que faites vous? -Je ne fai rien, je fai les autres.* E este será o seu programa vital, que culminará co título e a honra de Patriarca da Letras Galegas, recoñecido por todos, a pesar de que non escribise a penas en galego. É máis, abandona unha carreira de novelista con certo éxito en castelán (*Desde el cielo, Mi madre Antonia*) para dedicarse a escribir sobre Galicia e sobre o galego.

As ideas lingüísticas de Murguía están espaxadas por toda a súa obra, e non hai unha, desde a *Historia de Galicia* ou *Los Precursores* ata o *Xelmíre* ou *El Regionalismo Gallego* na que non aparezan. Pero hai dous artigos, separados os dous vinte anos no tempo, que explicitan con claridade a postura de Murguía ante a lingua e a literatura. O primeiro é case descoñecido e só reeditado en parte recentemente. Trátase de *La Poesía gallega contemporánea* publicado en *El Museo Universal*, de Madrid, entre xaneiro e marzo de 1858, cando Murguía ten vintecinco anos. O segundo titúlase *¿Desaparecerán los dialectos?* e foi publicado en 1878 en *La Ilustración Gallega y Asturiana*, tamén de Madrid, que Murguía dirixía, e enmárcase dentro dunha polémica entre Juan Sieiro, catedrático de grego en Ourense e Murguía, reproducida logo en varios periódicos galegos.

No primeiro artigo, *Poesía gallega contemporánea*, refundición de dous traballos anteriores, *De las diversas causas que han influido en el desarrollo de nuestra literatura provincial*, La Oliva, Vigo, 1856 e *Del poeta en Galicia* en *Floresta Universal*, Madrid, 1857, Murguía fai un longa introducción antes de dar a coñecer mostras da poesía galega con exemplos de Pintos, Camino, e Añón. E fai tamén afirmacións que se repetirán e discutirán ó longo do século. Permítasenos facer citas, aínda que longas, sintomáticas de todo o proceso de ideoloxización da lingua que neste momento se inicia:

1. A distinción entre idioma e dialecto. Aínda que galego e castelán sexan linguas irmás, a categoría de idioma tena aquel dialecto que conseguiu ser expresión de nacionalidade, é dicir, expresión política ou estatal. O exemplo está en Portugal: (a lingua galega) *conservándose y mejorándose en Portugal, llegó más tarde a un alto grado de perfección, perfección a la que llegaría si ésta como la nación hermana hubiese conquistado una nacionalidad que protegiera el desarrollo de lo que hoy es un dialecto solamente.*

2. A influencia dos pobos xermánicos, que aínda que non lograron impoñe-la súa lingua, dan carácter á lingua galega, e ata ó primitivo castelán, de tal xeito que é a verdadeira causa da súa orixe, xa que a corrupción do latín se debe á influencia deses pobos: *Los pueblos del Norte que se apoderaron de España [...] tomaron de los vencidos parte de su lenguaje latino, mezclándolo después con el suyo y confundiéndose ambas razas.*

3. Galicia chega ó momento de maior esplendor, ou de virilidade prematura, nos primeiros séculos da Reconquista, lonxe da influencia árabe: *Galicia fue entonces grande y poderosa como se podía ser en aquellos siglos bárbaros, Galicia, para su desgracia, llegó a su apogeo en un tiempo en que éste era un miserable eco de otros días de prosperidad y grandeza.*

4. A preeminencia do galego fronte á castelán: *El dialecto gallego, por su riqueza de voces, y por su libre construcción, es aún hoy un idioma capaz de sustituir con ventajas al castellano, pues basta saber que a no haber caído en el olvido estaría en la actualidad a nivel del portugués, a quien Sismondi llama el castellano desbuesado...*

5. A antigüidade e perfección do galego fronte ó castelán: *Compárese la rudeza de la frase, la falta de armonía de los períodos, lo descarnado y áspero de cualquier trozo del poema del Cid, poema escrito según todas las probabilidades a fines del siglo XII, con el siguiente trozo del llanto que a la muerte de su hijo don Sancho, que pereció en la batalla de Uclés, hizo según Sandoval, el rey don Alfonso VI: Ai! meu fillo, lume dos meus ollos, solaz da miña vellez. Ai! Meu espello en que me soía ver, i en que tomaba mui gran pracer. Dádeme meu fillo condes, ...*

6. A idea de que a decadencia de Galicia, a súa lingua e a súa literatura se produce a partir dos Reis Católicos: *Pero desde el momento en que los Reyes Católicos, siguiendo su gran obra de centralización, atrajeron las cuatro pro-*

vincias al tormentoso vórtice de la guerrera política de aquellos tiempos...[...] perdida la literatura provincial, puesto que esta siguiendo el impulso dado por los Reyes Católicos, había ido a confundirse en el vasto mar de la literatura patria, relegado el gallego a la categoría de dialecto, dejóse de escribir en él...

7. A literatura galega, tanto a antiga (o que naquel momento se coñecía, que era pouco da literatura medieval galega) como a popular e actual, é fundamentalmente lírica, non épica, xa que fronte a outras literaturas máis semíticas, como a castelá, *la inspiración dominante es el sentimiento, que es el que prevalece siempre en esta clase de composiciones... [...] respondiendo siempre sus versos a los impulsos de sus almas ensoñadoras.* Amais dos eloxios e valoracións xa moi repetidos de doce, harmoniosa, melosa, a lingua galega recibe agora o de lírica e sentimental, fronte ó épico e racional, como unha da súas características esenciais e temperamentais, como expresión do xenio popular. Segue Murguía: *Ved sino como en la esfera del arte predomina entre nosotros el sentimiento, como en el campo de la ciencia brillan soberanas las grandes facultades reflexivas, con que el cielo ha dotado a sus hijos. La imaginación no reina entre nosotros como la única creadora: no brotan las ideas de la impresión del momento, ni como la mariposa vuela sobre las cosas insustanciales. La inspiración no viene del exterior, sino de lo íntimo de nuestro ser: toma la vida en la continua y diaria exaltación del propio sentimiento. [...] Muy pocos pueblos como el gallego han sabido conservar a través de los tiempos, más pura, más constante, más indeclinable su fisionomía.*

8. A necesidade, xa non dunha gramática, senón *de un mal diccionario, que pudiese suplir aun cuando fuese de un modo imperfecto, a los viajes, a los estudios hechos con pérdida de tiempo a que tiene que entregarse toda persona amante de nuestra lengua provincial...*

A data deste primeiro artigo é significativa: de 1858 é tamén “A campana de Anllóns” do seu amigo Pondal, publicado en xaneiro en *El País* de Pontevedra; de 1861 é a primeira composición de Rosalía, a glosa a “Adiós ríos, adiós fontes” en *El Museo Universal*, e deste ano tamén “Adiós qu'eu voume”, de éxito inmediato, na revista *Galicia* (1860-65), dos irmáns de la Iglesia, que tanto tiveron que ver no *El Album de la Caridad* de 1862, e no que atopamos xa composicións de Murguía, Rosalía e Pondal. E de 1863 é o primeiro *Diccionario gallego-castellano* de F. J. Rodríguez publicado por Antonio María de la Iglesia.

De 1863, *Cantares gallegos*. De 1868 *El habla gallega* de Cuveiro Piñol e a *Gramática gallega* de Saco y Arce. Todos parecen responder ás previsións de Murguía, a pesar das discrepancias, de por vida, entre Murguía e os irmáns de La Iglesia, outros dos precursores que el non incluíra como tales no seu libro, o que lle reprochará J. Barco nun artigo de La Voz de Galicia, *Precursores ¿de qué?* e máis tarde polo fillo de Marcial de la Iglesia, Alfredo de la Iglesia en *Los dos fulcros de la poesía gallega*, no *Almanaque Galego* para 1918. Fronte a exclusividade que Murguía se atribúe, Marcial de la Iglesia, recórdalle o papel do seu pai e do seu tío, e da revista *Galicia*, na que se recolleron materiais para a historia de Galicia, os primeiros pregos para o diccionario de Rodríguez, os primeiros traballos de arqueoloxía, precursores da *Galicia Diplomática* de 1882, artigos sobre o galego e o portugués de López de la Vega...

O segundo artigo, *¿Desaparecerán los dialectos?*, de 1878, móstranos xa un Murguía moito máis maduro e informado. Aínda que as ideas básicas sexan as mesmas, agora aparecen renovadas e documentadas. Publicara xa en 1865-66 os dous primeiros tomos da *Historia de Galicia*, na que o tema da raza como sustentadora da nacionalidade é básico. No artigo citado Murguía fai en primeiro lugar unha ampla referencia á situación europea e ás linguas minorizadas, en especial a Francia, país centralista por excelencia, pero que *en Francia se forja el rayo que ha de incendiar y reducir a nada los grandes imperios*. O artigo comeza coa cita bretona *Tra mor, tea Brythons*, mentres dure o mar durarán os bretóns, xa que *Las razas como los individuos, empiezan ahora a tener conciencia de sí propias y quieren vivir una vez siquiera*. Así sucederá, afirma Murguía, con Bretaña, Normandía, Languedoc, etc., a pesar de Francia.

A identificación lingua, raza e nación faise por primeira vez dunha forma explícita en Galicia, e téntase demostrar con argumentos tirados da *ciencia da historia*: ... *de antiguo se sabe que donde hay lengua diversa hay diversa nacionalidad... [...] y el mismo hecho de su existencia [a nacionalidade] acusa siempre el predominio de una raza [...] se manifiesta en las tendencias, en las costumbres, en el arte, y sobre todo en el lenguaje, verdadera encarnación de cuanto hay de viva y genial en los pueblos. Mientras esa raza subsista, mientras esa raza domine, subsistirá cuanto sea de ellas*. E esa raza xa non é a xermánica, ou non só a xermánica, como se di no artigo de 1858, senón a céltica ou a suévico-céltica,

como se afirma neste: (*nuestro dialecto*) *que siendo tan neolatino, se advierten y perciben en él las huellas poderosas de las lenguas célticas que há siglos se dejaron de hablar...*, ou mellor na Introducción do seu libro *Galicia: La sangre suevo-celta que circula por sus venas, fuerte, poderosa, creadora, se manifiesta con sus condiciones propias en todas las esferas del arte, en todas las relaciones de la vida*. Murguía recolle aquí unha xa vella tradición na cultura europea, a tradición bárdica, presente desde o século XVIII desde as publicacións de Mc Pherson do falso Osían, pero agora renovada polo concepto de raza que se atopa nas publicacións de Gobineau, a quen Murguía admira, e tamén polo éxito que tivo a obra de Renan *La poesie des races celtiques*, moi difundida en España. Na mesma *Ilustración Gallega y Asturiana*, en abril do ano 1881, Murguía publica un artigo titulado *Irlanda y Galicia*. Nel escribe: ... *que sepa estos dos pueblos del oeste son uno mismo por la sangre y también por los sufrimientos. Estos son largos y tocan a lo que el hombre céltico tiene de más sagrado: a la patria y a la religión*. Esta identidade de raza permanece inalterada a través dos séculos, e aínda que tapada, por outras culturas e razas, tende sempre a renacer: ... *pero así como en las razas puras la fisonomía del hombre no pierde nunca sus principales lineamientos, así tampoco pierden el acento, ni menos aciertan a desprenderse de los rasgos distintivos de la lengua que hablan*. Polo tanto os trazos da raza son indelebles aínda que cambie de lingua, xa que permanecerá noutras: *El gallego es padre y origen del portugués, y éste tiene vida propia y tan lozana como el castellano, una vez que si puede perderse y olvidarse en la porción de territorio en el cual ondea la bandera lusitana, todavía le queda un refugio en el vasto imperio del Brasil. Padre dichoso, el gallego revive en sus hijos. No morirá, pues, nuestro dialecto. Estudiémosle e conozcámosle y así le amaremos; usémosle como lengua literaria y así sabremos cuánto vale y de cuánto es capaz. Es obra patriótica*.

A ideoloxía lingüística de Murguía enmárcase, como a súa *Historia de Galicia* ou o *Diccionario de escritores gallegos*, en primeiro lugar nun proxecto cultural e literario, e logo nun proxecto político que tardará un pouco en definirse en tomar corpo, como é o rexionalismo. Neste mesmo artigo de 1878, despois de facer un repaso pola situación das diversas literaturas rexionais en Europa, conclúe que *Basta recordar al autor de Mireya para saber que en esos dialectos agonizantes se pueden escribir obras maestras. Y las obras maestras*

son las que salvan las lenguas en que se escriben. Por iso repetirá en *Los Precursores* :

Las literaturas provinciales, solo posibles allí donde la genialidad de una raza distinta las hace necesarias, son fruto de una corriente puramente moderna. No nacieron cuándo y dónde el capricho de unos pocos lo quiso así. Vienen y toman fuerza en las aspiraciones y necesidades de ciertas comarcas, más o menos dilatadas, con vida propia y pasado autonómico, por rudimentario que sea...

Mención especial merece a atención que lle dá ó folclore, tanto á literatura popular como ó refraneiro, que se consideraban a expresión máis enxebre do xenio ou espírito popular, a conexión máis directa coa intrahistoria do pobo, co máis primitivo e xenuíno da *raza*. Noutro artigo da *La Ilustración Gallega y Asturiana* de outubro de 1881, *El Folk-Lore gallego*, afirma: *Como los celtas, sus antepasados, como los germanos, con quienes mezcló lo más puro de su sangre, tiene el pueblo gallego en la tradición oral toda su historia, toda su doctrina y sus creencias, toda su vida intelectual.* Son as mesmas razóns que esgrimen Ballesteros ou, especialmente, Saco y Arce como prólogo á súa *Literatura popular de Galicia*: *...esta clase de consejas y leyendas, miradas no ha mucho con el mensoprecio que los adultos dispensan a los juegos y bagatelas de la infancia, son hoy en día estimadas como joyas de gran valor por los más sabios literatos e historiadores, que no solamente descubren en ellos mineros de poesía completa original y diferente de la poesía concencional de los eruditos, sino además excelentes datos para la historia y en particular para conocer el origen y el carácter de los pueblos.* E na creación e transmisión desta literatura popular, a tradición, teñen capital importancia as mulleres. Non é só Murguía o que advirte esta circunstancia, senón con el moitos, ata os seus adversarios antirrexionalistas, como Leopoldo Pedreira. Créase así tamén o tópico de que a literatura galega, ademais de *sentimental*, é fundamentalmente unha poesía feminina, tópico que pasará moi logo a caracterizar a Galicia enteira. No capítulo dedicado a Rosalía en *Los Precursores*, Murguía conta que poemas da súa muller que glosaban cantares populares eran tamén recoñecidos como tales polo pobo, coma cando intercala nun sermón de entroido na Coruña a glosa de *San Antonio bendito*, o público, que a recoñecía, pide que se repitan unha e dúas veces eses versos. O mesmo sucede en Madrid con ocasión

de representarse o sainete de Manuel de la Cruz *Las castañeras picadas*, no que a un actor se lle ocorreu recita-lo poema “Adiós ríos, adiós fontes,” que llo fixeron repetir ata catro veces. Así tamén o recoñecerá tamén Carré Aldao en 1926: *No tanto como se cree ha contribuido a la fama de Curros Enríquez el carácter revolucionario de su poesía, no. Lo que ha hecho que el poeta sea el favorito del pueblo es que su musa ha interpretado ... hondas tristezas, sufrimientos de siglos, o el eco de una raza sufrida a la que se considera muerta para las libertades modernas.*

Esta interpretación inxenuísta, pero interesada, do folclore e da lingua é sen embargo eficaz no proxecto literario que Murguía tiña para a lingua e o pobo. Esta Galicia popular e feminina é en realidade unha Galicia feminizada pola fame e a emigración, e campesiña e mariñeira a forza de non poder ser urbana. Romantismo, folclorismo, visión idealizadora da lingua son a ideoloxía dos propietarios e das clases urbanas, para as que a imaxe interesada que o folclore dá do campesiño e o outro lado da moeda da súa explotación. Estas contradicións non aparecerán expresadas na literatura do século XIX, e e na do vinte, ata moi entrado o século. No deixa de ser certo o reproche que Pedreira ou a Pardo Bazán, antirrexionalistas furibundos, lles fan ós rexionalistas e á súa práctica da lingua galega: *Hoy el gallego posee, como el catalán o el provenzal, una nueva literatura propia; pero a diferencia de estos dos romances meridionales, el gallego no lo hablan los que lo escriben.* (E. Pardo Bazán. De mi Tierra, 1888). A afirmación contraria, quen fala non escribe, é, fatalmente, tamén certa. Murguía non deixará de recoñecer nalgún momento a situación real, aínda que por riba dela predomine sempre o ideolóxico: *Galicia está poblada por campesinos que viven vida aislada, que no conocen más que el dolor, que hablan un dialecto suave y cariñoso, como conviene a pueblos afables y hospitalarios pero también a los esclavos.* (*Discurso preliminar ó Diccionario de escritores gallegos*, El Miño, Vigo. Marzo de 1865).

Sen embargo, Murguía, que intervén en tódalas polémicas ideolóxicas ou literarias do século XIX, contra Lamas Carvajal, contra Valera, contra Pardo Bazán... non intervén en ningunha polémica estritamente lingüística ou ortográfica, e mantense afastado da escrita e do xornalismo en galego, esa práctica integradora pero tamén instrumental e herdeira do primeiro escrito en galego neste século, tal como a de Lamas Carvajal e outros, que parecería se-la práctica esperable da súa ideoloxía. Só temos del en galego algún poema de xuventude,

o discurso dos Xogos Florais de Tui en 1991, e un discurso, xa de ancianidade, publicado pola ANT o 10 de marzo de 1917 co título *Vérbas do noso patriarca*, que por sintómaticas reproducimos: *O día que nos estalemos, Galicia ha sere o terror d'España y-o asombro d'Europa, y-até do mundo, porque o noso probre m a rexional, mais que de lexítimas expansións e descentralización política e administrativa, e de liquidación d'agravios, d'aldraxes, de vexacións e de carraxes.*

IDEAS DE MANUEL MURGUÍA SOBRE O IDIOMA GALEGO

Por HENRIQUE MONTEAGUDO

INSTITUTO DA LINGUA GALEGA

Aínda que Manuel Murguía escribiu bastantes liñas sobre o idioma galego, en realidade este recibiu un tratamento colateral na súa obra, na que os traballos de asunto lingüístico son escasos e en xeral de pouca entidade. Isto non se explica, desde logo, porque Murguía valorase a lingua como un factor secundario ou accidental da identificación de Galicia como pobo particular cunha cultura de seu –pola contra, estimábaa factor central e definitorio–, senón porque el considerou o idioma galego desde o punto de vista dun historiador, dun ideólogo e dun apoloxista, con claros acentos reivindicativos, como un dos principais elementos conformadores da identidade étnica de Galicia e mais como vehículo de expresión e de creación dunha cultura (especificamente, dunha literatura) galega; e non coa perspectiva dun lingüista, considerando a lingua como un obxecto de estudio ou reflexión en por si. Mesmo cando fai unha achega erudita ó idioma, realízaa desde a perspectiva de historiador, e aínda así despois de recoñecer honestamente a súa cativa competencia en Lingüística, como confesa ó comezo do capítulo X da súa *Historia de Galicia*, capítulo que precisamente trata do galego:

“si es verdad que nuestra falta de conocimientos en este asunto es grande estorbo para que este trabajo tenga toda aquella novedad que necesariamente había de prestarle un estenso estudio comparativo de las lenguas indo-germánicas, á cuyo grupo pertenece por doble razón el gallego, algo nos alienta la idea de que las especies que apuntamos pueden no ser perdidas para la ciencia, dando motivo á que personas mas competentes tomen sobre sus hombros la gloriosa tarea de estudiar nuestro dialecto á la luz clarísima de los grandes descubrimientos hechos últimamente por los filólogos ingleses y alemanes (Murguía 1865: 263).

Xa que logo, o primeiro que temos que ter en conta ó aborda-lo estudio das ideas de Murguía sobre o idioma galego, é de que partía dunha situación xeral de absoluta precariedade de coñecementos sobre este, e que el mesmo non se propuxo como tarefa persoal superar esta penuria. O texto en que trata máis extensamente sobre o idioma ocupa as pouco máis de trinta páxinas de

extensión do citado capítulo X do volume I da súa *Historia de Galicia*, publicado en 1865 —coma quen di, ós comezos da súa carreira de erudito. Outros escritos del interesantes para a nosa cuestión non están enfocados cara ó idioma, senón frecuentemente cara a outras cuestións (fundamentalmente, de índole literaria), ou teñen o carácter de intervención máis ou menos conxuntural en polémicas de prensa, e xa que logo acostuman ter escasa extensión e carecer de sistematicidade e profundidade. O que non quere dicir, claro, que estean faltos de interese; senón que é de balde procurar neles unha teoría da lingua, unha consideración detallada dos seus problemas contemporáneos, ou un programa articulado para a súa promoción. Polo demais, apreciacións sobre o idioma do país aparecen con frecuencia, aínda que xeralmente reiterando observacións ou afirmacións xa coñecidas, nos seus textos históricos, políticos ou literarios, sexan de carácter didáctico¹, oratorio ou académico. Os temas dominantes das súas observacións ou reflexións lingüísticas son a orixe, evolución e traxectoria histórica, a defensa coetánea e a vindicación das perspectivas de futuro do idioma, á luz e en íntima relación coas do pobo galego.

Noutro traballo, o autor da presente contribución (Monteagudo 1999: 341-46), ó tratar da periodización dos avances sociolingüísticos do galego durante a centuria pasada (avances tanto na consciencia lingüística canto no cultivo do idioma), propón distinguir un primeiro período de *transición* (c. 1808-40), un segundo período de *eclosión* (c. 1840-80), e un terceiro período de *emerxencia* (1880-1915). Centrándonos nas etapas e nos aspectos que nos interesan aquí, e falando dun xeito moi sumario, o período de eclosión constituiría unha fase de acumulación de coñecementos sobre a lingua, asociada a unha considerable mutación na consciencia metalingüística da incipiente intelligentsia galeguista, e acompañada das primeiras tentativas de creación de modelos lingüísticos e literarios en idioma galego. No período de *emerxencia*, a produción literaria progresa notablemente, tanto en cantidade coma en diversidade, e a consciencia metalingüística afiánzase, en medio de propostas e discusións acerca da historia, o status e o porvir do idioma galego, sempre en relación cos do castelán. Un aspecto que nos interesa subliñar aquí, característico do último período considerado, é a frecuencia, intensidade e alcance público que acadan en España e en Galicia as discusións sobre as linguas². Tales circunstancias históri-

cas (*extratexto*) e tal marco discursivo (*diatexto*) constitúen o contexto global no que hai que inserir, para comprendelos, boa parte dos escritos de Murguía sobre o galego. Imos logo realizar un percorrido por estes escritos, tentando contextualizalos e sinalar neles os aspectos que nos parezan máis reveladores das concepcións do noso autor e os seus contemporáneos sobre o idioma, sempre sobre o pano de fondo dun proceso histórico de importancia crucial na evolución da lingua: os tempos do Rexurdimento, movemento cultural, literario e político no que o noso autor xogou papel protagonista.

1. PULANDO POLO REXURDIMENTO. TEMPO DE ERUDICIÓN

Unha das preocupacións máis prementes, e máis características, dos estudosos que se achegan ó idioma galego no período que antes denominamos de *eclosión* do Rexurdimento, é a das orixes. Preocupación en principio puramente erudita, mais na que latexan cuestións de grande relevancia para a consciencia metalingüística do conxunto do país (ou polo menos, da intelligentsia deste). Á derradeira, a cuestión central era determinar se o galego e o castelán resultaban do mesmo impulso xenético, se procedían da mesma lingua, lingua intermediaria entre aquelas e o latín, da que o primeiro representaría unha modalidade 'estancada', ou 'deturpada', un dialecto, en fin; ou se o galego se xerara desde as súas orixes de xeito independente ó castelán, se era, en definitiva, unha lingua de seu. A esa cuestión vencellouse estoutra: a teoría tradicional, segundo a cal os romances procedían do latín, viña sendo posta en cuestión desde os mediados do século XVI, cando, impulsados por unha nacente consciencia protonacional, distintos eruditos en varios países comezaran a postular cadansúa orixe particular, non latina, para aqueles (o etrusco para o italiano, o grego ou o celta para o francés, etc.). A divulgación da hipótese celtista en Galicia durante o século XIX non se pode entender sen eses antecedentes e sen levar conta de que o problema da xénese se sentía como directamente vencellado ó da 'lingüicidade', ou polo menos a especificidade, do idioma galego. Por parte, para entende-la cuestión tal como se manifestou no século XIX é imprescindible decatarse de que no pensamento da época os conceptos de lingua e 'raza' experimentaron unha especie de coalescencia, de maneira que existiu unha forte tendencia a transferir automaticamente do plano lingüís-

tico ó étnico-antropolóxico e viceversa tanto as ideas que se manexaban coma as conclusións que se atinxían en cada un deles. Se, ó tratar deste asunto no contexto europeo, un estudioso se refire á 'tiranía dos lingüistas' (Poliakov 1994: 327), no marco galego, por causa do atraso no desenvolvemento dos estudos lingüísticos, poderíamos estar intitolados para falar da 'tiranía dos historiadores'.

No asunto da xénese do idioma, pois, a erudición decimonónica galega oscilou entre dúas posicións en principio irreconciliables, aínda que non faltaron tentativas de conciliála. Por unha banda, os postuladores da teoría tradicional, que no século XVIII fora defendida por Feijóo (Lázaro 1947) e amplamente desenvolvida por Martín Sarmiento (Santamarina 1997), de que o galego era basicamente unha lingua neorromance que, de certo, tiña incorporado achegas lingüísticas anteriores e posteriores ó latín, pero sen que estas modificasen o seu carácter esencialmente románico. Por outra banda, da man dos historiadores que afirmaban unha orixe étnica celta do pobo galego, durante o século XIX vai arraigando a crenza dunha orixe céltica do idioma, ou polo menos dunha achega substancial da lingua celta que se presumía que se falara en Galicia antes da conquista romana. Secundariamente, tamén se subliñou a importancia da contribución lingüística (paralelamente a étnica) xermánica, supostamente achegada a Galicia polos suevos á caída do Imperio Romano.

O noso erudito é boa testemuña da evolución do pensamento da época no terreo, e tamén das tentativas de conciliación entre as dúas posicións. Así, na serie de artigos sobre “Poesía gallega contemporánea” (Murguía 1858), atopamos unha firme adhesión de Murguía á liña de Martín Sarmiento, que J. M. Pintos defendía daquela máis lucidamente ca ninguén (Xove 1997)³, e que despois representaría cabalmente o excelente gramático J. A. Saco y Arce⁴. Neses artigos, Murguía non sostén só que o galego ten unha orixe latina, senón que “conserva mas pura la índole de la lengua latina, y su estructura y sus voces, que el idioma castellano”. Por parte, rexeita a crenza do 'vulgo ignorante' de que aquel sexa 'castellano corrompido' e maila presunción de que constituía unha especie de versión estancada do antigo castelán, preservado na súa 'primitiva rudeza'. Insistimos en que estes puntos, que inciden na reclamación de que o galego e o castelán foron idiomas distintos desde a súa xénese malia a súa orixe latina

común, son de grande importancia: as crenzas do tipo das que Murguía denuncia constituían, de feito, factores intelectuais que viñan bloqueando a consideración do galego como lingua de seu, e polo tanto, a súa reivindicación e o seu cultivo. A pesar de que no momento en que se publica a serie de artigos que estamos a comentar, a literatura medieval en galego permanecía practicamente descoñecida, salvo noticias máis ou menos vagas sobre a lírica trobadoresca galego-portuguesa⁵ e sobre os textos do cancionero galego-castelán incluídos no *Cancionero de Baena* (publicado en 1851), o noso autor defende que na Idade Media o galego se constituíra en lingua literaria antes do que o castelán.

Sobre o último aspecto comentado, Murguía estaba pouco máis ou menos nas mesmas cando redactou as trinta e tantas páxinas dedicadas ó idioma no primeiro volume da súa *Historia de Galicia*, publicado en 1865. Ende ben, nestas páxinas, que como dixemos son as máis importantes das que o autor dedicou ó galego, revélase unha mutación significativa verbo da cuestión das orixes, pois o latín cede ó celta o seu posto de devanceiro ilustre do galego⁶. Entre a abundante bibliografía que cita para apoia-la súa exposición, dous títulos son especialmente reveladores das influencias que se atopan detrás da súa inflexión celtista: as obras do erudito portugués Francisco de S. Luiz (tamén coñecido como Cardeal Saraiva), *Memoria em que se pretende mostrar que á Lingua Portuguesa não he filha da Latina nem esta foi em tempo algum a lingua vulgar dos lusitanos*⁷, e do historiador francés Granier de Cassagnac, *Antiquité des patois, anteriorité de la langue française sur le latin* (Paris, 1859). Coidamos conveniente deternos un intre neste punto para facer algunha precisión sobre o celtismo de Murguía e en xeral do galeguismo decimonónico. En primeiro lugar, xulgamos que sería conveniente distinguir entre o celtismo historiográfico, o celtismo literario e o celtismo lingüístico, pois, aínda que se trata de aspectos conexos dun mesmo fenómeno xeral (a celtomanía) ata onde acado, teñen orixes e traxectorias polo menos parcialmente diversas, e chegan a Galicia por distintas vías e en momentos diferentes. O celtismo historiográfico é de orixe basicamente francesa, e atinxe o noso país en 'versión orixinal'; o celtismo literario ten raíces británicas (McPherson/Ossian, xa no século XVIII, e despois W. Scott)⁸, e a súa voga, de alcance europeo, axiña se alía coa da novela histórica, o anticuarianismo e o medievalismo; o que nos interesa agora, o cel-

tismo lingüístico, ten orixe tamén gálica (Bergounioux 1994: 14), pero na súa recepción en Galicia debeu de contar poderosamente o eco que suscitara previamente en Portugal, o cal non deixa de ser, visto desde hoxe, sorprendente.

Por outra banda, e á luz do que acabamos de dicir, hai que ter en conta que cando Murguía comeza a adota-las teorías celtistas, o novo paradigma que se está a impor na lingüística, a gramática histórico-comparada (no campo das linguas románicas, a Romanística), aínda que plenamente triunfante na Universidade alemana, está no resto de Europa en pleno combate cos paradigmas de coñecemento anteriores. Máis en concreto, a nova concepción 'científica' da lingüística histórica, que na póla dos idiomas románicos viña apoiar plenamente o partido 'latino', achábase en media Europa en plena loita coas concepcións anticuadas, ou mesmo a penas comezaba a socava-los alicerces destas: en Francia, os celtómanos aínda na metade do século competían pola hexemonía no campo lingüístico (Bergounioux 1994: 55), e en España a nova lingüística segue a ser practicamente descoñecida ata as últimas décadas do século. En Portugal, que acolleu antes do que España as novas concepcións, a obra que se pode considerar inaugural da lingüística histórico-comparada, *A Lingua Portuguesa*, de Adolpho Coelho (o introductor da disciplina no país veciño), aparecida en 1868, vai precedida dun prefacio que ten como principal obxectivo refuta-los erros da celtomanía que facía estragos no país veciño:

Entre as escolas philologicas que surgiram no seculo passado houve uma, cujos germens poderiam ir-se buscar mais atras, que parece ter ganhado vantagens em popularidade sobre as suas irmãs: foi a que olhava o celtico, ou antes um ou outro de seus actuaes dialectos, como a origem de todas ou quase todas as linguas (Coelho 1868: xi-xii).

Precisamente, un dos principais albos da crítica de Coelho é Francisco de S. Luiz e a súa *Memoria*, texto este que Murguía cita como autoridade para estea-las súas afirmacións. Igualmente, dezanove anos máis tarde, a primeira gran figura da lingüística moderna en Portugal, José Leite de Vasconcellos, no traballo que se pode considerar que certifica a maioría de idade da nova disciplina académica en Portugal, "A filologia portuguesa", dá noticia da voga que tivera o celtismo no seu país e das polémicas a que dera lugar contra a metade do século (Vasconcellos 1888). Se volvémola ollada para o centro de España,

o panorama é bastante menos afagador do que en Portugal. Aquí o bando que se opón a eruditos pro-latinos como Manuel Milá y Fontanals e Pedro Felipe Monlau, non é celtómano, senón, se se permite a palabra, 'semitómano', isto é, postulaba unha orixe semítica do castelán, e estaba abandeirado por Severo Catalina del Amo; o seu texto programático foi precisamente o discurso de ingreso deste profesor da Universidade Central na Real Academia Española, “Las lenguas semíticas en su influencia sobre la castellana”, lido en 1861. O mesmo José Amador de los Ríos, no estudio “Sobre los orígenes y formación de las lenguas romances. Lengua castellana”, inserido no volume II da súa *Historia crítica de la Literatura Española* (1861-65), se mostra máis ben conciliador ante as posicións enfrontadas de pro-latinos e pro-semitas (Mourelle Lema 1968: 185-207). A nova lingüística histórica tardaría moito en introducirse en España e en ser institucionalizada como disciplina académica.

O certo é que, ademais de que a súa formación, intereses e liña de traballo non o predispuñan vantaxosamente para o estudio do idioma, Murguía tampouco podía apoiarse no traballo doutros, pois os estudos e reflexións sobre o galego eran practicamente inexistentes daquela, e as institucións das que se podería esperar que xogasen un papel positivo nos avances no coñecemento da lingua, coma a Universidade, mostrábanse absolutamente estériles nese terreo: lembremos que a creación da Facultade 'maior' de Filosofía e Letras, esgazada da antiga Facultade de Artes, tivo que esperar en España ata 1857, pero en Compostela non se creou unha Facultade 'maior' de Filosofía e Letras ata 1922⁹, e nesta durante moitos anos só funcionou unha Sección de Historia (Monteagudo 1996:98-100). Murguía, ó contrario doutros historiadores un pouco posteriores a el, como López Ferreiro, Villa-Amil y Castro ou Martínez Salazar, tampouco non se puido beneficiar da creación da Escuela Superior Diplomática en Madrid (1857), na que entre outras materias, se estudiaba “Latín de los tiempos medios, y conocimiento del romance castellano, lemosín y gallego” (Gutiérrez 1987). Por parte, unha ollada ós traballos máis próximos ó galego en que Murguía se apoia na súa exposición, como o de J. Caveda (1837) sobre o asturiano ou de Cubí y Soler (1861) sobre o berciano, lémbra-nos que na época en que aquel escribía aínda non se producira o despegamento sociolingüístico do galego respecto ás súas variedades veciñas.

En definitiva, parécenos completamente inxustificado analiza-lo celtismo de Murguía, e en xeral do galeguismo decimonónico, como un síntoma de atraso intelectual do autor, e globalmente da intelligentsia galega. Cando o celtismo (lingüístico) comezou a divulgarse aquí, tanto en Portugal coma en Francia se manifestaba en pleno vigor, solidamente aliado co vello paradigma histórico-lingüístico e as concepcións asociadas a este (entre outros, a crenza de que a evolución lingüística era resultado da 'mestura' global de linguas)¹⁰, resistindo con firmeza contra o embate da nacente romanística e da nova lingüística histórico-comparada, mentres que o 'semitismo' tiña cualificados adeptos en Castela, que expuñan as súas teorías perante a Real Academia Española. O que é excepcional, e merecente dunha explicación, é a persistencia do celtismo na obra de Murguía e en xeral en Galicia. Apuntamos antes, como explicación, a confusión, xeral na Europa do momento, das nocións de raza e lingua (con predominio da primeira sobre a segunda, no caso de Murguía)¹¹.

Finalmente, para rematarmos con este apartado erudito, imos salientar da introducción e notas á edición que ofreceu Murguía da “Carta en resposta al Rvdmo. P.M. Esteban de Terreros Sobre el Origen de la Lengua Gallega y sobre la Paleografía Española” (Murguía 1880)¹², a insistencia na importancia do elemento céltico no idioma galego. Segundo Murguía, Sarmiento “prescindió de [este] elemento esencial”, aínda que reconece que “la dificultad estriba en señalar taxativamente en qué proporción y hasta dónde” atinxiu tal influencia. Das notas ó texto con que arrequeitou a edición, é de salienta-lo interese das noticias que achega para a historia externa da lingua, e concretamente para a historiografía da lingüística galega. De feito, os seus textos sobre a lingua acostuman estar salferidos de informacións valiosas sobre a 'fortuna histórica' do galego, e de apreciacións que resultan moi útiles para reconstruír-la evolución do esquema de historia da lingua que se foi construíndo na segunda metade do século XIX. Deixemos isto simplemente apuntado, pois no presente traballo non nos imos deter nesta cuestión.

2. DESPEGAMENTO DO REXURDIMENTO. TEMPO DE POLÉMICAS...

Sobre as polémicas públicas que acompañaron o Rexurdimento galego xa se leva escrito algo: o profesor Alonso Montero (1970: 23-4) chamou a atención

sobre as dúas primeiras, que estouparon unha en 1876/77, e outra en 1879/80. A terceira, xa comentada hai tempo por J. L. Varela (1958: 118-25), foi, máis ca unha polémica, unha serie de debates que comezou en 1886 a raíz dun discurso no Ateneo de Madrid, continuou no ano seguinte, con artigos de Juan Valera e réplicas desde Galicia, e culminou entre 1888 e 1891. Significativamente, esta terceira cadea de debates xa non ten ámbito exclusivamente (nin sequera fundamentalmente) galego, senón que atinxe as altas esferas intelectuais da capital do Reino. Finalmente, hai que referirse non propiamente a unha polémica, senón ás discusións de 1896, protagonizadas polo propio Murguía, que arremete nun artigo contra J. Valera, e nunha serie deles contra E. Pardo Bazán. Sobre o debate Valera/ Murguía, ou máis ben a pretexto del, publicou un artigo o lembrado profesor Ricardo Carballo (1977).

Á primeira discusión (lembremos as datas: 1876/77), provocada por Valentín Lamas desde as páxinas de *El Heraldo Gallego*, e na que participou unha boa parte da prensa galega, non comparece Murguía. A simple proposta, lanzada polo polígrafo ourensán, de que os xornais galegos inserisen con regularidade nas súas páxinas escritos en galego, serviu para evidenciar nas contestacións case unanimemente negativas dos periódicos galegos a extensión e profundidade dos prexuízos enraizados na propia Galicia contra o idioma do país. No segundo debate, desenvolvido a seguir dunha serie de artigos de Gumersindo Laverde sobre o asturiano (Laverde 1879) que volveran esperar interese por estas cuestións nas páxinas de *La Ilustración Gallega y Asturiana* (1879/80) —revista da que era director o propio Murguía— entra en escena o noso autor, cun breve pero interesante artigo (Murguía 1879), provocado por unha nota do catedrático do Instituto de Ourense J. Sieiro (1879). Este debate ecoa en intervencións que no ano seguinte dan a lume na mesma revista A. Vicenti e A. Balbín de Unquera. Os temas centrais desta polémica ben poden resumirse nos títulos dos artigos de Murguía, “¿Desaparecerán los dialectos?” e Balbín de Unquera, “¿Cómo deben cultivarse los dialectos?”. Da posición de Murguía, convén reter unha primeira afirmación: “No falta quien diga y afirme que los dialectos están heridos de muerte. Es posible, porque creer en su desaparición es ya iniciarla”. Afirmación que expresa de xeito intuitivo e certo unha verdade hoxe recoñecida pola sociolingüística: que o porvir histórico-

social das linguas constitúe, en boa parte, unha profecía autocumprida. Polo demais, todo o artigo transpira a ilusoria convicción do autor de que a pervivencia dunha lingua depende sobre todo do vigor da raza correspondente.

En canto á terceira cadea de polémicas, os aspectos estritamente lingüísticos teñen un relevo moito menor do que os históricos e políticos: das tres intervencións producidas en Madrid que animaron cada unha das tres fases desta polémica, isto é, a de G. Núñez de Arce (“Estadio de las aspiraciones del regionalismo en Galicia, País Vascongado y Cataluña”, 1886, discurso lido no Ateísmo de Madrid), a de J. Valera (“Historia de la civilización ibérica”, 1887, que constitúe unha ampla recensión da coñecida obra do historiador lusitano Oliveira Martins), e a de A. Sánchez Moguel (“Razones históricas en que pretenden fundamentarse los regionalismos catalán y gallego”, 1888, discurso de recepción na Real Academia de la Historia), os aspectos lingüísticos adquiriron relevo soamente na segunda. Sinalemos á marxe, a pesar de ser dato ben coñecido, que o estudio sobre “El regionalismo en Galicia” (1889), de Murguía, constitúe precisamente unha réplica directa ó discurso de Sánchez Moguel; pero aí as observacións sobre o idioma brillan pola súa ausencia. A Juan Valera déuselle resposta desde Galicia o ano seguinte á publicación da súa recensión a través das páxinas da revista *Galicia*.

O dito sobre a relativa insignificancia dos aspectos lingüísticos nesta terceira serie de debates habería que corrixilo se ós devanditos textos engadimos algúns dos escritos que Emilia Pardo Bazán axuntou no seu volume *De mi tierra* (1888). Pensamos especialmente no primeiro e no derradeiro artigos da colectánea (“La poesía regional gallega” e “¿Idioma ó dialecto?” respectivamente), que darían azo ó furioso ataque que lle dirixiu Murguía á escritura oito anos máis tarde (Murguía 1896b). Nesta longa diatriba (quince apartados publicados en oito entregas), debúllanse fundamentalmente cuestións persoais, aínda que ó final Murguía entra nun tema que nos interesa directamente: a idoneidade do cultivo literario do galego, máis alá da composición folclorizante ou costumista.

É sabido que dona Emilia era unha firme detractora do galeguismo, incluído o lingüístico. Así, no seu escrito “¿Idioma o dialecto?”, manexando criterios extralingüísticos, de tipo literario e político, considera o galego un dialecto (ou,

todo o máis “una lengua antigua venida a menos”), ó tempo que defende o castelán como lingua nacional. No discurso típico do tempo, lexítima a asimilación lingüística en nome dunha inexorable 'lei do progreso' e a consecuente e benéfica 'tendencia á unidade'. Criticando os galeguistas, sinala coa súa característica agudeza que “el gallego no lo hablan los que lo escriben”. Pero o que indignou profundamente a Murguía, máis ca este escrito, foron os conceptos despregados no discurso pronunciado na velada a Rosalía, no que dona Emilia expresa as súas dúbidas respecto á “utilidad y porvenir” da “literatura regional”, da que en todo caso, “en el terreno político” se desmarca con rotundidade. Máis aínda, a condesa considera o castelán “nuestro verdadero idioma”, incluíndo no *nuestro* os poetas galegos que “en ocasiones se limitan á versificar ideas pensadas en castellano y laboriosamente traducidas al gallego”, de onde a impugnación do galego literario como “reconstrucción artificiosa que le impuso la circunstancia de hallarse aquí casi olvidada el habla antigua entre las personas capaces de prestar atención á los asuntos literarios”.

Tamén se refire dona Emilia ás celebracións e ós actos literarios que tanto pulo lles estaban a dar ó cultivo e á publicidade do idioma do país (Hermida 1992a: 240-44) como “insulsos Certámenes, hoy accesorio obligado a todo festejo público”. Consonte coa súa elaborada defensa da diglosia funcional, pola que se vedaba ó galego todo avance máis alá dos estreitos límites da expresión dialectal, a Condesa de Pardo Bazán valora os *Cantares* moi por riba das *Follas*,³ e xeneraliza sobre “el carácter verdadero de este renacimiento regionalista, donde forzosamente ha de dominar el elemento idílico y rústico, por virtud de la lengua”, asegurando, con aceno de aprobación, que “las poesías gallegas que gustan y se aprenden de memoria no son las que alardean de hondas y cultas, sino las que brotan, sin estudiado aliño, del vivo manantial popular”.

Da réplica de Murguía a dona Emilia (Murguía 1896b), obviamente non nos corresponde valora-los aspectos máis persoais, nos que o noso autor se estende con non disimulada delectación⁴. Emporiso, é difícil non concordar co primeiro cando pon de vulto o pésimo gusto que a condesa evidenciara ó aproveitar xustamente a velada fúnebre en honor de Rosalía para demorarse na censura ós ideais lingüístico-literarios e desenvolver unha crítica bastante severa ó labor creativo da finada; aínda que concedesemos (o que Murguía

non fai) que ámbalas cousas se fixeron desde a honestidade. Por parte, esta polémica ten o interese de mostrarnos ó vivo o choque de sensibilidades entre a romántica ardencia de Murguía e a frialdade positivista de Pardo Bazán. Pero no que nos interesa de xeito máis directo, é de salienta-la xusteza con que o intelectual galeguista constata, con reprobación: “en su discurso y demás trabajos supletorios domina un pensamiento, esto es, que los dialectos –hablamos como ella– solo sirven para expresar las penas y alegrías de la gente del campo, esto es, según su juicio, las de un hombre y un mundo inferior”. Máis concretamente, referíndose a Rosalía, Murguía volve impugna-los fundamentos diglósicos da posición da Pardo Bazán verbo da obra literaria daquela: “como se necesitaba rebajar á la que escribía en una lengua proscrita, no hubo inconveniente en condenar su empleo en asuntos que se suponen superiores y dar á entender que la lengua y los asuntos que unicamente le cuadran son como su poeta de orden inferior”. Como decidido promotor da ampliación do rango de usos do galego, concretamente no terreo literario, Murguía pregúntase “¿qué es sino desatino suponer que los dialectos y lenguas no oficiales sólo son aptas para la expresión de los sentimientos y escenas campesinas?”. Por parte, rexeitando a terminoloxía empregada por dona Emilia, Murguía distingue coidadosamente entre linguas *nacionales* e linguas *oficiales*, dando a entender que o galego é o primeiro aínda que non sexa o segundo, e que o castelán é o segundo pero non o primeiro (en Galicia).

Do mesmo ano de 1896, e un pouco anteriores ós devanditos, son os últimos escritos polémicos de Murguía que nos interesan aquí. En primeiro lugar, e máis importante para o noso propósito, hai que cita-lo artigo “A D. Juan Valera” (Murguía 1896a), escrito co gallo da recensión deste (Valera 1896a) ó tomo terceiro da obra de Francisco Blanco García *La literatura española en el siglo XIX*, tomo que trataba precisamente de “Las literaturas regionales y la Hispanoamericana”, e no que se ofrecía unha panorámica das letras en galego do momento. Murguía censura as consideracións que desenvolve Valera sobre o idioma galego, e a pouca atención que este lle dispensa á literatura galega (Murguía 1896a). A crítica de Murguía foi á súa vez retrucada por J. Valera (1896b). O aspecto central desta polémica, que na parte máis anecdótica se vencella coa xenreira daquela aínda xorda entre a Pardo Bazán e Murguía, rela-

ciónase coas réplicas de que fora obxecto nove anos antes J. Valera. En substancia, este autor, que sobranceaba no panorama intelectual español pola extraordinaria atención que prestaba á cultura portuguesa, viña sostendo desde “la lengua gallega y la lengua portuguesa fueron indudablemente el mismo idioma, desde su origen hasta más de mediado el siglo XV”, e mesmo consideraba as *Cantigas de Santa María* como escritas en portugués, e o propio Afonso X como poeta portugués (Valera 1878), polo que reconece no portugués contemporáneo “el gallego literario, atinada y ricamente cultivado durante cuatro siglos” (Valera 1896 a), de maneira que, segundo sostén, “el castellano, el portugués y el catalán son los tres idiomas principales de la Península” (Valera 1888).

Aparentemente, nisto Valera cadra conforme coa doutrina consensual do galeguismo decimonónico, e concretamente, do mesmo Murguía, quen viña reiterando cada vez que tiña oportunidade que o portugués é “el gallego elevado á la condicion de idioma nacional” (Murguía 1865: 284)¹⁵. A idea está expresada con máis elocuencia e fervor ca nunca no discurso de Tui: “¡O noso idioma! o hermoso, o noble idioma que do outro lado de ese río é léngua oficial que serve a máis de vinte millóns de homes e ten unha literatura representada polos nomes gloriosos de Camoens e Vieira, de Garret e de Herculano [...] nunca, nunca, nunca, pagaremos ós nosos irmáns de Portugal que haxan feito do noso gallego, un idioma nacional” (Murguía 1891). Aparentemente, pois, o acordo entre Valera, Murguía e os demais galeguistas non podía ser máis completo. Daquela, ¿por que xurdiu a polémica? Pola sinxela razón de que os discursos de cada autor se inserían en estratexias histórico-culturais enfrontadas.

Valera, ó asegurar que o portugués era xa o galego cultivado, pretendía negar a *lingüicidade* deste, e deslexitima-lo proceso en marcha de constitución dun idioma galego culto autónomo. Así, pregúntase “¿No sería mejor que los autores gallegos de elevada importancia siguiesen escribiendo en lengua castellana, como Feijoo, Pastor Díaz y doña Emilia Pardo Bazán, o bien que asimilasen al portugués su lengua escrita, con lo cual ganaría la lengua en elegancia y riqueza y tendrían los autores un público menos reducido?” (Valera 1896 a). E sostén: “Si hasta el siglo XV los gallegos hablaron y escribieron como los portugueses, lo natural sería, si no quieren hablar y escribir en castellano, que

escriban ahora también en portugués” (Valera 1896b). Todo o máis que Valera está disposto a conceder é que o *dialecto* se empregue para escribir “obrillas” de literatura dialectal (“coplas, cantares, ligeras narraciones y diálogos dramáticos”), pero rexeita categoricamente “la pretensión de crear un nuevo idioma literario, destruyendo así la ingenuidad espontánea, la sencillez campesina y hasta el hechizo del dialecto”, nunha posición idéntica á defendida pola Pardo Bazán. (significativamente, neste aspecto considera un modelo o labor dos bablistas). En canto ó idioma literario en proceso de constitución, a pesar de manifestar-lo seu descoñecemento sobre el, atrévese a consideralo “una jerga caprichosa”, nin portugués, nin verdadeiro galego, nin castelán.

Verbo da réplica de Murguía (1896 a), hai que comezar por constatar que, dalgún xeito, se sentiu atrapado pola impecable argumentación de Valera, e aínda que bosquexa algunhas liñas de resposta, non consegue contradici-lo argumento central deste. Estas liñas apóianse en razoamentos que xa aparecí-an en Sarmiento: “Las lenguas no se enriquecen cuando se fijan gracias a su cultivo literario; como tampoco se estacionan o vienen a menos cuando quedan relegadas al uso diario”, senón que pola contra “la lengua que no se fija literariamente es lengua en constante formación y por lo tanto más rica”. Noutra parte, aduce unha defensa forzadísima, segundo a cal, o galego, durante as centurias de silencio literario e conseguinte falla de fixación, foi falado por unha poboación culta, preferentemente formada “por las clases nobiliarias”, “que la mantuvo en su pureza y la enriqueció con innumerables voces”. Emporiso, toda esta liña argumental se esfarela cando o mesmo Murguía asegura que o galego “se cultivó en Galicia, como lengua literaria, desde el siglo XVI al XIX”, o cal non parece moi axustado á realidade histórica. Verbo das razóns polas que os galeguistas estaban empeñados en converte-lo galego nun idioma literario, Murguía esgrime un argumento que pode convencer como explicación de por qué o castelán non lles servira para a expresión literaria (“los poetas gallegos para hacerse poetas modernos y europeos se vieron obligados a abandonar el uso de una lengua que los ligaba para siempre a lo artificial y convencional”), pero non di gran cousa (a non ser que se entenda tacitamente que o anterior vale para o idioma de alén Miño) respecto á cuestión que sinalaba Valera: nese caso ¿por que non adoptaron o portugués?

Por parte, Murguía, defende, con toda razón (coidamos), e fronte ós prexuízos de Valera contra os dialectos, que o galego, coma tódalas outras linguas non cultivadas literariamente, era perfectamente apto para forxar unha literatura, e para “la expresión de todos los sentimientos y asuntos, por altos y difíciles que éstos sean”. Pero unha cousa é argumentar xenericamente sobre a factibilidade de crear unha lingua literaria nova, e outra, distinta, era demostrar en concreto a lexitimidade ou conveniencia de facelo no caso galego. Respecto disto, concordamos con R. Máiz (1984:284) en que Murguía non acertou a explicarse. Soamente esboza un argumento máis poderoso contra Valera, cando sinala “a la literatura catalana no la manda unirse con la provenzal, como a la gallega, a la cual endosa a la portuguesa. En buena lógica, las razones que pueden aconsejar esto último, militan respecto de catalanes y provenzales”.

En definitiva, na nosa opinión, a constitución do galego como idioma autónomo non foi nin consecuencia inexorable dunha lóxica ínsita na propia esencia da lingua, nin froito da deliberada posta en práctica dun plan prefixado, cientificamente fundado, concibido polos iniciadores da súa reivindicación e do seu cultivo na época contemporánea. É, pura e simplemente, un feito (bastante azaroso) de cultura, que responde a moi concretas circunstancias históricas. Dilucidar qué circunstancias determinaron que os promotores do galego orientasen o seu camiño cara á constitución dun idioma autónomo no canto de privilexiar outras posibles solucións (nomeadamente, a integración no portugués) é asunto non carente de interese, pero que non nos corresponde resolver aquí. O que é innegable é que a reivindicación e o impulso do uso culto do idioma galego se enmarcou nun movemento xeral de dignificación do país e do pobo galegos, que á súa vez se articulou nunha estratexia global de construción dunha identidade galega diferenciada. Xa que logo, a Murguía non lle era dado lexitimalo galego como lingua autónoma (fronte ó portugués, pero tampouco fronte ó castelán), en termos lingüístico-científicos; como tampouco non nos é dado a nosoutros facelo. Pero isto non é específico do noso idioma, senón que é certo para calquera outro, e isto sóuboo intuír, á súa maneira, o propio Valera cando se referiu ós 'accidentes históricos' que impediran que callase unha lingua culta común para toda a península, que segundo el debiera ter sido, obviamente, o castelán (Valera 1878: 818-21).

A insistencia na identidade do galego e o portugués pola parte dos galeguistas decimonónicos (o mesmo se podería dicir dos posteriores), non respondía, pois, a unha convicción científica, nin expresaba un meditado proxecto de futuro; e debe explicarse en función tanto do polémico contexto discursivo coma da situación histórica real, o extratexto, en que se produciu. Na nosa interpretación, inseríase naquela estratexia de modificación da consciencia lingüística prevalente, en que o galego aparecía representado como unha variedade subordinada do castelán: por unha banda, tratábase de subliñar que, do mesmo xeito que o portugués non era un dialecto *lingüístico* do castelán, o galego tampouco non era; e pola outra, tratábase de mostrar que, visto que o portugués era unha lingua literaria e nacional, a dialectalización *sociolingüística* do galego respecto do castelán non estaba inscrita na natureza da lingua, senón que era unha consecuencia de circunstancias históricas, e como tal, podía (e debía) ser modificada.

3. ...E TEMPO TAMÉN DE DISCURSOS. O DEVALO

O tempo do Rexurdimento foi época de polémicas, pero tamén o foi de discursos. Especialmente característicos son os pronunciados nas celebracións literarias, bastante adoitadas naqueles anos. Neste xénero insírense o “Discurso” pronunciado co gallo do certame literario en galego celebrado en Pontevedra en 1886, por iniciativa do periódico *O Galiciano* (Murguía 1886), e que por certo constituíu o único texto en castelán inserido no volume 'de actas' daquel encontro, o cal lle valeu a Murguía máis dunha crítica (Hermida 1991a: 256). Probablemente, estas reconvencións públicas polo uso do castelán en actos de propaganda galeguista influirían en que o líder do nacente rexionalismo se decidise a falar publicamente en galego no seguinte discurso solemne que dicitou: a sonada alocución dos Xogos Florais de Tui de 1891¹⁶. Por certo, o mesmo se sentiu obrigado a facer Alfredo Brañas na mesma ocasión (Brañas 1891), o que dá idea do impulso que comezaba a gañar-lo uso público oral da lingua do país, mesmo pola importancia simbólica que se lle outorgaba.

Cando Murguía pronuncia o discurso de Pontevedra, xa está difundido o coñecemento da lírica trobadoresca galego-portuguesa¹⁷, gracias non tanto ás edicións paleográficas de Monaci (1875) e Molteni (1880), coma á crítica de

Theóphilo Braga (1878), e en Galicia, sobre todo gracias á antoloxía preparada por Antonio de la Iglesia, *El Idioma Gallego*, en tres volumes, aparecida no mesmo ano (1886). O descubrimento da lírica medieval, cos prestixios de antiqüidade e nobreza que levaba aparellados, significou un reforzo considerable para os promotores do Rexurdimento. Así e todo, no discurso de Murguía o máis relevante non é a invocación ós poetas medievais, senón a teoría puramente romántica da lingua que desenvolve: “Las lenguas son las verdaderas banderas nacionales, llevan sus propios colores. Conservemos la nuestra y peleemos en su nombre y á su sombra. Ella refleja nuestra vida intelectual y afectiva”. O ámbito que segue considerando crucial para a recuperación da lingua é o literario, pois a obra de creación é a única capaz de darlle “consistencia y duración” ó idioma, e nela “el génio de cada raza aparece en toda su plenitud y con toda su gracia y verdad esencial”. Ó mesmo tempo, no texto é claramente perceptible o 'dobre patriotismo' que caracteriza os rexionalistas: o 'rexional' e o 'nacional'. Así, as “literaturas regionales”, que deben recibir-lo seu bautismo “en el Jordan da la inspiración popular”, virán renova-las “literaturas nacionales, hoy estériles, y ahogadas bajo el doble peso del conceptismo y lo convencional”.

O texto do discurso nos Xogos Florais de Tui (1891) é un dos máis fermosos de Murguía, pola fonda emoción que reborda, á que sen dúbida contribuíu o estar escrito en galego. Aínda que o líder galeguista viña repetindo cada vez que tiña oportunidade desde polo menos vintecinco anos antes unha sentenza do seu tempo (“lengua distinta acusa distinta nacionalidad”), é nesta ocasión onde focaliza con máis forza o tema do galego como lingua nacional, feito ó que non debe ser alleo o momento político electrizante que estaba a vivi-lo rexionalismo galego, coa creación da Asociación Regionalista Gallega (González Beramendi 1991: 835):

O primeiro o noso idioma. ¡O noso idioma! o que falaron nosos pais e vamos esquencendo, o que falan os aldeáns e nos hachamos a ponto de non enténdelo; aquel en que cantaron reis e trovadores; o que, fillo maior da pátreia gallega, nola conservou e conserva coma un don da providencia; o que aínda ten nos nosos labres as dozuras eternas e acentos que van ó corazón; o que agora oídes coma si fose un himno relixioso [...segue o texto sobre o portugués citado antes]; o gallego, en fin, que é o que nos dá dereito á enteira posesión da terra en que

fomos nados, que nos dí que pois somos un povo distinto debemos selo; que nos pormete o porvir que procuramos, e nos dá a certeza de que ha de ser fecundo en bens para nós todos. Nel coma en vaso sagrado en que se axuntan tódolos perfumes, háchanse os primeiros elementos da nosa nacionalidade, de novo negada, e aínda máis, escarnecida [...] Léngua distinta –dí o aforismo político– acusa distinta nacionalidade. Digámolo nós tamén, se nos compre, con maior firmeza aínda, e poñamos de nós o que faga falla, pra que sea sempre esta léngua en consonancia co noso espírito, e feita coma ningunha outra, pra a expresión dunha literatura tan oposta ó xenio de Castilla como é esta que nós temos.

Os dous últimos textos de Murguía que nos interesan corresponden xa ó outono da súa vida, e foron precisamente lidos na institución que mellor ilustra o tránsito (segundo a historiografía literaria tradicional, caracterizado por un forte refluxo) do Rexurdimento oitocentista ó período de entreguerras, tempos estes últimos de nova puxanza protagonizada polas Irmandades da Fala e a xeración Nós. Referímonos, obviamente, á Real Academia Galega, da que foi primeiro presidente, e ós discursos lidos da sesión inaugural desta institución (Murguía 1906) e en resposta ó de ingreso de J. A. Parga Sanjurjo (Murguía 1907). No primeiro, o presidente da corporación que se estaba fundando naquel mesmo acto lembra as principais finalidades para as que, na súa opinión, esta fora concibida: a recuperación, o estudio e a divulgación do idioma e da produción popular galega. Aínda que se recollen vellas afirmacións rotundas (“el idioma de cada pueblo es el característico más puro y poderoso de la nacionalidad”), traspasa todo o texto un certo aire de retirada e unha certa actitude defensiva, como se a chama da antiga esperanza se estivese apagando ó soprido de temores invencibles: “pueblo que olvida su lengua es pueblo muerto”, “gentes que hablan la lengua que no le es propia, es un pueblo que no se pertenece”. Aparece unha interesante observación de carácter sociolingüístico, que retomaré, reformulada, no discurso do ano seguinte: sostén Murguía que cando el era neno, “todos a mi alrededor hablaban gallego”, pero que “cincuenta años bastaron para que las clases elevadas, que antes no entendían cometer falta usando el lenguaje que todos entendían, hayan cambiado”¹⁸. Efectivamente, temos datos para crer que a adopción xeneralizada do castelán como lingua familiar das clases superiores e medias das cidades galegas debe ser un fenómeno vencellado co ascenso do liberalismo e a aceleración dos

tempos históricos que Galicia (con España) experimentou no segundo tercio do século XIX (Monteagudo 1998: 327-35). A constatación deste retroceso na transmisión familiar e no uso oral da lingua en sectores sociais clave convidaba, de certo, ó pesimismo.

O derradeiro texto que imos considerar céntrase, como a ocasión reclamaba, en consideracións sobre o rexurdimento poético en galego, pois ese fora precisamente o tema do discurso de ingreso de J. A. Parga Sanjurjo (Parga 1907). Dos aspectos lingüísticos considerados por Murguía, a incitación de Parga, coidamos que os sobranceiros son tres. Un é a proclamación da necesidade de estabilizar un rexistro idiomático culto (no texto, máis estrictamente, literario), que veña superar “la falta de uniformidad en que caen los autores que usan en sus obras el gallego”¹⁹, e da urxente depuración de “todo género de neologismos, de todo género de voces bárbaras, y especialmente de las inadecuadas e impropias”²⁰; sen caer, ende ben, nunha “lengua semiartificial, en cuyas celdas haya desde luego de encerrarse toda producción literaria”. Outro aspecto é a denuncia dos perigos que no sentir de Murguía ameazaban o porvir do galego (“una nueva barbarie, hablando en nombre de la civilización, quiere que las lenguas no oficiales se extingan a mano airada”), entre os que arestora salienta a deturpación do propio idioma, causado polo rozamento coa lingua do estado, de tal xeito que aquel se arrisca a perder “sus rasgos esenciales”, “su vocabulario”, todo, en fin, o que o fai distinto do castelán. Preocupación esta relativamente nova no autor, e non poderosamente sentida pola xeneralidade dos escritores do Rexurdimento, inquantanza na que espreita tamén a tendencia cara ó purismo, que irá gañando forza ata converterse nun dos riscos principais do galeguismo lingüístico durante o período de entreguerras (Alonso 1970: 38 e ss.; Fernández & Monteagudo 1995).

Finalmente, un último aspecto, a *vexata quaestio* da identidade entre o galego e o portugués, suscitada tamén por Parga Sanjurjo. E, novamente, a constatación da dualidade da posición de Murguía (que é a do galeguismo): por unha banda, a rexa proclamación da identidade entre os dous idiomas (“una y otra lengua son totalmente lo mismo en sus orígenes, en su desenvolvimiento, en sus condiciones”), un pouco matizada desta volta (“excepción

hecha del acento, que tanto diferencia un vocablo pronunciado con ésta o con la otra entonación, apenas si hemos hallado gran diferencia entre el gallego que dejábamos acá del Miño y el portugués que se habla desde la orilla de nuestro río bien amado, hasta las márgenes del Duero”); por outra banda, e ó mesmo tempo, a consideración do galego como un idioma en formación²¹, nun proceso en que o apoio no portugués, lingua xa formada, se revelará de grande utilidade (esta última idea tamén é nova, polo menos na formulación adoptada). Xa que logo, insistimos unha vez máis, no discurso galeguista a afirmación da identidade lingüística do galego e o portugués non se formulou en ningún momento como contradictoria, senón como perfectamente compatible co impulso cara á constitución dun idioma culto autónomo.

4. REMATE

Considerando o pensamento lingüístico de Murguía na súa evolución, deténdonos nos distintos momentos da súa configuración a través dos textos en que se plasmou, tivémo-la oportunidade de situalo no panorama histórico correspondente, sobre o trasfondo ideolóxico do autor e do seu tempo, e enmarcalo nos distintos contextos discursivos en que se inseriu; todo o cal nos permitiu sinala-las súas liñas de continuidade e de renovación, e destaca-lo que neles podía haber de consabido ou de orixinal. Constatamos que Murguía suscitou e deu forma a moitos dos tópicos do discurso galeguista sobre o idioma, e que foi o grande lexitimador intelectual da súa reivindicación e cultivo, nun momento crucial da historia contemporánea da lingua, o Rexurdimento. Así, a súa consideración da lingua como elemento central da identidade galega, o mesmo que a visión da súa historia e boa parte dos argumentos que avanzou en defensa da súa dignidade, e a prol da promoción dunha literatura en galego, foron elementos case integralmente herdados polos continuadores do período de entreguerras. Obviamente, hai cuestións (como a da oficialización da lingua e a galeguización do ensino) que el case non chegou a tocar, e que despois gañaron moitísimo relevo. Os que o sucederon nas xeracións nacionalistas de entreguerras tamén lle achacaron (a el e ós seus coetáneos) o seu constante uso do castelán, tanto na oratoria coma na bibliografía. Pero, nun e

noutro asunto, Murguía, como non podía ser doutro xeito, foi fillo do seu tempo: a preocupación fundamental dos iniciadores do Rexurdimento foi dignificar a lingua a través do cultivo literario, mentres que non sentían como urxente a súa utilización oficial nin a escolar (que pouca relevancia tiñan para o conxunto do pobo, no seu tempo), e esa preocupación expresárona basicamente en castelán, idioma no que estaban aculturados, e que era o único en que se sentían habilitados para a escrita e o uso culto (fóra da poesía). Este é un fenómeno non exclusivamente galego, senón xeral ás primeiras fases de tódolos rexurdimentos. En fin, como se ve, no positivo, tanto coma no negativo, Murguía é un cabal representante, quizais o mellor representante, das posicións idiomáticas do galeguismo coetáneo. Sen o seu esforzo por construír un discurso ideolóxico a prol do cultivo e a dignificación do idioma, moi probablemente estaríamos hoxe falando do galego coma dunha reliquia agonizante, e seguramente en castelán.

NOTAS

- 1 Destes, imos deixar constancia, pois non trataremos del na nosa contribución, do manualiño de primeiras letras que arranxou o noso autor (Murguía 1860), no que incluíu dúas leccións sobre o idioma galego, que tiñan como obxectivo divulgar uns coñecementos mínimos sobre este, resaltando a súa dignidade, e sobre todo, inculcar unha actitude de respecto e estima cara a el.
- 2 Advírtase ben que cando se fala de linguas ou de consciencia metalingüística, sempre se fala da súa dimensión histórico-social e do imaxinario étnico-nacional que vai asociada a esa.
- 3 Lembremos *A Gaita Gallega*, 1853: “[el idioma gallego] es inmediato dialecto del latín”, lembremos tamén que a Pintos se debe a edición dun escrito inédito de Sarmiento sobre a lingua, o primeiro que se deu a coñecer en forma impresa: *Recopilación de muchas palabras, voces y frases de la lengua gallega* (1859).
- 4 Saco y Arce considera no prólogo da súa *Gramática Gallega* (1868) que a lingua galega é “la más dulce y meliflua de cuantas han aparecido en Europa sobre las ruinas del antiguo idioma del Lacio”.
- 5 Coma a do Marqués de Santillana, exhumada por Sarmiento nas *Memorias para la Historia de la Poesía y Poetas españoles* (véxase sobre isto Alonso 1997), e moi debatida desde aquela ata que se descubriron os cancioneros galego-portugueses, que viñeron confirma-la súa veracidade (véxase sobre isto López 1991)
- 6 Poida que a mutación se viñese xerando desde uns anos antes, pois en *La primera luz*, libro de texto escolar que redactou Murguía, lese: “El dialecto gallego es uno de los que en España conserva más puro su origen latino *igual ca nos artigos sobre “Poesía Gallega Contemporánea”, que xa comentamos*], y en el cual se advierte a cada paso las huellas poderosas de los antiguos idiomas célticos, que se hablaban en Galicia antes y durante la dominación romana” (Murguía 1868, 2^a). Non podemos estar totalmente seguros deste extremo, pois só coñecemos-la segunda edición desta obra, de 1868, e quizais o seu texto non sexa reprodución exacta da primeira, de 1860. En todo caso, trátase dunha cuestión de matiz.
- 7 O escrito foi publicado no tomo VII das *Memorias da Academia Real das Ciencias de Lisboa*, 1837.
- 8 Véxase sobre isto Montiel 1974.
- 9 Quéixase disto o noso autor en distintos lugares: “Lejos está desgraciadamente el día en que en nuestra Universidad se enseñe la historia y la arqueología de nuestro país. Esta clase de estudios, a pesar de los esfuerzos hechos por algunos para encauzarlos y llevarlos por un camino útil y fecundo para Galicia, están muy en desfavor en

- nuestro país y se pierden por ocultos y salvajes senderos. Se usa demasiado entre nosotros la erudición fácil” (Murguía 1880).
- 10 Véxase sobre isto Auroux 1988.
 - 11 Sobre isto, véxase Máiz 1984: 265-84.
 - 12 O texto fora dado a coñecer dous anos antes (véxase Pensado 1974: 9)
 - 13 Sobre este aspecto, no que non procede afondar aquí, véxase o traballo de B. Fortes, neste mesmo volume.
 - 14 De feito, coidamos que xa ía implicitamente dirixida a ela a seguinte “andanada”, publicada dez anos antes, en *Los precursores*: “Y no solo hubo quienes rechazaron el empleo del nuestro idioma en la obra poética, sino que maltrataron de obra y de palabra la tendencia á crear y mantener una literatura puramente gallega, la cual, reflejando la vida, las aspiraciones y desencantos de nuestro pueblo, nos llevase fatalmente á penetrar en su pasado, pensar en su porvenir, conocer, amar sus glorias y predisponerle para alcanzar otras nuevas. No les haremos el agravio de creer que los que así desertan de los altares de nuevo levantados, desconocen los deberes que como hijos de Galicia tienen para con ella; diremos, sí, que su error viene de no haberse fijado bien en el carácter, tendencia y valor real de estos renacimientos literarios...” (Murguía 1986b: 141).
 - 15 O galego, “conservándose e mejorándose en Portugal, llegó mas tarde á un alto grado de perfeccion” (Murguía 1858).
 - 16 Tamén é directa e agremente polémica unha parte importante do discurso de Murguía nos Xogos Florais de Tui de 1891, no que se fai alusión a “as máxicas palabras dun dos máis grandes oradores deste siglo”, que “chegan non pra animarnos e sí pra maldisoarnos”. A primeira vista, parecería que Murguía se refire a Emilio Castelar, aínda que custa aceptalo, pois este era un grande amigo del e prologara *Follas Novas*; outros candidatos son Juan Valera, ou quizais Sánchez Moguel.
 - 17 Véxase sobre isto López 1991.
 - 18 No discurso de 1907, asegura: “Los que, como yo, estamos al fin de la vida, recordamos bien que en nuestra juventud el dominio del habla gallega era total en Galicia. No se la arrojaba de los suburbios de las poblaciones al interior del campo, ni en éste se entendía ser inferior el habla natal, y menos aún que debía irse sustituyéndola por la que el uso oficial iba introduciendo de soslayo”.
 - 19 O problema preocupaba a Murguía desde antes, como testemuña, entre outros textos, a correspondencia con Saco y Arce, da que só coñecemos-las cartas deste último (Alonso 1970: 48).
 - 20 Coidamos que, na cita, por “neologismos” hai que entender “castelanismos”, interpretación que vén reforzada pola lectura do texto de Parga, quen se refire a que o galego está “adulterado con neologismos importados del castellano”.
 - 21 É de salienta-la sorprendente, e coidamos atinada, intuición: “yo creo que unas más que otras, todas las lenguas se hallan en el mismo caso”.

BIBLIOGRAFÍA PRIMARIA

- BRAÑAS 1891 = Brañas, A., “Discurso de gracias que foi dito n’os Xogos Froraeas de 1891”, publicado orixinalmente na revista *La Patria Gallega* (15/7/1891), reproducido en Máiz, R., Alfredo Brañas, Galaxia, Vigo, 1983; 164-74.
- CAVEDA 1839 = Caveda, J., “Discurso preliminar sobre el dialecto asturiano” en CAVEDA, J. & CANELLA SECADES, F., *Poesías selectas en dialecto asturiano*, Uviéu, Academia de la Llingua Asturiana, [1987] (reproducción facsímil da edición feita en Oviedo, Imp. de Vicente Brid, 1887); 7-51.
- COELHO 1868 = Coelho, F. Adolpho, *A Lingua Portuguesa*, Coimbra, Imprensa da Universidade.
- CUBÍ 1861 = Cubí y Soler, M., “Introducción” a Fernández y Morales, A., *Ensayos poéticos en dialecto berciano*, Viuda e Hijos de Miñon, Leon; III-XXXV.
- Hermida 1992b = Hermida [Gulñas], C. (ed.), *A reivindicación da lingua galega no rexurdimento (1840-1891)*. Escolma de textos, Santiago, Consello da Cultura Galega.
- LAVERDE 1879 = Laverde, G., “Dialecto asturiano”, *La Ilustración Gallega y Asturiana*, t. I, 112-16, 136-37, 160.
- MURGUÍA 1858 = Murguía, M.: “Poesía gallega contemporánea”, en *El Museo Universal*, Madrid, 2 (30.1): 10-11, e 4 (28.2): 30-31. Reproducido en Hermida 1992: 33-40, por onde citamos.
- MURGUÍA 1860 = Murguía, M., *La primera luz*, Lugo, Soto Freire. As leccións referidas ó galego, tiradas dunha segunda edición de 1868, están reproducidas en Murguía 1974: 158-60

- MURGUÍA 1865 = Murguía, M., *Historia de Galicia*, vol. I, Lugo, Soto Freire; pp. 260-95. Existe unha segunda edición, realizada na Coruña, Librería de E. Carré, 1901. O texto que nos interesa, tomado desta 2ª edición, está parcialmente reproducido en Hermida 1992: 61-72.
- MURGUÍA 1862 = Murguía, M., “Del dialecto”, en M. Murguía, *La primera luz*, Lugo, Soto Freire, reproducido en Murguía 1974: 153-56, por onde citamos. A primeira edición desta obra, que non puidemos consultar, saíu en 1860. O texto, tomado da mesma fonte indicada, está tamén reproducido en Hermida 1992b: 51-2.
- MURGUÍA 1879 = Murguía, M.: “¿Desaparecerán los dialectos?”, en *La Ilustración Gallega y Asturiana* 21 (30.7): 252-52. Reproducido en Hermida 1992: 201-5, por onde citamos.
- MURGUÍA 1880 = Murguía, M.: “Estudio sobre el origen y formación de la lengua gallega, inédito del P. Fr. Martín Sarmiento: dos palabras del editor”, orixinalmente publicado en *La Ilustración Gallega y Asturiana* (núms. 9, 10, 11, 13, 18, 20), reproducido en Sarmiento 1943: 13-24 (introducción de Murguía), 145-56 (notas deste ó texto de Sarmiento).
- MURGUÍA 1886A = Murguía, M., *Los precusores*, A Coruña, Latorre y Martínez. [Edición facsímile, Coruña, *La Voz de Galicia*, 1976; por onde citamos].
- MURGUÍA 1886B = Murguía, M.: “Discurso”, en *Produciós premeadas n-o certáme gallego literario que iniciado por O Galiciano celebrouse en Pontevedra n-o día 9 de agosto de 1886*, Pontevedra, Impr. de José Antúnez; pp. 20-23. Reproducido parcialmente en Hermida 1992: 267-69, por onde citamos.
- MURGUÍA 1891 = Murguía, M. “Discurso”, en *La Patria Gallega* 7-8 (15.7): 1-6. Reproducido en Risco 1976: 75-90 e *Prosa Galega* 1976: 109-16, por onde citamos.
- MURGUÍA 1896A = Murguía, M., “A D. Juan Valera”, en *La Voz de Galicia* (15/8), reproducido en Risco 1976: 178-89, por onde citamos.
- MURGUÍA 1986B = Murguía, M., “Cuentas ajustadas, medio cobradas”, *La Voz de Galicia* 20/10, 24/10, 3/11, 10/11, 18/11, 3/12, 15/12, 27/12.
- MURGUÍA 1906 = Murguía, M., “Discurso” en *Boletín de la Real Academia Gallega* 1: 125-9, reproducido en Risco 1976: 126-32, por onde citamos.
- MURGUÍA 1907 = Murguía, M., “Discurso”, en *Boletín de la Real Academia Gallega* 2: 96-110, reproducido en Murguía 1974: 129-39.
- MURGUÍA 1974 = Murguía, M., *Política y Sociedad en Galicia*, Madrid, Akal.
- PARDO BAZÁN 1888 = Pardo Bazán, E., *De mi tierra*, Coruña, Casa de Misericordia. Reproducida en Vigo, Edicións Xerais de Galicia, 1984, por onde citamos.
- PARGA 1907 = Parga Sanjurjo, J. A. , “El renacimiento de la literatura regional”, *Boletín de la Real Academia Gallega* 2: 77-96.
- RISCO 1976 [1933] = Risco, V., *Manuel Murguía*, Vigo, Galaxia.
- VALERA 1877 = Valera, J., “Il Cancioniere Portoghese della Biblioteca Vaticana”, en *Obras Completas*; Madrid, Aguilar, 19613; II, 475-79. Nas seguintes entradas, remitimos sempre a esta edición, coa abreviatura O.C.
- VALERA 1878 = Valera, J., “Las Cantigas del Rey Sabio. Disertación leída en febrero de 1872, ante la Academia española”, O. C.; III, 1115-30.
- VALERA 1887 = Valera, J., “Historia de la civilización ibérica”, O. C.; III, 812-42.
- VALERA 1890 = Valera, J., “Viagens na Galiza”, O. C.; II, 812-14.
- VALERA 1896A = Valera, J., “La literatura española en el siglo XIX”, O. C.; II, 890-901.
- VALERA 1896B = Valera, J., “El regionalismo filológico en Galicia”, O. C.; II, 907-10.

BIBLIOGRAFÍA SECUNDARIA

- ALONSO 1970 = Alonso Montero, X.: *Constitución del gallego en lengua literaria*, Lugo, Celta.
- ALONSO 1997 = Alonso Montero, X., “O Padre Sarmiento, primeiro estudioso da poesía medieval galega, daquela sen exhumar”, en *O Padre Sarmiento e o seu tempo*. Actas do Congreso, Santiago, Consello da Cultura Galega / Universidade de Santiago de Compostela; II, 67-73.
- AUROUX 1988 = Auroux, S., “Modèles de l'Âge Classique pour la mobilité linguistique”, en Joly, A. (ed.), *La Linguistique Génétique. Histoire et Théories*, Lille, Presses Universitaires de Lille.
- BERGOUNIOUX 1994 = Bergounioux, G., *Aux origines de la linguistique française*, Paris, Pocket.

- CARBALLO CALERO, R.: "Murguía contra Valera", *Grial* 55 (1977): 102-5.
- FERNÁNDEZ & MONTEAGUDO 1995 = Fernández Salgado, B. & Monteagudo, H., "Do galego literario ó galego común. O proceso de estandarización na época contemporánea", en Monteagudo, H. (ed.), *Estudios de sociolingüística galega*, Galaxia, Vigo; 99-176.
- GARCÍA PEREIRO 1978 = García Pereiro, M. do C., "Teoría da lingua galega en Murguía", *Grial* 61: 363-66.
- GONZÁLEZ BERAMENDI 1991 = González Beramendi, J., "La aparición del galleguismo", en Villares, R. (ed.), *Historia de Galicia*, 4 vols., Vigo, Faro de Vigo; 4, 821-36.
- GONZÁLEZ SEOANE, E.: "O debate sobre o galego na prensa do XIX. Algúns datos para a historia do antigaleguismo", *Grial* 110 (1991): 275-87.
- GUTIÉRREZ 1987 = Gutiérrez Cuadrado, J., "L'Introduction de la Philologie Comparée dans les universités espagnoles (1857-1900)", *Histoire Épistémologie Langage* 9: 149-68.
- HERMIDA 1992A = Hermida Gulías, C., *Os precusores da normalización*, Vigo, Xerais.
- LÁZARO 1947 = Lázaro Carreter, F. "Los orígenes de las lenguas gallega y portuguesa, según Feijóo y sus polemistas", *Revista de Filología Española* 31: 140-54.
- LÓPEZ 1991 = López, T., *Névoas de antano. Ecos dos cancioneros galego-portugueses no século XIX*, Santiago, Laivento.
- MÁIZ 1984 = Máiz, R., *O rexionalismo galego: organización e ideoloxía (1886-1907)*, Sada-A Coruña, Eds. do Castro.
- MONTEAGUDO 1996 = "Xesús Ferro Couselo e a historia lingüística de Galicia", en Valcárcel, M. (ed.), *Xesús Ferro Couselo (1906-75). Unha fotobiografía*, Vigo, Xerais; 97-108.
- MONTEAGUDO 1998 = Monteagudo, H., *Historia lingüística de Galicia*, Vigo, Galaxia.
- MONTIEL 1974 = Montiel, I., *Ossian en España*, Barcelona, Planeta.
- Mourelle-Lema 1968 = Mourelle-Lema, M., *La teoría lingüística en la España del siglo XIX*, Madrid, Prensa Española.
- PENSADO 1974 = Pensado, J. L., *Opúsculos lingüísticos gallegos del siglo XVIII*, Galaxia, Vigo.
- POLIAKOV 1994 = Poliakov, L., *Le mythe aryen. Essai sur les sources du racisme et des nationalismes*, Paris, Pocket [1971].
- RODRÍGUEZ 1991 = Rodríguez, F., "A conciencia lingüística no século XIX en relación coa dos nosos días", en IDEM, *Conflicto lingüístico e ideoloxía na Galiza*, Laivento, Santiago, 1991 [3ª]; 102-11.
- SANTAMARINA 1997 = Santamarina, A., "O Padre Sarmiento, precursor dos estudos románicos", en *O Padre Sarmiento e o seu tempo. Actas do Congreso*, Santiago, Consello da Cultura Galega / Universidade de Santiago de Compostela; II, 31-65.
- VARELA, J.L.: *Poesía y restauración cultural de Galicia en el siglo XIX*, Madrid, Gredos, 1958.
- VASCONCELLOS 1888 = Vasconcellos, José Leite de, "A Filologia Portuguesa. Esbôço histórico", en IDEM, *Opúsculos*, Coímbra, Imprensa da Universidade, [1929]; IV, 839-919.
- XOVE 1997 = Xove, X., "Uso e defensa do galego: Frei Martín Sarmiento en Juan Manuel Pintos", en *O Padre Sarmiento e o seu tempo. Actas do Congreso*, Santiago, Consello da Cultura Galega / Universidade de Santiago de Compostela; II, 155-67.

MURGUÍA E A ARQUEOLOXÍA GALEGA

Marcos MARTINÓN-TORRES

DEPARTAMENTO DE HISTORIA I. ÁREA DE PREHISTORIA.

UNIVERSIDADE DE SANTIAGO DE COMPOSTELA.

“...aqueel oscurísimo pasado que empezamos hoy á comprender gracias á los errores y utopías de los que, antes de nosotros, penetraron en sus limbos.”

Manuel Murguía, *Galicia* (1888), pp. 93-94.

INTRODUCCIÓN

Reler a Manuel Murguía resulta sempre productivo. Así o amosa a proliferación de análises da súa personalidade e mais da súa obra, que non deixan de achegar datos, interpretacións e perspectivas para enriquece-lo noso coñecemento de quen tanto fixo pola cultura galega.

Froito desas múltiples investigacións, hoxe podemos coñecer, en maior ou menor medida, o Murguía novelista, o poeta, o crítico de arte e literatura, o promotor cultural, o arquivista, o historiador, o político... Nembargantes, hai unha faceta deste intelectual que a penas se ten estudado: ben pouco é o escrito sobre o Murguía arqueólogo¹.

A contribución de Manuel Murguía ó desenvolvemento da arqueoloxía en Galicia ten un valor inestimable. Moitos dos posicionamentos actuais ante o patrimonio arqueolóxico, moitas interpretacións da cultura material, moitos achados tidos por novidosos neste século, parten das lúcidas observacións deste autor ó cal, neste eido, non se lle rende o tributo que merece. Por este motivo, e polo noso convencemento de que sempre podemos aprender de quen nos precedeu, consideramos xustificada a realización deste traballo.

Nel trataremos de achegarnos a ese ignorado Murguía arqueólogo: analizarémo-la súa valoración desta disciplina no seu contexto sociocultural, os principais ámbitos nos que incidiu desde esta perspectiva e as conclusións ás que chegou, para que poidamos deste xeito ter en consideración o pulo que lle deu á arqueoloxía galega.

Para esta análise partimos das obras nas que expuxo máis polo miúdo as súas consideracións sobre a arqueoloxía: as dúas edicións da *Historia de Gali-*

cia (1865-1866 e 1901-1906, respectivamente), e a súa *Galicia* (1888), traballos ós que se engaden algúns ensaios menores, varios deles publicados no *Boletín de la Real Academia Gallega*².

O VALOR DA ARQUEOLOXÍA

Podemos considerar a Manuel Murguía un verdadeiro entusiasta da arqueoloxía. Son tantas e tan elocuentes as súas afirmacións en prol desta disciplina que, de reunírmolas todas, poderíamos encher páxinas e páxinas e dar así forma a un atinado manifesto. Mais non é este o lugar de tal; xa que logo, só recolleremos uns exemplos:

Es necesario y urgente el estudio de los utensilios, armas y demás objetos, pertenecientes á las mas altas antigüedades de nuestro pueblo -libros abiertos en que el historiador lee mas claro que en los autores griegos y romanos- si queremos conocer nuestros primitivos orígenes y la vida de los pueblos de quienes nos gloriamos descender (1865: 395).

El remontarse al estudio y conocimiento de los tiempos primitivos, solo es dado en aquellos felices países en donde se ha llevado tan allá esta clase de investigaciones (1865: 408).

Cuando esto suceda, cuando se interrogue los muchos y desconocidos monumentos y se busque bajo la tierra los tesoros que respecto á nuestras remotas antigüedades todavía oculta, enconces será cuando pueda el historiador arrojar una mirada investigadora sobre el pasado... (1865: 409).

Esta actitude murguiana, este interese exaltado pola arqueoloxía, resulta absolutamente singular no contexto da Galicia do seu tempo. De feito, só poderemos comprendelo se temos en conta dous factores que caracterizan a persoa de Murguía: por unha banda, a súa vastísima erudición; pola outra, a súa propia concepción do labor do historiador. Vexamos en qué medida inflúe cada un destes aspectos.

Murguía coñece e manexa a bibliografía galega e peninsular anterior ó século XIX e a producida durante o seu século, pero tamén a literatura histórica, arqueolóxica e antropolóxica publicada na Europa do momento. Deste xeito, así como está ó tanto dos debates sobre o celtismo e a cuestión indoeuropea, tamén leu a Cartailhac, Mortillet, de Cussé, Christy, Boucher de Perthes, Troyson, Thomsen, Worsaae, Atkinson, Nilson, Keller... Todo este extraordina-

rio caudal de información permítelle descubri-las grandes posibilidades que revela unha nova disciplina que está en auxe en Europa pero que a penas chega a Galicia: a arqueoloxía.

Pero a súa valoración deste saber tamén está favorecida, como indicamos, por outro elemento: o concepto que ten Murguía do oficio do historiador. A Historia, segundo el, debe ser construída a partir da verdadeira fonte, que non é outra que o documento histórico. Sen embargo, hai determinadas épocas nas que non se produciu documentación escrita e para as cales, como moi-to, só témo-las referencias indirectas dos clásicos. E, neste punto, mentres Vicetto aínda consideraba a literatura grecolatina como *“la antorcha más luminosa de la antigüedad”* (Vicetto 1865: 7), Murguía decátase xa de que *“a cada momento saltan á la vista las contradicciones en que incurrieron aquellos pulcros escritores..., y en verdad no conocemos trabajo mas cruel que el de intentar á veces, ponerlos de acuerdo y hacer que concierten sus noticias”* (Murguía 1865: 384). En consecuencia, búscase unha estratexia máis fiable de achegamento ó pasado -a arqueoloxía- e mellores fontes de información -os restos arqueolóxicos-.

Aínda hai outro condicionante que favorece o interese murguiano pola arqueoloxía, e que vén dado tamén pola súa idea da produción historiográfica. Consonante a súa perspectiva, o historiador debe facer unha narración completa e exacta dos feitos, pero tamén interpretalos libremente para chegar a lexítimas conclusións (Cfr. Murguía 1865: XXIII). Isto, dende logo aceptable, múdase cando -como sucederá a miúdo- o proceso se inverte, e os coñecementos ou conviccións previos mediatizan o particular xeito de historiar. Concretamente, o celtismo murguiano, sustento da proxección política da súa obra, levará o noso autor a buscar na arqueoloxía unha nova vía para procurar probas coas que reforza-las súas teses. Aquí debemos ver, polo tanto, outra motivación dos seus alegatos pola investigación arqueolóxica, especialmente a que se centre sobre as antigüidades tidas por célticas.

En todo caso, a intencionalidade política de fondo non impedirá que Murguía faga, nos máis dos casos, un axeitado emprego desta disciplina, e que, como veremos, a arqueoloxía galega dea con el un salto cualitativo extraordinario.

Por outra banda, dada a enorme importancia outorgada ós restos arqueolóxicos, o noso historiador non pode menos que laiarse da deplorable destrución do patrimonio, coa que se borran as pistas que poderían levarnos a aclaralos misterios do pasado. Os monumentos megalíticos, en particular, son os que máis sufriron a devastación, vítimas de constructores que queren aproveitala pedra “*por lo fino de su grano, para construcciones modernas*” (1865: 395), ou de cobizosos buscadores de tesouros (1888: 98)³; a estes motivos engádense a acción da Igrexa -que pretende aniquilar todo vestixio de cultos pagáns- (1888: 71), a extensión da agricultura (1865: 394), “*la rapidez que en sus trabajos pone la codicia propia de la moderna industria*” (1888: 32) e, por riba de todo, a “*indiferencia pública*” (1888: 71). Á superación deste panorama tan ruinoso só se chegará combatendo “*el poco amor que se tiene al presente á semejante clase de estudios*” (1865: 395), e “*estendiendo á España... la afición á toda clase de antigüedades*” (1865: 384). Pero hai outra recomendación vital:

Se hace necesario que las autoridades superiores de las cuatro provincias declaren monumentos nacionales tanto las mámoas como los castros y demás monumentos célticos, para salvarlos de su completa ruina, haciendo responsables á los alcaldes de los atentados que contra ellos se cometen diariamente” (1865: 512).

Máis de cen anos despois de que estas palabras fosen escritas, hoxe podemos estar ou non de acordo con elas; agora ben, ¿quen pode negala súa rotunda actualidade?

A INVESTIGACIÓN ARQUEOLÓXICA MURGUIANA

OS PRINCIPAIS ÁMBITOS DE INTERESE: MONUMENTOS MEGALÍTICOS E CASTROS

Xa quedou clara a favorable valoración que fixo Murguía da investigación arqueolóxica, e a inmensa confianza que depositaba nela. Vexamos agora en qué medida soubo e tivo ocasión de desenvolver as posibilidades que esta disciplina lle brindaba.

Debemos advertir de antemán que hai unha categoría de vestixios do pasado que centrarán a meirande parte das reflexións murguianas de carácter arqueolóxico, por iso é razoable que comecemos por referírmonos a eles: os monumentos megalíticos. Asociados a estes por unha suposta autoría común

e, polo tanto, por unha pretendida contemporaneidade, aparecerán frecuentemente os castros, ós cales tamén se dedicarán numerosas páxinas. Detrás do feito de que a atención se focalice sobre estes monumentos podemos percibir dúas motivacións fundamentais: o celtismo imperante, e a propia situación da arqueoloxía galega.

En primeiro lugar, o carácter “céltico” destes megálitos. É sabido que a reconstrución histórica de Murguía persegue o obxectivo de demostrar a existencia dunha nación galega, e que a especificidade nacional tratará de apoiarse, entre outros elementos, sobre a raza celta e o pasado. Neste sentido, interesaba sobre todo dar a coñecer uns monumentos que aparecen precisamente nas nacións irmandadas con Galicia polo pasado celta: Norte de Portugal, Breaña, Gales, Escocia e, sobre todo Irlanda, dada a reorientación irlandesa que dará Murguía ó mito celta (Barreiro 1986: 28). De feito, na primeira edición da súa *Historia de Galicia* (1865), Murguía non fala aínda de “*monumentos megalíticos*”, senón que os denomina “*monumentos célticos*”, e nesta liña é un continuador da teorización que comezara Vereá y Aguiar (1838) e que manterán os historiadores decimonónicos galegos (Cfr. Martín-Torres n.p.).

En segundo lugar, o outro factor derivado do contexto e que determina a preeminencia dos estudos nestes restos monumentais é que, na Galicia dese tempo, non se practican escavacións arqueolóxicas. Se os vestixios do pasado permanecen soterrados, unicamente se pode tentar extraer información daqueles restos que son, cando menos, visibles. Mentres non proliferen as intervencións sistemáticas, “*esperando ese día, y en tanto no se conoce mejor el misterio de nuestros orígenes, limitémonos a estudiar los monumentos*” (1888: 23). E eses monumentos máis ou menos visibles son os megálitos e os castros. A inexistencia de escavacións será comentada máis adiante, pois nela atopará Murguía un importante atranco para o desenvolvemento das súas pretensións.

Movido, deste xeito, pola súa ideoloxía e polo precario estado da disciplina arqueolóxica, introdúcese Murguía no estudio dos restos megalíticos. A continuación sintetizarémo-la tipoloxía destes monumentos célticos establecida por el, para proceder despois a outros comentarios que consideramos de interese:

–*Menhires*: “por su aspecto exterior y su simplicidad, vienen á ser como los bloques erráticos, una piedra bruta; por su colocacion y destino un verdadero monumento; en ambos conceptos un eterno misterio” (1888: 84). Puideron funcionar como estelas funerarias, ou como símbolos relixiosos, como ídolos, como obeliscos conmemorativos...

–*Aliñamentos e círculos druídicos ou cromlchs* (chamados *kròummeac’has* en 1865: 495): son moi escasos en Galicia; unicamente parece destacable o monumento de Corzán, en terra de Xallas, “pues se asemeja bastante al de Abevury” (1888: 91).

–*Dólmenes, semi-dólmenes, trilitos ou lichavens*: monumentos compostos que, ademais do valor funerario, tiveron outras funcións, aínda que “es difícil explicar” (1865: 497). Esta categoría de monumentos célticos xa non aparecerá na obra *Galicia* (1888), senón que dolmens e mámoas se agruparán como *túmulus*.

–*Túmulus, mámoas ou medorras*: “los monumentos más curiosos, mas numerosos, mas conocidos, mas dignos de nuestra atencion y también los mas espuestos á las injurias y profanaciones... Apenas hay campo inculto en Galicia en donde los ojos acostumbrados no perciban al momento la grande ó pequeña mámoa” (1865: 508). Presentan unha inmensa variedade: hainos longos, altos, piriformes, con galerías subterráneas, pareados, agrupados, formando aliñamentos, sinxelos, compostos...

–*Altars naturais*: penas con cavidades e canaliños que se empregarían para realizar sobre elas sacrificios e rituais druídicos. Non é doado discernir, en moitos casos, se son obra antrópica ou produto de fenómenos atmosféricos. Así, se na primeira *Historia de Galicia* (1865: 499ss.), Murguía defende a autoría humana de varios, en *Galicia* (188: 71ss.), xa máis prudente, confórmase con dicir que, naturais ou artificiais, en calquera caso puideron ser utilizados.

–*Pedras abaladoiras*: con estas sucede o mesmo ca cos altares: “Discútase cuanto quiera acerca de su probable origen y dudando de que el hombre las haya puesto en equilibrio; créaselas producto de la pura casualidad; no por eso podrá negarse su empleo en otros tiempos, como piedras probatorias” (1888: 80).

Á primeira vista desta clasificación dos monumentos célticos poderíamos inferir que non avanza moito sobre as anteriores, pois a penas parece distinguirse das presentadas por Martínez de Padín (1849: 232ss.) ou mesmo por Vicetto (1865: 71ss.). Cómpre introducirse na obra de Murguía para comprobá-las exhaustivas subdivisións de cada categoría, a súa vontade de exemplificar tódolos tipos con monumentos galegos, e o constante recurso á bibliografía internacional na procura de guías para a interpretación. Así comezaremos a albiscar en qué medida puido este autor distanciarse de quen o precedeu. Aínda presentaremos máis criterios de análise que nos leven á mesma conclusión, pero antes debemos deternos diante dos outros monumentos que chaman a atención do historiador: os castros.

Non resulta doado presentar con claridade a concepción murguiana dos castros, cando nin sequera el mesmo sabía definilos dun xeito moi preciso. Para explicalo, temos que aludir de novo á escaseza de escavacións arqueolóxicas, que impedía un coñecemento cabal destas fortificacións. Para Murguía, o castro é *“el monumento más curioso que la edad antigua nos ha legado”* (1888: 55). Externamente preséntase coma *“una especie de colina, ya natural, ya construída artificialmente... Á esta colina, que ofrece el aspecto de un cono truncado, la corona una plataforma, circular casi siempre, y de mayores ó menores dimensiones, según la importancia del castro; plataforma que rodeada de un parapeto, formado de tierra algunas veces, pero en su mayoría de pequeñas piedras, presenta un recinto al cual se asciende por uno ó dos caminos ó rampas que suben formando una ligera espiral”* (1865: 525).

Uns xacementos desta índole explícanse dificilmente se non se coñece o que ocultan baixo a terra, e por iso Murguía atopa atrancos para discernir se se trata de cidades, templos, lugares de residencia real ou de reunión pública, atalaias para protexe-las colleitas... Temos que partir da idea de que nos castros que puido visitar non aflorarían estruturas habitacionais; en consecuencia, se na primeira *Historia de Galicia* advertía que *“según noticias, se hallan algunos castros, que presentan restos de antiguas habitaciones”* (1865: 532), en 1888 reconecerá que aínda *“no hemos hallado un sólo castro con restos de habitaciones”* (1888: 63). Polo tanto, semella o máis coherente concluír que estes cas-

tros funcionarían como “lugares de refugio, en los dias de peligro, cuando las tribus enemigas asaltaban de improviso las pobres viviendas y los burgos de los antiguos gallegos” (1865: 524). Estes lugares de refuxio ocasional serían distintos -cre Murguía- das cidades con casas circulares das que ten oído falar; pero isto levarao a considera-lo problema de conxuga-lo elevado número de castros dispersos por toda Galicia coa reducida cantidade de supostas cidades celtas, que son máis ben “escasas” (1882: 33).

A ESTRATEXIA DE INTERPRETACIÓN ARQUEOLÓXICA: ACHEGA MURGUIANA

¿Que descubriu Murguía a partir desas mámoas e castros que tanta atracción exerceron sobre el? Pasemos agora a expoñer aspectos máis xenéricos da investigación arqueolóxica murguiana.

Para comezar a valora-la súa achega á arqueoloxía galega debemos salienta, primeiramente, a súa pioneira concepción da cultura material. O noso historiador abraia, como vemos, ante os colosais monumentos, “tan interesantes, como la mas bella estatua griega, ó el mas suntuoso edificio ogival” (1865: 486), pero isto non lle impide decatarse de que hai outros moitos vestixios das épocas primitivas que deben ser contemplados desde unha perspectiva arqueolóxica. Os primeiros historiadores galegos interesados polas antigüidades centraban as súas pescudas sobre os restos epigráficos e numismáticos, pezas que se trataban, en última instancia, como textos escritos sobre soportes duros; así non se superaba o constrinximento ás fontes literarias (Pereira 1998: 29). Paralelamente fora espertando a atención polos grandes monumentos, tendencia que xa se desenvolvera en Europa desde o Renacemento (Masset 1993: 8ss., Daniel 1974: 36ss.). Así mesmo, emerxera unha corrente anticuarista, centrada especialmente nas antigüidades grecolatinas, e que as apreciaba consonte a súa beleza e o seu valor artístico (Trigger 1992: 36ss.). O noso Murguía foi capaz de ir máis alá: non só recolle esta triple influencia para atende-lo estudio de epígrafes e moedas, de monumentos e de restos artísticos, senón que a lles engade, como obxectos de interese, calquera resto material xerado polas culturas primitivas. Cerámica, doas de colar, torques, diademas, brazais, machados, espadas, lanzas, puñais, coitelos, muíños, concheiros, estatuas, canalizacións, manifestacións artísticas... todo aquilo que poidamos atopar, indepen-

dentemente da súa beleza ou singularidade, debe ser analizado polo arqueólogo, pois todo vestixio é susceptible de fornecer información sobre as formas de vida, os costumes, as crenzas, os medios técnicos ou a cronoloxía das sociedades que nos anteceden.

Temos en Murguía, deste xeito, a consideración dunha cultura material arqueolóxica ampla e multiforme, que aspira a permitirla reconstrucción de tódolos ámbitos das sociedades pretéritas. Bastante revelador resulta a inclusión, na segunda edición da *Historia de Galicia*, dun capítulo monográfico dedicado ás “*Armas y objetos importantes hallados en Galicia y pertenecientes á los períodos anteriores a la invasión romana*” (1901: 557-567). E cando se estudie un obxecto dos considerados polos vellos anticuarios, como é o caso dunha xoia, xa non se atenderá só á beleza, á riqueza ou ás connotacións lendarias da mesma, senón que se tratará de chegar a hipóteses máis substanciaosas. Así sucede, por exemplo, cando Murguía estudia o torques de Centroña, centrándose na observación das técnicas e motivos ornamentais, para chegar a definir semellanzas con pezas irlandesas ou micénicas, e a partir delas proseguí-las indagacións (1912).

A ampliación do rango de obxectos que importan ó intelectual lévanos a outro punto no que tamén se desmarca Murguía dos seus predecesores: se partimos de que son tantos e tan diversos os materiais que nos permiten coñecer-lo pasado, entenderase que, de combina-los datos que achegan todos, poderemos elaborar unha reconstrucción histórica máis fiable que a que atopamos nas fontes escritas, moitas veces capciosas e contradictorias. Así, é Murguía un dos primeiros galegos que non se conformará con dicilo senón que, sempre que poida, colocará a información arqueolóxica por riba doutros testemuños. Se ata entón se recorría ós vellos monumentos soamente para ratifica-lo sabido por outras vías, e o resto arqueolóxico aparecía entón como accesorio ilustrativo do que escribían os clásicos, Murguía manifesta unha prístina vontade de liberarse desa restrictiva convicción e, daquela, de comezar a facer verdadeira arqueoloxía. Como veremos, non sempre conseguirá o pretendido, tendo que se enfrontar, na práctica, a arduas dificultades. Pero o simple feito de asumir esta posibilidade marca, de seu, unha considerable ruptura.

Podemos seguir engadindo características que descubrimos na investigación arqueolóxica murguiana e que nos dan conta da súa inmensa contribución ó desenvolvemento desta disciplina en Galicia. Xa mencionáramo-la inusual erudición de Murguía, que se amosa no seu coñecemento dos achados e das teorías xeradas en Europa. Pero o aprendido polo galego dos avances europeos pode apreciarse tamén na propia actitude de Murguía ante a evidencia arqueolóxica, na súa estratexia de investigación. E é esta concomitancia co paradigma da arqueoloxía tradicional europea a que nos permitirá confirmar ata que punto Murguía supón un salto revolucionario sobre os investigadores galegos anteriores; a partir del, os traballos dos arqueólogos galegos comezarán a achegarse ó nivel dos realizados fóra das nosas fronteiras. A continuación explicaremos por qué.

O paradigma de investigación arqueolóxica aceptado comunmente na Europa da segunda metade do século XIX defínese, entre outras, por dúas orientacións básicas: Por unha banda, o seu obxecto de estudio por antonomasia: a forma; o usual era facer exhaustivas análises formais para establecer despois complexas tipoloxías, secuencias evolutivas, estudos comparativos... Por outra, a teoría interpretativa de fondo, que sempre seguía un mesmo proceder: escollíase unha variable do rexistro e analizábase a súa evolución recorrendo á noción de movemento, xa fose no espacio -difusionismo- ou no tempo -historicismo- (Cfr. Trigger 1992: 144-196, Pellicer 1995) Así mesmo, co desenvolvemento experimentado pola etnografía no século XIX, cobrara un enorme auxe a utilización do folclore e dos paralelos etnográficos para tratar de reconstruílos comportamentos sociais primitivos (Renfrew e Bahn 1993: 27). Todas estas características aparecerán plasmadas na arqueoloxía murguiana, froito desa erudición xa comentada, e así se verificará o seu avance sobre o tradicional atraso deste saber en Galicia.

Deste xeito, o primeiro destes aspectos -a énfase descritivista- faise patente na meticulosa clasificación de monumentos presentada por Murguía, á que xa temos aludido, ou na súa descrición de útiles líticos, que non omite pesos nin medidas (1865: 446), pero tamén na vangardista convicción de que unha secuencia tipolóxica da cerámica sería o mellor método de datación relativa: *“Nada nos diría mejor la época en que fué levantado cada uno de los innume-*

rabes túmulos, que se conservan en Galicia, como los restos de la cerámica que en ellos se hallase”(1901: 564).

Así mesmo, o difusionismo como base teórica das interpretacións da cultura material subxace a toda a obra murguiana. É constante a procura de paralelismos entre as formas monumentais, as casas castrexas, as gravuras, as pinturas... da arqueoloxía galega e as aparecidas en Irlanda, Escocia ou Gales, e o que se busca con elas é precisamente xustifica-la difusión dun tronco común: o céltico. Naqueles casos en que non é capaz de atopar esas semellanzas, Murguía non deixa de manifestar canto desexaría telo acadado, como sucede coa suposta inscrición celta achada en Mondariz, e que aínda ninguén foi quen de descifrar á luz dos paralelismos célticos (1915b). Incluso se chegará ó extremo de pretender explica-la aparición de megálitos en América como froito de migracións arias (1865: 485).

O historicismo cultural, pola súa parte, nun historiador con orientacións políticas de corte racista, conduce a un permanente escudriñamento de particularismos históricos que axuden na xustificación da superioridade céltica e galega: raza, territorio, lingua, cultura, relixión e unha sorte de “Volkgeist racial”, tódolos elementos sobre os que se asentará o nacionalismo murguiano se rastrexan na Historia para chegar ata as épocas máis remotas (Cfr. Máiz 1984, Beramendi e Núñez Seixas 1995). E isto, inevitablemente, ás veces obriga a argumentacións forzadas, como a que se brinda ós primeiros eruditos que poñen en dúbida a orixe céltica dos monumentos:

No deja de ser curioso que esos colosales monumentos que se creyeron obras de gigantes, se pretenda ahora, que fueron levantados por hombres de corta estatura y que pertenecían á la chata estirpe que se supone venida de América por el estrecho de Behring (1865: 385).

O último aspecto que indicabamos no que podemos descubrir un Murguía integrado no paradigma europeo de investigación arqueolóxica é o emprego do folclore e da mitoloxía. Se ben é certo que non podemos incluír sen máis a Manuel Murguía na nómina dos historiadores románticos (Beramendi 1984, Barreiro 1988), a súa consideración das lendas e tradicións como fontes válidas para facer Historia si merece tal cualificativo. En *Galicia*, Murguía reclamaba xa a necesidade de “*un alma inteligente y apasionada*”(1888:

25) que recollese sistematicamente a sabedoría do folclore, a partir desas familias “*cuyas creencias, cuyas costumbres, cuya existencia, en una palabra, es un trasunto de edades remotas*” (1888: 20). Logo será el mesmo quen moitas veces se deteña a recompilar esta documentación para que non se perda irremediabilmente, xa sexa nas súas obras históricas ou en artigos monográficos (1906b, 1910, 1914, 1915a), e estes datos tomaranse como indicios para a investigación arqueolóxica. Así sucederá, por exemplo, cando a existencia de lendas sobre cidades asolagadas lle suxira a posibilidade de que en Galicia existisen palafitas (1888: 37), ou cando queira ver nas cabanas tradicionais do Bierzo indicios das vellas vivendas célticas (1888: 54), ou tamén cando pretenda entende-lo ritual de erección dun *cairn* a partir de costumes populares contemporáneos: guindar unha pedra ó saír de Galicia e pasar pola Cruz do Padornelo, botar unha manchea de terra sobre o cadaleito dos nosos mortos... (1865: 445)

Pero se en algo nos sorprende o Murguía arqueólogo é na súa extraordinaria capacidade de percepción. Á súa espertísima avidez de coñecementos temos que engadi-la súa propia intelixencia que, á vista da realidade, lle permite alumear propostas absolutamente inéditas. Neste punto podemos mencionar, por exemplo, a atención que presta ós solos, para poder se-lo primeiro en vincula-los *cairns* a zonas montañosas e, particularmente, a lugares “*en que abunda la piedra*” (1865: 445), ou a súa hipótese de que os castros seguen unha lóxica de emprazamento (1888: 55-56). Agora ben, hai un apuntamento de Murguía que ten chamado a nosa atención especialmente porque revela unha adiantada lucidez e unha moi temperá capacidade de conxugar arqueoloxía e Historia: referímonos á súa apreciación do valor territorial dos monumentos megalíticos, non só para a Idade Media senón tamén para a época en que foron construídos.

Xa o Padre Sarmiento sinalara a existencia de mámoas citadas en documentos medievais, en “*término por donde pasa apeo, ó demarcación en los privilegios*” (Sarmiento 1950: 73). Sen embargo, esta referencia indirecta parece esquecerse, e ata a segunda metade do século XX non aparecen estudos sistemáticos que analicen estas referencias a megálitos funcionando como marcos de territorio en épocas históricas (Ferro Couselo 1952, Filgueira e García Alén

1977, Criado e Grajal 1981, Pena 1991, Carneiro Rey 1995, 1998, Martín-Torres 1999: 23-84, Martín-Torres e Rodríguez Casal, n.p.). Por outra banda, é comunmente aceptado pola comunidade de prehistoriadores que os monumentos megalíticos puideron servir tamén como marcos territoriais na Prehistoria, e que esta idea só se desenvolveu a partir dos traballos de Colin Renfrew (1976, 1983)⁵. Pois ambas posibilidades xa foran, en realidade, suxeridas e relacionadas na *Galicia* de Manuel Murguía:

... en los documentos medievales referentes a territorios cuyos límites se señalan y muy en especial en los de las iglesias, se mencionan á cada momento las piedras fitas, de las cuales muchas debieron ser antiguos menhires que se aprovechaban como marcos ó que staban allí como piedras terminales (1888: 86-87).

... los dólmenes (arcas) y mamoaas -en ocasiones cómaros- son aprovechados como mojones (1888: 87).

Deste xeito maniféstase o aproveitamento dos megálitos como marcos na Idade Media, e para ratificalo ofrécese exemplos destas expresións tomados dos documentos: “*petras quae ab antiquo fuerunt constructe... petras erectas*”, “*et per illam antam quae stat in illo fontano...*” (1888: 87)⁴. Pero Murguía non se detén aquí, senón que tamén insinúa que esta función demarcadora pode ser unha herdanza da que xa tivera nas épocas primitivas:

Después de limitar el campo sagrado, fijar los límites territoriales de la tribu y ser testigo de las asambleas nacionales, vésele servir de piedra terminal y en tal concepto ser santificado por el campesino... (1888: 85).

A arqueoloxía murguiana chega así a inestimables acertos que non se teñen valorado. Pero tamén, como cabía agardar, a erros que se irían corrixindo co progreso das investigacións. Xa indicamos algúns deles; agora recolle-mos outros, tratando de xulgar en qué medida puido telos ou non evitado.

O carácter fortificado dos castros, para comezar, leva a Murguía a pensar que as tribos célticas vivirían nun “*estado de guerra permanente*” (1901: 509). Hoxe sabemos que non era así, pero as grandes construcións defensivas da Idade de Ferro aínda seguen presentando dificultades interpretativas (Calo 1997: 97-102). Así mesmo, ¿que dicir da autoría dos castros? Tense acusado ós

historiadores decimonónicos galegos de forxar, co forte vínculo entre celtismo e cultura castrexa, un verdadeiro lastre para investigacións posteriores. Non o imos negar, pero si que debemos admitir que, cando menos, Murguía é capaz de manter este vínculo sobre a evidencia arqueolóxica que se lle presenta. Así, terá a ousadía de afirmar: “*Los castros son célticos: no tememos decirlo á pesar del descrédito en que ha caído la teoría que todo lo antiguo refiere al pueblo celta*”, pero xustifícao con datos arqueolóxicos: a aparición en castros de inscricións romanas dedicadas a deuses célticos -o cal, ademais, contradí o ateísmo que Estrabón atribuíra a estes pobos-, a comunidade constructiva dos castros coas fortificacións doutras nacións célticas e, finalmente, a presenza, en moitos castros, de supostas mámoas, que ratifican a contemporaneidade de ambos vestixios (1865: 527). Con respecto a estes “*viejos túmulos que atestiguan la vetustez del Castro que los abriga*” (1888: 60), é posible que Murguía, trabucado, considerase mámoas os montóns de terra que cubrirían as cabanas castrexas, tal e como xa se suxeriu (Pereira 1998: 50). Neste caso, unha vez máis, teríamos que achaca-la imprecisión murguiana á carencia de traballos arqueolóxicos rigorosos.

Outro erro salientable da interpretación arqueolóxica de Murguía é o que atinxe ó ritual funerario céltico. Continuando a liña de explicación que iniciara o Padre Sarmiento (Cfr. Sarmiento 1850: 73, 1975: f.26), cre Murguía que o proceder habitual cos mortos sería o da incineración. Nembargantes, de novo estamos ante unha lectura que, aínda que errónea, parte da evidencia material, xa que nas escasas mámoas rexistradas naquela época non aparecen ósos -hoxe sabemos que pola acidez dos nosos terreos-, pero si restos de carbóns e cinsas (1865: 487ss.), e posibles urnas cinerarias -vasos campaniformes- (1888: 565).

Finalmente, Murguía enganouse tamén cando considerou que a metalurxia era, no mundo céltico, tan antiga como o traballo da pedra: “*Conocían el uso de los metales, por mas que algunos anticuarios hayan querido suponer que existió anteriormente un período de piedra, stone period, al cuál fue ageno su conocimiento*” (1865: 396-397).

A existencia dunha Idade de Pedra anterior á dos Metais fora xa suxerida por Tito Lucrecio Caro no século I a.C. A primeira vez que se firma isto a partir

dunha intervención arqueolóxica é nun traballo de Bernard de Montfaucon publicado en 1719 (Trigger 1992: 60), e o esquema ficará definitivamente establecido despois de 1836, cando C. J. Thomsen publique *A Guide to Northern Antiquities* e se instaure o seu “Sistema das Tres Idades” (Renfrew e Bahn 1993: 25). Pero en Galicia non había nada que axudase a soste-ler tal idea. Murguía debe conformarse co que ve, e o que ve son artefactos de pedra e metal mesturados nas coleccións privadas, e unhas enormes rochas que forman as arquitecturas máis antigas que coñece, e que dificilmente puideron arrincarse a non ser con instrumentos de metal. A estas probas engádeselle o achado dunha serie de gravuras, que el considera letras, e que “*nos dicen claramente que los que alzaban estos rudos monumentos de piedra, usaban utensilios de hierro, pues sin ellos no hubieran podido grabar dicha inscripcion*” (1865: 518-519, 1888: 21, 1915b). Atopámonos de novo, polo tanto, ante dificultades prácticas que son as que en maior medida obstrúen unha investigación cabal.

OUTROS ÁMBITOS DE INTERESE ARQUEOLÓXICO

Aínda que, polos motivos aducidos antes, a investigación arqueolóxica murguiana se centrou en mámoas e castros -coa cultura material asociada-, e foi nestes eidos onde acadou os meirandes logros interpretativos, as outras etapas históricas non foron totalmente alleas ó seu interese como arqueólogo. Daquela, non podemos rematar esta análise sen antes detérmonos sucintamente sobre o que Murguía escribiu, desde unha perspectiva arqueolóxica, acerca das épocas anterior e posterior ós celtas.

Na segunda metade do século XIX, a raíz dos descubrimentos de Boucher de Perthes no val do Somme e do comezo da difusión das teorías de Darwin, vaise formulando en Europa un debate serio sobre a antigüidade do home e, paralelamente, definíndose a Prehistoria como disciplina científica. Estes estudos introduciranse lentamente en España, da man de Casiano de Prado y Vallo e, sobre todo, de Juan Vilanova y Piera (Ayarzagüena 1990a, 1990b, 1990c, 1992: 128ss., Pereira 1997b). Deste xeito, máis vinculada á Xeoloxía e ás Ciencias Naturais que á propia Historia (Díaz-Andreu e Mora 95: 29), a ciencia prehistórica ábrese camiño para acadar, a finais do século, recoñecemento acadé-

mico en España, por parte da Real Academia de la Historia (Ayarzagüena 1992: 389). Galicia, nembargantes, afastada dos centros de investigación, mantense relativamente á marxe destes progresos, e só Leandro Saralegui y Medina e, máis especialmente, José Villaamil y Castro, manifestan verdadeira vontade de profundar no coñecemento da máis remota Prehistoria galega. Pero os seus traballos de campo serán esporádicos e, polo tanto, os seus achados dunha relevancia relativa.

É esta a consideración de Manuel Murguía, quen, nestes anos, parece recibir informacións desiguais sobre as recentes indagacións da arqueoloxía prehistórica. Así, amosa un maior coñecemento dos descubrimentos e debates do estranxeiro que dos que tiñan lugar no seu Estado, xa que só cita os traballos de Villaamil na Cova do Rei Cintolo e na Furada dos Cans (1888: 26ss.), pero ignora os desenvolvidos no resto de España (sobre este tema, cfr. Ayarzagüena 1992). Isto lévao a recomendar prudencia nas conclusións tiradas a partir duns datos tan fragmentarios, e tamén a presenta-las súas primeiras dúbidas sobre a fiabilidade da investigación arqueolóxica. Con respecto a estes estudos sobre os tempos máis remotos dirá que *“las ansias que engendraron fueron tan grandes, que los éxitos no pudieron corresponder á lo que se esperaba”* (1901: 445).

Non podemos saber ata que punto Murguía non tivo a oportunidade de saber cánto se estaba a descubrir do Paleolítico ou se en realidade preferiu ignorar tales achados conscientemente, pecando dunha “erudición selectiva”, porque non lle conviñan á súa argumentación celtista e nacionalista. É coma se fose minguando a súa confianza na disciplina arqueolóxica cando se decata de que esta pode valer para ratifica-las túas teses pero tamén para contradicilas. Neste sentido, se na primeira *Historia de Galicia* (1865) simplemente semella descoñece-lo Paleolítico e o home cavernícola, a partir dos anos oitenta pecha os ollos ante unha poboación precéltica negroide e simiesca da que os galegos -quere pensar- nada conservamos.

¿Importa tanto acaso saber el cómo y en qué tiempo, que hayamos por eso de engolfarnos en el estudio de esas edades remotísimas, en que todo es fácil suponer, desde la existencia del antropopiteco hasta los excesos de una acentuada antropofagia? No por cierto (1888: 17-18).

La memoria del hombre cuaternario puede sin peligro de error perderse, como de hecho se pierde, en las sombras de los tiempos ante-históricos, pero nada tenemos que ver con él. Para nosotros el hombre blanco, es todo... (1901: 449-450).

Estas afirmacións, sen embargo, parecen contradictorias ó lado doutros parágrafos nos que Murguía proclama que, a pesar do pouco coñecidas que son estas poboacións, “*no por eso deja de importar cuanto de ellas se sabe*”, e que, neste eido, as autoridades deberían prometer “*á nuestros anticuarios ancho campo á sus investigaciones*” (1888: 24).

Quedamos, deste xeito, cunha impresión ambigua do que Murguía puido saber ou querer saber das épocas precélticas. Se ben non se opón ó desenvolvemento da ciencia, si que é partidario de centra-los esforzos en “*conocer lo más cercano y que toca al hombre actual*” (1888: 19). E é neste punto onde máis traizoou a ideoloxía ó noso historiador.

Só resta por comenta-la atención prestada por Murguía ás épocas posteriores á poboación celta. Desde o punto de vista da arqueoloxía actual, debemos reconecer que a súa achega será menor no que atinxe a estes períodos. O motivo é evidente, toda vez que é unha circunstancia que, de feito, ven constrinxindo inxustificadamente o desenvolvemento da arqueoloxía dos tempos históricos ata os nosos días: a gran cantidade e variedade de fontes de información. A medida que avanzan os séculos, a documentación xerada polas sociedades á que temos acceso aumenta considerablemente e, en consecuencia, os historiadores tenden a privilexia-las fontes escritas como base para as súas reconstrucións. Así fai tamén Murguía. Isto non quere dicir que ignore os restos materiais dos distintos momentos da Historia; moi ó contrario, serán constantes as súas referencias detalladas ós monumentos, fortalezas, templos e construcións característicos de cada época. Na *Galicia*, en particular, incluírá diversos apartados dedicados ós “*Monumentos*” máis significativos de cada cidade. Agora ben, na meirande parte dos casos, os relatos serán meramente descritivos, e non se interroga ós monumentos na procura de información. Nun traballo máis amplo poderíamos deternos nos seus estudos sobre a Torre de Hércules, por exemplo, que atribúe ós fenicios (1866: 77), ou na súa hipótese sobre unha primeira utilización das Torres de Catoira en época romana

(1913: 9), entre outros puntos salientables. Pero o xeral é que non se empreguen os restos arqueolóxicos como documentos, senón como simples complementos da narración histórica. Por iso non podemos aludir a grandes singularidades nesta dimensión da obra murguiana, en relación cos historiadores da arte que o precedan ou sucedan.

MANUEL MURGUÍA: ARQUEÓLOGO TRADICIONAL, ARQUEÓLOGO MODERNO

Ó longo deste traballo referímonos, en diversas ocasións, ó “Murguía arqueólogo”. Somos conscientes de que, a primeira vista, pode resultar paradoxal aplicarlle tal denominación a alguén que, polo que sabemos, nunca fincou unha pa na terra dun xacemento. ¿É pertinente chamarlle arqueólogo a quen non practicou unha escavación arqueolóxica? Tratando de suxerir unha resposta a esta pregunta chegamos ás consideracións finais.

Manuel Murguía non foi, desde logo, un simple técnico da recuperación de antigüidades. Case ninguén o puido ser na Galicia do seu tempo xa que, polo xeral, só escavan algunhas individualidades “*con máis entusiasmo ca formación e coñecementos*” (Pereira 1997a: 49). En Galicia non existe tradición para este tipo de actividades nin institucións que as favorezan; ademais, a estrutura socioeconómica non é propicia, xa que escasean personaxes con recursos económicos e formación cultural dabondo como para converterse en mecenas da arqueoloxía. Só serodiamente, cara ó cambio de século, aparecerán as primeiras intervencións sistemáticas, a partir do desenvolvemento das Comisiones de Monumentos Histórico-Artísticos (Hernández e Frutos 1997) e da fundación, en 1894, da Sociedad Arqueológica de Pontevedra (Maier 1997: 304)⁶.

Agora ben, desde a nosa perspectiva, o arqueólogo non debe ser xulgado só pola cantidade de restos que recupera nin polas toneladas de terra que é capaz de levantar, senón, fundamentalmente, pola súa capacidade de extraer datos tomando como base a cultura material. É esta a perspectiva que empregamos para analiza-la obra murguiana. Achacóuselle a Murguía un desequilibrio entre teoría e praxe, entre o seu afán por defende-las posibilidades informativas que brinda a arqueoloxía e un relativamente escaso emprego da información arqueolóxica, chegando ata o punto de subliñar que “*non facía*

referencia á estratigrafía” (Pereira 1998: 50). Este tipo de consideracións, cremos, non teñen demasiado en conta que dificilmente se pode interpretar un rexistro arqueolóxico cando se carece del; malamente se pode reconstruí-lo pasado a partir duns cantos restos descontextualizados; é imposible servirse da estratigrafía cando non se ten escavado. Ó longo deste traballo foron sintetizadas varias disertacións de Murguía, unhas máis atinadas, outras menos, pero todas elas obtidas a partir dos restos arqueolóxicos, espremendo os poucos datos ós que tivo acceso. Está fóra de toda dúbida que, de practicar algunha escavación arqueolóxica, os materiais serían máis abundantes e a información máis exhaustiva, pero non consideramos hipócrita a súa vontade manifesta de facer un traballo monográfico sobre antigüidades (1865: 482) e, xa que logo, a súa teima por coñece-lo pasado arqueoloxicamente. Por iso, porque Murguía, a pesar dos atrancos, foi capaz de formular preguntas ós restos arqueolóxicos, témolo por digno merecedor da denominación de arqueólogo.

¿E que tipo de arqueólogo foi Manuel Murguía? Se tomamos como referencia o concepto de arqueoloxía que se tiña na España do século XIX, é dicir, o dunha actividade que se confunde coa historia da arte entre as épocas clásica e moderna (Díaz-Andreu e Mora 1995: 29), logo nos decatáremos de que esta categoría lle queda estreita. Quizais por iso Murguía nunca se chama arqueólogo a si mesmo.

Tomemos, polo tanto, un marco de referencia máis amplo pero tamén máis específico e avanzado: o do paradigma da arqueoloxía europea forxado no século XIX e que chega ata os anos sesenta deste século, paradigma ó que se lle chamou da “arqueoloxía tradicional” (Pellicer 1995) ou “histórico-cultural” (Trigger 1992: 144ss.). Neste grupo, a partir do que tratamos de sintetizar nestas páxinas, parece que Murguía encaixa mellor. O seu renovado concepto da cultura material, o seu interese pola descrición e a clasificación tipolóxica, o recurso ó folclore e á teoría difusionista, permítenos chegar a tal conclusión. E isto, ademais, sérvenos para apreciármola gran ruptura que supón Murguía con respecto ós investigadores galegos anteriores, e para facérmonos unha idea do estímulo que puido exercer sobre os que o sucederon.

Mais non nos deteremos aínda. Atopámonos na Galicia de finais do século XIX, no contexto dunha arqueoloxía nacente, na que impera o afán pola recolleita exhaustiva de datos sen criterios moi definidos. Pero Murguía, adiantándose unha vez máis ós tempos, é xa capaz de asumir a necesidade de da-lo paso á interpretación. El sabe que as dificultades “*se multiplican á lo infinito -aunque parece imposible- cuando el ministerio de la historia se limita a la pura descripción*” (1888: 94), e por iso cre que se debe correr o risco de suxerir explicacións. Así o amosa na súa evolución persoal, e na segunda edición da *Historia de Galicia* (1901) comprobamos que -sen abandonar esta faceta- se detén moito menos na descrición minuciosa de pezas e monumentos, para ofrecer un relato moito máis interpretativo.

Por se non temos aínda argumentos dabondo para valorar a excepcionalidade da investigación arqueolóxica murguiana, poderíamos ver tamén en Murguía un pioneiro das correntes máis actuais de investigación. Xa mencionamos a apreciación que foi capaz de facer sobre o valor social-territorial dos monumentos megalíticos, que antecede en case un século os estudos de arqueoloxía espacial. Pero tamén está insinuada en Murguía a que acaba de ser bautizada como arqueoloxía de xestión, non só nos seus alegatos pola conservación do patrimonio por parte das autoridades oficiais, senón tamén na súa recomendación de que se fagan controis de impacto arqueolóxico durante as tarefas industriais; por exemplo, nas de desecamento da lagoa de Antela, “*pues los gastos que esto ocasionase á la provincia serían reproductivos. Con lo que allí se ballase, podría darse principio a un Museo prehistórico, cuyo valor superaría al costo*” (1888: 36).

Unha vez máis, preguntámonos: ¿pódese negar a actualidade destas afirmacións?

Finalmente, non poderíamos aspirar á imparcialidade se rematasemos sen facer un maior comentario sobre a influencia ideolóxica na arqueoloxía murguiana. O traballo arqueolóxico de Murguía está fortemente condicionado pola ideoloxía. A proxección política que lle quixo dar á súa obra deixa tamén a súa pegada nas súas indagacións sobre o pasado. Non obstante, debemos ser ecuanímes á hora de formular sentencias. Atopámonos na delicada situación de quen, tratando de dar a coñecer unha faceta infravalorada dun autor, corre o

risco de caer no extremo oposto: deixar á marxe os aspectos censurables, abraiado pola dimensión creativa e positiva. Trataremos de esquivar ese perigo pero, sen embargo, non deixa de parecernos coherente recordar que o vínculo entre nacionalismo e arqueoloxía é un fenómeno común a tódalas nacionalidades no século XIX: a arqueoloxía nacionalista murguiana é paralela á arqueoloxía nacionalista española (Rivière 1997).

Por riba de todo, non debemos esquecer que cada nova interpretación histórica ou arqueolóxica, cada nova perspectiva, non é allea ás ideas, ás teorías sociais e ós intereses do seu tempo (Bermejo 1983, Criado 1989, Trigger 1992: 23ss., Díaz-Andrade y Mora 1995). Ó principio deste artigo recollemos unha ensinanza do propio Murguía: el recoñecía que, se hoxe nos achegamos a comprender “*aquel oscurísimo pasado*”, é “*gracias á los errores y utopías de los que, antes de nosotros, penetraron en sus limbos*” (1888: 93-94). É un exercicio de humildade recoñece-lo traballo dos demais. A del, a nosa, é unha tentativa, coma tantas outras. Se desterrámo-la idea de que ostentámo-la verdade, se asumimos que a nosa verdade de hoxe ben pode se-lo mito de mañá, tal vez aprendamos tolerancia e tamén apreñdamos, en toda a súa dimensión, a inmensa riqueza que temos na xente, na cultura, na Historia.

NOTAS

- (*) Vaia por diante o máis sincero agradecemento ó Prof. Antón A. Rodríguez Casal, pola orientación previa e polas correccións que fixo sobre o manuscrito, ó Prof. Xosé R. Barreiro Fernández, por confiarme o grato labor de realizar este traballo, e a Isabel Romaní, que me facilitou enormemente o acceso á bibliografía.
- 1 Os primeiros traballos nos que se salienta o labor arqueolóxico de Murguía son os de Rodríguez Casal (1990, 1991, 1993), centrados no Megalitismo galego. Posteriormente aparece o traballo de Pereira González (1998), que trata o tema máis extensamente, aínda que chega a unhas conclusións que non compartimos na súa totalidade.
 - 2 Cómpre advertir que só citáremo-la segunda edición da súa *Historia de Galicia* cando os contidos desta sexan distintos dos presentados na primeira. No resto dos casos deberá entenderse que o escrito na primeira mantense na segunda. Para alixeira-lo texto, as citas de Murguía faranse entre parénteses, indicando a data pero xa non o autor.
 - 3 Sobre os anos oitenta do século pasado, Murguía debeu coñece-la documentación relativa ó proceso xudicial protagonizado por Vázquez de Orjas a principios do século XVII, por unha avalancha de destrucións furtivas de centos de mámoas na procura de tesouros. A primeira referencia que coñecemos deste preito atopámo-la na súa *Galicia* (1888: 98), e de novo o citará na segunda edición da *Historia de Galicia* (1901: 461). Sobre este preito e as súas implicacións pode verse Martínez Salazar 1909, Martínón-Torres 1999: 85-143, Martínón-Torres e Rodríguez Casal, n.p.
 - 4 Aínda que Murguía non cita a fonte, puido consultar estes documentos directamente ou, máis probablemente, nos apéndices documentais da *España Sagrada* do Padre Flórez. Ambas citas puidemos localizalas nos volumes relativos ás igrexas de Mondoñedo e Iria, respectivamente (Flórez 1774: 314, e 1792: 355).
 - 5 Xa a comezos do século XVII, en Inglaterra, William Camden concibira a posibilidade de que Silbury Hill fora construído con algunha intención demarcadora (Trigger 1992: 75). Sen embargo, parece que a súa hipótese non tivo seguidores.

- 6 Para constata-lo singular atraso da arqueoloxía galega basta mencionar que, xa no século XVIII se practicaran escavacións arqueolóxicas con estímulo oficial nos xacementos españois de Segóbriga, Sagunto, Itálica, Mérida, Numancia, Clunia, Munigua e Illici (Díaz-Andreu e Mora 1995: 27). En Portugal, pola súa parte, desde mediados do século XIX contamos coa Sociedade Archeologica Lusitana, que potencia a escavación sistemática de Tróia (Fabião 1997), e coas exemplares investigacións de Estácio da Veiga en Alcalar, que seguen a consultarse na actualidade (Rodríguez Casal 1986: 255ss.).

BIBLIOGRAFÍA

- AYARZAGÜENA SANZ, M. (1990a): "Orígenes de la Arqueología Prehistórica en España", *Revista de Arqueología*, 105, pp. 16-24.
- AYARZAGÜENA SANZ, M. (1990b): "Casiano de Prado y Vallo. Introdutor de los estudios prehistóricos en España", *Revista de Arqueología*, 107, pp. 8-10.
- AYARZAGÜENA SANZ, M. (1990c): "Juan Vilanova y Piera. Padre de la Prehistoria Española", *Revista de Arqueología*, 108, pp. 40-43.
- AYARZAGÜENA SANZ, M. (1992): *La Arqueología Prehistórica y Protobstórica española en el siglo XIX*. Tese Doutoral en microformas. Madrid, UNED.
- BARREIRO FERNÁNDEZ, X. R. (1986): "A recriación do mito celta", *A Nosa Terra. A Nosa Cultura*, Extra nº 7, pp. 27-29.
- BARREIRO FERNÁNDEZ, X. R. (1988): "La historia de la Historia. Aproximación a una historiografía gallega (siglos XVI-XIX)". In CASTRO, X., e JUANA, J. de, *IV Xornadas de Historia de Galicia. Historiografía Gallega*. Ourense, Deputación Provincial de Ourense, pp. 15-80.
- BERAMENDI, J. G. (1984): "Introducción: La Galicia de Murguía". In MURGUÍA, M., *Galicia*, Vol. I, pp. I-XLVIII. Vigo, Xerais.
- BERAMENDI, J. G., e NÚÑEZ SEIXAS, X. M. (1995): *O nacionalismo galego*. Vigo, *A Nosa Terra*.
- BERMEJO BARRERA, J. C. (1983): *Psicoanálisis del conocimiento histórico*. Madrid, Akal.
- CALO LOURIDO, F. (1997): *A cultura castrexa*. Vigo, *A Nosa Terra* (1ª ed., 1993).
- CRÍADO BOADO, F. (1989): "Megalitos, espacio, pensamiento", *Trabajos de Prehistoria*, 46, pp. 75-98.
- DANIEL, G. (1974): *Historia de la Arqueología. De los anticuarios a V. Gordon Childe*. Madrid, Alianza Editorial. (Ed. orixinal en inglés, Middlesex, Penguin, 1967).
- DÍAZ-ANDREU, M., e MORA, G. (1995): "Arqueología y política: el desarrollo de la arqueología española en su contexto histórico", *Trabajos de Prehistoria*, 52 (1), pp. 25-38.
- FABIÃO, C. (1997): "Percurso da Arqueologia Clássica em Portugal: da Sociedade Archeologica Lusitana (1849-1857) ao Moderno Projecto de Conimbriga (1962-1979)". In MORA, G., e DÍAZ-ANDREU, M. (eds.): *La cristalización del pasado: Génesis y desarrollo del marco institucional de la Arqueología en España*. Málaga, Servicio de Publicaciones de la Universidad de Málaga, pp.105-123.
- FLÓREZ, H. (1774): *España Sagrada. Theatro Geográfico-Histórico de la Iglesia de España*, Vol. XVIII: *De las Iglesias Britoniense y Dumienne, incluidas en la actual de Mondoñedo*. Madrid, Oficina de Antonio Marín (Ed. facsímil, Lugo, Alvarellos, 1989).
- FLÓREZ, H. (1792): *España Sagrada. Theatro Geográfico-Histórico de la Iglesia de España*, Vol. XIX: *Contiene el Estado Antiguo de la Iglesia Iriense y Compostelana*. Madrid, Oficina de la viuda e hijo de Marín (Ed. facsímil, Lugo, Alvarellos, 1989).
- HERNÁNDEZ HERNÁNDEZ, F., e FRUTOS GONZÁLEZ, E. de (1997): "Arqueología y Museología: la génesis de los Museos Arqueológicos". In MORA, G., e DÍAZ-ANDREU, M. (eds.): *La cristalización del pasado: Génesis y desarrollo del marco institucional de la Arqueología en España*. Málaga, Servicio de Publicaciones de la Universidad de Málaga, pp. 141-147.
- MAIER, J. (1997): "Las Sociedades Arqueológicas en España: la Sociedad Arqueológica de Carmona". In MORA, G., e DÍAZ-ANDREU, M. (eds.): *La cristalización del pasado: Génesis y desarrollo del marco institucional de la Arqueología en España*. Málaga, Servicio de Publicaciones de la Universidad de Málaga, pp. 303-310.
- MÁIZ, R. (1984): "La construcción teórica de Galicia como nación en el pensamiento de Manuel Murguía", *Estudios de Historia Social*, 28-29, pp. 133-148.

- MARTÍNEZ DE PADÍN, L. (1849): *Historia política, religiosa y descriptiva de Galicia*, Vol. I. Madrid, Establecimiento Tipográfico de A. Vicente.
- MARTÍNEZ SALAZAR, A. (1909): "Sobre apertura de mámoas a principios del siglo XVII", *BRAG*, 3, pp. 26ss.
- MARTINÓN-TORRES, M. (1999): *Análisis historiográfico del megalitismo gallego: de la documentación medieval al siglo XIX*. Tese de Licenciatura inédita, Universidade de Santiago de Compostela.
- MARTINÓN-TORRES, M. (n.p.): "Análisis del megalitismo céltico en Galicia del siglo XIX", *Gallaecia*, 19 (no prelo).
- MARTINÓN-TORRES, M., e RODRÍGUEZ CASAL, A. A. (n.p.): "Aspectos historiográficos del megalitismo gallego: de la documentación medieval al siglo XIX". In *Actas del III Congreso de Arqueología Peninsular* (no prelo).
- MASSET, C. (1993): *Les domens. Sociétés néolithiques et pratiques funéraires*. París, Editions Errance, Col. Des Hesperides.
- MURGUÍA, M. (1865): *Historia de Galicia* (1ª ed.), Vol. I. Lugo, Imprenta de Soto Freire.
- MURGUÍA, M. (1866): *Historia de Galicia* (1ª ed.), Vol. II. Lugo, Imprenta de Soto Freire.
- MURGUÍA, M. (1882): *El foro. Sus orígenes, su historia, sus condiciones*. Madrid, Librería de Bailly Bailliere.
- MURGUÍA, M. (1888): *Galicia* (1ª ed.). In *España. Sus monumentos y artes. Su naturaleza é Historia*. Barcelona, Establecimiento Tipográfico - Editorial de Daniel Cortezo y Cª.
- MURGUÍA, M. (1901): *Historia de Galicia* (2ª ed.), Vol. I. A Coruña, Librería de Don Eugenio Carré.
- MURGUÍA, M. (1906a): *Historia de Galicia* (2ª ed.), Vol. II. A Coruña. Librería de Don Eugenio Carré.
- MURGUÍA, M. (1906b): "Curiosidades históricas: Identidad de los antiguos pobladores de las Islas Británicas y Galicia", *BRAG*, 1, nº 8, pp. 176-178.
- MURGUÍA, M. (1910): "De folk-lore: Dama Gelda", *BRAG*, 4, nº 38, pp. 37-40.
- MURGUÍA, M. (1912): "El Torques de Centroña", *BRAG*, 6, nº 66, pp. 137-139.
- MURGUÍA, M. (1913): *Apuntes históricos de la provincia de Pontevedra*. Mondariz, Imprenta del Establecimiento, Biblioteca de "La Temporada en Mondariz".
- MURGUÍA, M. (1914): "De folk-lore: O canouro", *BRAG*, 8, nº 86, pp. 29-30.
- MURGUÍA, M. (1915a): "De folk-lore: Nuestro folk-lore", *BRAG*, 9, nº 99, pp. 65-67.
- MURGUÍA, M. (1915b): "Peñasco con insculturas en Mondariz", *BRAG*, 8, nº 95, pp. 257-261.
- PELLICER CATALÁN, M. (1995): *Tras la identidad de la arqueología*. Nerja (Málaga), Patronato de la Cueva de Nerja.
- PEREIRA GONZÁLEZ, F. (1997a): "Antropología, información arqueológica e ideología. As visións sobre a orixe da humanidade na Galicia do século XIX". In *Actas do III Congreso da Historia da Antropología e Antropología Aplicada*, vol. 1, pp. 45-60. Santiago de Compostela, C.S.I.C. e Instituto "Padre Sarmiento" de Estudos Galegos.
- PEREIRA GONZÁLEZ, F. (1997b): "As opinións sobre a humanidade primitiva na Galicia do século XIX e as súas relacións coa información arqueológica", *Gallaecia*, 16, pp. 71-95.
- PEREIRA GONZÁLEZ, F. (1998): *O emprego da información arqueológica en Galicia: 1800-1922*. In *II Premio de Investigación "Xesús Ferro Couso" (1997)*. Valga (Pontevedra), Concello de Valga, Departamento de Cultura.
- RENFREW, C. (1976): "Megaliths, Territories and Populations". In DE LAET, S. J. (ed.): *Acculturation and Continuity in Atlantic Europe*. Brujas, De Tempel, pp. 198-220.
- RENFREW, C. (1983): "The Megalithic Builders of Western Europe". In RENFREW, C. (ed.): *The Megalithic Monuments of Western Europe*. Londres, Thames and Hudson, pp. 8-17.
- RENFREW, C., Y BAHN, P. (1993): *Arqueología. Teorías, métodos y práctica*, Madrid, Akal. (Ed. orixinal en inglés, Thames and Hudson, 1992).
- RIVIÈRE GÓMEZ, A. (1997): "Arqueólogos y Arqueología en el proceso de construcción del Estado-nacional español (1834-1868)". In MORA, G., e DÍAZ-ANDREU, M. (eds.): *La cristalización del pasado: Génesis y desarrollo del marco institucional de la Arqueología en España*. Málaga, Servicio de Publicaciones de la Universidad de Málaga, pp. 133-139.
- RODRÍGUEZ CASAL, A. A. (1986): *Los monumentos megalíticos de falsa cúpula en la fachada atlántica europea*. Tese Doutoral inédita. Universidade de Santiago de Compostela.
- RODRÍGUEZ CASAL, A. A. (1990): *O Megalitismo. A primeira arquitectura monumental de Galicia*. Santiago de Compostela, Servicio de Publicacións e Intercambio Científico da Universidade de Santiago de Compostela.
- RODRÍGUEZ CASAL, A. A. (1991): "El Megalitismo gallego: la documentación arqueográfica". In VÁZQUEZ VARELA, J. M., e ACUÑA CASTROVIEJO, F. (coords.): *Galicia. Historia*, Vol. 1: *Prehistoria. Historia Antigua*. A Coruña, Hércules de Ediciones.

RODRÍGUEZ CASAL, A. A. (1993): "Análise historiográfica do megalitismo galego". In BERAMENDI, J.G. (coord.): *Galicia e a Historiografía*. Santiago de Compostela, Tórculo, pp. 53-71.

TRIGGER, B. G. (1992): *Historia del pensamiento arqueológico*. Barcelona, Crítica. (Ed. orixinal en inglés, Cambridge, C.U.P., 1989).

VEREA Y AGUIAR, J. (1838): *Historia de Galicia. Primera parte, que comprende los orígenes y estado de los pueblos septentrionales y occidentales de la España antes de su conquista por los romanos*. Ferrol, Imprenta de D. Nicasio Taxonera.

VICETTO, B. (1865): *Historia de Galicia*. Ferrol, Establecimiento Tipográfico de Nicasio Taxonera, 2 vols.

A ANTROPOLOXÍA NA OBRA DE MANUEL MURGUÍA

por FERNANDO PEREIRA GONZÁLEZ

I. INTRODUCCIÓN

A ampla e variada obra de Manuel Murguía –que abrangue en maior ou menor medida historia, arte, literatura, etnografía, política e xornalismo– ofrece ó investigador actual a posibilidade de achegarse e profundar en diversos aspectos do pensamento e dos saberes decimonónicos, neste caso manifestados en e para Galicia.

Sen embargo, a pesar desa amplitude e da recoñecida importancia da súa produción intelectual durante e despois da vida do autor, resulta un tanto paradoxal que aquela aínda non fose estudiada na súa totalidade e con detalle. Á parte dalgúns traballos importantes e pioneiros que teñen tratado distintos aspectos da súa vida e obra (Mato, 1981; Beramendi, 1982 e 1998; Máiz, 1984) aínda hoxe se están a investigar facetas dos mesmos que eran descoñecidas ou foran esquecidas ata agora.

O presente traballo pretende ser unha achega máis a ese esforzo por coñecer en profundidade a súa obra e o seu pensamento. Está centrado nun aspecto que non adoita ser tratado con frecuencia, sobordado quizais polo peso dos seus escritos de carácter histórico e político, pero que sen embargo presenta unha indiscutible importancia nalgunhas das súas formulacións á hora de achegármonos ó resto da obra deste escritor coruñés. Refírome ó seu pensamento e ó seu labor antropolóxicos.

Convén, con todo, que antes de continuar aclare a que me estou a referir con isto, pois na miña opinión deben ter un significado algo máis amplo do que se vén recoñecendo habitualmente. Aínda que dentro deles inclúo, evidentemente, os esforzos de Murguía á hora de recoller, estudar e popularizala “cultura popular” galega (o *folklore*, como se denominaba por entón), non é ese o único aspecto das súas ideas e do seu labor antropolóxicos que cómpre ter en conta, nin o único que a min aquí me interesa. Polo demais este aspecto concreto xa ten sido tratado –con maior ou menor detalle e extensión– noutras

ocasións e por outros autores (González Reboredo, 1974; Mandianes Castro, 1986; Rodríguez Campos, 1991; Blanco Pérez, 1994; Mato Domínguez, 1994). Por iso, e aínda que se trate dun elemento importante da faceta investigadora de Murguía no eido da antropoloxía, non será unha parte principal deste traballo.

O pensamento antropolóxico murguiano inclúe ademais as súas opinións sobre a orixe e a antigüidade da humanidade, sobre os comezos da civilización, e sobre a influencia do factor racial no comportamento humano ou na propia configuración das sociedades. Por máis que Murguía non fose un antropólogo, nin etnólogo nin arqueólogo, todos estes temas atoparon, en maior ou menor grao, un reflexo nos seus escritos, o cal situaba o noso autor no contexto máis amplo dos problemas e dos debates que durante todo o século XIX preocuparon e engaiolaron os eruditos e o público occidentais. Como home do seu tempo, que ademais estaba familiarizado cunha boa parte da produción intelectual da época (como demostraba a través dos seus escritos), a obra de Murguía non podía senón facerse eco destas e doutras cuestións de interese “antropolóxico”.

E inclúe tamén –e isto é da meirande importancia– aqueles presupostos que debían guiar-lo seu traballo sobre a “cultura popular” galega (que o inserían nalgúns dos enfoques antropolóxicos que estaban presentes por entón) e que en ocasións condicionaban incluso o seu xeito de ollar (e de achegarse) á historia de Galicia e á propia identidade galega. Por iso resulta de especial interese dilucidar as influencias de Murguía verbo disto, así como o lugar que eses presupostos antropolóxicos ocupaban no seu pensamento e no seu labor erudito.

Nestes aspectos da “antropoloxía” de Murguía –temas, premisas e enfoques– é nos que centrarei a miña análise nas páxinas seguintes.

Pero o achegamento á obra de Murguía non só posibilita o coñecemento dun determinado xeito de pensar e de traballar nunha época, nun lugar, e nun individuo concretos. Permite ademais observar a interacción existente entre o traballo investigador e os compromisos ideolóxicos presentes nos mesmos. E non hai dúbida que a este respecto Manuel Murguía é un autor privilexiado. Pois non cómpre esquecer que a súa longa vida, as súas moitas actividades e,

sobre todo, a súa ampla obra, estiveron cinguidas arredor dun proxecto ideolóxico e político ben preciso: a definición e a reivindicación da personalidade propia de Galicia e dos dereitos que dela derivaban. É por iso polo que participou na fundación do primeiro movemento rexionalista galego, polo que se converteu no primeiro teorizador da nación galega, ou polo que se esforzou na creación dunha Academia Galega. E foi por iso polo que desenvolveu unha longa produción intelectual, dende *La primera luz* (1852) e o *Diccionario de Escritores Gallegos* (1862) ata *Don Diego Gelmi* (1898) ou *La poesía gallega en el siglo XVII* (1910), e, sobre todo, os cinco tomos da *Historia de Galicia* e os dous volumes de *Galicia* (1888) sen esquecermos unha enorme cantidade de artigos ou conferencias sempre centrados en Galicia. Toda esta obra estaba dedicada a ese obxectivo da súa vida. É a través dela que pretendía demostrar a singularidade do país galego –presente na súa historia, na súa arte e literatura, na súa composición étnica e na súa maneira de pensar e de actuar– e demandalos seus dereitos como nacionalidade de seu.

Por iso o seu labor como historiador, como *folklorista* ou como publicista, é inseparable do seu compromiso ideolóxico –ata tal punto que aquel non se pode entender sen facer referencia a este. Porque é o segundo o que establecía os límites do primeiro; límites que eran, á vez, metodolóxicos e epistemolóxicos. Aínda a risco de esaxerar un pouco –e gardando tódalas distancias debidas coa definición clásica de “paradigma” fornecida por Thomas Khun, mais empregando esta dun xeito metafórico– poderíase dicir que hai un “paradigma galeguista” presente en toda a produción intelectual de Manuel Murguía; nomeadamente no eido histórico¹ e, no que aquí máis nos interesa, no eido antropolóxico. Era ese “paradigma galeguista” –centrado na demostración da existencia dun “feito diferencial galego”, esencial polo demais á hora das súas reivindicacións políticas– o que determinaba os seus intereses, os seus obxectos de estudo, os presupostos básicos que guiaban a investigación, os métodos e as disciplinas empregados e, por suposto, a propia interpretación dos feitos por el estudados. Como outros “paradigmas”, o de Murguía (que polo demais non era algo orixinal e privativo seu, senón que estaba presente tamén noutros autores galegos contemporáneos seus, especialmente aqueles que tiñan unha ideoloxía semellante á del) manifestábase basicamente porque

impoñía unhas *preferencias* ou *eleccións* determinadas –que eran aquelas que na perspectiva do autor, ou no parecer da época e do lugar no que escribía, podían parecer máis axeitadas ós seus compromisos e obxectivos.

Iso pódese ver claramente a respecto dos aspectos do seu pensamento antropolóxico que antes comentaba. Murguía estaba familiarizado cos principais debates antropolóxicos desenvolvidos no seu tempo. Algúns deles aparecían aquí e acolá nos seus escritos. Pero el só vai tratar con certo interese e detalle uns cantos, precisamente aqueles que máis lle interesaban e os que lle eran máis útiles. Do resto a penas si temos breves e vagas mencións. O mesmo acontecía cos presupostos e cos métodos antropolóxicos dos que facía uso, igualmente condicionados polas necesidades e polas preferencias do autor pero que unha vez *elixidos* determinaban de maneira importante o xeito de trata-los seus obxectos de estudio (por exemplo o *folklore* galego). En canto ás interpretacións, poderase ver con facilidade ó longo deste traballo cómo estas dependían fortemente de todo o devandito, precisamente como culminación dese proceso de *elección* ó que me veño referindo.

Confío en poder amosar todo isto con máis detalle nas páxinas que seguen, por máis que a miña exposición deberá ser necesariamente breve, deixando para outra ocasión unha exposición máis demorada e acompañada de exemplos e de ilustracións das miñas afirmacións tirados dos escritos do propio Murguía². Para conseguir unha maior comodidade expositiva dividín o traballo en tres apartados, centrados cada un deles nunha faceta concreta da “antropoloxía” de Murguía –a idea de raza–, as súas opinións acerca da humanidade primitiva e o seu tratamento da “cultura popular” galega, respectivamente. Porén, malia a estas divisións un tanto arbitrarias hai que indicar xa dende agora que todas estas cuestións estaban estreitamente vencelladas entre si (de xeito que os temas dos que se ocupa cada apartado remiten continuamente ós do resto) dentro da “lóxica” global que dominaba a súa empresa investigadora e a súa estratexia ideolóxica. En última instancia formaban parte todas elas do seu intenso compromiso vital con Galicia.

Por último quero pechar esta introducción cunha aclaración (confío que innecesaria) acerca dalgúns termos aquí empregados: verbas e cualificativos que se atoparán máis adiante como “raza”, “raza inferior”, “raza superior”,

“civilizado”, “primitivo”, “salvaxe”, etc. corresponden ó vocabulario usado por Murguía e polos seus contemporáneos, e non reflicten en absoluto as opinións do autor deste artigo. Se os manteño é para expresar máis fielmente o pensamento murguiano, por moi diferente que este sexa das certezaas e das sensibilidades actuais.

II. A IDEA DE RAZA

Presente en case tódalas manifestacións do pensamento decimonónico, a idea de raza permeou durante máis dun século e medio unha boa parte das ciencias occidentais –antropoloxía, medicina, psicoloxía, etnografía, dereito, historia, socioloxía, lingüística...– nun período histórico que estivo marcado polo sistema do capitalismo colonial, do cal ademais a idea de raza se constituíu nun importante elemento lexitimador que reivindicaba o seu *status* científico.

A idea de raza penetrou en Galicia xa a comezos do século XIX, pero durante a primeira metade da centuria a súa presenza limitouse case exclusivamente ós escritos dos médicos e dos naturalistas. É na segunda metade do XIX cando o concepto de raza, así como as diferentes teorías a el vencelladas, se espalla por diferentes aspectos do pensamento e da produción erudita da Galicia decimonónica –no discurso científico e no relixioso, no discurso histórico e no político, na literatura, etc.–. Neste sentido Manuel Murguía xogou un importante papel á hora da popularización en Galicia da idea de raza, especialmente no eido da historia e da etnografía, e mesmo no discurso político, nomeadamente na súa teorización da nación galega (Máiz, 1984).

Ó facer isto Murguía estaba a seguir unha corrente “racializadora” presente dende comezos de século na denominada “historiografía romántica”, e especialmente a certos autores franceses, alemáns e británicos –os irmáns Augustin e Amédée Thierry, historiadores ingleses como Carlyle e Macaulay, ou o alemán Herder– ós cales o escritor coruñés se refería a miúdo nas súas obras. Todos eles salientaban o elemento racial á hora de dar conta das peculiaridades de cada pobo e da súa historia –por máis que con frecuencia a idea de raza que neles estaba presente pouco tiña que ver coas versións máis “biolóxicas” propias de naturalistas e antropólogos–, sendo en troques sinónimo de “pobo”

ou grupo humano cunhas características psicolóxicas e culturais particulares (Banton, 1979; Hannaford, 1996).

A postura de Murguía, porén, situábase nun lugar intermedio entre aqueles que mantiñan esa versión máis “culturalista” e as manifestacións máis “físicas” ou “biolóxicas” da idea de raza. Á parte das influencias desa “historiografía romántica” Murguía bebía tamén doutras fontes de inspiración en relación á “cuestión racial”. Unha delas era a corrente *arianista* xurdida a principios do século XIX –nun comezo referida exclusivamente á lingüística pero crecentemente “racializada” de acordo coas tendencias da época– (Poliakov, 1971). Esa corrente manifestábase no noso autor fundamentalmente a través da influencia das obras e das ideas de escritores franceses como o Conde de Gobineau, Renan ou Pictet. Ata certo punto debedora da anterior (pero tamén posuidora dunha xenealoxía e dunha mitoloxía propias; cf. Chapman, 1992), a corrente *celtista* era unha influencia sobranceira nas formulacións históricas e etnográficas de Murguía.

Pero a corrente que máis o achegaba ás versións “bioloxizadas” da raza víñalle a Murguía a través das teorías dos antropólogos franceses da primeira metade do XIX, e moi especialmente de William F. Edwards, o fundador (en 1839) da Sociedade de Etnoloxía de París. Foron as teses de Edwards (como se verá máis adiante) as que informaron en particular as opinións do autor coruñés acerca do fenómeno racial tal como este as aplicou ó caso galego.

De tódolos xeitos, e a pesar da importancia visible do factor racial nos seus escritos, convén deixar claro que Murguía non se preocupou de teorizar este, nin de presentar dun modo sistemático e coherente o seu pensamento racial. Neste sentido dáse na súa obra unha ben perceptible *indefinición* do feito racial, en claro contraste coa importancia que tiña este nalgunhas formulacións murguianas. El nunca chegou a definir explicitamente que entendía por raza. Tampouco se interesou polo feito racial en si –como podían facelo por entón toda unha lexión de antropólogos interesados nos diversos aspectos da “cuestión racial” (orixe das razas humanas, clasificacións, cruzamentos e modificacións, herdanza, determinismo biolóxico, etc.)–. En troques atopamos en Murguía unha (relativa) negligencia destes temas... pero coa importante particularidade de que el vai empregar aqueles argumentos raciais, tirados de certas

investigacións antropolóxicas (caso senlleiro das de W. F. Edwards), que máis útiles resultaban ó seu obxectivo de reafirmar a singularidade do pobo galego –obxectivo que pasaba pola creación dunha identidade *racia*l galega–.

Con todo, se ben resultaba certo ese desleixo de detalles verbo do elemento racial, é sen embargo posible albiscarmos en liñas xerais unha determinada idea de raza presente en Murguía: o termo “raza” definía un determinado grupo humano que posuía uns caracteres físicos e psicolóxicos particulares –caracteres que se transmitían intactos a través dos séculos e das xeracións– que *dalgunha maneira* determinaban os xeitos de pensar e de actuar e as manifestacións culturais propias dese grupo humano, á vez que imponían as capacidades e límites do mesmo á hora de avanzar e de perfeccionarse. Murguía salientaba especialmente o feito da *inmutabilidade* racial (discernible tanto na conservación do aspecto físico –a aparencia exterior dos membros dunha raza– como da conformación psicolóxica –o “carácter” ou “xenio” da raza–), característica que se convertía para el nun requisito de esencial importancia dentro do seu “paradigma galeguista”.

Se Murguía concedía ó aspecto físico da raza unha relevancia meirande da que lle conferían outros contemporáneos seus (como Benito Vicetto ou Alfredo Brañas); non chegaba sen embargo a establecer unha relación causal directa entre o compoñente biolóxico de cada raza e as capacidades e potencialidades dos seus membros. Non adoptaba pois a perspectiva dunha *causalidade biolóxica* que relacionase o valor de cada raza con, por exemplo, o tamaño ou a forma do seu cerebro. Isto non quere dicir, porén, que a súa postura fose menos determinista. Significa unicamente que o seu determinismo racial –que facía depende-las tendencias máis íntimas e o valor de cada persoa da súa orixe racial– non viña dado (aparentemente) en termos biolóxicos. De feito nunca especificou o *porqu*é dese determinismo que el daba por sentado.

Estreitamente vencellada a esa concepción da raza e ó seu determinismo aparecía a súa valoración das diferentes razas humanas. Neste caso a súa indefinición e negligencia das clasificacións raciais dadas polos antropólogos decimonónicos non lle impedan erixir unhas xerarquías humanas para as que empregaba como criterio definitorio básico a atribución, a simple vista arbitraria (pero que en realidade se baseaba nunha longa tradición occidental de

representación do “outro” non-europeo reactualizada no XIX con novas categorías raciais), dun valor específico a cada raza tendo en conta os seus supostos logros e potencialidades.

Pese a (ou tal vez gracias a) esa indefinición e arbitrariedade clasificatorias, o funcionamento dunha separación radical da humanidade en razas superiores e inferiores, ou en razas dominantes e dominadas, non era menos sobranceiro nos seus escritos (por máis que tampouco se detivese a explica-las causas da “superioridade” e da “inferioridade” raciais).

A este respecto Murguía artellaba a grandes trazos unha xerarquía racial tripartita (semellante en certos aspectos á clasificación racial do paleontólogo Georges Cuvier ou á triple xerarquía de Ernest Renan) que seguía unha orde descendente de maior a menor valor –xerarquía que polo demais ficaba sempre implícita na súa obra.

No cumio desa xerarquía estaban as superiores razas arianas³, razas europeas e brancas, falantes de linguas indoeuropeas. A estas razas pertencían os pobos máis avanzados da terra; os máis progresivos, valentes, intelixentes, activos e traballadores. Eles foran os que ó longo da historia crearan as manifestacións máis perfectas de civilización e a eles correspondía o espallamento da mesma por outros continentes e entre xentes aínda sen civilizar. Era ás razas arianas a quen dende un comezo a propia divindade concedera o dominio sobre toda a terra, destino que se estaba a cumprir agora gracias á expansión europea e ó subsecuente dominio e colonización de novos territorios (Murguía, 1888a: 15-18).

Era precisamente este optimismo verbo do destino das razas arias e a súa confianza nesa especie de “teleoloxía ariana” o que levaba ó autor galego a disentir das teses pesimistas daquel escritor a quen ás veces se ten denominado (erroneamente) “pai da ideoloxía racista”: o Conde de Gobineau. Se este sostíña que as razas arias superiores acabarían (nun prazo de tempo non moi longo) por desaparecer e dexenerar vítimas dos cruzamentos incontrolados con razas inferiores (razas non-brancas); Murguía reafirmaba pola contra a súa esperanza no glorioso futuro dos arios, lembrando tanto a “promesa” divina que lles concedía o dominio da terra (Murguía, 1865: 481), como a xeral repugnancia das razas superiores (brancas) a mesturarse con aquelas que lles eran inferiores (non-brancas) (Murguía, 1865: 479).

Se temos en conta que Murguía era un firme valedor da orixe aria do pobo galego (a través dos celtas), a súa insistencia no “glorioso futuro” das razas arias adquire entón un significado moi especial (e moi oportuno para os seus argumentos).

Como se pode deducir do devandito, o extremo oposto da raza aria branca e superior eran as razas non-brancas e inferiores –os pobos indíxenas africanos, americanos ou oceánicos⁴. Eles de feito ocupaban o derradeiro chanzo da xerarquía racial de Murguía. El considerábaos como razas primitivas que vivían á marxe da historia humana, vexetando en bosques e selvas milenarios lonxe de calquera contacto coa civilización e levando unha existencia coma a do “home prehistórico”, máis animal ca humana. A súa inferioridade permanente e inmutable impedíalles exercer calquera influencia sobre os asuntos humanos, e súa vida pasiva só podía ser mobilizada mediante a achega civilizadora dos pobos europeos –argumento polo demais case universal por entón para xustifica-lo imperialismo occidental–. Con todo, e precisamente por mor da súa permanente inferioridade, era moi posible que estas razas salvaxes estivesen condenadas a desaparecer borradas polo “ímpeto” (é un eufemismo) da civilización europea, probablemente demasiado elevada e sofisticada para aquelas mentalidades primitivas. E se a súa desaparición podía ser un feito a lamentar, non era menos certo que eran as consecuencias “inevitables” da marcha da civilización (Murguía, 1865: 7). Neste punto as opinións de Murguía e o discurso colonialista achábanse en perfecto acordo, se ben as prioridades do primeiro non estaban na lexitimación das empresas coloniais (nin sequera, obviamente, da española).

Por último, o lugar intermedio entre o cumio da xerarquía, ocupado pola raza aria, e a súa base, habitada polas razas non-brancas, estaba cuberto polas razas semitas (de novo sen especificar se estas pertencían a un grupo racial máis amplo –quer a raza caucasiana, quer a asiática–).

Dende o paseniño artellamento da corrente *arianista* a comezos do XIX fora habitual establecer unha dicotomía racial entre as razas arias e as semitas, fornecendo case sempre as primeiras o aspecto positivo da mesma, namentres as segundas asumían o papel de “contrario negativo” (e ás veces perigoso) a respecto das primeiras. Como era de agardar, tendo en conta a representación

negativa e o papel de “bode expiatorio” que o pobo hebreo viñera exercendo no imaxinario e na vida de occidente dende o abrente do cristianismo, ós xudeus correspondéulle-lo protagonismo principal nesta dicotomía arios/semitas (Poliakov, 1971; Olender, 1989).

En Murguía os semitas representaban tamén esa función de “reflexo negativo” a respecto da raza aria. Neles estaban personificados tódolos vicios e defectos que se opoñían ás virtudes arias –os semitas eran covardes e efeminados, febles e lascivos, –cruéis e despóticos–, e se se lles concedía o “privilexio” de posuíren unha civilización propia (a diferenza das razas salvaxes non-brancas) esta era alcumada de “atrasada”, “decadente” ou “absurda” (Murguía, 1891a: 25-30; 1891b). Nisto Murguía seguía en parte a imaxe do “semita” que estaba presente en autores *arianistas* contemporáneos (en especial as teses de Renan); e en parte unha longa tradición (que se remontaba á Grecia clásica) centrada na representación negativa do “bárbaro oriental”, tradición reactivada durante o século XIX baixo a forma dunha dicotomía entre o progreso de Occidente e o atraso de Oriente (Said, 1990).

Pero malia á dependencia a respecto destas dúas correntes á hora de presenta-la súa imaxe do “semita”, hai unha peculiaridade do autor galego que debe ser salientada: a súa negativa a utiliza-los xudeus como arquetipo desa representación negativa. El atribuíalles esas características raciais negativas do “semita” ós fenicios, ós cartaxineses e, sobre todo, ós árabes... nunca ós hebreos. De feito na súa obra *Galicia* (1888) falaba dos xudeus en termos moi positivos⁵, presentándoos como un pobo activo, traballador e intelixente –en parte responsable da prosperidade da que gozara Galicia nos séculos medievais– e lamentando a súa posterior expulsión da Península (causa de ruína para os reinos peninsulares, Galicia incluída) (Murguía, 1888b: 465-474).

Pero se os xudeus se libaban nos escritos de Murguía do papel que se lles atribuíía frecuentemente, eran pola contra os árabes o arquetipo das “impotentes” razas semitas, o cal sen dúbida tiña vantaxes engadidas para o seu discurso histórico e a súa estratexia ideolóxica. Porque aproveitando o feito histórico do longo dominio musulmán sobre unha parte considerable da Península (dominio do cal el deixaba moi claro que ficaba fóra Galicia), Murguía atribuíía unha chegada considerable de sangue semita á composición racial dos casteláns. Co

cal podía asignar en consecuencia todas aquelas características negativas propias dos semitas a Castela e ós seus habitantes, que aparecían así no imaxinario e no discurso galeguista do noso autor como a imaxe adversa, e prexudicial para esta, de Galicia e dos galegos (*cf.* Máiz, 1984): así por exemplo o centralismo castelán tan daniño para os intereses galegos podía ser presentado por Murguía como unha consecuencia *racia*l/inevitable do proverbial despotismo semita que se manifestaba nos casteláns por mor desas achegas de sangue árabe (Murguía, 1891b). De feito, moitas das súas alusións á ruín personalidade semita e á súa cativa e atrasada civilización deben ser entendidas neste contexto (ás veces velado, outras moito máis explícito –como no seu discurso nos Xogos Florais de Tui) de dicotomía racial, moral e política entre a Galicia celtoraria e a Castela semitizada, de enfrontamento entre os anhelos autonomistas dos galegos e o teimudo despotismo “oriental” dos casteláns–.

Polo tanto a xerarquía racial artellada por Murguía, se ben estaba inspirada e apoiada en certas categorías raciais e en moitos dos prexuízos etnocéntricos occidentais característicos do seu tempo, tiña unha funcionalidade ideolóxica que atinxía sobre todo á súa definición do “feito diferencial galego”, tanto nun sentido *positivo* (o pobo galego como membro das razas arianas superiores) como *negativo* (o semita-castelán como antagonista do celta-galego). A dualidade ario/semita –ou a permanente loita entre a Cruz e o Corán, Santiago e Mahoma, Occidente e Oriente (Murguía, 1891b)– era salientada para mellor defini-lo marco do contraste entre Galicia e Castela, e non para facer dela unha explicación causal da historia humana en termos dunha continua loita racial entre dous “sanges” antagónicos (o ario e o semita)⁶.

Por iso, perante esta prioridade xa cuberta polo maniqueísmo ario/semita, as clasificacións raciais detalladas podían ser obviadas. Ó igual que quedaba nun segundo plano o terceiro grupo da súa xerarquía racial –as razas primitivas. Neste caso, o único que Murguía deixaba claro era a “natureza” inútil destas razas así como súa existencia prescindible, quizais para mellor destaca-lo valor e o imprescindibile das razas arias e brancas.

Pero non é menos certo que esa diferenciación radical entre razas superiores e inferiores –fosen estas os semitas ou as tribos salvaxes– tiña como resultado unha profunda división da humanidade en grupos de valor e de capacida-

des moi desiguais. Desigualdades que el ademais concibía como determinantes e permanentes –de acordo cos seus presupostos de inmutabilidade racial–, ata o extremo de chegar a cuestiona-la unidade psíquica da humanidade ó negar calquera comparación posible entre as razas superiores e as inferiores (Murguía, 1888b: 140-141). Desta maneira, e a pesar de manter unha posición *monoxenista* (considerando que toda-las razas pertencían a unha única especie humana), Murguía presentaba humanidades diferentes personificadas en grupos raciais con cadansúa configuración física e mental, con aptitudes e con destinos ben distintos.

É por todo isto polo que, dende unha perspectiva actual, Manuel Murguía merecería o apelativo de *racista*⁷. Porque as diferencias e as desigualdades humanas eran para el o resultado da composición racial –permanente– de cada grupo ou individuo. Por iso o seu etnocentrismo é de carácter racial e racista (o que facía superior a un pobo era a súa raza). Neste sentido, a súa ideoloxía liberal non era quen de borra-las consecuencias teóricas do seu pensamento racial. Agora ben, isto non impide recoñecermos que o seu racismo era “meramente” *teórico* –nunca foi empregado como unha chamada ó “odio racial” contra aquelas razas que el consideraba inferiores ou antagonistas, ou como a necesaria inspiración dun programa político apoiado na discriminación racial–. Afortunadamente as súas expresións racistas e etnocéntricas quedaron sempre a nivel da simple retórica –sen embargo cunha intencionalidade política evidente en moitos casos–.

É verdade que a súa retórica racial tiña como finalidade última a creación dunha identidade propia (e positiva) para o pobo galego. Pero convén non perder de vista o feito de que para conseguir iso tiña a miúdo que recorrer á descualificación doutras xentes.

Sobre esa finalidade falaremos de seguido.

A IDENTIDADE RACIAL GALEGA

É neste aspecto da súa obra onde aparecía con máis claridade a importancia e a funcionalidade da idea de raza. Porque Murguía, e a diferenza dos seus predecesores e coetáneos que non facían uso do factor racial ou nos que este tiña unha importancia secundaria ou pouco definida, vai facer da raza a peza

clave da súa concepción da singularidade galega, de tal maneira que se pode afirmar que el foi o creador dunha identidade *racial* galega –que ademais se convertía nun elemento esencial do seu “paradigma galeguista”–.

Para Murguía era o compoñente racial dos galegos –a súa pertenza á raza celta (á súa vez dentro do grupo privilexiado das razas arianas)– o que daba conta das características particulares que o pobo galego viñera manifestando dende as súas mesmas orixes: do seu físico, do seu modo de ser e de actuar e das súas producións culturais (especialmente a lingua, os “hábitos” e costumes). Dende os primeiros “galegos” –os celtas galaicos que loitaran contra os romanos para conservaren a súa independencia– ata a poboación actual podíase constatar a *continuidade* esencial que unía ás xeracións a través de séculos de historia. Continuidade que estaba xustificada e explicada polas afirmacións de Murguía a prol da permanencia dos trazos raciais.

É neste punto onde hai que salienta-la súa utilización das teses antropolóxicas dun autor como William F. Edwards, como xa indicara máis arriba. Como axiña veremos, a influencia destas sobre Murguía (influencia *interesada*, por suposto) incluía tanto o nivel das premisas básicas como un nivel metodolóxico.

Como xa ten salientado o historiador Claude Blanckaert, Edwards pode ser considerado o fundador dunha xenuína “ciencia das razas” (ciencia que el denominaba “etnoloxía”). O interese principal de Edwards era o de lograr dilucidar-la xenealoxía racial de cada pobo europeo, por riba das mesturas e movementos de poboacións que moitas veces dificultaban ese labor xenealóxico e clasificadorio (Blanckaert, 1988). Os seus esforzos centráronse principalmente na determinación racial da poboación francesa, da cal afirmou a orixe celta (gala) da maioría; confirmando así de maneira “científica”, seguindo os principios da súa “ciencia das razas”, algo que xa viña sendo anunciado dende o século XVI (Dubois, 1972; Dietler, 1994).

Este médico e antropólogo partía da premisa básica da permanencia dos trazos raciais, tanto físicos como psicolóxicos, a diferenza doutros autores que destacaban a mutabilidade dos mesmos ó verse sometidas as razas a diversos axentes externos modificadores (acción do clima e da alimentación, cruzamentos, enfermidades, grao de civilización, etc.). Edwards, pola contra, teima-

ba na fixeza racial (tamén visible para el na inmutabilidade das especies e razas de animais e plantas); e podía asegurar, por exemplo, que os caracteres físicos da maioría da poboación francesa seguían a ser exactamente os mesmos cós dos seus devanceiros galos. Para dar conta desta inmutabilidade racial invocaba a rareza de cruzamentos entre dous pobos estraños colocados nunha situación de contacto (as máis das veces debida a unha migración ou a unha invasión) –rareza que, na súa opinión, viña causada pola existencia de barreiras físicas e culturais–; pero sobre todo afirmaba que os cruzamentos que tiñan lugar entre razas diferentes non daban como resultado unha descendencia *mixta*, que presentaba caracteres mesturados das dúas razas, senón que era a raza máis forte e/ou máis numerosa a que imponía as súas características a esa descendencia.

Estas premisas básicas de Edwards foron adoptadas por Murguía –quen polo demais citaba varias veces as teses do antropólogo francés e a súa obra fundamental sobre as razas, *Des caractères physiologiques des races humaines considérés dans leurs rapports avec l’histoire* (1829)– como os alicerces encol dos cales erixi-la súa identidade racial para o pobo galego. Tamén Murguía tiña como finalidade clarexa-la xenealoxía racial dos galegos (e “casualmente” tamén a achaba nos celtas). Tamén afirmaba con total convencemento a permanencia dos trazos raciais no decurso do tempo (e para iso invocaba a autoridade científica de Edwards; *cf.* Murguía, 1865: 208). E cando tiña que explica-las causas desa permanencia racial el apelaba explicitamente ó mecanismo formulado por Edwards verbo do predominio dos caracteres raciais da raza máis forte en caso de cruzamentos: como a celta foi sempre a raza dominante en Galicia, puido “absorber” doadamente outros elementos étnicos presentes no territorio galego en diversos momentos da historia (Murguía, 1865: 213). Con todo, non negaba que na actualidade era aínda posible descubrir entre a poboación galega individuos que denotaban a existencia no país (porén minoritaria) de descendentes de razas diferentes á celta (gregos, fenicios, romanos, xermanos).

No parecer de Edwards era posible determina-la orixe racial de cada persoa mediante unha ollada atenta ós seus trazos faciais –as formas da cabeza, ollos, boca, nariz, cabelo, etc.–, de tal xeito que fose posible aprehende-la con-

figuración xeral do rostro, que resultaba ser un inequívoco signo externo do tipo racial ó que pertencía o individuo en cuestión. Este método de identificación racial, *subxectivo e impresionista*, apoiábase na presunción de que certos individuos presentaban de maneira máis pura ca outros as marcas características da raza (Blanckaert, 1988). Por iso era importante atopar-las persoas axeitadas.

Esa foi a metodoloxía da “ciencia racial” de Edwards. E tamén foi o método seguido por Murguía para determina-la diversa composición racial dos seus compatriotas. Porque a pesar de que a grande maioría da poboación galega era de raza celta aínda era posible ver, aquí e acolá, algúns descendentes dos colonos gregos e fenicios, ou dos invasores romanos e xermánicos. Era gracias ó ollo atento e “experimentado” de Murguía que nos eran presentados os distintos “espécimes” raciais observables nas terras galegas, despois de que el mesmo determinase a liñaxe racial de cada quen de acordo co saber e cos *estereotipos* raciais do momento –exemplos desta habelencia clasificatoria pódense atopar nos primeiros tomos da súa *Historia de Galicia*–.

Xa que logo a aplicación ó caso galego dos presupostos raciais de Edwards permitíalle asentar sobre bases seguras, científicas, o factor racial esencial na súa definición da identidade galega. Sostendo a premisa de que esta dependía fundamentalmente do compoñente racial, e asegurando que este se conservara intacto no decurso da historia a pesar dos séculos e dos acontecementos transcorridos, garantíase a singularidade de Galicia e da comunidade do pobo galego dende o momento mesmo no que se impuxeran os alicerces da súa *nacionalidade* –coa chegada das primeiras tribos celtas ó territorio galego– ata o presente. Esa “fatalidade de orixe” racial á que en ocasións se refería (Murguía, 1888b: 112) confirmaba que os galegos sempre foran iguais a si mesmos, a pesar das circunstancias cambiantes da súa existencia froito de novos contextos políticos e económicos. A incorporación de Galicia á esfera romana; a adopción do cristianismo; as invasións xermanas e a creación do reino suevo; o dominio visigodo; o poder castelán, etc., etc., non foran quen de muda-la súa fisionomía especial. O que non quería dicir, porén, que os galegos ficasen estancados como aquelas razas salvaxes que aínda vivían na prehistoria. Todo o contrario. Era precisamente a permanencia do compoñente

racial celto-ario o que permitía ó pobo galego, “*raza fecunda y vivaç*”, unha continua renovación e adaptación ós novos tempos, pero sempre incorporando e cinguindo as novidades á súa particular forma de ser (Murguía, 1888b: 117).

Era a permanencia do aspecto físico, da lingua (o idioma galego, esencialmente celta pero con “achegas” posteriores), das crenzas, dos costumes, do “carácter” da raza, e incluso de certas institucións económico-sociais (como a pequena propiedade ou os foros) o que actuaba como signos visibles da súa *celticidade* e do seu “eterno modo de ser”. Por suposto que Murguía xa partía da existencia disto que aparentemente pretendía demostrar. Neste caso a *circULARIDADE* da súa argumentación era exemplar e de evidente utilidade.

Xa Ramón Máiz (1984) ten explicado perfectamente a utilidade e a importancia que ocupaba o factor racial na estratexia erudito-ideolóxica seguida por Murguía. En primeiro lugar, a raza convertíase nun elemento central da súa definición de Galicia como nación, a carón doutros elementos *organicistas* (como a historia, a lingua, o territorio, o “carácter”, os costumes) e por riba do factor *voluntarista* (a decisión do pobo galego de se constituír en nación e de actuar como tal). Pero ademais, para reforzar esa importancia, algúns deses elementos da súa definición nacionalitaria remitían en último termo á composición racial (celta) da poboación, como xa vimos de ver: a lingua, o “carácter”, os costumes... viñan dados pola raza.

En segundo lugar a raza permitía construír unha identidade galega de seu, estable e firme (e tamén inevitable), á vez que a xenealoxía celto-ariana colocaba os galegos no grupo das razas superiores e facía extensible a eles o esperanzador futuro a aquelas destinado. Polo demais, debía crear un sentimento de “solidariedade racial” entre toda a poboación galega, por riba da existencia de diferencias moi reais de clase, de ideoloxía e de cultura⁸. Eran os casteláns os que personificaban o personaxe adverso e o reflexo contrario da identidade galega –actuando como “outro” a quen botarlle as culpas dos problemas e dos agravios que sufrira e sufría Galicia, e como representación por medio da cal, mediante un xogo de oposicións básicas, se puidesen debuxa-los trazos (bos) característicos dos galegos fronte á negatividade dos casteláns “semitizados” (Máiz, 1984)–.

Hai que dicir, finalmente, que a identidade racial celta creada por Murguía para os galegos estaba artellada con base en imaxes e tradicións dispares. Así aquela combinaba a representación habitual que se viña facendo dos celtas galaicos na historiografía galega decimonónica (en Vereza, Padín, Faraldo ou Vicetto), como un pobo valoroso, culto, relixioso e amante da súa liberdade; cos caracteres atribuídos ás razas arias (activas, intelixentes, progresivas...); e coa descrición dos celtas como “raza feminina” (típica, por exemplo, de autores como Renan ou Mathew Arnold) espiritual, relixiosa, sensible, melancólica, conservadora e dotada para a poesía e as artes. Esa combinación de elementos heteroxéneos se ben en ocasións resultaba na complementariedade dalgúns dos seus compoñentes, outras veces impoñía un difícil equilibrio entre eles (e incluso contradicións –das que Murguía non parecía decatarse, a diferenza doutros autores que establecían unha dicotomía entre as razas celtas pasivas e conservadoras e as razas xermanas activas e modernas; *cf.* Curtis, 1968; Chapman, 1992)–.

III. A HUMANIDADE PRIMITIVA

O debate acerca da orixe e antigüidade da humanidade e acerca dos comezos da civilización, alimentado por sucesivos achados arqueolóxicos e polas teorías evolucionistas, continuou aberto durante todo o século XIX, mesurando inextricablemente cuestións científicas e ideolóxicas. A fin de contas era nin máis nin menos a posición do propio ser humano na Natureza o que estaba en xogo.

Na Galicia decimonónica este “debate” desenvolveuse a través de liñas moi particulares debido ós contextos sociais, ideolóxicos e científicos nos que se insería: o amplo predominio das teses anti-evolucionistas (tanto no referido ó evolucionismo biolóxico, ou *transformismo*, como ó evolucionismo socio-cultural) e a case total ausencia de información arqueolóxica referida a Galicia, foron as súas principais características (Pereira González, 1996).

A participación de Murguía nestas discusións foi moi escasa. E isto é así sen dúbida porque eses temas quedaban fóra do alcance dos seus intereses e dos seus obxectivos. De novo atopámonos, por unha banda, coa familiaridade de Murguía a respecto de moitas das teorías, debates e investigacións da época

(tal e como se reflectía nalgúns dos seus comentarios ou a través da bibliografía que citaba); e pola outra cun uso selectivo e interesado de todos eles. Pois todo na súa obra estaba en función de establecer sobre bases seguras e convincentes a historia e a identidade diferenciadas do país.

É por iso polo que a penas había referencias nos seus escritos ás controversias ó redor do *transformismo*. De tódolos xeitos el non parecía moi impresionado nin moi convencido verbo da transmutación das especies e da posible “orixe simiana” do ser humano. Limitábase a dicir laconicamente que aínda faltaban probas para poder demostralo. Polo demais tampouco daba mostras de que lle interesase moito.

Se verbo do *transformismo* amosaba unha actitude escéptica, as súas opinións eran máis decididas acerca da cuestión da antigüidade da humanidade e das orixes da civilización.

O primeiro punto parecíalle xa completamente demostrado: o ser humano era moito máis antigo do que afirmaban as vellas cronoloxías baseadas no reconto das xenealoxías bíblicas (que lle daban á humanidade unha antigüidade non maior a seis mil ou sete mil anos). Os novos achados da arqueoloxía prehistórica eran unha boa proba diso (e concretamente citaba, en 1865, as descubertas de Boucher de Perthes nas terrazas do río Somme que amosaban a convivencia dos seres humanos con animais extintos en épocas “antediluvianas”); como tamén o eran as tradicións das razas arias, que falaban de antigos acontecementos reais por medio da velada linguaxe das mitoloxías (Murguía, 1865). Con todo, o seu interese por este tema estaba tamén limitado ó seu obxectivo central. A fin de contas só interesaba coñecer esas bretemosas eras prehistóricas na medida en que podían fornecerlo de información acerca do poboamento de Europa polos arios –e nomeadamente polos celtas–. As épocas anteriores á chegada dos arios –a Idade da Pedra– xa non contaban para el.

Se demostraba estar familiarizado coa literatura arqueolóxica do momento –citando, por exemplo, a Boucher de Perthes, Nilson, Worsaae, Akerman, Gabriel de Mortillet, Cartailhac, etc.– non obstante, e no momento de achegarse á primitiva historia de Galicia, non aplicaba os seus coñecementos ós tempos prehistóricos do seu país. A Idade de Pedra, coas súas diferentes fases e materiais arqueolóxicos, quedaba fóra do seu eido de estudio en aras dunha

idea preconcebida que guiaba as súas investigacións: a verdadeira historia de Galicia comezaba unicamente coa chegada dos celtas; os celtas eran os nosos únicos, e verdadeiros, devanceiros. Polo tanto, todo o que puidese ter existido antes ca eles no territorio que hoxe é Galicia (que *foi* Galicia dende que nel entraron os celtas-arios) podía ser esquecido sen remorso ningún (Murguía, 1888b: 21-22; 1901: 449-450). Se as raíces da nacionalidade galega estaban nos celtas; daquela por que perde-lo tempo procurando as cativas pegadas dunhas escuras tribos de raza inferior (non-aria)? A práctica arqueolóxica en Galicia debía centrarse, xa que logo, en estudia-los vestixios deixados polos celtas –especialmente os monumentos megalíticos e os castros– para poder coñecérmo-los primeiros pasos da nacionalidade galega. O resto non era prioritario, e podía incluírse todo no confuso conglomerado dos “tempos precélticos”. Polo tanto a súa utilización da información arqueolóxica estaba marcada por dúas limitacións importantes: a primeira era o “prisma celtista” que el empregaba exclusivamente e que o levaba a desprezar períodos e restos non-celtas e a interpreta-los vestixios arqueolóxicos dende unha perspectiva “celto-céntrica”; a segunda era a súa dependencia das fontes clásicas referidas á *Gallaecia* (completadas con outras informacións de autores clásicos acerca doutras zonas “celtas”, fundamentalmente as Galias), fontes que constituían para el a principal información (por riba da arqueoloxía) á hora de artellar unha imaxe dos devanceiros celto-galaicos (Pereira González, 1998).

En canto ás orixes da civilización, Murguía adoptaba unha postura *antiprimitivista* que o achegaba en certa medida ás teses do evolucionismo sociocultural. O escritor coruñés concibía tamén unha primeira humanidade (calquera que forse a súa orixe) vivindo nun estado de salvaxismo, sen os mínimos rudimentos de ilustración e de cultura (estado que aínda compartían aquelas razas primitivas ás que en ocasións se refería). Posteriormente certos grupos humanos foron capaces de mellorar e de avanzar paseniño cara a meirandes cotas de civilización, nun avance continuo ata o presente. Ese destino só estaba reservado, porén, ás verdadeiras razas progresivas –as razas arias–.

Tal interpretación dos inicios da historia humana arredábase considerablemente da admitida pola ortodoxia relixiosa –que vía unha *dexeneración* en troques dun avance continuo, e que salientaba a intervención divina ó longo de

toda a historia humana. Neste punto Murguía superara xa os límites impostos pola tradición bíblica (por máis que seguía a ver no “glorioso destino” das razas arias a man da providencia divina). Sen atacar directamente a narración bíblica, e sen adoptar unha postura polemizadora cara a ela, eliminaba da súa historia tódalas referencias bíblicas. Se nas anteriores historias de Galicia (ou na do seu contemporáneo Vicetto) o relato bíblico seguía a ser-lo marco de referencia fundamental a través da cronoloxía tradicional, das xenealoxías bíblicas ou da realidade do Diluvio e dunha revelación divina inicial... no primeiro tomo da súa *Historia de Galicia* (1865) todo isto desaparecía de golpe, sendo substituído en troques por referencias –a dicir verdade bastante vagas– á grande antigüidade da humanidade, ós celtas e a unha escura poboación precéltica de orixe asiática, para todo o cal a información arqueolóxica debía xogar un papel fundamental.

Aínda que neste momento Murguía non se fixese eco dun discurso claramente oposto ó relato tradicional –como era o evolucionista–, si era de grande importancia que tódalas referencias bíblicas desaparecesen da súa historia, o que indicaba que xa estaba a ser influído polas distintas teorías “non-ortodoxas” que corrían daquela por Europa, especialmente as relacionadas coas investigacións prehistóricas. Por outra banda, resulta evidente que isto tiña que afectar ó seu xeito de concibi-la historia e á súa maneira de escribila –ampliando a perspectiva temporal da mesma, dando máis importancia á información arqueolóxica, e mudando radicalmente o discurso sobre os primeiros poboadores do país–. Todo iso facía que a súa imaxe da primitiva historia de Galicia se diferenciase en boa medida das anteriores (aínda admitindo unha certa continuidade con elas).

Pero a súa posición antropolóxica arredábase igualmente do evolucionismo unilineal decimonónico, no sentido de que o progreso que imaxinaba Murguía era basicamente *descontinuo* e limitado a unha serie de razas que tiñan a capacidade para mellorar. En troques de ser cada sociedade a responsable da súa evolución progresiva, eran as razas creadoras de civilización as que espallaban os seus logros entre o resto a través de migracións, invasións e conquistas. O papel das outras razas era pasivo, meramente de receptoras (sempre e cando fosen capaces de asimilaren unha cultura superior, claro está). Non cabe dúbida que semellante interpretación dos mecanismos do cambio cultural se axeitaba moi ben a unha época de imperialismo na cal os valedores da coloni-

zación empregaban con frecuencia o argumento “civilizador”. Ademais coincidía cos presupostos raciais de entón que dividían a humanidade entre razas superiores e progresivas e razas inferiores e atrasadas –presupostos que xa vimos compartía o noso autor–.

Esa interpretación *difusionista* e *invasionista* do progreso que subscribía Murguía concordaba ademais coa súa visión do poboamento de Galicia polos celtas. Seguindo as teorías do antropólogo sueco Anders Retzius (de grande influencia durante as décadas de 1860 e 1870; cf. Blanckaert, 1989) Murguía imaxinaba unha Europa prearia habitada por razas inferiores de orixe asiática que non coñecían os metais e vivían da caza e da pesca⁹. Coa chegada dos arios de raza superior, entre eles os celtas, que traían consigo unha civilización elevada –que incluía o uso dos metais, a agricultura e a gandería, e formas sociais e relixiosas máis complexas– as razas aborixes inferiores foron “desaloxadas”, eliminadas fisicamente ou arrecunchadas en zonas isoladas (como Euskadi ou Finlandia, onde aínda se mantiña o tipo asiático e as linguas non-indoeuropeas). Así fora introducida a civilización en terras europeas: co triunfo das razas superiores e civilizadas sobre os pobos primitivos. E ese era o modelo que estaba a segui-la expansión europea por outros continentes habitados por razas primitivas. A súa desaparición perante a forza da civilización era quizais tan inevitable (e tan necesaria) coma a dos antigos habitantes de Europa diante do avance dos arios (Murguía, 1865: 7; 1888b: 1.149).

Foron precisamente esas razas asiáticas inferiores que vivían na Idade da Pedra os primeiros poboadores de Galicia, naqueles tempos escuros fóra da historia do país que Murguía condenaba ó esquecemento a maior gloria dos nosos devanceiros celtas.

IV. CULTURA POPULAR

Como xa dixen na Introducción, non se trata neste traballo de estudia-lo labor etnográfico desenvolvido por Murguía –verbo diso non fago senón remitir á bibliografía indicada nas liñas introductorias. Pola contra o meu obxectivo será agora o de ver cáles eran as premisas sobre as que se apoiaba o seu labor etnográfico, e observar cómo aquelas condicionaban a súa concepción da “cultura popular” galega e o seu achegamento a ela. Por suposto que, como

tantos outros aspectos da súa actividade erudita, os seus intereses etnográficos tiñan un carácter eminentemente “utilitarista” ó servizo dese “paradigma galeguista” determinante.

Pero antes de comezar con isto cómpre dicir primeiro unhas palabras sobre os termos usados por Murguía. A pesar de que eu emprego aquí a denominación de “cultura popular” para designa-las crenzas e os actos, o modo de vida en xeral, das camadas rurais da sociedade galega, eses non eran os termos de Murguía. Basicamente por que para el a verba “cultura” non gardaba o mesmo significado que ten hoxe na literatura antropolóxica –as pautas de pensamento e de comportamento que dirixen a existencia dun determinado grupo humano, manifestadas nas múltiples expresións da súa actividade vital. Nos escritos do autor coruñés “cultura” (ou “civilización”) era utilizado fundamentalmente como sinónimo de “ilustración”, do cultivo intelectual acadado por unha sociedade e manifestado a través das súas artes, ciencias, literatura ou pensamento. Só nalgunhas ocasións era posible albiscar nalgunhas das súas expresións un certo achegamento a ese uso antropolóxico actual –por máis que moitas veces sexa difícil determinar con toda seguridade o seu significado (ou significados) concreto (cf. Pereira González, no prelo). De tódolos xeitos, cando Murguía se refería a iso que hoxe en día denominamos “cultura popular” el usaba expresións como “*usos*”, “*costumbres*”, “*hábitos*” ou “*creencias*”, sen que aplicase unha definición global que abranguese tódolos fenómenos e producións da sociedade rural galega.

Volvendo agora ás premisas do seu labor etnográfico, resulta evidente en primeiro lugar que este formaba parte do seu proxecto de dota-lo país dunha personalidade propia. Neste contexto cómpre entendérmo-las dúas premisas esenciais que marcaban o seu traballo sobre a “cultura popular” galega. A primeira estipulaba que na sociedade rural era onde se conservaban con meirande intensidade, máis ou menos intactas, as tradicións e as esenciais do verdadeiro “ser” de Galicia. E a segunda que era precisamente a través desa “cultura popular” –a través da literatura popular ou das diversas “*costumbres*” e “*creencias*” recollidas entre a poboación rural– que aparecía con toda claridade o “carácter” singular e inequívoco do pobo galego –“carácter” singular que estaba debido ás tendencias innatas da raza celta (Murguía, 1881)–. Porque se o mundo rural era o “gardián” das tradicións inmorredoiras era porque os labre-

gos mantiñan vivos e intactos os caracteres propios da raza á que pertencían e porque estes se manifestaban continuamente nos seus actos e nos seus pensamentos –por iso Murguía presentaba en ocasións ós habitantes das montañas de Cervantes realizando “instintivamente” cerimonia máxica-relixiosas semellantes ás dos antigos arios (Murguía, 1888b: 190)–. De feito o conservadorismo e o apego ás tradicións dos devanceiros eran para o noso autor uns dos trazos definidores da identidade racial celto-galega.

A “cultura popular” era, pois, unha segura proba da *celticidade* de Galicia, un reflexo do “carácter” e dos instintos raciais. E neste sentido non só certas crenzas, lendas ou costumes remitían directamente a un fondo celto-ariano; senón que o *folklore* galego actual podía ser empregado para a reconstrucción das mitoloxías e dos ritos e crenzas relixiosos dos antigos celtas (Murguía, 1888b: 160). Así por exemplo podía ver no *folklore* galego as trazas dunha antiga mitoloxía ariana referida ó sol, á lúa ou ás estrelas –primitivas (por antigas, non por inferiores) ideas e prácticas conservadas case integramente en certas zonas illadas do país–.

Esta consideración da cultura popular esencialmente como un instrumento que informaba sobre o pasado e a identidade do pobo galego favorecía que Murguía realizase un achegamento *fragmentario e diacrónico* da cultura popular galega. Primaba unha análise illada de certas crenzas e costumes actuais –tirándoos así do seu presente contexto nas vidas dos seus contemporáneos– que el tendía a considerar como unha herdanza directa daqueles tempos dos primeiros celtas galegos e polo tanto como unha “chave” que daba acceso a albisca-lo sentir e o actuar destes “primeiros pais” da nacionalidade galega. Neste sentido esas manifestacións da “cultura popular” galega servían máis para dar vida e sentido a unhas épocas pasadas (pero importantes para o presente polo seu carácter lexitimador dunha certa visión do país) e para establecer unha xenealoxía determinada para a poboación actual, que para dar a coñecer as condicións e as pautas de vida desta. Este enfoque *fragmentario e diacrónico* –debedor das súas premisas e obxectivos previos– arredábao doutros autores contemporáneos que preferían levar a cabo un estudio *sincrónico* da “cultura popular” ó sobrancea-lo lugar e o significado que certos elementos da mesma ocupaban na existencia cotiá das persoas (Rodríguez Campos, 1991).

Murguía vía a “cultura popular” en termos de *supervivencias* de épocas ancestrais. Sen embargo o concepto de *supervivencia* presente no escritor galego difería moito do empregado polo evolucionismo sociocultural decimonónico (os *survivals*). Para os evolucionistas os *survivals* funcionaban como o testemuño de estadios anteriores de civilización presentes aínda en sociedades actuais avanzadas –supervivencias no presente de tempos pasados e primitivos–. Isto era posible porque as desenvolvidas sociedades europeas contemporáneas foran, na opinión dos evolucionistas, nas súas primeiras orixes tribos primitivas como aquelas que os europeos estaban a atopar noutros continentes; e pegadas dese pasado aínda ficaban dentro delas, nomeadamente entre as poboacións rurais. Por iso os evolucionistas defendían a comparación destas *supervivencias* coas crenzas e costumes dos primitivos actuais (africanos, indios, australianos...), xa que tanto unhas como outras pertencían a idénticos estados de civilización –sobordados xa polos europeos pero presentes aínda entre as razas salvaxes (Stocking, 1987)–. Pola contra, para Murguía as *supervivencias* presentes na “cultura popular” galega eran testemuños da transmisión a través das xeracións dunha herdanza racial celta e unicamente podían ser entendidas dentro dunha xenealoxía étnica moi concreta: a das razas arianas. Só podían ser entendidas e comparadas dentro desa xenealoxía aria –tanto nun sentido *descendente* (explica-las supervivencias actuais en termos das antigas mitoloxías arias), como noutro *ascendente* (coñece-las crenzas e rituais dos arios por medio do *folklore* europeo)–. En ningún caso era posible comparalas con crenzas e costumes de razas salvaxes non-brancas, porque entre os arios e estas non había comparación posible. E isto non só por mor das peculiaridades de cada tradición cultural, senón por un motivo moito máis profundo e esencial: a configuración racial. As supervivencias presentes nas culturas europeas eran patrimonio de razas superiores, e as razas superiores *nunca* estiveran ó mesmo nivel das razas inferiores, nin sequera no seu grao de civilización máis primitivo (Murguía, 1888b: 140-141) –nunca compartiran con elas un mesmo estado de civilización–, a diferenza do que postulaban os evolucionistas. Entre unhas e outras había barreiras inacadables, tanto no aspecto sociocultural como, e isto era o fundamental, no intelectual e mental (co que Murguía cuestionaba a unidade psíquica da humanidade defendida pola antropoloxía

monoxenista e polo evolucionismo unilineal decimonónico). Xa que logo o “método comparativo” –básico da metodoloxía evolucionista– era admisible para Murguía só se era utilizado dentro dos límites impostos pola súa xerarquía racial. Unha *supervivencia* galega só podía (e debía) ser comparada coas tradicións pertencentes á mesma raza có pobo galego –e así achábanse semellanzas significativas que reforzaban as teses *celtistas* e *arianistas* do autor–.

Deste xeito dábase unha estreita coincidencia entre as premisas e os métodos etnográficos e os obxectivos de Murguía, reforzándose mutuamente uns a outros nunha especie de círculo de retro-alimentación animado polo “paradigma galeguista”.

Esas críticas ó concepto evolucionista dos *survivals* arredábano do enfoque evolucionista –como tamén o facía, por outra banda, a súa concepción discontinua e difusionista do cambio cultural–. Con todo, o seu *antiprimitivismo*, a súa crenza no progreso e a súa superación do relato bíblico como marco da historia humana, afastábano igualmente do enfoque antropolóxico máis tradicional.

Neste punto plantéaseno-lo interrogante de se Murguía podía ser incluído nalgúns dos enfoques antropolóxicos característicos do século XIX (Pereira González, 1999). Xa vimos que non cumpría certos requisitos básicos do enfoque tradicional e do evolucionista. Certamente, e admitindo non obstante que en ocasións algunhas das súas ideas podían achegarse a certos presupostos deses dous enfoques anteriores, o seu pensamento antropolóxico amosaba máis puntos de contacto cun terceiro enfoque antropolóxico: a denominada “tradición antropolóxica alemana”¹⁰.

Noutro lugar xa teño tratado con máis detalle as características desta e as coincidencias entre ela e o pensamento antropolóxico murguiano (Pereira González, 1999 e no prelo). Polo que aquí só necesito lembra-los puntos máis esenciais.

En primeiro lugar Murguía, como os membros desa tradición antropolóxica, centrábase no estudio dun grupo humano particular –o pobo galego–, trazando a súa historia e salientando as súas peculiaridades tal e como estas se ían constituíndo ó longo do tempo e como se manifestaban no presente (construíndo de feito a singularidade do pobo galego). Nisto diferenciábanse tanto do

achegamento *nomotético* que os evolucionistas realizaban a respecto dos feitos culturais –no que primaba o estudio de procesos xerais e das leis que os rexían–, descoidando polo tanto as culturas particulares; como da énfase do enfoque tradicional en derivar tódalas culturas dunha única e primordial (en confirmación do relato monoxenista da Xénese). Pola contra para Murguía e para a “tradición alemana” cada cultura debía ser estudada *en sie para si*, non como manifestación dun proceso cultural xeral ou como dexeneración dunha civilización orixinal. E xa coñecemos cáles eran as razóns “profundas” de Murguía.

En segundo lugar, Murguía compartía un elemento fundamental da teorización antropolóxica alemana: o concepto de *Völksggeist*, o “espírito” ou “carácter” dun pobo. Cada pobo tiña un *Völksggeist* particular, non reducible a ningún outro, que o facía distinto ós demais e que determinaba asemade os seus modos de pensar e de actuar (aínda que para certos autores aquel podía ser modificado no decurso do tempo).

Como xa sabemos, Murguía vía nese “carácter” particular unha consecuencia da orixe racial celto-ariana dos galegos, e polo tanto era tan permanente como outras das súas expresións. O *Völksggeist* era para el o “xenio” particular da raza, determinante da psicoloxía do pobo galego e que se manifestaba a través de tantos aspectos da súa existencia: a lingua, o *folklore*, as tendencias vitais... A investigación da “cultura popular” ía encamiñada en parte a descubri-lo (Murguía, 1881). Pero tamén o idioma era un vehículo de expresión privilegiado da personalidade galega. Só mediante o seu idioma propio –o galego– o individuo era quen de expresar completamente a súa maneira de ser e o seu modo de ve-lo mundo; de aí que a lingua fose un acompañante inseparable do “xenio” racial. Por iso el podía considera-lo idioma como un factor esencial da nacionalidade galega –afirmando en repetidas ocasións que un pobo con lingua de seu constituía xa unha nación de seu–. A lingua era pois unha expresión máis do compoñente racial. Polo cal podía asegurar que aquela se mantería viva namentres se conservase este –fronte a afirmacións pesimistas que agoiraban a pronta desaparición da fala galega (Murguía, 1879)–.

Polo demais esta identificación entre raza/*Völksggeist*/cultura/lingua seguía as liñas trazadas polos teorizadores da “tradición alemana” –escritores

como Herder ou Wilhelm von Humboldt. Porén en Murguía o factor racial adquiría unha importancia que non se atopaba nos devanditos autores (mesmo incorporando certos elementos biolóxicos e chegando a establecer diferenzas radicais entre os seres humanos)–.

Outra coincidencia importante era o *historicismo*. Na opinión de Murguía a historia era “mestra” do presente, ó fornece-las claves de interpretación do mesmo. Era ela a que nos daba a coñece-la creación da nación galega, indicando as súas orixes, desenvolvemento e peculiaridades (por iso a historia era tamén un factor importante na definición nacionalitaria de Murguía). Os adherentes á “tradicón antropolóxica alemana” estaban convencidos tamén de que cada pobo, cada cultura, era produto da súa historia. Xa que logo cumpría coñecela para ter unha visión completa e real dunha sociedade humana e da súa especificidade. Por mor dunha historia particular cada grupo humano era algo especial e único. E así era tamén Galicia.

Ademais ese enfoque antropolóxico imaxinaba o proceso histórico configurador da identidade particular como unha continua interacción entre o desenvolvemento interno e peculiar do grupo en cuestión e as achegas exteriores, as cales, ademais de estableceren novas pautas culturais, eran constantemente adaptadas e reformuladas á singularidade daquel. Igualmente Murguía vía a historia galega como un eido no que os celtas galegos se adaptaban a novas circunstancias (á difusión de novas realidades políticas, económicas, sociais e ideolóxicas) á vez que adaptaban estas ó seu “eterno modo de ser”.

Non obstante no caso de Murguía esa proposición que facía da historia a configuradora dun pobo quedaba un tanto esvaída na súa obra, como resultado da preponderancia do factor racial considerado como fornecedor dunha identidade permanente e inmutable (Máiz, 1997). En efecto, se era a raza o que dende un principio determinaba as pautas do “ser” de cada pobo, daquela tódolos acontecementos históricos posteriores pouca ou ningunha influencia poderían ter na súa configuración. Quizais algún influxo que afectase ás formas *externas*, pero nada que puidese afectar ás disposicións internas *esenciais*: por exemplo, o respecto polos devanceiros e polos mortos manifestábase igualmente entre os celtas galaicos que erixiran as mámoas para soterraren e lembraren os seus defuntos, como nos rituais funerarios tinguidos de cris-

tianismo dos seus descendentes actuais. O fondo racial seguía a se-lo mesmo malia ás formas cambiantes.

Murguía aínda se distanciaba máis a respecto da “tradición antropolóxica alemana” no referido á valoración doutros pobos e culturas. Para esta impoñía-se unha actitude (máis ou menos) *relativista* como consecuencia das súas propias premisas. Se cada pobo era único e especial, resultado dun *Völksggeist* e dunha historia particulares, daquela non era posible soste que unhas xentes ou unhas culturas eran superiores a outras, porque non se podía face-la comparación entre elas e sobre todo porque non podía haber unha escala de valores universais xa que cada configuración cultural era tan válida coma o resto.

Esa non era a postura de Murguía. Xa vimos claramente que para el si que había pobos superiores e inferiores –razas arias superiores e creadoras de civilización e razas semitas ou salvaxes inferiores, atrasadas ou francamente primitivas. Neste sentido o seu etnocentrismo racista estaba lonxe dos valores *relativistas* do enfoque antropolóxico alemán.

Só en certas circunstancias é posible albiscar unha actitude (relativamente) *relativista* nos seus escritos. Era así, por exemplo, cando defendía a maneira de vivir e as crenzas dos celtas galaicos fronte á imposición imperialista dunha civilización grecorromana segura da súa superioridade. Ou cando ollaba con simpatía e valoraba positivamente a “cultura popular” galega –xa que esta era o espello da identidade propia do país (á parte do valor utilitario que puidese te-lo seu estudio, que para el era considerable)– en oposición a aqueles que vían nela unha simple morea de supersticións absurdas que debían ser erradicadas canto antes en aras do progreso. Nestes dous casos Murguía saía como valedor de dúas culturas habitualmente infravaloradas, defendendo o seu interese e a pertinencia do seu estudio, así como os valores positivos que contiñan. Pero, como podemos doadamente imaxinar, as súas intencións non eran nada desinteresadas; a fin de contas estaba en xogo a propia consideración da identidade galega...

A respecto da visión *holista* e *integrada* da configuración cultural específica dun pobo, visión característica da “tradición alemana”, existía en Murguía unha contradición ou incoherencia entre, por unha banda, as súas máximas teóricas a prol da *integralidade* da “cultura galega” (por máis que el non empregue este termo) como personificación do “xenio” e das tendencias pro-

pias da raza, e pola outra o seu propio achegamento *fragmentario e diacrónico* ós costumes e crenzas da poboación galega.

Pódese dicir que, malia a certas diferencias e matizacións, era esa tradición o enfoque antropolóxico co cal as ideas de Murguía presentaban as coincidencias máis importantes. Tampouco pretendo afirmar, porque sería excesivo, que Murguía foi un xenuíno representante dese enfoque (en primeiro lugar pola falla de sistematización do seu pensamento antropolóxico; en segundo lugar polas propias matizacións que xa indiquei). Pero as coincidencias eran demasiado importantes como para pensar nunha simple casualidade. Máis ben habería que falar dunha influencia xeral desta tradición sobre Murguía, influencia transmitida a través de certos autores –como Herder ou os irmáns Humboldt, ós que citaba en ocasións– que eran representativos (e ata certo punto fundadores) da mesma.

Sen dúbida eran algúns dos presupostos principais desa “tradición alemána” –o interese nas culturas particulares (e na propia cultura), a idea do *Völkerggeist*, o *historicismo*–, así como certas teorías sobre a raza transmitidas a través das obras de autores franceses e das teses *arianistas*, as premisas antropolóxicas que mellor se axeitaban ós propios obxectivos do noso autor. E iso debe explica-la súa adopción como postulados básicos do seu pensamento e das súas investigacións. Neste caso si que se trataba dunha influencia de grande importancia, pois estaba tamén na base do seu achegamento á historia de Galicia e da súa concepción da identidade galega.

V. CONCLUSIÓN

Hoxe en día moitas das ideas antropolóxicas de Murguía pódense considerar superadas –afortunadamente, se temos en conta especialmente as súas ideas acerca das razas humanas–.

Sen embargo neste artigo non quixen adoptar unha postura *presentista* que xulgase o pensamento antropolóxico de Murguía en termos da antropoloxía actual, sinalando os puntos nos que diferían entre si, os erros e as limitacións que dende unha perspectiva actual presentaban as súas opinións. Unha postura tal, avaliando o seu pensamento cos parámetros do presente, sen dúbida non deixaría en moi bo lugar ó noso autor. Falariamos dos seus prexuízos

etnocéntricos, da súa inxenuidade, da súa falla de datos empíricos ou do seu sometemento a obxectivos extracientíficos. E probablemente nos sentiríamos ledos de estarmos nunha situación moi diferente á súa, de termo-la investigación científica como única (?) guía e obxectivo do noso traballo, ou do progreso dos nosos coñecementos.

Mais por moito que esa conclusión nos chegase a satisfacer, penso que se queremos coñecer ben o pensamento antropológico de Murguía (así como outros aspectos do seu pensamento e da súa obra) deberemos deixar de lado ese *presentismo* e procurar situar e entende-las súas opinións e as súas prácticas no contexto histórico, cultural e persoal no que se inserían. Iso foi o que tentei facer nesta nova achega ó estudio do pensamento antropológico na Galicia decimonónica.

Quizais sexa útil considera-las “peculiaridades” de cada autor en termos dunha interacción entre os contextos social, político, ideolóxico e científico nos que vivían (que fornecían de posibilidades e de inquiredanzas, das preguntas e das respostas posibles, de teorías e de prácticas) e os obxectivos que se marcaba cada un (que dependían en parte dos devanditos contextos e que asemade determinaban os intereses e as prioridades, os medios a empregar e os xeitos de usalos, as preguntas e as respostas).

Murguía inseríase nun contexto político e ideolóxico xeral caracterizado, entre outras cousas, polo agromar das reivindicacións nacionalistas en Europa, o apoxeo do capitalismo imperialista, o cuestionamento da narración bíblica e a crecente importancia das teorías raciais... Así mesmo os distintos saberes existentes marcaban os seus límites epistemolóxicos e metodolóxicos. Todo o cal non podía deixar de influír na súa visión do mundo, no seu labor e nos seus anhelos: desexo de autonomía para o seu país, establecemento de xerarquías raciais e desprezo polos pobos non europeos, favorecemento das teses invasionistas, creación dun novo marco cronolóxico e conceptual para a súa historia de Galicia, etc.

Pero ademais do contexto xeral é fundamental ter en conta os obxectivos, intereses e prioridades do autor.

O obxectivo “erudito” de Murguía era establecer unha identidade para Galicia –para o cal era preciso escribi-la súa historia, estudia-lo seu *folklore*, a súa literatura e a súa arte, defini-lo seu carácter e darlle unha nova identidade

racial–, o que en última instancia debía servir de base e de argumentos para as súas reclamacións de autonomía política e cultural. Desta maneira, as preguntas antropolóxicas fundamentais que el se facía eran: ¿quen somos os galegos? ¿que significan as diferencias e as semellanzas a respecto doutros pobos? ¿como podemos coñece-la nosa orixe e establecérmola nosa singularidade? E isto marcaba os intereses e os límites de Murguía.

Na procura de respostas acudía a unha ampla serie de disciplinas e de discursos, de teorías e de prácticas: a historiografía “romántica”, sobre todo francesa, alemana e británica; a tradición historiográfica galega (non só os seus predecesores máis inmediatos e primeiros forxadores do *celtismo* galego –Verea e Padín–, senón tamén ós autores dos séculos XVI, XVII e XVIII); as fontes clásicas sobre a antiga *Gallaecia*; a lingüística comparada, nomeadamente a que trataba coas linguas indoeuropeas (e que fora a primeira responsable da creación do *mito ario*); a arqueoloxía prehistórica e protohistórica (para el tiña especial interese o estudio dos megalitos, que el consideraba monumentos puramente célticos); a “tradición antropolóxica alemana”; o *folklore* e o estudio comparativo das relixións, a través do cal procuraba interpreta-la “mitoloxía popular” galega á luz da primitiva relixión ariana; as teorías raciais da época (especialmente de antropólogos franceses da primeira metade do século XIX), así como todo un amplo conxunto de representacións sobre o “outro” non-europeo herdadas de séculos anteriores pero reactualizadas segundo os novos contextos epistemolóxicos e de relacións político-económicas. Todo isto forneceu os elementos co que construír aquilo que se impuxera como tarefa.

Neste punto pódese falar da adecuación existente entre os seus obxectivos, as premisas antropolóxicas das que partía, e os métodos, saberes e prácticas ós que recorría tendo en mente os dous primeiros. Por iso podemos falar da *coherencia* do seu pensamento e da súa obra, dentro da lóxica que imponía o “paradigma galeguista” (por máis que tamén é posible atoparmos certas contradicións e tensións, algunhas importantes, das que aquí só sinalei unhas cantas).

Pero tampouco se limitaba a ser unha simple “correa de transmisión” dos saberes do seu tempo, porque Murguía realizaba unha selección dos mesmos –das súas temáticas, teorías e técnicas– seguindo os seus intereses e as súas

prioridades. Algúns exemplos desta selección xa os vimos nas páxinas anteriores, pero había outros.

Por exemplo, no aspecto arqueolóxico Murguía seguirá mantendo a orixe celta dos monumentos megalíticos, cando a meirande parte dos investigadores máis reputados xa abandonarán esa explicación a prol de teorías máis sofisticadas. E o mesmo cabe dicir do seu apoio á teoría sobre a poboación precéltica de orixe asiática ou finesa, teoría invalidada nas últimas décadas do século XIX, pero que aínda seguía a empregar Murguía para dar sentido á súa imaxe da prehistoria europea (que tendía a ter en conta unicamente o elemento céltico ou ario).

Igualmente, os seus obxectivos e compromisos tamén se reflectían nas súas ideas raciais. Non pode ser unha casualidade a súa elección dos presupostos e das teorías de Edwards verbo da inmutabilidade das razas; pola contra, eran estes uns firmes alicerces nos que apoia-las súas pretensións sobre a singularidade dos galegos. Ademais os métodos *impresionistas* de clasificación racial permitíanlle a Murguía unha rápida e satisfactoria determinación do substrato racial do país (lembremos que se cría capaz –como o propio Edwards– de distinguir a simple vista a raza á que pertencía practicamente cada habitante de Galicia). Aínda que o dogma racial se mantivo ata ben entrada a presente centuria, refinamentos técnicos e teóricos realizados durante a segunda metade do XIX fixeran imposible mante-la confianza nas clasificacións raciais impresionistas de décadas antes. Non obstante as ideas raciais de Murguía mantivéronse tan inmutables como a súa raza galega, precisamente porque lle seguían sendo útiles.

Poderíase dicir, en fin, que a adopción do factor racial como un elemento decisivo á hora de configura-lo seu discurso galeguista tivo importantes consecuencias non só para o seu pensamento político ou para o seu labor como historiador (como xa demostrou Ramón Máiz), senón tamén para o seu pensamento antropolóxico. Pois este peso das explicacións raciais en Murguía influíu grandemente nas súas opinións sobre a identidade galega ou sobre as posibles relacións do pobo galego con outros pobos (con outros países celtas ou cos casteláns/semitas), e determinaba tamén en boa medida a visión que tiña sobre a propia humanidade e a súa historia (rexeitando, por exemplo, algunhas das ideas básicas do evolucionismo). Ademais chegaba a modificar certos contextos nos que se insería, como por exemplo aqueles presupostos da “tra-

dición antropológica alemana” por el adoptados; á vez que tendía a interpretar-los feitos culturais como “apéndices” da peculiar composición racial inmutable de cada grupo humano.

BIBLIOGRAFÍA

- BANTON, M. (1979): *A Ideia de Raça*. Lisboa. Edições 70 [original: *The Idea of Race*, 1977].
- BERAMENDI, J. G. (1982): “La Galicia de Murguía” en MURGUÍA, M. M.: *Galicia* [edición facsímil] Vigo. Xerais; p. I-XLVIII.
- (1998): *Manuel Murguía*. Santiago de Compostela. Xunta de Galicia.
- BLANCKAERT, C. (1988): “On the Origins of French Ethnology. William Edwards and the Doctrine of Race” en STOCKING, G. W. Jr. (ed.): *Bones, Bodies, Behavior. Essays on Biological Anthropology*. Madison. The University of Wisconsin Press; p. 18-55.
- (1989): “L’Indice Céphalique et l’Ethnogenie Européenne: A. Retzius, P. Broca, F. Pruner-Bey (1840-1870)” en BLANCKAERT, C., A. DUCROS e J. J. HUBLIN (eds.): *Histoire de l’Anthropologie: hommes, idées, moments en Bulletins et Mémoires de la Société d’Anthropologie de Paris*, n.s., t. I, n° 3-4; p. 165-202.
- BLANCO PÉREZ, D. (1994): *Historia da literatura popular galega*. Santiago. Servicio de Publicacións da Universidade de Santiago de Compostela.
- BUNZL, M. (1996): “Franz Boas and the Humboldtian Tradition. From Volksgeist and Nationalcharakter to an Anthropological Concept of Culture” en STOCKING, G. W. Jr. (ed.): *Volksgeist as Method and Ethic. Essays on Boasian Ethnography and the German Anthropological Tradition*. Madison. The University of Wisconsin Press; p. 17-78.
- CURTIS, L. P. (1968): *Anglo-Saxons and Celts. A Study of Anti-Irish Prejudice in Victorian England*. Connecticut. University of Bridgeport.
- CHAPMAN, M. (1992): *The Celts. The Construction of a Myth*. London. The MacMillan Press.
- DIETLER, M. (1994): “‘Our Ancestors the Gauls’: Archaeology, Ethnic Nationalism and the Manipulation of Celtic Identity in Modern Europe” en *American Anthropology*, 96 (3); p. 584-605.
- DUBOIS, C. G. (1972): *Celtes et Gaulois au XVIIe siècle. Le développement littéraire d’un mythe nationaliste*. Paris. J. Vrin.
- GONZÁLEZ REBOREDO, J. M. (1974): *Voz “Folklore” en R. OTERO PEDRAYO (dir.): Gran Enciclopedia Gallega*, t. 13. Gijón. Silverio Cañada Editor; p. 124-131.
- HANNAFORD, I. (1996): *Race. The History of an Idea in the West*. Baltimore and London. The Johns Hopkins University Press.
- MÁIZ, R. (1984): *O Rexionalismo Galego. Organización e Ideoloxía (1886-1907)*. Sada. Edicións do Castro.
- (1997): “A función político-ideolóxica da Historia no discurso do nacionalismo galego” en MÁIZ, R.: *A Ideia de Nación*. Vigo. Xerais; p. 147-171.
- MANDIANES CASTRO, M. (1986): “Etnografía y Folklore en Galicia” en A. AGUIRRE BATZÁN (dir.): *La Antropología Cultural en España*. Barcelona. PPU; p. 87-106.
- MATO DOMÍNGUEZ, J. A. (1981): *Historiografía y Nacionalismo. La Construcción histórica de Galicia por los historiadores del siglo XIX y primer tercio del XX*. Tese de Licenciatura inédita. Santiago. Universidade de Santiago de Compostela.
- (1994): “Murguía, Manuel” en ORTIZ GARCÍA, C. e L. A. SÁNCHEZ GÓMEZ (eds.): *Diccionario Histórico de la Antropología Española*. Madrid. CSIC; p. 484-486.
- MURGUÍA, M. M. (1865): *Historia de Galicia. Primer Tomo*. Lugo.
- (1866): *Historia de Galicia. Segundo Tomo*. Lugo.
- (1879): “¿Desaparecerán los dialectos?” en *La Ilustración Gallega y Asturiana*, n° 21.
- (1881): “El Folklore Gallego” en *La Ilustración Gallega y Asturiana*, n° 30; p. 352-353.
- (1888a): *Historia de Galicia. Tercer Tomo*. A Coruña.
- (1888b): *Galicia. Sus monumentos y artes. Su literatura e historia*. Barcelona.
- (1891a): *Historia de Galicia. Tomo IV*. A Coruña.
- (1891b): “Juegos Florales de Galicia celebrados por primera vez en la ciudad de Tuy el día 24 de junio de 1891. Discurso d’o presidente Don....” en *La Patria Gallega*, n° 7-8.

- (1901): Historia de Galicia. Primer Tomo. 2ª edición. A Coruña.
- OLENDER, M. (1989): *Les Langues du Paradise. Aryens et Sémites: une couple providentiel*. Paris. Gallimard.
- PEREIRA GONZÁLEZ, F. (1996): Contribución á historia da arqueoloxía en Galicia: as opinións sobre a humanidade primitiva e a información arqueolóxica na Galicia do século XIX. Tese de Licenciatura inédita. Santiago. Universidade de Santiago de Compostela.
- (1998): O Emprego da Información Arqueolóxica en Galicia: 1800-1922. II Premio de Investigación. 1997 “Xesús Ferro Couselo”. Concello de Valga.
- (1999): “O Pensamento Antropolóxico na Galicia do século XIX: Problemas e Perspectivas” en *Gallaecia* nº 18.
- (no prelo): “O pensamento antropolóxico de Manuel M. Murguía. Raza e Cultura” en *Caderno de Estudos Galegos*.
- POLIAKOV, L. (1971): *Le Mythe Aryen*. Paris. Calmann-Lévy.
- RODRIGUEZ CAMPOS, J. (1991): “La Etnografía clásica de Galicia: ideas y proyectos” en PRAT, J., U. MARTÍNEZ, J. CONTRERAS e I. MORENO (eds.): *Antropología de los Pueblos de España*. Madrid. Taurus Ediciones; p. 99-111.
- SAID, E. W. (1990): *Orientalismo*. Madrid. Libertarias [orixinal: *Orientalism*, 1978].
- STOCKING, G. W. Jr. (1987): *Victorian Anthropology*. New York. Free Press.
- VELASCO SOUTO, C. F. (1998): “Murguía historiador” en *Volver a Murguía*, *Cadernos “A Nosa Cultura”* nº 19. Vigo. A Nosa Terra; p. 18-23.

NOTAS

- 1 Acerca dos presupostos e da práctica do labor histórico de Murguía véxase Máiz (1997), Velasco Souto (1998) e sobre todo Mato Domínguez (1981).
- 2 Este traballo segue (e en parte complementa) outras investigacións realizadas verbo do pensamento arqueolóxico e antropolóxico na Galicia decimonónica (Pereira González, 1996, 1998 e 1999). Baséase especialmente nun estudo anterior centrado no pensamento antropolóxico de Murguía (Pereira González, no prelo).
- 3 Murguía non empregaba outros termos habituais na época, como o de “raza caucasiana”; quizais para mellor salienta-la posición privilexiada dos arios (e non ter que facelos compartir a categoría superior con outras razas non desexadas –por exemplo as semitas, a miúdo incluídas dentro do grupo caucasiano).
- 4 Tampouco se esforzaba en singularizar entre distintos grupos raciais (raza americana, africana, asiática ou malaia... nas categorías máis frecuentes da época)
- 5 Tal vez esa excepcionalidade que Murguía concedía ó pobo xudeu verbo da negatividade semita estivese debida a unha reacción do escritor coruñés –de ideoloxía nidiamente liberal– contra a historiografía e o discurso político españois máis conservadores, que vían nos xudeus o inimigo por excelencia da Civilización Cristiá (e da católica España por extensión) e loaban a expulsión dos hebreos polos Reis Católicos.
- 6 A este respecto é interesante salientar que a pesar de falar dos conflitos producidos entre os celtas galegos e outros pobos (cartaxineses, romanos, godos, árabes, casteláns), e do esforzo dos primeiros por conservaren a súa liberdade e personalidade, Murguía non concibía a historia de Galicia en termos dun permanente conflito racial. Eran os factores políticos, económicos e sociais os que explicaban o devir dos acontecementos, e non as “antipatías” raciais. Ademais os celtas galaicos tanto podían simpatizar e unirse cos cartaxineses (semitas) para loitaren xuntos contra os romanos, como crear vencellos indestructibles de amizade e solidariedade cos seus antigos invasores romanos (cf. Murguía, 1865 e 1866). Tamén o reino suevo (xermano-celta) tiña como inimigos ós godos (outra raza xermánica).
- 7 Para unha opinión diferente véxase Máiz (1984 e 1997).
- 8 Murguía falaba da poboación galega actual como se fose toda ela descendente dos celtas –quizais esquecendo que el mesmo observara individuos que amosaban os indicios físicos de razas non-celtas (incluso fenicios semitas)–. Pero nunca os considerou “estraños” ó resto da poboación ou “indesexables”.
- 9 Con todo, Murguía non seguía totalmente as teses de Retzius. Se este consideraba os monumentos megalíticos como obra das razas prearias, o escritor coruñés afirmaba teimudamente a orixe celtas dos mesmos (continuando así ata comezos do século XX unha longa tradición anticuarista; cf. Pereira González, 1998). Igualmente, namentres que o médico sueco establecía unha distinción antropolóxica radical entre as razas prearias braquicéfalas e os arios dolicocéfalos, Murguía optaba por ver na braquicefalia un trazo racial característico dos celtas galegos, e polo tanto da poboación galega actual (Murguía, 1901: 454, 459) -e nisto seguía a certos antropólogos franceses (como Quatrefages) que atribuían un cranio braquicéfalo ós primeiros arios (Poliakov, 1971).
- 10 Sobre ela véxase Bunzl (1996).

CRÓNICA DA REAL ACADEMIA GALEGA

1. NOVO PRESIDENTE DA REAL ACADEMIA GALEGA

O cargo de Presidente da Real Academia Galega, baleiro trala dimisión de D. Domingo García-Sabell o 19 de xullo de 1997, é ocupado por D. Francisco Fernández del Riego o 29 de novembro de 1997.

BIOGRAFÍA DE D. FRANCISCO FERNÁNDEZ DEL RIEGO

Naceu en Vilanova de Lourenzá (Lugo) en xaneiro de 1913. Fixo os primeiros estudos na súa vila natal e en Monforte de Lemos; en 1930 iniciou os estudos de Dereito na Universidade de Madrid que rematou na Universidade de Santiago xunto cos de Filosofía. Na época compostelá pertenceu á FUE e dirixiu a revista *Universitarios*. Ó obter a licenciatura en Dereito incorporouse á docencia universitaria como profesor auxiliar de Dereito Civil.

Durante os seus anos composteláns —é dicir, do 31 ó 36— a vocación literaria do mozo del Riego, fortemente influída polos seus ideais políticos, tomou forma predominantemente xornalística. Os artigos que baixo o enunciado xenérico de *Verbas de mocidade* publicaba frecuentemente en *El Pueblo Gallego*, en *A Nosa Terra* e en *Heraldo de Galicia* eran unha das manifestacións máis vibrantes do pensamento galeguista d'aqueles anos. Colaborou tamén nas revistas *Nós* e *Alento* e dirixiu temporalmente os semanarios *A Nosa Terra* e *Ser*.

A súa actividade política en Galicia tivo unha primeira manifestación espontánea o 25 de xullo de 1931 mediante a publicación en Vilanova de Lourenzá dun manifesto galeguista asinado por el e por outro mozo. Ó fundarse o Partido Galeguista incorporouse ó mesmo, afiliándose ó Grupo de Santiago. Cando se constituíu a Federación de Mocidades Galeguistas, del Riego foi o primeiro Secretario Xeral, pasando a continuación ó Partido para tomar parte moi activa no labor de propaganda.

Revelouse moi moi pronto como gran orador, converténdose nunha das personalidades máis activas da propaganda oral galeguista, como a través dos seus artigos xornalísticos o era igualmente da propaganda escrita.

A Guerra Civil trincou todas estas actividades. A súa destrución como profesor universitario, xunto coa prohibición de residir en Santiago, puxeron fin á súa etapa compostelá.

En 1939 fixou a súa residencia en Vigo. Exerceu a docencia privada, aínda que pesaba sobre el a prohibición de ensinar. Uns anos máis tarde comezou a escribir nos xornais co alcu-me de Salvador de Lorenzana.

En 1943 inicia contactos con algúns dos galeguistas superviventes para considera-la posibilidade de reorganiza-lo Partido Galeguista na clandestinidade. Cando esta reorganización se leva a cabo, Fernández del Riego pasa a ser un dos principais responsables da política clandestina do galeguismo.

Enmudecida a vida cultural en Galicia, polos ano 40 cobrou presenza en América. Os exiliados galeguistas, con maior ou menor apoio dos núcleos da emigración, tomaron diversas iniciativas en varios países para facer presente a personalidade cultural e política de Galicia. Entre elas, destacaron as levadas a cabo en Bos Aires, onde Castela protagonizou o liderado político do galeguismo exiliado. Pero esta actividade non sería posible sen unha colaboración eficaz desde a Galicia amordazada. Del Riego loitaba ó mesmo tempo desde a clandestinidade interior e desde a fronte cultural do exilio.

No ano 50 foi un dos fundadores da editorial Galaxia, da que foi elixido Secretario do Consello de Administración. Pero ademais da función de xerencia tamén contribuíu culturalmente ó labor galaxiano, non só coa súa propia obra senón estimulando á doutros. E animou, así mesmo, a moitos outros escritores ó cultivo das nosas letras.

Elixido Numerario da Real Academia Galega, en novembro de 1960 fixo o seu ingreso na mesma co discurso titulado *Un país e unha cultura. A idea de Galicia nos nosos escritores*.

Desde que en maio de 1964 se inaugurou a Fundación Penzol, del Riego tivo ó seu coidado o funcionamento da Biblioteca, dirixindo diariamente a actividade deste importante centro cultural.

É codirector da revista *Grial*, membro do Padroado do *Museo Carlos Maside de Arte Galego* e do Padroado da *Casa Museo Ramón Otero Pedrayo*.

A súa obra de escritor, case toda consagrada a Galicia, é abundante e variada. As súas colaboracións xornalísticas apareceron en *El Pueblo Gallego*, *A Nosa Terra*, *Heraldo de Galicia*, *La Noche*, *Faro de Vigo* e nas revista *Nós*, *Alento*, *Galicia* de Bos Aires, *Vida Gallega*, *Galicia Emigrante* e en moitas outras publicadas nas colonias galegas de diversos países. Tamén hai que subliña-lo seu labor ó longo de moitos anos a través de revistas especializadas *Industrias Pesqueras* e *Industrias Conserveras*. Empregou varios alcumes: Salvador de Lorenzana, Cosme Barreiros, Adrián Solovio, Adrián Soutelo. Os seus libros publicados son:

- 1949. *Cos ollos do noso espírito: (ensaios breves)*.- Buenos Aires: Alborada
- 1950. *Danzas populares gallegas*.- Buenos Aires: Galicia
- 1951. *Manual de historia de la literatura gallega*.- Vigo: Galaxia
- 1954. *Galicia no espello*.- Buenos Aires: Galicia
- 1974. *Letras do noso tempo*.- Vigo: Galaxia
- 1978. *Antolín Faraldo, un precursor*.- A Coruña: Banco del Noroeste
- 1983. *Ánxel Casal e o libro galego*.- Sada: Edicións do Castro
- 1983. *Pensamento galeguista do século XIX*.- Vigo: Galaxia
- 1983. *Pensamento galeguista do século XX*.- Vigo: Galaxia
- 1984. *Escritores de Portugal e do Brasil*.- Sada: Edicións do Castro
- 1984. *As peregrinacións xacobeas*.- Vigo: Galaxia
- 1988. *O señor da casa grande de Cima de Vila*.- Trasalba: Fundación Otero Pedrayo
- 1990. *Diccionario de escritores en lingua galega*.- Sada: Edicións do Castro
- 1990. *O río do tempo: unha historia vivida*.- Sada: Edicións do Castro
- 1991. *Álvaro Cunheiro e o seu mundo*.- Vigo: Ir Indo
- 1991. *Álvaro Cunheiro: 1911-1981 unha fotobiografía*.- Vigo: Edicións Xerais de Galicia
- 1992. *Blanco Amor, emigrante e autodidacta*.- Vigo: Ir Indo
- 1992. *El camino de Santiago*.- Vigo: Enor

- 1992. *O cego de Pumardeón*.- Vigo: Ir Indo
- 1994. *Luis Seoane desde a memoria*.- Sada: Edicións do Castro
- 1994. *Galicia*.- Vigo: Edicións Xerais de Galicia
- 1996. *A xeración Galaxia*.- Vigo: Galaxia
- 1998. *Antolín Faraldo, o gran soñador*.- Vigo: Edicións Xerais de Galicia
- 1998. *A pesca galega de mar a mar*.- Sada: Edicións do Castro

MEDALLAS E DISTINCIÓNS:

- 1948. Premio de ensaio do Centro Gallego de Buenos Aires – Centro Gallego de Bos Aires
- 1960. Premio Manuel Casás / I Certame Literario Baixo Miño
- 1979. Premio “Pedrón de Ouro” – Patronato do “Pedrón de Ouro”
- 1982. Premio “Vitalicio da Fundación Barrié” – Fundación “Pedro Barrié de la Maza”
- 1985. Medalla Castelao – Xunta de Galicia
- 1988. Medalla de ouro da cidade. Concello de Vigo
- 1988. Premio “Trasalba” – Fundación “Otero Pedrayo”
- 1989. Lugués do ano
- 1992. Premio de Creación Cultural da Xunta de Galicia
- 1992. “Doutor Honoris Causa” da Universidade de Vigo – Universidade de Vigo
- 1992. Premio “Immande do Libro: Premio de autor” – Federación de Libreiros de Galicia
- 1993. Creación do “Certame Galego de Literatura para autores novos Francisco Fernández del Riego” – Xunta de Galicia
- 1993. Galego Egrejio – Fundación “Premios da Crítica”
- 1994. Premio “Fernández Latorre” de Periodismo – Periódico “La Voz de Galicia”
- 1995. Premio “Otero Pedrayo” – Deputacións Provinciais de Galicia
- 1996. “Insignia de Ouro da Universidade de Santiago de Compostela” – Universidade de Santiago de Compostela
- 1997. Premio das Artes e das Letras de Galicia – Xunta de Galicia
- 1998. Premio “Celanova, a casa dos poetas”
- Placa e rúa en Vilanova de Lourenzá
- Premio das Empresas galegas

MEMBRO DAS SEGUINTES INSTITUCIÓNS:

- Seminario de Estudos Galegos
- ANABAD – GALICIA (Expresidente e socio)
- Instituto Galego de Información (Presidente)
- Asociación Internacional de Críticos Literarios
- Asociación de Escritores Galegos (Membro de Honor)
- Patronato Carlos Maside
- Patronato do Museo do Pobo Galego
- Patronato da Fundación Penzol – Director da Biblioteca
- Patronato do Auditorio de Galicia
- Patronato Rosalía de Castro
- Patronato Vicente Risco (Presidente de Honor)
- Patronato da Fundación Luis Seoane (1997)
- Socio de Honor da Fundación Álvaro Cunqueiro
- Presidente de Honor da Fundación “Peña Novo”
- Presidente da Real Academia Galega
- Presidente honorífico da Agrupación Cultural Galicia Rutas Mágicas (1998)

- Presidente da Fundación “Otero Pedrayo” (1998)
- Ex - membro do Consello da Cultura Galega e do Consello de Bibliotecas da Xunta de Galicia

2. NOVA DIRECTIVA DA REAL ACADEMIA GALEGA

- Excmo. Sr. D. Francisco Fernández del Riego (Presidente).
- Excmo. Sr. D. Constantino García (Secretario).
- Excma. Sra. Da. Luz Pozo Garza (Vicesecretaria).
- Excmo. Sr. D. Antonio Gil Merino (Arquiveiro-Bibliotecario).
- Excmo. Sr. D. Xosé Ramón Barreiro Fernández (Tesoreiro).

3. RELACIÓN DOS ACTUAIS ACADÉMICOS NUMERARIOS

1. DOMINGO GARCÍA-SABELL RIVAS. Ingreso: 20 de xuño de 1959
2. FRANCISCO FERNÁNDEZ DEL RIEGO. Ingreso: 26 de novembro de 1960
3. ANTONIO MEIJIDE PARDO. Ingreso: 25 de maio de 1963
4. MARINO DÓNEGA ROZAS. Ingreso: 3 de novembro de 1973
5. ANTONIO GIL MERINO. Ingreso: 13 de decembro de 1975
6. CARLOS CASARES MOURIÑO. Ingreso: 27 de maio de 1978.
7. JULIO FRANCISCO OGANDO VÁZQUEZ. Ingreso: 18 de abril de 1980
8. MIGUEL ANXO ARAÚXO IGLESIAS. Ingreso: 27 de maio de 1980
9. ANDRÉS TORRES QUEIRUGA. Ingreso: 20 de xuño de 1980
10. CONSTANTINO GARCÍA GONZÁLEZ. Ingreso: 12 de marzo de 1982
11. FRANCISCO JAVIER RÍO BARJA. Ingreso: 25 de xuño de 1983
12. OLGA GALLEGO DOMÍNGUEZ. Ingreso: 15 de novembro de 1986
13. MANUEL GONZÁLEZ GONZÁLEZ. Ingreso: 7 de febreiro de 1992
14. SALVADOR GARCÍA-BODAÑO ZUNZUNEGUI . Ingreso: 25 de nov. de 1992
15. XESÚS ALONSO MONTERO. Ingreso: 30 de outubro de 1993
16. XESÚS FERRO RUIBAL. Ingreso: 4 de maio de 1996
17. LUZ POZO GARZA. Ingreso 29 de novembro de 1996
18. XOSÉ RAMÓN BARREIRO FERNÁNDEZ. Ingreso: 14 de febreiro de 1997
19. XOSÉ LUIS FRANCO GRANDE. Ingreso: 3 de xullo de 1998
20. ANTÓN SANTAMARINA FERNÁNDEZ. Ingreso: 24 de outubro de 1998
21. XAIME ILLA COUTO. Ingreso: 29 de xaneiro de 1999
22. RAMÓN LORENZO VÁZQUEZ. Ingreso: 7 de maio de 1999
23. ANDRÉS FERNÁNDEZ ALBALAT Y LOIS. Ingreso: 28 de maio de 1999
24. FRANCISCO FERNÁNDEZ REI. Ingreso: 25 de novembro de 1999

ACTUAL ACADÉMICO ELECTO

- Sr. D. Xosé Luís Méndez Ferrín.

4. REFORMA E APROBACIÓN DOS NOVOS ESTATUTOS DA REAL ACADEMIA GALEGA

Os primeiros Estatutos da Real Academia Galega databan do 1906, ano da fundación da Real Academia Galega. Este texto necesitaba unha remodelación que o actualizase, non só polo desfasamento lóxico que orixina o transcorrer dos anos senón tamén porque o papel da institución cara á sociedade galega cambiou nos últimos anos.

Este cambio vén dado, sobre todo, polo Estatuto de Autonomía e a posterior aprobación da Lei de Normalización Lingüística do ano 1981, que lle confire á Real Academia Galega o criterio de autoridade legal en cuestións relativas á lingua galega.

En función do antedito, no ano 1987, elaborouse un proxecto de renovación dos Estatutos que foi aprobado pola Corporación pero non chegou a ser sancionado oficialmente.

Por último, en xaneiro de 1999 a Corporación acordou a redacción do novo texto estatutario. Estes novos Estatutos foron aprobados pola Corporación en sesión extraordinaria o 3 de xuño de 1999, polo Consello de Ministros o 25 de febreiro de 2000 e ratificados oficialmente ó saíren publicados no BOE de 4 de marzo de 2000.

5. SECCIÓN NECROLÓXICA

ÁLVARO CUNQUEIRO MORA

Facemos memoria do vello amigo no Mondoñedo onde naceu o ano 1911, e onde foi soterrado, despois do seu pasamento en Vigo no ano 1981. Evocámolo na cidade natal que tanto amou. Asociámolo coas feiras das San Lucas, que moito gustaba de lembrar. O outono que o barroco da capela dos Remedios descubría, tiña unha ollada campesina. Chegaban daquela a Mondoñedo moreas de xentes da montaña, da bocarribeira, do Valadouro, das claras mariñas luguesas. Baixaban das terras montańesas as greas de poldros bravos. Cunqueiro escoitaba os rinchos dos cabalos que chegaban ó feiral, mentres deambulaba polas estreitas rúas.

Pero o gran extravertido falangeiro, compraciase tamén na soidade. El ben o dixo: Mondoñedo é o silencio e a melancolía. Alí podíase quedar un a ver medra-lo silencio, un produto da cultura. Unha das delicias mindonienses era, ó seu ver, a toponimia, compraciase en evoca-los belidos nomes: Argomoso, Sasdomigas, Lindín, Bretoña, Baltar, Reigosa, Estelo, Romariz, Labrada. . . o escritor fixo de Mondoñedo o pazo dos seus soños.

De primeiras fora Cunqueiro un poeta mozo de vangarda. Era o tempo dos movementos que pasaban polos meridianos de París e chegaban a España a través de Vicente Huidobro. El fíxose eco en fala galega das novas correntes, e publicou *Mar ao norte*, seguido de *Poemas do sí e o non*. Tamén ecoou na súa andaina creadora, a tradición dos vellos Cancioneiros medievais. Así fixo trobadorismo con voz contemporánea en *Cantiga nova que se chama Riveira*.

Viñeron máis tarde, tempos de maturidade: os da prosa narrativa e do teatro. Foron xurdindo *Merlín e familia*, *As crónicas do Sochantre*, *Si o vello Sinbad volvese ás illas*. Ou a singular triloxía: *Escola de menciñeiros*, *Os outros feirantes*, *Xentes de aquí e de acolá*. Tamén pezas teatrais: *O incerto señor don Hamlet, príncipe de Dinamarca*, *A noite vai coma un río*.

Álvaro Cunqueiro leu o seu discurso de ingreso sobre Tesouros novos e vellos na "Real Academia Galega" na cidade natal. A onde se trasladaran os membros da corporación. Sucédía nesta ó poeta Ramón Cabanillas. Tivemos a honra de lle dar resposta ó recipiendario o 12 de abril do ano 1963.

Era o novo académico un ensimesmado atento, cortés. Gustáballe camiñar cun pé suspenso no voo da imaxinación. E o outro apoiado no chan sólido de mesóns, cocinas e tabernas. Meténdonos no seu mundo, non atinamos a saber ónde remata a realidade, e ónde comeza a fantasía. Porque o escritor compraciase en modifica-lo xeográfico, en transtorna-lo histórico coa auréola da poesía. Os países dos que falaba estaban no mapamundi, pero el convertíao en países soñados. Os tempos dos que escribiu parecían mesturados, e os protagonistas pertencían a un universo alburgado.

En calquera caso, Cunqueiro sentía Galicia na súa esencia, e na súa verdade campesina. E, sobre todo, sentía a sustancia da lingua. Insufloulle así á fala natal o xenio creador, o voo de universalidade que demandaba.

Francisco Fernández del Riego

RAFAEL DIESTE

Nado en Rianxo o 29 de xaneiro de 1899, finou en Santiago de Compostela o 15 de outubro de 1981. Intelectual polifacético, cultivou o relato, o teatro, a poesía, o ensaio, a meditación filosófica, a crítica de arte, a traducción e a reflexión filolóxica. Home de Letras -de Filosofía e Letras-, ás veces fai incursións suxestivas no eido do pensamento matemático: *Nuevo tratado del paralelismo* (1956), *¿Qué es un axioma?* (1967) e *Testamento geométrico* (1975). Foi, especialmente antes de 1936, unha das plumas máis brillantes, agudas e cultas do xornalismo galego, e foino nun tempo de grandes xornalistas (Antón Villar Ponte, Roberto Blanco Torres, Valentín Paz Andrade, Manuel Lustres Rivas...). Noutros xéneros literarios, non sempre menores, deixou a pegada do seu talento e da elegancia do seu estilo: no epistolar, por exemplo (que hoxe coñecemos ben mercé á edición do seu *Epistolario* por X. L. Axeitos, 1995).

Mestre de primeiro ensino, profesión que non chegou a exercer, viviu para as Letras, para a Palabra, en ocasións con problemas económicos non pequenos, mesmo antes da Guerra Civil, anos -os da República- en que foi peza importante das Misiones Pedagógicas, instancia na que chegou a ser creador e director do seu Teatro Guiñón, para o que escribiu varias farsas. Viviu eses anos, os da II República, como “un tempo de entusiasmo”.

Na Guerra Civil, na “España leal”, puxo a súa pluma, incondicionalmente, ó servizo da causa republicana. En *Hora de España*, revista da que foi cofundador e o seu bautista, publica páxinas exemplares para aquel momento, como “Nuevo retablo de las maravillas (Mascarada en un acto)”,

rifacimento do inmortal entremés de Cervantes, e unha das primeiras recensións de *Juan de Mairena*, o singular libro en prosa de don Antonio Machado. Dirixiu, na súa segunda etapa, *Nova Galiza*, “Boletín quincenal dos escritores galegos antifeixistas”, subtitulada nos tres derradeiros números “Revista mensual do esprito e da liberdade do povo galego”.

Derrotados os republicanos, empeza o éxodo de Rafael Dieste, que vai durar máis de 22 anos (1939-1961): Francia (campo de concentración de Saint-Cyprien), Buenos Aires, Cambridge, Montreuil (México), Buenos Aires, Rianxo. O escritor transterrado escribe e publica obras tan orixinais como *Historia e invenciones de Félix Muriel* (1943), *Viaje, duelo y perdición* (1945) e *Luchas con el desconfiado* (1948; tamén *Pequeña clave ortográfica* (1956), manualiño escrito *pro pane lucrando* pero cun rigor e cunha amenidade que explican, elocuentemente, as moitas edicións aparecidas en poucos anos.

A lingua galega débelle ó mozo Rafael Dieste dous títulos fundamentais: un libro de contos, que naceron clásicos, *Dos arquivos do trasno* (1926), e unha peza de teatro, luminosa, *A fiestra valdeira* (1927). Fóra de Galicia, mesmo antes de 1936, unha gran parte do seu labor intelectual farao en castelán.

Xa na Terra, ingresa na Real Academia Galega, no ano 1970, cun suxerente discurso titulado *A vontade de estilo na fala popular*. Anos despois, recolleu nun volume, titulado *Ante a terra e o ceo* (1981), unha boa parte dos artigos en lingua galega anteriores a 1936. Nese volume non escasean

aqueles nos que Dieste, sempre sagaz e culto, se pronuncia sobre problemas idiomáticos nosos aínda hoxe non totalmente resoltos: “Esprito e fala”, “O xenio da lingua e a pasión”, “Galego popular e galego literario”... Póstuma é a colectánea *Encontros e vieiros*, once charlas -oito en galego- editadas por Arturo Casas no ano 1990.

Era Dieste un utilizador egrexio da palabra oral na conferencia para poucos e na conversa cos amigos. Aínda hoxe non se perdeu o eco de certas palabras súas proferidas no faladoiro do café Tortoni de Buenos Aires, un faladoiro, histórico, no que escoitaban, engaiolados, entre outros, Luís Seoane, Attilio Rossi, Guillermo de Torre, Arturo Cuadrado e Pedro Henríquez Ureña.

Non sería xusto, nin sequera nunha semblanza tan breve coma esta, omiti-lo nome da esposa do noso gran meditador e escritor, o nome

de Carmen Muñoz Manzano (Malpartida de Plasencia, Cáceres, 1906), inspectora de primeiro ensino e, en ocasións, autora de traballos literarios. Cando, o 30 de outubro de 1993, lin o meu discurso de ingreso na Real Academia Galega -na que ocupei a cadeira de Dieste-, remataba con estas palabras: “Non se pode entende-la vida e a obra de Rafael Dieste, aquela sensibilidade de vidro tan limitada para tantos pragmatismos, sen a presenza constante, delicada e eficaz dunha muller, dunha compañeira das características de Carmen Muñoz. Non hai -ou eu non o albisco- un caso semellante na literatura galega moderna e contemporánea. Nas Letras castelás habería que pensar, polo menos en parte, en Zenobia Camprubí, a Carmen Muñoz de Juan Ramón Jiménez”.

Xesús Alonso Montero

FRANCISCO VALES VILLAMARÍN

Naceu na cidade de Betanzos o 7 de maio do 1891. Cursou estudos de Maxisterio de primeiro ensino en Santiago de Compostela, concedéndoselle o premio extraordinario por unha memoria sobre excursións escolares. Ingresou no ensino oficial por oposición libre. Foi pensionado por R.O. de 13 de febreiro de 1922 para asistir a un curso de ampliación e perfeccionamento celebrado en Madrid no mes de marzo do devandito ano. Foi director das Colonias Escolares coruñesas, creadas polo Museo Pedagóxico Nacional. Iniciou e fundou o Museo Pedagóxico Rexional establecido na Coruña, que foi autorizado por R.O. de 8 de outubro de 1926 desempeñando na institución os cargos de secretario e bibliotecario.

Como investigador levou a cabo pescudas nos Arquivos Nacionais de Valladolid e Simancas, pensionado pola Deputación da Coruña e o Concello de Betanzos. Tamén foi designado pola Dirección Xeral de Ensino Superior e Medio vocal da Sección Provincial de Selección e Protección para o Ensino Medio. Foi director do *Anuario Brigantino*, *Revista de Historia de las Artes y Etnografía*. Foi tamén vocal da Comisión Provincial de Monumentos Históricos y Artísticos, e cronista oficial da cidade de Betanzos; membro do Patronato do Museo Provincial de Belas Artes, numerario da Real Academia de Belas Artes de Nuestra Señora del Rosario da Coruña; membro honorario de *The International Research Institute* dos EE.UU., membro de número do Instituto de Estudios del Sur de España e correspondente da Real Academia de la Historia, de Madrid; da Sociedade Martín Samento, Guimarães (Portugal), da Academia de Genealogía y Heráldica Mota Padilla, de

México; del Istituto Internazionale pero lo *Studio e lo Sviluppo della Relazione Umane*, de Italia; de la Real Academia Hispano-Americana de Cádiz, do Centro de Historia del Estado Falcón, de Venezuela; e da Academia de San Romualdo de Ciencias, Letras y Artes de San Fernando (Cádiz). Foi condecorado coa Encomenda de Alfonso X el Sabio e distinguido coa Medalla de Prata da Cidade de Betanzos e da do Mérito no Traballo outorgada polo goberno español. Tamén foi distinguido co premio vitalicio da Fundación *Pedro Barrié de la Maza Conde de Fenosa*.

En sesión celebrada pola Real Academia Galega no Paraninfo da Universidade de Santiago o día 27 de xullo de 1941 ingresou como membro numerario desta institución, ocupando a vacante que deixara polo seu pasamento D. Alejandro Barreiro Noya, e veu ostentando a súa secretaría desde o 17 de abril de 1949 ata o día da súa morte.

Foi Vales o fundador do *Anuario Brigantino* no ano 1949 e publica nel un importante traballo sobre o sepulcro de Fernán Pérez.

Pero Vales Villamarín non só estivo atento ós estudos históricos, arqueolóxicos e pedagóxicos, senón que tamén reparou no campo da poética escribindo libros como *Estampas betanceiras*, sonetos de carácter costumista e *¡Ollo con esa pécora!*, premida coa flor natural nos Xogos Florais celebrados en Lugo no 1923.

Así pois, logo dunha longa e fecunda vida D. Francisco Vales Villamarín morre o día 26 de agosto do 1982, constituíndo o seu enterramento unha masiva manifestación de pésame.

Marino Dónega Rozas

MANUEL VÁZQUEZ SEIJAS

Debo facer un resumo da vida do académico Don Manuel Vázquez Seijas que naceu o 15 de xaneiro de 1884 e morreu o 23 de decembro de 1982. Estudou Peritaxe mercantil na Coruña e foi profesor da Escola Mercantil da mesma cidade. Como intelectual coruñés formou parte da Cova Céltica. Vén para Lugo e con varios amigos funda o Museo Provincial. A el lle debémo-lo rescate de numerosas pezas, a ampliación das salas e o traslado ó edificio que fora Convento de San Francisco. Dirixe o Boletín onde publicou moi interesantes traballos, entre os que citamos como obra singular *Fortalezas de Lugo y su Provincia*. En la Real Academia ingresou cando ingresaron 18 no día 27 de xullo do 1941. No acto está moi claro o momento como indica a acta *Dar renovado impulso a las interrumpidas tareas, hombres nuevos y savia nueva para vigorizar el cuerpo académico y proseguir con furto la obra de los insignes precursores*.

Logo desta lectura os académicos numerosos Don Angel del Castillo e Don Alejandro Barreiro pola Xunta de Goberno saíron a buscar a un salón contiguo ós académicos electos. A súa entrada no recinto foi saudada cunha gran ovación.

En los sillones al efecto dispuestos en el estrado, vacíos hasta entonces se sentaron: los señores P. Eiján, Bouza Brey, Vázquez Seijas, Baldomir, Sánchez Rivera, Carro García, Brañas, Portela Pazos, López Abente, P. Atanasio López, Vales Villamarín, Filgueira Valverde, P. Pardo, Conceiro Freijomil, Aller, Cortés y Pedret Casado. Dejó unicamente de concurrir entre los electos, por

encontrarse enfermo, el Señor López Cuevillas, de Orense.

El Presidente, Señor Ruiz del Castillo cedió la palabra al Académico entrante Don Fermín Bouza Brey quien en nombre de los recipiendarios saludó desde la tribuna a la Asamblea. Dedicó un emotivo recuerdo a los Académicos fallecidos cuyas vacantes ocupaban ellos y determinó sus valores bien conocidos. A continuación leyó un documento y admirable estudio a modo de discurso de ingreso sobre el sugestivo tema de la mitología del agua en el noroeste hispánico. Resume cuanto la tradición, la superstición, la lengua y el folklore regional, dicen en la relación con la mitología acuática, las puras ninfas de las fuentes, de los ríos, etc. Fue muy aplaudido el curioso y notable trabajo difícil de extratar.

Le contestó el Señor Casás, Presidente en sustitución del numerario y admirado poeta Don Antonio Rey Soto por haber telegrafiado este participando que una dolencia le privaba de asistir a dar la bienvenida a los nuevos compañeros; cometido con antelación por él aceptado. El Señor Casás en su elocuente disertación repentizada, destacó la importancia de la efemérides para la Academia y para Galicia; saludó a los recién llegados cuyo concurso a los trabajos de este cuerpo literario espera será fecundo; tuvo sentida recordación para los finados académicos, exaltando palabras de alabanza para la historia, monumental y acogedora Compostela recordando los años mozos y románticos de estudiante troyano transcurridos en aquellos lugares evocó a los viejos maestros y se congratuló de la celebración del

acto en un ambiente así, de serenidad y paz para el espíritu; en íntima comunión del arte y la cultura.

Subrayó la necesidad de un efectivo auxilio económico por parte de las Corporaciones gallegas para que la Real Academia pueda reanudar sus interrumpidas publicaciones y cumplir con cierta holgura sus fines como son las investigaciones de arte, científicas y arqueológicas, la compra y catalogación de libros y el ensanche, en fin, de los medios de trabajo en mejor servicio y dentro siempre del más acendrado culto a España.

Saludó a las damas que con su presencia realizaban la solemnidad, dio gracias a cuantos a ella se asocian y desde luego al Excmo. Sr. Ministro de Educación Nacional cuya representación, profundamente estimada, ostentaba el Sr. Rector. (Fue aplaudidísimo).

Este anunció que se iba a proceder a la imposición simbólica de las correspondientes medallas a los académicos y el Sr. Casás colocó una al Sr. Bouza Brey en representación de todos los demás allí reunidos; tras de lo cual el Ilmo. Sr. Rector puso fin al acto con un breve y adecuadísimo discurso congratulándose de la importante Sesión y estimulando a la Academia y a sus componentes a preservar en la trascendente labor emprendida y trabajar conjuntamente en celosa labor unificada en eso de la cultura regional y nacional.

También una calurosa ovación premió estas palabras.

Paréceme que o discurso de Casás é a estampa máis fiel daquel tristísimo momento, que, máis ou menos inda lembramos. É curioso que Rey Soto non mandase o discurso.

Antonio Fraguas Fraguas

XOSÉ Mª ÁLVAREZ BLÁZQUEZ

Leu o seu discurso de ingreso o día 28 de novembro de 1964 titulado *Cantares e romances vellos prosificados*, e respóndelle en nome da Academia Fermín Bouza Brey. Ocupou a vacante deixada por Aquilino Iglesia Alvariño. Fora designado membro correspondente o 17 de abril de 1949.

O labor de Xosé María Álvarez Blázquez foi moi diverso, abrangendo tenzas moi distintas da nosa cultura, dende a creación literaria á investigación, dende a súa actividade como libreiro e editor á de conferenciante e profesor.

E mesmo a súa obra literaria, en galego e en castelán, é tamén diversa e rica, e comprende xéneros tan diferentes como a novela (*Crece as augas, Las estatuas no hablan, En el pueblo hay caras nuevas*), a poesía (*Abril, Poemas de ti e de min, Roseira do teu menceir, Cancioeiro de Monferró, Romance do pescador pelerriño, Canle segredo*), e mesmo o teatro (*El zapato de cristal, Los pazos altivos*).

Notable investigador, a súa curiosidade levouno a escudrumar en eidos tan dispares como os trobadores e a súa lírica (*Escolma da poesía galega, II, Martín Códax*, etc.), a literatura

popular ou a erudición literaria, ocupándose tamén de estudos etnográficos e históricos (*Romerías Gallegas, Industria paleolítica de la comarca de Tui, O vencello espritoal dos fisterres atlánticos*, etc.), sen esquecer-lo seu labor como cronista oficial da cidade de Vigo e o seu libro *La ciudad y los días*. Dirixe con Álvaro Cunqueiro o libro colectivo, que inclúe varios traballos seus, "Vigo en su historia". Participa en diversos congresos históricos e etnográficos en Braga, Santo Tirso, Matosíños, etc.

Como libreiro e editor foi ben coñecido en Galicia, pola librería "Monterrey", logo editorial tamén, na que se editarían os dous libros de Gonzalo R. Mourullo, *Nasce un árbore* e *Memorias de Tains*, e funda en 1964 a editorial "Edicións Castrelos".

Foi profesor de Formación Humanística no Instituto Politécnico Marítimo Pesqueiro de Vigo.

Xosé María Álvarez Blázquez naceu en Tui o 4 de febreiro de 1915 e faleceu en Vigo o 2 de marzo de 1985.

Xosé Luís Franco Grande

MANUEL CHAMOSO LAMAS

Aínda que nacera en La Habana o 17-V-1909, residiu en Galicia desde os 4 anos. Estudiu o bacharelato no Instituto de Pontevedra e licenciouse en Filosofía e Letras e en Dereito na Universidade de Madrid, despois de cursar varios anos na Universidade de Santiago. No ano 1933, en plena República, doutorouse en Filosofía e Letras en Madrid, exercendo como profesor do Instituto de Nebrija.

Ocupado Madrid polas tropas do xeneral Franco, foi destinado a prestar servicios na sección de Recuperación Artística. Iso explica a súa posterior vocación á defensa e rehabilitación do patrimonio artístico. En 1940 foi destinado como comisario da terceira zona do Servicio de Defensa do Patrimonio Artístico Nacional e no ano 1946 pasou a ocupa-la xefatura da primeira zona que comprendía Galicia, Asturias, León e Zamora.

En 1967 gañou as oposicións á dirección do Museo das Peregrinacións de Santiago de Compostela.

Pertenceu como asesor, ou membro, de diversas institucións galegas (Conselleiro Provincial do Patrimonio Artístico e Cultural da Coruña; á Real Academia de Belas Artes "Nosa Señora do Rosario", da Coruña, da que foi Presidente; ó Instituto "José Cornide" da Coruña), nacionais (Asesor Nacional do Patrimonio Artístico; correspondente

da Real Academia de Bellas Artes de San Fernando) e estranxeiras (membro da Societé Nationale des Antiquaires de France; do Instituto Arqueológico Alemán, etc.).

Ingresou na Real Academia Galega o 26-V-1956 coa lectura do discurso *Valores históricos y estéticos que intervienen en la formación del Arte Románico*, respondéndolle en nome da Academia D. Ramón Otero Pedrayo.

É autor dunha copiosa obra da que queremos salienta-los seguintes títulos: *La arquitectura barroca en Galicia*, Madrid 1955; *El Monasterio de Montederramo*, Madrid 1947; *Mateo de Prado*, Madrid 1956; *Juan Bautista Celma*, Madrid 1956; *La Escultura Funeraria en Santiago de Compostela*, Madrid 1964.

Como Comisario do Patrimonio Artístico de Galicia, realizou innumerables restauracións de igrexas, mosteiros e edificios institucionais. As escavacións realizadas na Catedral compostelá nos anos 1955-58, foron recollidas en varios artigos publicados na *Revista Compostellanum*. Así mesmo foi o comisario dunha importante exposición sobre a arte románica en Santiago no ano 1961.

Morreu na Coruña o 25-V-1985.

Xosé Ramón Barreiro Fernández

VALENTÍN PAZ ANDRADE

Hai uns versos que rematan o poema terceiro do doído *Pranto matricial*, dedicado 'in memoriam' a Alfonso Daniel Rodríguez Castelao, con quen tivo compartido ilusións e mágoas, nos que o poeta e amigo lembrado fai fermosa profesión *das cousas/ nas que os homes deixamos en anacos/ os anacos da i-alma*. Recollamos, cordialmente, estas palabras emocionadas para gardarlle fraterna e fonda memoria, pois nelas se contén a máis nidia síntese do espírito que animou o seu pulo vital, dende que o corazón lle comezou a pulsar fóra das entrañas maternas o 23 de abril de 1898 en Lérez, á beira mesmo de Pontevedra, e a onde os seus restos serían levados para repousar eternamente, despois de morrer no Sanatorio de Fátima, en Vigo, o día 19 de maio de 1987. Entre unha data e maila outra, un fecundo periplo de oitenta e nove anos que Paz-Andrade soubo encher con bondade e intelixencia, con xenerosidade e con plural capacidade de traballo que o converteron, ó mesmo tempo, nun home benquerido e admirado polo seu trato humano e polo seu exemplar galeguismo aínda nos tempos máis duros.

Ó tempo de comezar en Compostela a carreira de leis, no ano 1919, participou xa na II Asambleia Nazonalista Galega e interveu no mitin proxeitado para os universitarios, onde empezou a amosa-la oratoria apaixonada e vibrante que lle sería peculiar. Daquela, entra en contacto cos persoeiros e os compañeiros que loitan polo fomento e afirmación do movemento autonomista, iniciándose así na defensa e difusión duns ideais políticos que, en máis dunha triste e tráxica ocasión, lle

ocasionarán atentados, multas, destellos e mesmo pena de cárcere, pero que a pesar de todo habería manter inalterables ata o derradeiro alento.

Valentín Paz-Andrade, soubo compaxinar e complementar, activamente, o exercicio da avogacía, a actividade económico-empresarial no sector pesqueiro e a dedicación ó xornalismo, ó ensaísmo e á vocación literaria. En 1924, adquire a propiedade e asume a dirección en Vigo do xornal, liberal e independente, 'Galicia', no que foi xefe de redacción Roberto Blanco Torres. Despois, pasaría a dirixi-la revista 'Industrias Pesqueiras'. Participou nos programas da FAO (Food and Agriculture Organization), dependente das Nacións Unidas, en distintas áreas de Sudamérica. Tomou contacto cos exiliados e coa emigración no Centro Galego de Buenos Aires, que o convidou en dúas ocasións a pronunciar conferencias, e noutros moitos puntos do continente americano.

As primeiras publicacións que poñen de relevo esta dobre e arraigada vocación, aberta ó eido literario e ó eido económico, distanciaríanse, sen embargo, no tempo para producírense, inicialmente, neste último aspecto, respecto do que cómpre consideralo como un pioneiro dos modernos traballos arredor das cuestións e preocupacións socioeconómicas galegas, así, os primeiros resultados do seu ilusionado intento de abranguer ese profundo amor, en 'corpo e alma', que sempre sentiu pola súa patria galega.

Corporalmente, continuando co estudio da súa problemática económica e dando ó prelo –tras dos dolorosos quebrantos da Guerra Civil– obras como a edición chilena de *Principios de*

Economía Pesquera, á que se lle irían sumando *Galicia como tarea*, *La marginación de Galicia*, *El capital como factor de desarrollo*, *El concepto de zona económica en el nuevo Derecho del Mar...*

Animicamente, dende o achegamento á cultura e ó ser lírico de Galicia, aspecto que debe salientarse nesta urxente semblanza, iniciado coa saída á luz pública do breve poemario elixíaco titulado *Pranto Matricial*, na edición bonaerense de 1954, se ben o impulso poético xa se deixara sentir en Valentín nos días soidosos do desterro perdido alá nas alturas silandeiras da Serra de Queixa. Seguiríanlle os volumes de maior densidade poética *Sementeira no vento*, onde se atopan os seus poemas máis logrados en fondo e forma, e *Cen chaves na sombras*, na que o compromiso civil faise máis firme. A Valentín débémolle, tamén, a entre da detallada biografía de *Castelao na luz e na sombra*.

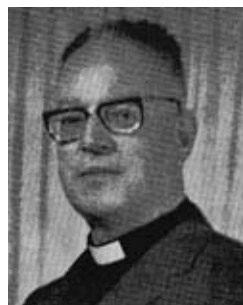
Proposto, en 1964, entre outros por Ramón Otero Pedrayo, para ocupa-la vacante de membro numerario na Real Academia Galega producida polo falecemento de Francisco Vázquez Saco, ingresou ó cabo Valentín Paz-Andrade o día 11 de

febreiro de 1978, coa lectura do seu discurso sobre de *A galecidade na obra de Guimarães Rosa*, ó que respondeu Álvaro Cunqueiro no acto académico celebrado no Salón de Conferencias da Caixa de Aforros da Coruña.

A súa moderna concepción de Galicia, a dedicación incansable á apertura de novos horizontes para economía pesqueira do seu país, a súa rica dimensión intelectual e a súa entrañable fidelidade á Galicia, así como o polifacetismo creador e o dinamismo vital, fixeron de Valentín Paz-Andrade un desperto soñador de mundos de progreso que quixo converter en realidade dende aquelas arelas políticas, forxadas xa na loita dos seus tempos mozos, ata aquelas outras que virían renovar-la súa madurez na reconquista das liberdades perdidas e que o levaron a ser elixido senador pola Candidatura Democrática Galega. Como académico, o seu recordo pervive entre todos nós, con fonda gratitude, por ter achegado o seu exemplo, o seu saber e o froito dos seus sonhos literarios ó vello acervo cultural e á nobre heranza galeguista, que enriquecen a esta casa grande da nosa cultura.

Salvador García-Bodaño

ENRIQUE CHAO ESPIÑA

Digna do noso máis grato recordo é a figura e personalidade do Dr. Don Enrique Chao Espina distinguido profesor, escritor e sacerdote.

O seu falecemento na Coruña o 19 de xaneiro de 1989, constituíu unha dolorosa perda non só para os seus amigos e para a cultura galega senón para a Real Academia Galega, Corporación á que pertenceu ó longo de trinta e cinco anos, sendo un dos seus máis ilustres representantes.

Home de carácter aberto, nobre, xusto e xeneroso, virtudes que lle granxearon o cariño, estima e consideración de cantos o coñeceron e trataron, ás que hai que engadi-lo seu amor á cidade e terra na que naceu, dedicando tódolos seus traballos e anhelos ó seu coñecemento e cultura, contando para iso cunha extraordinaria vocación para o estudio e a investigación.

Naceu en Viveiro o 7 de xullo de 1908, ingresando ós dez anos no Seminario de Mondoñedo para realiza-los estudos sacerdotais, cursando os últimos anos da carreira no Seminario de Lugo onde foi ordenado presbítero en 1931.

Realizou na Universidade de Zaragoza os estudos de Filosofía e Letras e de Maxisterio na Escola Normal de Lugo, doutorándose en Letras na Universidade Central de Madrid, con premio extraordinario pola súa Tese *Pastor Díaz dentro del Romanticismo* (1949). Así mesmo na Escola Central de Idiomas obtivo o título de Diplomado en Lingua Portuguesa.

Rematados estes estudos, gañou por oposición a praza de profesor agregado de Lingua e Literatura no Instituto Nacional de Bacharelato de

Puertollano (Ciudad Real), obtendo, poucos anos máis tarde, tamén por oposición, a cátedra de Lingua Portuguesa da Escola Superior de Comercio da Coruña, onde así mesmo foi catedrático da Escola Universitaria de Estudios Empresariales ata a súa xubilación.

A súa extraordinaria formación humanística, e o afán de exercer e divulgar-la cultura galega, fano colaborador de institucións mediante pronunciación de conferencias e discursos, participando en certames e publicando artigos e traballos en toda a prensa galega, española, americana e portuguesa. Así foi galardoado con varios premios como o *Pérez Lugín*, 1941; *Virgen del Carmen* de los años 1947, 1949 y 1951; en dúas ocasións obtivo o premio *Corpus de Lugo*, o primeiro premio no Certame celebrado na mesma cidade o 19 de xuño de 1946, co traballo titulado *La presencia de Portugal en las Letras Españolas* e a súa intervención nos *Xogos Florais de Betanzos* (1965) e do *Cantábrico* (1966).

As súas maiores satisfaccións serían sen embargo, por unha banda a súa elección como Membro Numerario da Real Academia Galega e por outra o nomeamento de Cronista Oficial de Viveiro, a súa cidade natal.

O acto de recepción e lectura do discurso de ingreso na Real Academia tivo lugar no salón de actos da Corporación o día 24 de abril de 1954, sucedendo na cadeira de académico ó destacado polígrafo coruñés Don Narciso Correal y Freire de Andrade, sendo o título da disertación *Hechos y trágica muerte de Don Alonso Pérez de Vivero*, personaxe histórico natural de dita cidade, que

tanto se distinguiu na Corte de Castela, durante o reinado de Juan II e do seu privado Don Álvaro de Luna, nos inicios do século XV.

Ó inicia-lo discurso, amosou o disertante o seu agradecemento á Real Academia Galega e reiterou o seu amor a Galicia coas seguinte palabras: *No me faltará jamás corazón para agradecer tal distinción ni tampoco para amar y laborar por esta tierra bendita donde Dios se ha dignado que yo naciera.*

O magnífico traballo de erudición histórica foi contestado polo ilustre maxistrado e distinguido académico Don Sebastián Martínez Risco, en substitución de Don Ramón Villar Ponte, falecido pouco tempo antes, quen, como bo viveirense, suxeíralle ó novo académico o tema do discurso.

Durante os longos anos da súa pertenza á Academia, foi Chao Espina un exemplar académico que contribuíu con toda a súa vontade e esforzo ó mellor desenvolvemento dos fins culturais de Galicia, enriquecendo os fondos bibliográficos e documentais da nosa institución co legado da súa biblioteca particular formada por máis de 3000 volumes.

Outras institucións tanto españolas como portuguesas contárono entre os seus membros. Así foi correspondente do Instituto de Coimbra, numerario da Academia de Doctores de Madrid,

formando tamén parte do Instituto Arqueolóxico, Histórico e Etnográfico de Lisboa.

A súa obra literaria é un fiel reflexo das virtudes e calidades das que fixemos mención e ó que temos que engadi-la súa vocación como sacerdote e profesor.

A súa produción literaria é moi abundante e de temática variadísima, xa que abrangue desde os textos de obras docentes e poemas ata a Xeografía e a Zooloxía.

Como profesor de lingua portuguesa escribiu varios libros de texto e traballos de investigación sobre a natureza das linguas galega e portuguesa.

Escritor en prosa e verso, é de notar o gran número de obras e estudos sobre temas viveirenses, mostra do seu gran amor á cidade natal.

Notable poeta escribiu inspirados versos en galego, portugués e castelán, moitos dos cales figuran incluídos en *Tria Corda*, obras históricas como *Los normandos en Galicia*, biografías, novelas e narracións como *Leyendas Gallegas*, descrições xeográficas e paisaxísticas como *La costa lucense y cornüesa en los caminos de San Andrés de Teixido*, zoolóxicas e de ambiente mariñeiro como *Tres monstruos de los mares gallegos y otros temas.*

Antonio Gil Merino

CASIMIRO TORRES RODRÍGUEZ

Naceu en Santa Cruz de los Cuérragos, Zamora, o 10-VIII-1904. Estudiu a carreira eclesiástica no Seminario de Astorga. Rematada esta e ordenado sacerdote estudiu na Universidade Pontificia de Santiago licenciándose en Dereito Canónico.

Xa en Santiago estudiu o bacharelato e posteriormente Filosofía e Letras na Universidade de Santiago, doutorándose na Universidade de Madrid no ano 1944 cunha tese sobre Magno Clemente Máximo (publicada no ano 1945 parcialmente no Boletín da Universidade de Santiago).

No ano 1939 foi nomeado profesor adxunto interino da Facultade de Xeografía e Historia de Santiago, que será a súa casa ata a xubilación no ano 1970.

No ano 1944 ingresa no Corpo Facultativo de Arquivos de Bibliotecas.

A Biblioteca Universitaria de Santiago, da que foi nomeado Director, o ensino na cátedra de Historia Antiga e a investigación histórica dos séculos IV-VI, constitúen os eixes da súa vida intelectual.

Como bibliotecario realizou un exemplar labor non só na Biblioteca Xeral da Universidade de Santiago, senón tamén organizando a biblioteca do Seminario Maior de Santiago de Compostela que estivo ó seu cargo ó longo de vinte e cinco anos.

Gran coñecedor das linguas clásicas (especialmente latín e grego) e da paleografía realizou magníficas investigacións sobre os períodos tardo-romano e suevo en Galicia, parcela histórica na que foi sen dúbida algunha o máximo investigador e como o acreditan as seguintes obras: *La Galicia Sueva* (1982), *La Galicia Romana* (1982), *Paulo Orosio su vida y sus obras* (1985). Así mesmo, foi o editor, cos profesores A. Moralejo e S. Feo, da magna obra *Códice Calixtino* (1951).

Publicou tamén moitos artigos en revistas especializadas, como *Límites de Galicia en los siglos IV y V* (1949); *El culto al emperador en Galicia* (1952); *Prisciliano, doctor itinerante* (1953); *Hidacio, primer cronista español* (1956); *El Cronicon de Hidacio* (1957); *Peregrinaciones de Oriente a Galicia en el siglo V* (1971); *El maestro Predro Compostelano* (1975).

Sen ser galego, integrouse plenamente na nosa cultura. A súa dedicación á investigación histórica de Galicia foi premiada pola Real Academia Galega elixíndoo membro numerario da mesma, na que ingresou o 3 de marzo de 1979 lendo o discurso *O malfadado D. García, Rei de Galicia*.

Morreu o 12-XI-1989.

Xosé Ramón Barreiro Fernández

XAQUÍN LORENZO FERNÁNDEZ

Don Joaquín Lorenzo Fernández naceu en Ourense o 23 de xuño de 1907 foi coñecido por Xocas, nome afectuoso posto polos compañeiros de xogo. Fai o ingreso na Real Academia Galega o 16 de setembro de 1951 ocupando a vacante de Don Antonio Noriega Varela e responde en nome da Real Academia, Don Ramón Otero Pedrayo. Citamos uns cantos traballos dos que era autor cando ingresa na RAG: *Vila de Calvos de Randín*, en colaboración con Cuevillas (1930), *A muller no cancionero Galego* (1932), *A Arte popular nos xugos de Galiza*, Sociedade Portuguesa de Arqueoloxía e Etnografía (O Porto, 1935). *Santa María de Velle*, en colaboración con Cuevillas e Hermida (Seminario de Estudos Galegos, 1936). *Die Bronse am galizischen Wagen* (Hamburgo, 1939). *El símbolo solar en el NW de la Península*, *Sobre arqueoloxía do territorio dos que queremos* (Revista de Guimarães, 1938). *Notas etnográficas de la parroquia de Borneiro* (BOMO, 1942). *Das Bauernhaus im unterm Limiabckem, Prov. Ourense Spanien* (Hamburgo, 1943). *La arrancada postballstática de Irixo* (BOMO, 1943-44). E podíamos engadir un centenar de títulos.

Ocupa a vacante de Don Antonio Noriega Varela o gran poeta lírico, mestre en Foz, trasladado a Calvos de Randín, Trasalba, o seu mellor momento poético, onde estivo 13 anos. En 1927 foi nomeado membro da Real Academia. Non leu o discurso por consideralo incorporado ó grupo de ingresados sen discurso, pois por todos leuno Fermín Bouza Brey. Aquí está a lembranza de Joaquín Lorenzo: *Floreando sobre nuestros valles y sobre nuestras montañas, entre el rumor del viento*

y el cantar de los pájaros, acompañado por el rodar de las olas y de la melodía cristalina de los ríos, vibra en nuestro campo el nombre de su cantor: Antonio Noriega Varela.

Él supo con su genio alado de poeta captar los matices sutiles que dan personalidad a nuestro paisaje y a nuestra vida campesina. Las flores hablaron por él y a él dedicó el viento sus arpadadas estrofas. A través de toda Galicia asomó el alma de la raza dirigiéndole sus palabras silenciosas en la que se contenía la queja muda de su dolor. Noriega Varela animado por el espíritu de los antiguos bardos supo comprender este lenguaje y plasmarlo en la joya de sus estrofas en las que aprisionó para nuestro regalo toda la belleza creada por Dios en Galicia y que encontró en Noriega Varela un intérprete genial...

Grande es el contraste que yo os voy a presentar, lo que él rozó ligeramente con sus dedos de poeta voy yo a analizarlo un poco rudamente con el escalpelo del investigador.

O discurso versa sobre a Vivienda por que forma el nexo más fuerte de todos los que unen al hombre con el suelo, formando, por decirlo así, como una solución de continuidad entre la tierra y el poblador. El tradicional apego de los gallegos a su tierra, se debe en gran parte a la vivienda que aquí adquiere un valor emotivo al identificarse con la familia; por eso la palabra "Lar" se aplica indistintamente a la casa y a los que en ella habitan... Los más antiguos restos arqueológicos de viviendas que encontramos en algunos castros que nos revelan un tipo muy primitivo de habitación... Roma, al ocupar Galicia hizo triunfar la

tendencia a las casas cuadradas aunque sin que las redondas desapareciesen por completo... Varias veces se intentó un paralelo entre las habitaciones de los castros y las célebres pallozas. Fáltanlle moitas cousas: tullas para o gran, salgadoiro, para a carne salgada, lugar para a leña, adega para o viño que se colleita, o forno. O piso alto ten que te-la cociña cos seus asentos e lareiras para ter lume e te-las xuntanzas de veciños, para pasalas largas noites do inverno. As palleiras, o pombal e o lugar abrigado para os cortizos e o mel. Non falta a horta na beira da Casa, o fidalgo xardín e a Capela.

Unha aplicación sobre todo no aspecto económico e señorial da casa grande, constitúea o pazo maior, e sobre todo máis rico e no que se atopa a tradición fidalga.

Don Ramón, en tanto Xoaquín Lorenzo lía o seu discurso de ingreso, debuxa un marco de flores ó redor do seu título e dúas flores con rabo dentro do marco.

Constestación al discurso de Don Joaquín Lorenzo Fernández en el acto de su ingreso en la Academia Gallega:

Señor Presidente, Señores Académicos, Señoras y Señores:

La calle de la Paz, antigua "rúa dos Zapateiros" de Orense debe tal vez su gracia, su innegable atractivo, siendo vieja, nada monumental y más pobre que rica, a una leve curvatura que le permite inscribir en su horizonte aspectos de la Catedral y de la Plaza del Hierro y matiza la niebla de los cortos días de entre la Inmaculada y las Candelas y el poderoso sol de las poderosas tardes estivales... En los tiempos de la botica de Sánchez Toca establecida en el número X de las rondas de los corregidores del antiguo régimen, de los desfiles en obsequio a Quiroga en 1820, y a Iriarte en 1840, la calle de la Paz ostentaba voladizos panzodos y balcones de madera tan grandes y salientes que estorbaban el desfile de estandartes e imágenes en las procesiones. Joaquín Lorenzo de haberlos podido recordar hubiera registrado tales caracteres de la vivienda gallega... Los excesivos balcones de "palo", como en otras latitudes las desproporcionadas cornisas responden, quizá inconscien-

temente en la idea de los propietarios a un prurito de vanidad de igual raíz al que decide los labra de los grandes escudos... En la calle de la Paz Orensana la sombra fresca y azul en el verano siempre alegre y brillante el reflejo de cristales y galerías, anima la música de las campanas de son de alborada pocas veces empañado de la Catedral en la alta noche, unos pasos, un cantar, cobran singular intimismo y un afectuoso carácter de la vecindad ciudadana. En ninguna parte una mano femenina entreabre una ventana con tal sentido de la composición de la calle y de la bora y del momento. Con el crecimiento de la ciudad la calle de la Paz con su viejo e ilustre teatro va quedando olvidada, emigran las familias "conocidas" ya solo la dolorida y pobre procesión del "Ecce Homo" y alguna de San Antonio pasan por ella cuando en otro tiempo no había otra en que "lucieran" las grandes del Corpus y del Santo Entierro. En la de la Soledad, noche de Viernes Santo, al alzarse en la plaza del Hierro el planto conmovedor del "¡Ay de mí!" las filas de luces en manos de mujeres temblaban en la tendida curva de la calle de la Paz como en un viento de infinito desconsuelo y amor...

Comprenderéis, Señores, que con éstos recuerdos deseo aplazar un poco la ineludible declaración. Joaquín Lorenzo Fernández y yo hemos nacido y vivido, frente por frente, en el mismo segmento de la calle de la Paz orensana. En la misma vecindad vivió los más breves y fecundos años, llenos de esperanzas, Jorge Lorenzo, hermano insigne del investigador hoy recibido con toda la honra debida a sus méritos en ésta Academia. Joaquín y Jorge, "Xocas" e "Xurxo", hermanos inseparables, criados en los mismos amores y aficiones, no se podían comprender en sus adolescencias el uno sin el otro, dibujaban, investigaban, estudiaban juntos, y, caso bien poco frecuente, seguían los dos hermanos los cursos de la misma Facultad de Filosofía y letras. El perfil de un castro en el horizonte, los siglos de una vieja escritura, el orbe de una moneda, cualquier forma expresiva, fresca, del arte o la industria populares apasionaban a los dos por igual. La grave y verde tierra de Lobeira de tempranos otoños se declaraba en su belleza de

montaña en las vacaciones de ambos hermanos y los dos pasaron incomparables de su primera juventud al lado del venerable Don Salvador Cabeza de León, del erudito y generoso maestro D. Jesús Carro en el Seminario de Estudios Galegos. Viéndolos en sus primeros años universitarios venían a la memoria los perfiles de los grabados románticos de los hermanos Grimm, de los Thierry. El Señor quiso llamar a su lado al más joven. La noche del __ de __ velamos en Orense sus maestros y amigos el cuerpo de "Xurxo" traído de lejanas tierras. Jamás podremos olvidar aquella gentileza y simpatía...

Habla en estos momentos un hombre, que recuerda el nacimiento y la niñez de los hermanos Lorenzo y fue su maestro en las aulas del Instituto orensano abiertas al fondo matizado y sensible a los cambios estacionales con singular expresividad de las colinas del Salto do Can y Montealegre a la gracia del jardín decimonónico de Orense, el Posio.

Lembra a Noriega Varela, a quien sucede na Academia Joaquín Lorenzo, destacando o intre da chegada a Trasalba e a súa estancia alí.

Antonio Fraguas Fraguas

RAMÓN MARTÍNEZ LÓPEZ

Naceu na vila de Boiro da ría de Arousa, no ano 1907. cursou as carreiras de Dereito e de Filosofía e Letras na Universidade de Santiago. Enceitou daquela os seus vencellos coa laboría galeguizadora que andaban a realiza-los homes da Xeración “Nós”. Con outros compañeiros de Facultade, entre os que figuraban Filgueira valverde, Fermín Bouza Brey, Luís Tobío ou Magariños Negreira, participou na fundación do “Seminario de Estudos Galegos” en 1923.

Despois de se licenciar en Filosofía e Letras e de se doutorar en Dereito, gañou por oposición a Cátedra de Lingua e Literatura Española de Institutos de Segundo Ensino. Exerceu o profesorado no de Lugo. Máis tarde trasladouse a Lisboa, onde desempeñou a docencia como catedrático no Instituto de España. Foi encargado do curso de Literatura comparada hispano-portuguesa na Universidade de Lisboa. Posteriormente, estivo á fronte da Agregaduría Cultural da Embaixada Española en Portugal, cando era titular desta Claudio Sánchez Albornoz.

Ó remata-la Guerra Civil, na que participou como defensor da legalidade republicana, tivo que se exiliar. Residiu de primeiras en Francia. Pasou logo á Arxentina, onde dirixiu a Biblioteca Municipal de Pergamino. Tamén traballou con amado Alonso no Instituto de Filoloxía da Universidade de Buenos Aires. Américo Castro, do que fora discípulo no Centro de Estudos Históricos de Madrid, convidouno a traballar en medios universitarios norteamericanos.

Nos Estados Unidos realizou Martínez López un importante labor cultural. Primeiro, como Pro-

fesor visitante de Lingua e Literatura Española e Portuguesa en diversas Universidades. Despois, no desempeño da cátedra de Filoloxía da de Texas. Foi membro do Instituto de Estudios Medievais na de Wisconsin. Exerceu como Director do Departamento de Linguas Románicas na de Austin, ata a súa xubilación.

De regreso en Galicia reincorporouse a diversas institucións. Como presidente, ó novo “Seminario de Estudos Galegos”, ó Partido Galeguista renacido, á Fundación Castelao. Ingresou como membro numerario na “Real Academia Galega”, cubrindo a vacante de Don Xulio Dávila Díaz, o 12 de xaneiro de 1976. O seu discurso de entrada versou sobre *Contribución norteamericana ao estudo da cultura medieval galega*. Respondeu no nome da Corporación, Isidro Millán González-Pardo.

Entre os moitos traballos da súa autoría, cóntanse: “Introducción, notas e vocabulario da *General Estoria*, versión galega do século XIV”. “Estudio sobre o poeta do Cancioneiro de Baena, Álvarez de Villasandino”. “Adicións e rectificacións ao Dicionario crítico-etimolóxico de Corominas”. “A literatura galega no exilio”. Ensaos en inglés sobre poetas e escritores galegos. E diversos estudos en revistas e volumes colectivos.

Ramón Martínez López, que finou en Santiago o 12 de novembro de 1989, foi unha das personalidades sobranceiras da súa xeración.

Francisco Fernández del Riego

XOSÉ LUÍS BUGALLAL MARCHESI

Naceu na Coruña o 18 de setembro de 1899. Cursou en Madrid os estudos de bacharelato e na Universidade de Santiago de Compostela os correspondentes á Facultade de Dereito. Nunca exerceu a avogacía pero si, brillantemente, o xornalismo e mesmo o relacionado cos deportes, no que utilizou como pseudónimo o topónimo helénico *Maratón*.

Formou parte dos Consellos de Redacción dos xornais coruñeses *El Orzán*, *El Ideal Gallego* e da *Hoja del Lunes*, e colaborou a miúdo, entre outros, no *Faro de Vigo* e no *ABC*, de Madrid. Tamén nas revistas galegas *Céltiga* e *Vida Galega* viguesas ámbalas dúas.

Foi autor da novela *El coloso de Rande* (1927), inspirada nos Xogos Olímpicos celebrados en Anvers no ano vinte, nos que interviñera a selección española de fútbol, dedicándolle-la novela ós *once esforzados españoles que en la tarde del 28 de agosto de 1920 dieron un golpe de muerte a la España de pandereta*, vendo a tales futbolistas como *consagradores de la furia española*.

Ingresou na Real Academia Galega como Membro Numerario o día 25 de xaneiro do 1951 coa lectura do discurso *El sentimiento lírico materno en la pintura de Ovidio Murguía*, contestándolle en nome da Corporación o académico don Xosé Filgueira Valverde.

É autor Bugallal, entre outras, das seguintes publicacións: *Un coruñés en el paisaje de la crítica nacional de arte: Benito Rodríguez Filloi* (1950), *La gaita en Britania* (1956), *Sofía Casanova: un siglo de glorias y dolores* (1964), *Isidoro Araujo de Lira: vocación y sacrificio de un periodista gallego universal* (1959), *La pintura militar de Victor Morelli* (1971). Deixando inédito *Cuento de cuentos y hitorias seguidos de otras historias y otros cuentos*.

No 1971 foi premiado nos *Juegos Florales* de Oleiros e tamén co do *VII Centenario de la Fundación del Ayuntamiento de Puentedeume*. Así mesmo foi galardoado coa *Encomienda de la Orden de Alfonso X El Sabio*.

Pertenceu asemade como membro numerario á Real Academia de Belas Artes *Nuestra Señora del Rosario* da Coruña, e como correspondente á Real Academia de Bellas Artes *San Fernando*, e do Instituto Portugués de Arqueología, Historia e Etnografía.

No ano 1990 morre na Coruña Xosé Luís Bugallal Marchesi, dándose conta da triste nova na sesión ordinaria celebrada pola Real Academia Galega o día 25 de marzo daquel ano.

Marino Dónega

RICARDO CARBALLO CALERO

Era natural do Ferrol, cidade na que viu a primeira luz o ano 1910. Fixo os estudos de Dereito e Filosofía e Letras na Universidade compostelá, e obtivo o doutoramento nesta última Facultade. Formou parte da Xeración que el mesmo chamou do “Seminario de Estudos Galegos”. Desempeñou importante papel nas seccións de Filoloxía e Historia da Literatura e na de Ciencias Sociais, Xurídicas e Económicas de aquela institución. Identificouse co espírito que reflectía a revista “Nós”. Publicou nela, ademais de moitos poemas, interesantes ensaios literarios. Sentíase vencellado á liña dos seus inspiradores, cos que colaborou arreo.

Ó longo do tempo, Carballo Calero andou a desenvolver un abondoso labor nos eidos da poesía, da narrativa, do teatro, da historia e da crítica literaria. Porque a obra que encetara na etapa escolar e no “Seminario de Estudos Galegos”, proseguíuna nas etapas que sucederon á Guerra Civil, ata a hora do seu pasamento. En toda ela mantivo a preocupación polo problema do idioma. Porque, como dixo en varias ocasións, a historia da lingua é a historia mesma de Galicia: A historia do seu nacemento, do seu crecemento, da súa maturidade, da súa prostración, da súa reparación e do seu esforzo por persistir.

Os primeiros libros que editou foron libros de poemas. Entre eles, *Vieiros*, *O silencio axionllado*, *Anxo de terra*. Con *Xente da Barreira* inaugurou a novela en galego despois da Guerra Civil. Con *Catro pezas* fixo a súa contribución ó teatro no noso idioma. O labor que realizou como crítico

literario tivo importante significado na historia da cultura propia. Compre salientar: *Sete poetas galegos. Sobre lingua e literatura galega*. E, sobre todo, a *Historia da Literatura galega contemporánea*. Unha historia do ciclo que vai desde os textos patrióticos e políticos do primeiro tercio do século XIX, ata as fórmulas vangardistas e as preocupacións polos destinos do país que bolen nos textos escritos nas “Vísperas Xulianas”.

Desempeñou Carballo Calero a cátedra de Lingua e Literatura Galega na Universidade de Santiago. Leu o seu discurso de ingreso na “Real Academia Galega”, como membro numerario, o 17 de maio de 1958. O seu predecesor fora Don Marcelo Macías. Recibiuno Don Ramón Otero Pedrayo, que agradeceu no nome da Corporación, o contido da exposición que versou sobre *Contribución ao estudio das fontes literarias de Rosalía*.

Finou o escritor en Compostela, o 25 de marzo do 1990. Un escritor que foi, entre outras cousas, un grande evocador que resucitou lembranzas e feitos con criterios actuais. Describiu e estudou en fondura, a vida e a obra dos Precusores. Ensinounos matices dos vellos mestres, envolvéndoos na atmosfera espiritual que lles deu existencia.

Levounos da man polos vieiros das nosas letras e da nosa fala, e aprendeunos a coñece-lo que eles realmente representaban.

Francisco Fernández del Riego

RAMÓN PIÑEIRO LÓPEZ

Na súa aparencia externa, Ramón Piñeiro era un home alto, de aspecto fráxil, pero de constitución forte. Exactamente igual ó que lle sucedía por dentro: de xeito natural tendía a ser compracente, pero tamén era capaz de ser moi duro, sobre todo cando se trataba de cuestións de principios. Nese caso, a súa firmeza podía levalo a situacións incómodas, que violentaban a súa tendencia espontánea a ser amable, pero as consecuencias das cales aceptaba porque tiña un acusado sentido da responsabilidade e unha aguda conciencia moral. Aberto sempre ó diálogo, nunca se pechaba ós argumentos do interlocutor, pero mantiña as súas posicións con forza, aínda que sen perder nunca nin a delicadeza nin a cortesía. Non era dogmático nin intransixente e mesmo podía ser moi realista, sobre todo en cuestións políticas.

A súa rexa personalidade era unha rara mestura de elementos contrapostos. Tiña unha intelixencia fría e serena, dotada dunha extraordinaria capacidade para a análise obxectiva dos problemas, que evitaba contaminar de impurezas psicolóxicas. Pero ó mesmo tempo era un home sensible e apaixonado, capaz de grandes entusiasmos, que sen embargo nunca o arrastraban ata situacións nas que non conservara o dominio sobre elas. Era ademais bondadoso dun xeito natural e moi comprensivo cos pecados alleos, mesmo con aqueles que se comeñan contra el, para os cales atopaba sempre desculpas e explicacións. Non cría na maldade, que consideraba unha deformación moral, nunca unha libre elección do individuo.

Intelectual e vitalmente era un optimista, a pesar de que non tivo unha vida fácil. Moi ben

dotado intelectualmente, quixo ser filólogo de profesión, pero os horrores da Guerra Civil levárono a interesarse pola filosofía e orientárono cara á docencia universitaria. Non obstante, tampouco puido acaba-los seus estudos porque as actividades políticas na clandestinidade deron con el na cadea durante tres anos. Este sacrificio polo seu país, ó que entregou con grandes esforzos e cunha inmensa xenerosidade toda a súa vida, non impediu que fose atacado e moitas veces calumniado precisamente por persoas e grupos políticos galeguistas, un espacio político que el contribuíu como poucos a deseñar e recuperar despois da Guerra Civil.

Todas estas dificultades e moitos outros contratempos non deixaron nel un átomo de amargura. Ó revés, adoitaba dicir, sobre todo nos últimos meses da súa vida, que se sentía unha persoa moi recompensada, pois aínda que non fixera case nada do que lle gustaría facer, moitos do seus soños convertéranse en realidade: a editorial Galaxia, a revista *Grial*, a recuperación dos dereitos políticos de Galicia, a dignificación social da lingua, a extensión do galeguismo... A todo esto engadía sempre, no plano estritamente persoal, o cariño do cal se vía rodeado, os moitos amigos que tiña e mesmo un anxo da garda que o levaba protexido ó longo de toda vida e que o seguía protexendo, segundo adoitaba dicir con humor.

Non se explicaba as moitas deferencias que os demais tiñan con el nin o respecto con que o trataban a maior parte das persoas que o coñecían. Tampouco era consciente do enorme poder de que gozaba, baseado unicamente na súa autoridade.

de moral e no seu prestixio persoal. Nunca o utilizou en beneficio propio e preferiu vivir con modestia, algo que por outra parte sintonizaba moi ben coa súa maneira de ser e coa tradición campesiña de onde procedía. Nacido nunha pequena aldea luguesa (Armea, Láncara, 1915), conservaba a mentalidade dun home do campo, o que incluía o mesmo a concepción da hospitalidade que converteu o seu fogar nunha casa aberta a coñecidos e descoñecidos, que o sentido da cautela, tan acusado que o levaba a someter a un implacable e prudente labor de análise calquera proposta antes de aceptala.

Poucas persoas teñen exercido unha influencia tan fonda sobre o seu país con tan poucos medios. Sen bens de fortuna, xunto con media ducia de amigos creou algunhas das empresas culturais máis sólidas e efectivas de todas cantas se

levaron a cabo na Galicia do século XX. Sen unha organización política na que apoiarse, contribuíu como poucos á progresiva galeguización de todas as forzas políticas parlamentarias e axudou a resolver con discreción e sen afán de protagonismo de ningún tipo serios atrancos que coutaban o desenvolvemento normal das institucións autonómicas. Quen precisou da súa axuda contou sempre con el sen pedir nunca nada a cambio, movido só polo seu ideal galeguista, que foi o centro da súa vida.

O pobo ó cal lle entregou o seu talento e o seu esforzo acudiu en masa a darlle a última despedida, o 28 de agosto de 1990. Era o recoñecemento á intelixencia, á bondade e á xenerosidade dun ser humano excepcional.

Carlos Casares Mourino

EDUARDO MOREIRAS

Nace Eduardo Moreiras en Quiroga, o 2 de xaneiro de 1914. Aquelas terras amadas de vales vizosos e ringoleiras de cepas cara ó río, foron para Eduardo o paraíso da súa infancia e o anticipo dun ceo soñado: a serra do Courel onde procuraba a primeira luz que alborea no cume, onde as aguias atinan coa serpe e o vento funga nos carrozos.

Eduardo descubre un Courel entrañable, idílico, terras de pan centeo, camiños e vieiros que se perden no misterio dun verde escintilante e regatos lizgairros que brincan nos muíños. Pero repara tamén nun Courel duro, dramático. Alí, onde o tempo non conta. Onde o home está en loita diaria coa natureza mesmo salvaxe, agresiva, afastada. Onde o labor de cada día semella unha heroicidade de supervivencia.

Ama Eduardo esta terra, como recién creada, benzoada de augas e manantíños. Na procura das cimas, deixase acougar polos ríos dos altos cumes do Driz: o Lor que descende fermosamente ata o Sil. O Soldón, por outra banda, “fosco de escumas e carraxe/aferrollado nista patria miña”. Son os tres ríos amados onde esta Galicia matria, do leste, anda deitada. A terra, a poesía e o amor son as tres constantes esenciais da obra de Eduardo Moreiras como expresión primordial do “Absoluto”. O contrapunto divino das terras do Courel está no mar de Vigo, desde Arcade ata as Illas Cíes e Baiona, onde o espírito vibra desleixado, confundido cos espazos puros, libres. Queda así, de leste a oeste, unha ollada amorosa, total, de Galicia no corazón e na obra.

As primeiras publicacións de Eduardo están en castelán. *El bosque encantado* (1947), *Extasis* (edi-

ción privada, 1948), cuidadosamente presentados e escritos en prosa poética. *El guerrillero* (inéxito, 1984), tamén inédito *Los amantes* (1949). Considerada como a obra mestra desta etapa: *Los oficios* (Mensajes de Poesía, 1952). Unha versión de dez poemas de Paul Eluard, 1955, ó español. E unha versión do italiano, orixinal de Elena Bono, ó idioma galego, *Xardín dos Cabaleiros de Malta*, 1955.

O paso do castelán ó idioma galego comporta en Eduardo un cambio absoluto na cosmovisión e na ideoloxía. Se a obra en español está dentro da onda do 27, especialmente estimulada por Cernuda e máis aínda por Vicente Aleixandre, a obra no idioma materno concéntrase nos propios recursos da fala para expresar anímica e plasticamente unha visión fonda de Galicia.

A realidade esencial (1955) foi publicada pola revista ATURUXO con ilustracións de Díaz Pardo. *Paisaxe en rocha viva* (1958) é o “contraponto da estampa típica”, segundo Xosé Mª Álvarez Cáccamo. Eu vexo ademais neste poemario un anticipo requintado: “Paixaxe de pedra”, de *Longa noite de pedra* de Celso Emilio. No “Limiar” de *Paisaxe en rocha viva*, Álvaro Cunqueiro pon de relevo a emoción e o anxeio relixioso de Eduardo Moreiras nunha estética nidia e pura.

Os dous libros sobranceiros de Eduardo, en galego, son sen dúbida *Os nobre carreiros* (Salnés, 1970) e *O libro dos mortos* (do Castro, 1979). En opinión do profesor Andrés Pociña o primeiro constitúe o cume da poética galega do seu autor: Trátase dun libro místico, interior, difícil de penetrar, con moitas luces e moitas sombras. Penso eu que en *O libro dos mortos* vai o mellor do verso e

da prosa do autor nunha obra complexa, totalizadora, onde a terra, o amor e o alén da vida, forman un todo fascinante expresado nunha lingua riquísima e moi persoal. Este libro recibe o Premio da Crítica na súa XXV edición xunta *Os outros feirantes* de Cunqueiro.

En prosa: *Follas de vagar. Xornal* (Galaxia, 1972). *Fogo solto* (E. do Castro, 1976). *Primavera no Lor* (Galaxia, 1974), lembranzas e arelas do Courel. De 1948 a 1952 saen once números da interesante e minoritaria revista MENSAJES DE POESÍA en Vigo. Nesta empresa artística, Eduardo Moreiras inclúe excelentes números antolóxicos: Rafael Morales, Carmen Conde, Álvaro Cunqueiro e remata con Blas de Otero en 1952.

Segundo Méndez Ferrín (*De Pondal a Novoneyra*), a poesía de Eduardo Moreiras liquida completamente o restroballo imaxinista... a súa dicción e grave e delicada. Para rematar, é preciso transcribi-las propias palabras de Eduardo sobre o que para el é a poesía:

Primeiro facer cala
na praia interior.
Sin desfacer o vó
das aves fuxidías
deixalas vir intaitas
ao seu tempo. Despois
vencer a resistencia
do ser diante do enigma.
O poema será a ponte
maldita sobor do río
antre o irreal e min.
Soio tes a linguaxe
elexida, manantío de amor
na historia que vives.
Aínda hai que decir non
á beleza e mesturar
o poema coa impureza
da vida. E así...
Agarda mentras chega
solitaria, doorosa, núa,
a insospeitada verba xusta.

Luç Pozo Garza

UXÍO TORRE ENCISO

Naceu este ilustre científico na cidade da Coruña o 12-XI-1908. Estudiu na Universidade de Santiago Ciencias Químicas e Farmacia onde obtivo a licenciatura.

No ano 1940, e mediante oposición, obtivo a cátedra de Ciencias Naturais do Instituto “Eusebio da Guarda” da Coruña.

Foi un estreito colaborador de Parga Pondal e membro do equipo investigador do *Laboratorio Xeolóxico* de Laxe. Ingresou na Real Academia Galega, apadriñado polo eminente científico D. Isidro Parga Pondal, o 24-X-1970, lendo o discurso *Avances no coñecemento da Xeomorfoloxía de Galicia* cheo de importantes novidades sobre a materia.

A obra científica de Torre Enciso abriu novos camiños á ciencia investigando o proceso de alteración das rochas graníticas e facendo notables achegas ó coñecemento xeomorfolóxico do chan galego. Foi tamén o pioneiro en anunciar o papel da erosión fluvial na formación do relevo somerxido das rías galegas. Así mesmo foi o primeiro que investigou os restos fósiles do Cuaternario de Galicia: dous molares de mamut aparecidos nunha

canteira de Buján, na provincia de Lugo.

A súa obra aparece dispersa en numerosas revistas, destacando as seguintes investigacións: *Sobre una relación entre los tipos de disyunción de los granitos gallegos y su historia geológico-tectónica* (1953); *Contribución al conocimiento morfológico y tectónico de la ría de La Coruña* (1954); *Estado actual del conocimiento de las rías gallegas* (1958); *Hallazgo de los molares de Mamut en una cantera de Buján, prov. de Lugo* (1962).

O recoñecemento público de investigación do profesor Torre Enciso explica a serie de galardóns e premios obtidos en vida. Ademais de ser membro numerario da Real Academia Galega, foi membro da Real Sociedad Española de Historia Natural; da Real Sociedad Española Xeográfica; numerario da Academia Galega de Ciencias; numerario e membro fundador do Instituto “Xosé Cornide” da Coruña.

Morreu na Coruña o 18-VI-1994, ós 86 anos de idade.

Xosé Ramón Barreiro Fernández

ENRIQUE VIDAL ABASCAL

A figura esvelta e elegante do Académico Vidal Abascal correspondía a unha gloria da ciencia galega. A súa obra *Geometría integral sobre las superficies curvas*, de 1952, levou o Premio Alfonso X do Consello Superior de Investigacións Científicas, e a do ano seguinte, *Fundamentos de la Geometría Integral* mereceu o premio da Academia de las Ciencias de Madrid. No mesmo ano publicou *Cálculo de órbitas de estrellas dobles visuales*. Precisamente para o cálculo desas órbitas, tema da súa tese, acabou inventando o *orbígrafo*, aparato que permite trazar no papel a curva que representa os ángulos de posición en función dos das distancias, respectando rigorosamente a lei das áreas.

Foi o introductor dos estudos de Xeometría Diferencial na nosa Universidade, e en particular, os estudos sobre foliacións, que soubo irradiar a outras universidades españolas. Así, no 56 publicou a *Introducción a la Geometría Diferencial*. No 61, *Problemas de Matemáticas*. No 66, *La nueva matemática*. No 67, *Curso de matemática para ingenieros, físicos y químicos*. No 70, *Cálculo infinitesimal*.

Que a matemática internacional denomine os espazos case-foliados como *Espacios de Vidal* ou que dous tipos das estruturas case-hermíticas se coñezan como $G1$ e $G2$, onde o G é por *galegas*, revela o seu nivel científico e o amor a Galicia.

Vidal Abascal practicou unha virtude esencial do galeguismo: ergue-lo rango da nosa terra facendo un traballo de alta calidade en Galicia e dende Galicia. Por iso organizou en 1963 en Santiago (antes ca en Madrid) o Primeiro Coloquio

Internacional de Matemáticas. Por iso impulsou e presidiu a Real Academia Galega de Ciencias. Por iso é autor de setenta e sete publicacións, dirixiu quince teses de doutoramento, trouxo sempre a Santiago os mellores matemáticos do mundo e predicou a eficacia multiplicadora do traballo en equipo: lembren que el repetía que *Un e un non fan dous, fan once*: axioma que, formulado por un matemático, debe de ser certo. E a proba é que naceu o que se coñece como *Escola de Xeometría Diferencial compostelá*, á que se debe o 70% do que nese eido se fai en España. Isto é vivir en harmonía coa nosa paisaxe excepcional, co mellor da nosa historia, coa arte de Compostela. Vidal Abascal irradiou a súa ciencia a Institucións ou Congresos de Lausanne, Paris, Niza, Estrasburgo, Oberwolfach, Bruxelas, Edimburgo e Moscova; foi membro das máis prestixiosas Sociedades Matemáticas do mundo; e o Goberno de Francia concedulle unha condecoración, que raras veces concede a científicos non franceses: *Officier dans l'Ordre des Palmes Académiques* (1974).

O doutor Vidal Abascal, eixe da Facultade de Matemáticas de Compostela, dende o ano 70 fixo patente a súa preocupación polos problemas da Universidade, á que consideraba formadora de homes novos. No ano 1971 ingresou nesta Academia, substituindo o seu profesor D. Ramón M. Aller Ulloa, cun discurso sobre *A crisis da Universidade Europea*. No 72 publicou *La ciencia y la Universidad socializada*. Deu a lección inaugural do curso 75-76 sobre *Influencia de algunos matemáticos y universitarios en el renacimiento cultural de Galicia*. No 79 publicou a biografía do mate-

mático e astrónomo lalinense Ramón M. Aller e mais un ensaio *Sobre a Universidade e a pintura galegas*.

Este lalinense, que casualmente naceu en Uvieu, recibiu, se cadra, o primeiro estímulo pictórico na barbería de Laxeiro, aquel outro lalinense que deixou a navalla de afeitar polo pincel, e nos anos trinta el, Laxeiro, Maside, Colmeiro, Souto e Virxilio Blanco, ordenaron de mira-lo mundo dende a realidade diferencial de Galicia. Outra vez o galeguismo. Desá mirada, entre académica e expresionista, Vidal Abascal deixounos en cen cadros unha Galicia idílica e sufrinte.

Os seus fillos definenlo como *pintor, científico, intelectual e universitario, motivado fundamentalmente polo desenvolvemento social de Galicia*. Por iso lle gustaba repetir que a Universidade é busca incondicional da verdade, sentido artístico, interclasismo, amor á liberdade. Gustáballe repetir que o esforzo científico educa a vontade, revitaliza a razón e forxa o carácter. Gustáballe repeti-la idea de Jaspers de que a Universidade non é para formar conductores sociais, que estes saen de calquera capa social e de calquera profesión, senón a de formar unha personalidade nova, acorde co espírito do noso tempo. E engadía:

Eu procedo do campo científico, despois diso e contrariamente ó que lle ocorre á maioría dos técnicos e científicos, concédolle enorme importancia ás cuestións lingüísticas e literarias, pois poden provocar doencias psíquicas colectivas tan graves ou máis cás doencias físicas.

Por esa mesma razón, o alto matemático, pintor e crítico de arte non tivo por baixeza descender ás páxinas dos xornais, para polemizar cos miopes que, extrapolando o presente, agoirábanlle ó

galeguismo un futuro de morte; desmarcouse dos que xa vivían na hipótese dunha Galicia definitivamente sucursal e castelá.

¡Era ben telo aínda aquí! Porque Galicia, mal como pode, vai roendo as súas penas: en xurdir dun intento de asolagamento, xa a ameaza unha ruindade nova e distinta. Si. Podiamos aplica-la lei de Toynbee: quen non sucumbe á traxedia é máis forte ca ela. Visto así, Galicia vai sobrevivir porque ten enerxía, porque é aceiro ben temperado; pero ¿cando vai saltar Galicia do *ir indo* ó saber *bate-lo pé* e usar con intelixencia e solidariedade as súas forzas? ¿Quen nos dera a capacidade intuitiva e analítica de Vidal Abascal para interpretar este tempo bretemoso, no que muros de hostilidade ó galego empezan a esbarroncarse, mentres aliados cos que contabamos resultan ineficientes! ¿Como poñe-lo reloxo da liturxia, da publicidade e da prensa en hora con esta lingua que día a día lle come terreo ós prexuízos e reconquista terreos secularmente vedados? A fluidez do río de Heráclito non nos deixa ver en qué punto estamos.

O que, si, sabemos certo é que a vida e a obra dun home excepcional nunca é inútil. O listón do seu pobo queda máis alto. ¡Xa podemos ter garbo os galegos de compatriotas coma Enrique Vidal Abascal! ¹.

Xesús Ferro Ruibal

NOTAS

- 1 E. VIDAL ABASCAL: *A Universidade, a cultura galega e outros ensaios*. Edicións do Castro, Sada 1990. J. M. GARCÍA IGLESIAS: *Vidal Abascal, matemático - pintor, universitario - artista*. Fundación Pedro Barrié de La Maza, A Coruña 1995.

XOSÉ TRAPERO PARDO

Don Xosé Trapero nacera, de pai segoviano e nai castelá, na Terra Cha, na vila de Castro Ribeiras de Lea, en 1900. Falece en Lugo en 1995. Neste dilatado espacio vital, a súa actividade prodixiosa permítelle levar a termo un amplo labor xornalístico que dá comezo en Mondoñedo en 1925 como xefe de redacción e director dos semanarios *Justicia y Renovación Social*.

En 1930 funda o xornal Vallibria, de amplo criterio, que foi a canle doada para escritores entón moi novos. Álvaro Cunqueiro, Francisco Fernández del Riego, pero recoñecidos como moi prometedores. Colaboraron tamén Noriega Varela, xa poeta famoso; Aquilino Iglesia Alvariño, José Díaz Jácome, Francisco Leal Insua e outros...

Trapero Pardo pasa adolescencia e xuventude no Seminario de Mondoñedo. Estudia con excelente aplicación desde os catorce anos ata remata-los estudos eclesiásticos, pero non quixo ordenarse de sacerdote. Foi moi apreciado naquel recollido ámbito. Sábese que perante o curso 1924-25 vivía no Palacio Episcopal e que, no seu tempo, rexeitou a proposta de finalizar en Roma a carreira eclesiástica, que xa non pensaba exercer.

Hai tamén un dato curioso: foi mestre de Latín de Cunqueiro, do que exalta o enxeño e a memoria prodixiosa capaz de memorizar un longo texto latino denantes do seu significado.

A súa dedicación ó xornalismo en Mondoñedo e Lugo foi intensísima, sen impedimento para abordar novas experiencias informativas: radio, televisión. Foi atraído incansablemente cara a tódolos eidos da cultura: poesía, *Lóstregos e moxe-nas*. Unha lenda histórica: *O Mariscal Pardo de Cela, El Santuario de los Remedios, Pintura mural*

gallega, Estudio y notas sobre "El Caballero de las botas azules", de Rosalía de Castro. Teatro: "Non chores, Sabeliña". Diversos traballos sobre Lugo e a súa provincia: arqueoloxía, arte, turismo, etc... A súa actividade foi imparabile.

Dirixiu os xornais: *La Voz de la Verdad*; *El Progreso*, de Lugo; *El Heraldo de Vivero* o *Boletín del Ayuntamiento de Lugo*; a revista *Lucus*... Foi cofundador e presidente da Asociación Provincial de *Amigos de los Castillos*. Foi cronista oficial e desempeñou outros moitos cargos directivos.

Pero a creación do personaxe *Pelúdez* foi o que lle proporciona a Trapero Pardo a meirande sona. *Pelúdez*, paisano de paradisíaca incultura, participa como protagonista na algarexada das Festas de San Froilán en Lugo. Despois aparece en libro: *Pelúdez dixó*. Este personaxe, co seu humor retranqueiro e pailoco, entra de cheo na audiencia popular e na conciencia enxebre que o idealiza.

A el se dirixe o poeta Manuel María nun soneto que comeza:

*Meu querido PELÚDEZ, bon amigo
luguesa frol de monte e de lameiro
freixo frondoso, nobre castiñeiro,
mistura de bon millo e de pantrigo...*

Foron proverbiais o compañeirismo e a xenrosidade de Xosé Trapero Pardo.

Son estes, datos tirados do meu Discurso Académico *Diálogos con Rosalía*, 1996, xa que na miña obrigada "Lembranza" evocaba con agarimo a don Xosé Trapero como o meu predecesor na cadeira da Letra U da Real Academia Galega.

Luç Pozo Garza

XOSÉ FILGUEIRA VALVERDE

1. ENCICLOPEDIA VIVA

Dotado pola natureza de excelente saúde, tenaz memoria e fina sensibilidade, Xosé Filgueira Valverde correspondeulle con traballo incansable, lectura insaciable e preocupación cultural. Os noventa anos do periplo de Filgueira enchen case todo o século XX porque estivo en case tódalas iniciativas e acontecementos culturais destes cen anos.

O exhaustivo traballo bibliográfico de María Jesús Fortes Alén¹, que elenca canto Filgueira publicou e mailos cursos e conferencias que deu, contén 4.533 entradas. Entre libros e folletos publicou máis de trescentos títulos, máis de mil artigos en xornais e revistas (só nos *Adrais* conto 578) e máis de 1600 conferencias, cunha media de tres libros, trece artigos e vinteunha conferencias por ano. É dicir, *Nulla dies sine linea*. É certo que tratou algúns asuntos varias veces, pero só o número de persoas citadas nos títulos ascende a 789, o que dá idea da extensión do seu repertorio: as máis estudias foron, por esta orde, Castela, Sarmiento, Rosalía, Afonso X, Otero Pedrayo, Sánchez Cantón, Valle Inclán, Camoens, Cunqueiro, Bouza Brey, Xelmírez, Losada Diéguez, Antonio Fraguas, Alfredo García Alén, Risco, Méndez Núñez, Lago González, Manuel Quiroga Losada e Tomás Luís de Victoria. Os temas máis estudados foron, tamén por esta orde, Pontevedra, Compostela, Galicia e a súa cultura, Música, Pintura e Arte en xeral; a unha certa distancia seguen o Nadal, a Lírica medieval, a Arqueoloxía e a Antropoloxía. Esta actividade portentosa convérteo nun dos homes importantes da Galicia deste século.

Filgueira, licenciado en Dereito, diplomado en Psicoloxía e doutor en Filosofía e Letras, foi un erudito e, por tal, foi membro da Real Academia Galega e da de Belas Artes. Pero tamén o foi doutras trece Academias ou altas Institucións Culturais de España, Portugal, Brasil e Alemaña. Dende moi novo traballou nas cousas da cultura galega, entendida no senso máis global, e foi quen máis anos exerceu a súa condición de académico, xa que entrou na Galega ós 35 (en 1941)². Naceu e morreu en Pontevedra e nela viviu sempre, non sendo pequenas estadias en Barcelona e Lugo.

Filgueira era unha enciclopedia viva que parecía conter canto se podía saber de lingua galega, literatura, artes plásticas, arqueoloxía, historia, pero tamén de lugares, obras artísticas, persoas ou acontecementos relevantes de Galicia. Pola cantidade de especialidades que conectou a súa cabeza privilexiada, Filgueira foi un erudito ó que, probablemente sen hipérbolo, podemos conceder-lo título de sabio. Polígrafo, coma Varrón, Isidoro de Sevilla ou Leonardo da Vinci, foi, se se permite o paradoxo, un polígrafo monotemático, porque pouco escribiu que non tivese que ver con Galicia. As obras completas del ben podían titularse *Galicia e os galegos*. Pero dentro diso tocou tantos asuntos que aínda hoxe é difícil entrar nun e non acabar dicindo: *Por aquí xa pasou Filgueira con información de primeira man*. O magnífico traballo bibliográfico de María Jesús Fortes Alén, citado arriba, quíttalle a estas palabras calquera sombra de hipérbolo. Referireime só a algúns aspectos da obra.

A lingua galega. Ós 17 anos deu a súa primeira conferencia en galego, ós 20 publicou con

Lois Tobío, Manuel Magariños e Cordal Carús un *Vocabulario Popular Galego-Castelán*, ós 27 deu na Universidade de Santiago o primeiro curso de Literatura galega (1933), ós 29 (1935) descubriu en Lugo o *Vocabulario galego* do bachiller *Olea* entre as follas dunha *Xeografía* de Ptolomeo, impresa en Lyon en 1535, co que adiantou en dous séculos o inicio da lexicografía galega. Nos anos difíciles da guerra e da posguerra mantivo anonimamente viva a única publicación que chegou en galego á milleiros de casas, *O Gaiteiro de Lugo*. Anos máis tarde defendeu nas Cortes a introducción do galego no sistema escolar, sendo o primeiro que alí pronunciou palabras galegas. Porfiou moito ante as autoridades españolas para a repriminación da toponimia galega. E eu son testemuña de non poucas xestións, non sempre públicas, para impulsa-lo uso do galego na liturxia. Na *Bibliografía informatizada da lingua galega* ("www.cirp.es") Filgueira aparece con 114 títulos, nos que incluso toca temas de moderna sociolingüística.

A lírica medieval. *La Cantiga CIII. Noción del tiempo y gozo eterno en la narrativa medieval*, traballo co que se doutorou en 1935 en Madrid, é unha tese pioneira de literatura comparada. Ingresou en 1941 nesta Real Academia Galega con *Da épica na Galicia medieval*. En 1949 apareceu o seu traballo *Lírica medieval gallega y portuguesa* dentro da obra *Historia general de las literaturas hispánicas*. En 1976 publicou *Sobre lírica medieval gallega y sus perduraciones*. A estes traballos seguiron moitos outros, que, en parte, están recollidos en 1992 no libro *Estudios sobre lírica medieval*.

No eido da música, traballou sobre os músicos do Pórtico da Gloria, os Cantos e narracións do Camiño Francés e debémolle a ordenación e publicación en 1942 do *Cancioneiro Musical de Galicia* de Casto Sampedro (a quen sucedeu na R.A.G.), ese material recollido entre 1884 e 1918 que había permitir máis tarde o renacemento musical masivo na obra de *Milladoiro*, *Fuxan os ventos*, *Carlos Núñez*, etc. Colaborou na recuperación do perdido *Cancioneiro de Bal y Gay*. E apoiou na Fundación Barrié o patrocinio do

inxente *Cancioneiro popular galego* (1984-1995) de Dorothé Schubarth e A. Santamarina. Nos anos nos que foi director do Instituto de Pontevedra, o coro daquel centro foi un dos mellores de España.

No eido da historia o seu *Archivo de marcanes* (1946) rescatou a historia do máis importante gremio de Pontevedra, unha vila importante na historia marítima do mundo, aínda que hoxe ela perdese o mar. Estudiu múltiples temas de arqueoloxía, historia antiga e medieval de Galicia; e non pouco de artes plásticas, maiormente de pintura e escultura. A súa excepcional memoria permitiulle encontra-lo fío conductor entre a actualidade e as máis recuadas noticias de calquera asunto. Detectou sangue galego en ilustres foráneos, coma Fr. Luís de Granada ou san Antonio de Lisboa; e explicou a relación con Galicia doutros coma Cervantes, Góngora, Cosme de Medici, Camoens ou o Conde de Barcelos. Difundi importantes datos do Conde de Gondomar, Pai Gomes de Soutomaior, Fr. Rosendo Salvado, Pedro Mariño de Lobeira, Fontán, Méndez Núñez, Casto Sampedro, Feixoo, Rosalía, Valle Inclán e, sobre todo, Sarmiento e Castelao. Publicou magníficas semblanzas de moitos galeguistas do século XX.

Foi pena que non cultivase máis a creación literaria, para a que tiña ben linda pluma, como amosou nas prosas *Os nenos* (1925), *O Vigairo* (1927), *Agromar* (1936) e cantas despois se recolleron en *Quintana viva* (1971).

2. POLIFACÉTICO E DIVULGADOR

Filgueira foi un polígrafo; se cadra, o derradeiro polígrafo galego, porque na medida en que Galicia se vai vertebrando e acada goberno propio, tres universidades e varias editoriais rendibles, van aparecendo a centos os investigadores profesionais das letras e das ciencias de Galicia, e os museos dispoñen de persoal asalariado e especializado. Isto é moi bo pero pode ter un alifaz. A profesionalización crea un problema de espazos: algúns investigadores chegan a sentirse propietarios do seu tema de traballo e, por veces, a competencia entre os investigadores vólvese educadamente feroz. Óese dicir, coa boca pequena, que a

solidez do que un publica é inversamente proporcional á cantidade de especialidades nas que se mete, refenda do vello refrán *Quen moito enfeixa pouco ata*. Ponse en moda un tipo de investigación vertical, coma esas lámpadas que concentran toda a súa luz nun punto e deixan o entorno en sombra negra. Con este sistema o investigador chega a sabelo todo dun microasunto pero pode serlle unha camisa de once varas contextualiza-lo seu traballo e acompasalo co pulso do seu pobo; pode mesmo ser un científico aséptico ó que non lle interesa nada o rexurdimento político e cultural deste pobo. Hoxe é doado ser investigador vertical, e empeza a habelos, pero antes era máis difícil que os houbese, porque a investigación era gratuíta; os investigadores, poucos, e as necesidades, moitas. Había *sitio pra todos*. Filgueira formaba parte dos que investigaban porque tiñan clara conciencia de que este noso pobo empezaba a acordar do seu sono secular e que ese proceso só se consolidaría recuperando a memoria e difundindo os nosos valores. E iso imponía unha investigación horizontal e interdisciplinar, que ás novas xeracións lles pode parecer dispersa, pero que iluminaba o contexto dos temas estudados. O traballo constrúa o curriculum do pobo, máis có currículum persoal. Aquel investigador tiña que ser galeguista, xeneroso, polivalente.

A aparente *dispersión* de Filgueira non foi, como pode ser noutras persoas, incapacidade para o rigor do especialista vertical: chega con mirárle-la data ós traballos que publicou para ver que a bibliografía dalgúns temas empeza con el, que abriu camiños que non existían, en moitos casos gracias a esa prodixiosa memoria horizontal, que coma unha arañeira atrapaba datos dispersos pero relacionados. De por parte, moitos deses traballos manteñen dignidade abonda, aínda que pasaron anos, aumentaron os investigadores e avanzou a investigación.

Pero ademais Filgueira era moi práctico e por iso sempre tivo ansia de que o seu traballo non quedase preso no minguado ámbito dos eruditos, senón que chegase ó pobo ó que estaba destinado. Iso fíxoo estar presente na prensa. Pero non estivo nela con artigos intrascendentes -porque

sempre pensou que non había tempo que perder- senón con artigos nos que en forma dixerible e amena revelaba segredos de investigador que nos facían senti-la honra de sermos galegos e que incitaban o lector común a ama-lo seu país, e o posible investigador a segui-la pista que el descubriera. Deste xeito, calquera parroquia que petase na porta del para un programa de festas, fose Rianxo ou Berducido, Redondela ou Viveiro, o Castro de Vigo ou a Festa do viño da Ulla, levaba sempre o galano de segredos antigos das súas propias casas ou ritos ou devanceiros. Desenterraba noticias que nin os máis vellos do lugar lembraban, talmente coma se fose un protagonista do que pasou hai centos de anos. Moitos deses traballos, logo pasaban á sección *Adral* do *Faro de Vigo* e algúns forman hoxe nove tomos que fan fala-las pedras e enchen a memoria de pequenas luces. *Docebat delectando*. ¡Que agradable ler un capítulo do *Adral* cada noite! Ábrese e un acouga sabéndose membro dun pobo cheo de riquezas ocultas e que merece que o amemos. Tres minutos de luz e exclamar: ¡Galicia existe! ¡Galicia non é pouca cousa! ¡Somos alguén! Por iso di no limiar do *Segundo Adral*: *Dareime por ben satisfeito se [o que eu escribo] pode sumar algo á vosa cencia e conciencia de Galicia*. Máis dunha vez lle teño oído dicir que de boa gana cambiaba un verso do noso Himno desta forma *Non deas a esquecemento canto tes de valía*, porque gañabamos máis esquecendo *o rudo encono* e recuperando a memoria histórica e maila conciencia do patrimonio deste pobo -terra e mar, historia e arte, lingua e sentimento. O patrimonio acumulado constrúe un pobo, pero a amnesia destrúe todo. O alento dun pobo é a memoria.

Que Filgueira non se amurallase na prosa repenicada e arcana dos cenáculos eruditos é un mérito que non todos comprenden e moi poucos acadan. Escribir transparente é difícil. Quen sexa entendido nun tema que toca Filgueira nun *Adral* catará o rigor que hai trala transparencia periodística que el consegue dosificando con habelencia concreto e abstracto, recto e metafórico, directo e alusión erudita. E, se o entendido repara nas datas dos traballos e na escasa bibliografía con que Fil-

gueira tivo que escribir, encontrará máis dunha vez que quen está tras desa prosa sinxela é o descubridor de asuntos, persoas, datos. A diferenza doutros polígrafos, rematou canto empezou, porque sempre tivo o sentidíño de marcarse metas pequenas. Os seus moitos poucos fan unha obra monumental, enciclopédica, galeguizadora. É imposible non acabar orgulloso de ser galego, se un ten na cabeceira da cama os seus nove *Adrais* e vai lendo cada noite un capituliño, porque son unha enciclopedia galeguizadora.

Filgueira escolleu ser un erudito divulgador e un xestor cultural, porque era o que Galicia precisaba no seu tempo.

3. MENTE ORGANIZADORA E POSIBILISTA

Deixando para outros a análise e valoración da súa inmensa obra, coído de xustiza destacar estoutra calidade. Tivo sempre unha mente organizadora e posibilista. A esa capacidade organizadora débese que, moi noviño, fose un dos secretarios do Partido Galeguista; que con 17 anos fose un dos que o 12 de outubro de 1923 crearon en Ortoño o *Seminario de Estudos Galegos*, aquela factoría que introduciu o estudio interdisciplinar de Galicia, que trouxo a Galicia autoridades coma Obermaier, Carolina Michaëlis, Gamillscheg, Sponer ou Piel para lles dar a coñece-la nosa cultura; e que pedía a autonomía para Galicia, a independencia universitaria en relación a Madrid (e a Residencia, o Estadio, a Biblioteca América), a igualdade de dereitos para a lingua galega e o establecemento de cátedras permanentes de cultura galega. Membro fundador do *Museo de Pontevedra*, dirixeo entre 1942 e 1986, converténdoo nun museo modélico, que foi innovador na súa vocación investigadora e pedagóxica, coa incorporación de estudantes ós traballos de guía, organización de exposicións, conferencias e publicacións⁸. Tamén a esa mente organizadora se debe que en 1944 empezase a elaboración dunha bibliografía temática de Galicia que chegou ás 26.000 fichas en 1987.

Foi un sabio. Pero a súa mente posibilista protexeuno da tentación do elitismo anacoreta de tantos sabios. Filgueira foi tamén home de acción e non refugou a actividade política antes da gue-

rra. Como nunca concibiou o galeguismo como pura paixón intelectual, senón como algo que tiña que chegar ás masas, soubo darse maña para seguir estudiando e publicando cousas da lingua e cultura galega nas terribles condicións da posguerra, mesmo se en galego só podía facer esa cousa tan humilde que era *O gaitero de Lugo*, pero do que chegaron a venderse 150.000 exemplares. O seu talante posibilista, que o distinguiu sempre dos que practican *o todo ou nada*, explica que a súa man de xestor apareza entre 1923 e 1996 en case todo o que é decisivo para a cultura de Galicia. No fragor da Guerra Civil contribúe a salvar do lume canto había na casa de Castelao e posteriormente reintegrarlo dignamente a Pontevedra; permítelle estar na reorganización do pouco do *Seminario* que as circunstancias permitían, baixo a denominación de *Instituto P. Sarmiento*, e facelo operativo co nacemento en 1942 do seu boletín *Cuadernos de Estudios Gallegos*; explica o impulso á convocatoria das *Bienais de Pontevedra*; explica que en 1949 cree a editorial dos *Bibliófilos Gallegos*, adiantándose nun ano a Galaxia, coa publicación dos *Camiños no tempo* de Ramón Cabanillas e impulsando a novela en galego, a tradución e a recolla do refraneiro; explica que en 1965 participe na creación dos cursos de Lingua e Literatura Galegas na Universidade, e en 1972 na primeira cátedra universitaria de galego. Culmina a súa vida de xestor cultural sendo Conselleiro de Cultura da Xunta de Galicia (primeiras transferencias do Goberno español) e como Presidente do Consello da Cultura Galega, (nova sede no Pazo de Raxoi e vida intensa nas comisións). Ese posibilismo de Filgueira explica tamén un dato importante: calquera que, reparando na cronoloxía, repase a produción del catará que o galeguismo de Filgueira non se guadianizou: publicou sen pausa.

Ese posibilismo levouno a ser alcalde de Pontevedra en momentos nos que as masas estaban máis insensibilizadas do que hoxe, que non é pouco, e impuxo alí criterios estéticos que salvaron a zona antiga da cidade. Quixo estendelos a Combarro, de onde unha vez os veciños o correron berrando *¡Queremos ser modernos!* Os

tesouros que garda o Museo de Pontevedra son froito de centos de xestións, por veces delicadas, para impedi-la desaparición. Non é este o lugar de valora-la súa xestión política, pero si de constatar que non o devorou o coche oficial, porque foi un ilustrado político máis ca un político ilustrado.

Este posibilismo, lonxe de ser un analxésico para a dor que lle provocaba a morte e o exilio de tantos amigos galeguistas, levouno a agachar na súa casa durante os tres anos da guerra unha persoa de esquerdas que o franquismo buscaba, conseguirlle unha amnistía ó remata-la guerra e, sobre todo, impoñer durante toda a súa vida silencio verbo deste longo episodio, porque a man dereita non debe sabe-lo que fai a esquerda. Ese era o posibilismo de Filgueira, un posibilismo ennobrecido coa altura ética e a elegancia da discreción. Nos milleiros de páxinas que escribiu reitera uns sorprendentes espacios en branco: son os silencios ante rumores mal fundados; silencio ante a distancia dalgúns sectores do nacionalismo, silencio sobre aquel de quen el non puidese falar ben; preferencia polo que aconteceu antes de 1936, (síntoma que contradí certos diagnósticos apresurados); negativa a saír de Pontevedra para voar profesionalmente: velaí altura ética e estética.

¡Que difícil é gardar silencio cando nos atacan e unha palabra podía defendernos! Pero, ¡que ele-

gante é a discreción! Tiven o privilexio de verlle vivir con ese mesmo silencio estoico a alegría de que no final da súa vida dende o galeguismo se lle recoñecese un traballo infatigable, sincero e valioso a prol da cultura galega. O 13 de maio de 1995 unha entidade tan plural coma a Fundación Premios da Crítica Galicia entregoulle en Vigo o título de *Galego Egrexio*. O ano seguinte concedéronlle o título de *Doutor honoris causa* en Historia a Universidade de Santiago (26.4.1996) e en Filoloxía Galega a Universidade de Vigo (31.5.1996). Catro meses despois (13.9) e nese clima descansou para sempre, gloria desta Academia e de Galicia, deixándonos un patrimonio de memoria, de estética e de ética.

Xesús Ferro Ruibal

NOTAS

- 1 FORTES ALÉN, María Jesús (ed. lit.). *Ó dr. Filgueira Valverde nos seus noventa anos (1906-1996) : bibliografía, traballos, eloxios / edición preparada por Mª Jesús Fortes Alén*. Pontevedra, Caixa de Aforros de Pontevedra, 1996.
- 2 Se non marro, el e Amador Montenegro Saavedra cadran en seren os académicos máis novos (entraron ós 35 anos); pero ninguén coma Filgueira foi académico durante 55 anos.
- 3 O actual director, Carlos Valle, entrou como estudante colaborador ós doce anos e confesa que iso decidiu, coma no caso doutros investigadores, a súa vocación.

ANTONIO FRAGUAS FRAGUAS

O día 5 de novembro de 1999 morreu en Santiago ós 93 anos de idade D. Antonio Fraguas, figura destacada da cultura galega e que gozou dunha popularidade pouco común nos ambientes intelectuais da nosa terra. Fraguas naceu o 28 de decembro de 1905 en Loureiro de Cotobade (Pontevedra), nun barrio chamado Insuela, fillo dun canteiro que emigrara ó Brasil pouco antes del nacer e de onde volveu en 1912. De neno axudaba á familia nas tarefas campesiñas e aprendeu a ler coa súa propia nai. Despois foi á escola que había na súa parroquia, no lugar da Costa, onde había un mestre que non lles ensinaba moitas cousas, pero máis tarde tivo a oportunidade de asistir a unha escola de pago que abrira en Famelga (Augasantas) un mestre cualificado que abandonara a escola estatal. Os pais tiñan decidido emigrar todos xuntos ó Brasil e que o rapaz chegase a ser maquinista de tren, porque un curmán do pai, que era maquinista de primeira, quería ensinarlle o oficio para que o substituísese a el, pero esta decisión non se materializou porque o mestre de Famelga, decatándose das boas calidades e da intelixencia do neno, que era dos máis destacados da clase, convenceu á familia para que lle deixasen empezar a estudia-lo bacharelato e que despois doadamente podería estudar Maxisterio. Gracias a esta intervención, puido estudia-lo bacharelato no Instituto de Pontevedra, que realizou desde 1919 a 1924, os dous primeiros anos por libre e despois xa por oficial. Alí tivo como profesores a Castelao e, especialmente, a Losada Diéguez, que influíu nel poderosamente e o converteu ó galeguismo, feito que o levou a unha militancia activa na defensa da lingua. Para esta defensa fundou en 1923 a Sociedade da Lingua, con outros rapaces novos, entre eles co seu amigo e

compañeiro máis querido Sebastián González García-Paz, e interveu en mitins.

Rematado o bacharelato, trasladouse a Santiago, onde de 1924 a 1928 estudou a carreira de Filosofía e Letras. Sendo estudante, entrou en 1924 nas *Irmandades da Fala* (que presidía Vicente Risco) e fixo amizade con moitos dos fundadores do benemérito *Seminario de Estudos Galegos*: con Castelao, Risco, Otero Pedrayo, Cuevillas, Bouza Brey, Xurxo Lorenzo, Xaquín Lorenzo, Filgueira Valverde e outros. Durante os anos de estudante acudía con moita frecuencia ó *Seminario* para asistir ás reunións científicas, se ben nun principio tiña certa prevención porque estaba a pensar na *Sociedade da Lingua* que crearan en Pontevedra, e foi unha vez máis Losada Diéguez o que influíu nel e en Sebastián González para que fosen ó *Seminario*. Xa en 1928, unha vez rematada a carreira, pasou a ser membro numerario del e alí participou nas seccións de Xeografía (dirixida por Otero Pedrayo), Etnografía e Folclore (dirixida por Vicente Risco) e Prehistoria (dirixida por Florentino L. Cuevillas). Con eles colaborou en distintos traballos de investigación e exerceu unha enorme actividade. Como el mesmo ten dito, tiña que facer de todo: desde catalogar castros ata recoller cantigas ou estudar unha ponte. Unha bolsa da *Junta para la Ampliación de Estudios* en 1928 permitiulle participar na catalogación dos castros da zona de Lalín e tamén estivo nas campañas de arqueoloxía. Ademais, na sección de Xeografía fixo un estudio sobre as “Rías Baixas” e “As terras de media montaña de Cotobade” e participou noutros traballos con Otero Pedrayo; na de Etnografía tomou parte, por exemplo, en 1929 na recollida de materiais do que sería o libro *Terra de Melide* (publicado polo *Seminario* en 1933) e pre-

parou o seu artigo sobre o entroido (publicado en 1930). Tamén foi bibliotecario da institución, dedicouse a facer fichas da bibliografía galega existente e participou na formación do Museo Etnográfico do *Seminario* e na recollida de materiais para o mesmo.

Unha vez rematada a carreira e os traballos encomendados no *Seminario*, foi para a aldea e inclusive pensou en emigrar á América, pero pola intervención de Sebastián González concedéronlle unha axudantía no Instituto e tamén comezou en 1929 a súa actividade como profesor auxiliar na Facultade de Xeografía e Historia, que durou ata 1933 e que alternaba con clases na Academia Xelmírez. En 1933 foi facer uns cursiños a Madrid e conseguiu a praza de profesor de Xeografía e Historia no Instituto elemental da Estrada (Pontevedra), cátedra que puido ocupar ata 1936. Na Estrada seguiu a traballar na recollida de materiais etnográficos e na catalogación de castros. Xa en 1936 participou con Castelao, Otero Pedrayo e outros nos mitíns do Partido Galeguista a prol do Estatuto de Autonomía de Galicia, pero ó comeza-la guerra civil viñeron as represalias e foi expulsado da cátedra de instituto pola súa condición de demócrata e galeguista e por ser considerado comunista. El mesmo deixou dito que foi castigado por unha calumnia, pois nin Castelao nin el eran comunistas. En declaracións feitas pouco antes de morrer dicía cun humor característico da súa personalidade: “Dixeron que era comunista e moi perigoso ... pero agora aínda son máis perigoso porque ando de bastón”. Debido á perda do traballo, tivo que vivir dando clases particulares e, rematada a guerra, non o deixaron reincorporarse á súa cátedra nin conseguiu na década dos corenta gañar praza en ningunha das oposicións ás que se presentou, pois daquela tiñase en conta a traxectoria política e para el a súa non era favorable nunha época de dictadura sanguinaria e intolerante na que era considerado un comunista perigoso. De aí que de 1940 a 1950 exercese o ensino privado na *Academia Menéndez y Pelayo* de Santiago, que el fundou xuntamente con outro profesor, se ben tamén é certo que entre 1943 e 1950 estivo de profesor interino na Facultade de Xeografía e Historia e puido intervir nos Cursos de Verán para estranxeiros na Universidade.

Desaparecido o *Seminario de Estudos Galegos* polas represalias franquistas, creouse como o

seu continuador en 1944, despois dalgunhas dúbidas e reticencias dos antigos membros que quedaran en Galicia, o *Instituto Padre Sarmiento de Estudios Gallegos*, do que foi nomeado bibliotecario e do que tamén chegou a ser secretario. Fraguas seguiu realizando traballos de investigación e en 1950 presentou a súa tese de doutoramento en Madrid sobre o *Colexio de Fonseca*. Neste mesmo ano, por fin, conseguiu gañala cátedra de Xeografía e Historia no Instituto de Lugo, do que foi secretario e xefe de estudos, e alí permaneceu ata 1959, alternando o ensino coa investigación e colaborando no Museo Provincial de Lugo e no Museo de Arte Sacra da Diocese. Aínda que en Lugo estaba moi contento, atraíao máis a cidade onde estudiara, e en 1959 pediu o traslado para o Instituto Rosalía de Castro de Santiago, onde exerceu a docencia e foi xefe de estudos ata a súa xubilación en 1975.

Fraguas sempre foi un home bo e xeneroso, dunha enorme modestia e humildade, ameno e habilidoso conversador, amigo de todos, cun grande sentido do humor e sempre disposto a axudar a quen solicitase a súa axuda ou a necesitase, un home de grande sabiduría e tolerancia que soubo impartir-lo seu maxisterio e dar a coñecer-los seus profundos coñecementos na cátedra e fóra dela. El non renunciou nunca ás súas orixes e considerábase un home da aldea, unha persoa que sentía orgullo por proceder dun lugar onde se conservaba a lingua e as tradicións ancestrais e que tratou de transmitir-las ós seus alumnos o amor pola terra, aplicando ó mesmo tempo as teorías da *Institución Libre de Enseñanza*. Como declarou algunha vez, quería que os alumnos soubesen os mares verdes da Terra Chá; que o centeo, que para eles só era pan, formaba parte da economía galega; que lles dar un modelo de moral, un sentimento galeguista, que se convertesen en homes sen chata. Por iso era moi querido polos seus alumnos e tódolos que pasaron polas súas clases gardan del unha lembranza totalmente positiva e inmorcedoira. Ese amor pola aldea e polo mundo campesiño levouno a estudar insistentemente e con mestría a cultura popular, as tradicións galegas, a pegada que nos deixaron os nosos devanceiros; a recoller materiais de todo aquilo que se conservou en Galicia ó longo dos séculos e que foi desaparecendo nas últimas décadas deste presen-

te século tan nefasto para a natureza e destructor da idiosincrasia de tantos pobos.

O seu sentimento galeguista era profundo, pero nunca tivo aspiracións políticas. Para el ser galeguista non era máis ca ser amante da nosa terra, non quería comprometerse con ningún ideario político. Amaba a Galicia sobre tódalas cousas e sempre desexou o mellor para ela, pero sen enfrontarse con ninguén, cunha profunda ética e moral e unha grande relixiosidade. Todo isto fixo que moitos investigadores o tivesen de guía e seguisen o seu camiño no terreo da investigación. Cando en 1998 no *Correo Galego* o fixeron *Galego do ano*, dixo: “Teño que agradecerlle a Deus todo, porque eu son un home modesto, un aldeán e nada máis”. Noutra ocasión repetiu parecidas palabras: “Eu procurei ser un ser humano que non se mete con ninguén, porque eu son un home modesto, un aldeán e nada máis”.

Todas estas cualidades persoais, tanta bondade, tanta entrega, tanta axuda e colaboración en calquera tarefa, xuntamente coas súas publicacións, todo en conxunto levou a que fose un dos homes que máis homenaxes recibiu en vida, tanto dos amigos coma dos propios inimigos da lingua e da cultura galega, que se aproveitaron todo o que puideron da súa predisposición positiva. Lembrémo-los cargos máis importantes que desempeñou, as institucións que o recibiron no seu seo e as moitas homenaxes con que o honraron.

Alén dos postos xa citados que ocupou nos institutos da Estrada, Lugo e Santiago, así como no *Seminario de Estudos Galegos* e no *Instituto Padre Sarmiento*, en 1963 pasou a ser director do *Museo Municipal de Santiago* e en 1992 foi nomeado *Cronista Oficial de Galicia*. Tamén foi arquiveiro e bibliotecario da *Real Sociedade Económica de Amigos do País de Santiago*, director da sección de Historia Moderna do *Instituto de Estudos Xacobeos* e vicepresidente da *Arquiconfraría do Apóstolo Santiago*.

Entre as institucións ás que pertenceu cómpre destacar que o 12 de febreiro de 1951 foi elixido membro numerario da *Real Academia Galega*, a proposta de S. Portela Pazos, R. Otero Pedrayo e Luís Iglesias, substituíndo precisamente ó seu amigo Castelao, feito que lle produciu unha profunda emoción, se ben o discurso de ingreso se demostrou ata o 8 de maio de 1956, seguramente debido

ás circunstancias políticas, que non eran moi favorables para poder facer un eloxio de Castelao pouco despois da súa morte, tendo en conta á intransixencia do réxime franquista, que facía todo o posible para minimiza-la figura impresionante do autor de *Sempre en Galiza*. O discurso de ingreso de Fraguas permanece inédito na Academia e non leva título, se ben Alonso Montero en *Presencia de Castelao na Academia. Textos inéditos e outras páxinas* (A Coruña, Publicacións da Real Academia Galega, 1999, p. 10) lle pon o título de *Coplas cantadas nas ruadas de Loureiro de Cotobade* e transcribe a “Laudatio” que fai de Castelao (pp. 29-31), así como unha parte da contestación ó novo académico feita por Otero Pedrayo (pp. 33-34). Por outra banda, en 1976 Xaquín Lorenzo e mais el foron os principais impulsores da fundación do Padroado do *Museo do Pobo Galego*, coa fin de crear un centro onde se recollese unha mostra da cultura popular da nosa terra e houbera a posibilidade de formar unha boa biblioteca para servir de base a estudos de investigación. O Museo instalouse no edificio de San Domingos de Bonaval, que desde entón se comezou a rehabilitar e a acondicionar. Xaquín Lorenzo presidiu o Padroado ata a súa morte en 1989 e Fraguas foi director do Museo ata ese mesmo ano, en que pasou a presidi-lo Padroado, ademais de seguir coa dirección, realizando un labor transcendental, que levou ó Museo a ser actualmente unha institución fundamental no desenvolvemento da cultura galega. Ademais, en 1983 creouse o *Consello da Cultura Galega* e foi membro del desde un principio, coordinando a Ponencia de Antropoloxía. Tamén foi un dos creadores da heteroxénea *Academia Galega de Ciencias* en 1977, así como membro correspondente da *Sociedade Portuguesa de Antropología e Etnología* do Porto, da *Associação dos Arqueólogos Portugueses* de Lisboa e da *Real Academia da Historia* de Madrid.

As homenaxes que recibiu nos últimos anos foron numerosísimas e moi variadas. Así, en 1973 fixérono *Pontevedrés do ano*; en 1974 Colexiado distinguido do Colexio de Doutores e Licenciados en Filosofía e Letras e Ciencias do Distrito Universitario de Santiago; en 1984 recibiu da Xunta de Galicia a *Medalla Castelao*, o Concello de Santiago nomeouno *Fillo Adoptivo* e concedeulle a *Medalla de Prata ó Mérito Cultural*, o Concello de Cotoba-

de fíxo *Fillo Predilecto*, os responsables do Pedrón de Ouro outorgáronlle o *Pedrón de Ouro* e o Museo do Pobo Galego impúxolle a *Insignia de Ouro*; en 1985 recibiu o *Premio Trasalba* da Fundación Ramón Otero Pedrayo; en 1988 o Concello de Santiago entregoulle a *Medalla de Ouro ó Mérito Cidadán e Culturale* a Xunta de Galicia deulle o *Premio de Investigación*; en 1989 puxéronlle o seu nome a unha rúa na cidade de Lugo e en 1990 fixeron o mesmo na vila de Melide; en 1992 recibiu o *Premio Otero Pedrayo* instituído polas catro Deputacións Provinciais galegas; en 1993 impuxéronlle a *Insignia de Ouro* da sociedade Fillos e Amigos da Estrada e concedéronlle o Premio *Los 90 de Oro* do Consejo Español de Mayores e a Fundación Mapfre; en 1994 púxoselle o seu nome ó Instituto de Fontiñas de Santiago, concedéuselle a *Medalla de Ouro e Brillantes* da Asociación de Empresarios de Artes Gráficas e fíxoselle unha homenaxe no Concello de Cotobade; en 1995 a Xunta concedeuulle o *Premio das Letras e das Artes*, a Universidade a *Insignia de Ouro*, a Asociación do Traxe Galego de Santiago a *Medalla de Ouro* e o Concello de Santiago púxolle o seu nome a unha avenida; en 1998 a Enxebre Orde da Vieira deulle o título de *Patriarca da Galegnidade*, os periódicos *O Correo Galego* e *El Correo Gallego* fíxérono *Galego do Ano* e a Deputación Provincial da Coruña celebrou o *I Certame de Artesanía Antonio Fraguas Fraguas*. Ademais, en 1995 celebrouse un simposio na súa homenaxe, coordinado por X. M. González Reboredo e publicado co título *Medicina popular e antropoloxía da saúde. Actas do Simposio Internacional en homenaxe a D. Antonio Fraguas. Santiago de Compostela, 11 ó 14 de outubro de 1995* (Santiago, Consello da Cultura Galega, 1997). Deste Simposio foi Presidente de Honra. A todo isto debemos engadi-la homenaxe xeral que recibiu os días da súa morte e enterramento, pois o seu cadaleito tivo a honra de estar exposto nun salón do Museo do Pobo Galego, por onde pasaron numerosos amigos a darlle o último adeus, e o funeral celebrouse na Igrexa de San Domingos, abarrotada de público, coa única nota negativa de contar con todo o aparato político pouco ou nada vinculado á nosa terra. Esta homenaxe impresionante rematou co soterramento do seu cadáver nun lugar privilexiado do cemiterio santiagués de Boisaca.

Don Antonio sempre tivo afección ós libros e pasaba moito tempo a ler obras de diferente condición, debido á súa curiosidade e ó seu desexo de estar ó día e coñecer tódalas correntes e innovacións que ían xurdindo. Por iso se dedicou a comprar numerosos libros desde a súa xuventude e trataba de deles todos. Cando fundou o Museo do Pobo Galego, dixo que el só era un mirón, un individuo que vía as cousas e que as aplaudía porque se facían moi ben. A este museo doou a súa preciosa biblioteca en 1994 e en 1999, o 9 de agosto, asinou na súa casa a Acta de constitución da *Fundación Antón Fraguas*, porque quería converter este centro nun lugar de formación de cultura, un centro que xestionase a súa biblioteca, que recollere e estudiase a cultura material e espiritual, que proxectase e dinamizase o patrimonio que el e a súa xeración crearan e rescataran e onde pervivise a memoria de Galicia.

Ó longo da súa prolongada vida publicou numerosos traballos en libros, folletos e revistas científicas, así como en revistas de divulgación e en periódicos, e fíxoos ata pouco antes de morrer. O primeiro traballo saíu nun periódico en 1926, o último no número 144 de *Grial*, que, aínda que leva data de 1999, saíu do prelo despois da súa morte. A súa curiosidade levouno a facer investigación sobre historia, xeografía, etnografía, folclore, arte e antropoloxía, sendo moitos dos seus traballos de carácter divulgativo, pois sempre amosou un enorme interese en divulgar-la cultura de Galicia. Entre os libros debemos citar en primeiro lugar a súa *Geografía de Galicia* (Santiago, Porto y Cía, 1953), libro cunha magnífica descrición da nosa terra e no que se ven algunhas das súas preferencias, pois xunto ó estudio da xeoloxía, orografía, hidrografía, o litoral, o clima, a bioxeografía, as riquezas naturais, a industria, a enerxía eléctrica, as vías de comunicación, as comarcas naturais, a división eclesiástica e a división administrativa, tamén fala da agricultura, do traballo no campo, dos regos, da gandería, da pesca, da xente (o traxe, diversións, costumes e crenzas, a lingua), das características da poboación, da emigración, da casa, o hórreo e o muíño, así como da paisaxe. En segundo lugar témo-la súa tese de doutoramento, que publicou cos títulos de *Historia del Colegio de Fonseca* (Santiago, Instituto Padre Sarmiento de Estudios Gallegos, CSIC, anexo XI de

CaEG, 1956) e *Los Colegiales de Fonseca* (*id.*, anexo XII, 1958); estes dous volumes, que foron traducidos en *O Colexio de Fonseca* (Santiago, Consorcio de Santiago - Instituto de Estudios Galegos "P^e Sarmiento" - Universidade, 1995), representan un estudo fundamental e detalladísimo deste colexio-universidade fundado por Alonso III de Fonseca. Despois apareceron *La Galicia insólita. Tradiciones Gallegas* (La Coruña, Librigal, 1973; 2^a ed., Sada, Edicións do Castro, 1990; 7^a ed., *id.*, 1999), no que divulga a cultura popular: supersticións, a Santa Compañía, meigas e meigallos, os animais no folclore, festas e romarías, etc., así como *Romarías e Santuarios* (Vigo, Galaxia, 1988; reedición non venal feita por *Diario 16-Galicia*, 1992), onde describe as romarías e santuarios principais das catro provincias. En *Galicia máxica* (Santiago de Compostela, Editorial Compostela [*El Correo Gallego*, Biblioteca 114, n. 49], 1991, 91 pp.) e *Carnaval e outras festas* (Santiago de Compostela, Editorial Compostela [*El Correo Gallego*, Biblioteca 114, n. 76], 1992, 94 pp.), recolle sete traballos publicados anteriormente; tamén en *Do entroido* (Santiago, Museo do Pobo Galego [Serie *Alicerces*, 6], 1994) se fai unha tradución ó galego de tres traballos anteriores. Nestes libríños, o mesmo ca en *A Festa popular en Galicia* (Sada, Edicións do Castro, 1995; 2^a ed., 1996) e en *Aportacións ó Cancioneiro de Cotobade* (Trasalba, Publicacións da Fundación Otero Pedrayo, 1985), trata numerosos temas tan característicos da nosa tradición popular. Outros libríños onde recolle traballos anteriores son *La Puerta Santa* (Sada, Edicións do Castro, 1993) e *La Sociedad de "Amigos da Arte" de Santiago de Compostela. Apuntes para su historia* (A Coruña, Imprenta Moret, 1976, 61 pp.; antes publicado en *Abrente*). Por encargo da Academia, fixo unha antoloxía con introducción sobre *Aquilino Iglesia Alvariño. Vida e obra. Escolma de textos* (A Coruña, Real Academia Gallega, 1986) e outra sobre *Celso Emilio Ferreiro* (A Coruña, Real Academia Galega, 1989). Ademais, é autor dunha guía sobre *Santiago de Compostela* (Madrid, Publicaciones Españolas, 1957; reeditada en 1959, 1976 e en Santiago, en edición bilingüe, polo Consorcio da Cidade de Compostela, en 1993) e outra sobre *Lugo* (Santiago, Bibliófilos Gallegos [Colección "Obradoiro" XIII], 1974), onde amosa o coñecemento que tiña das dúas cidades tan vinculadas

á súa biografía, así como un estudo sobre a *Real Sociedad Económica de Amigos del País de Santiago. Primera época: 1784-1813-1821* (Santiago, Sociedad Económica de Amigos del País, 1986), unha introducción a *Manuel Murguía, o Patriarca* (Vigo, Banco del Noroeste, 1979), na serie *Hombres que hicieron Galicia*, unha descrición de *El traje gallego* (La Coruña, Fundación Pedro Barrié de la Maza, 1985) e o estudo referente a Galicia no libro *La antigua y la nueva Galicia. Caminos del mundo* (Guadalajara, Jalisco, México, Cámara Nacional de Comercio de Guadalajara, 1992, 147 pp., con numerosas ilustracións), que escribiu en colaboración con José Rogelio Álvarez. A todos eles podemos engadir *O Conto de Serafín. O Santuario da Franqueira* (Vigo, Ir Indo [Contos do Castromil, 27], 1993).

Por outra banda, publicou numerosos artigos e notas en revistas especializadas sobre os temas máis diversos, algúns deles aproveitados ou reproducidos nalgúns dos libros citados. Así, na revista *Nós* escribiu sobre o entroido nas terras do Sur de Cotobade (a. XII, n° 77, 1930, 84-94), o folclore de Armeses-Listanco (a. XIII, n° 96, 1931, 221-227), o culto ós mortos (a. XIII, n° 87, 1931, 42-46) e as lendas da Fonte Pormás (a. XIV, n° 108, 1932, 218-221), e en 1970 fai a lembranza dunha xeración no *Cincuentenario de Nós. Boletín mensual da cultura galega (1920-1970). Homenaxe da Real Academia Gallega* (A Cruña, 1970, 37-39). Nos *Arquivos do Seminario de Estudos Galegos* tratou o tema das mámoas do Saviñao, a anta de Abuíme e a necrópole do Monte da Morá (V, 1930, 63-91, xuntamente con Cuevillas e Pura Lorenzana). Nos *Cuadernos de Estudios Gallegos* escribiu sobre escritos non coleccionados de Rosalía (II, fasc. 7, 1947, 477-478), festas populares de Galicia: fiadeiros (IV, fasc. 14, 1949, 397-427), o título do Bacharel Pedro de Vitoria, primeiro Catedrático do Estudio (VI, fasc. 19, 1951, 279-282), as farsas de Carnaval en Touro (VI, fasc. 20, 1951, 431-441), apuntamentos sobre mámoas lucenses (VIII, fasc. 24, 1953, 142-146), Gumersindo Laverde y Ruiz, catedrático do Instituto de Lugo (XI, fasc. 35, 1956, 307-312), a antiga Casa da Carnicería de Santiago (XV, fasc. 47, 1960, 349-352), os castros da comarca lucense (XVII, fasc. 53, 1962, 307-328), emprazamento de feiras en Galicia no século XVIII (XXIII, fasc. 70, 1968, 200-223), o paso dos france-

ses por Lugo (XXIII, fasc. 71, 1968, 337-346), notas de artistas en terras lucenses (XXIV, fasc. 72-74, 1969, 110-125), os dereitos de paso pola ponte de Rábade (XXV, fasc. 76, 1970, 245-253), Santiago e a súa terra no Catastro do Marqués de la Ensenada (XXV, fasc. 77, 1970, 299-310), a vila e a terra de Padrón no mesmo Catastro (XXIX, fasc. 87-89, 1974-1975, 250-262), Pedret Casado (XXV, fasc. 75, 1970, 5-19), un asubío de pedra e outros obxectos (XXVI, fasc. 78, 1971, 117-119) e o Padre Sarmiento (XXVII, fasc. 81-83, 1972, 355-367). No *Boletín de la Comisión Provincial de Monumentos de Orense* sobre xogos infantís en Loureiro de Cotobade (XIV, 1943-1944, 95-102), o lobo en terras de Cotobade (XV, 1946, 129-137), o funeral por Carlos II na cidade de Lugo (XIX, 1957-1958, 131-138) e apuntamentos sobre a igrexa de Santiago de Loureiro (XX, 1959-1960, 345-359). No *Boletín de la Comisión Provincial de Monumentos Históricos y Artísticos de Lugo* sobre Pastor Díaz no Colexio de Fonseca (IV, 1950, 69-72), unha impresión da viaxe dos Reis Católicos a Galicia (V, 1952, 3-10) e sobre a historia do Ensino Primario no val de Quiroga (VI, 1954-1955, 8-14). En *El Museo de Pontevedra* sobre a acibecheira compostelá (IV, 1946, 61-68), os colaboradores galegos de Madoz (V, 1948, 173-174), a igrexa de Xanza (VI, 1951, 119-135), a Virxe no cancionero popular galego (XIV, 1960, 67-88) e o Santuario da Peregrina en Compostela (XXXVII, 1983, 333-354). Na *Revista de Dialectología y Tradiciones Populares* sobre máscaras e sermóns de Carnaval en Cotobade (II, 1946, 435-457), unha contribución ó estudio do Nadal en Galicia: Nadais, Aninovos, Xaneiras e Reis (III, 1947, 401-446) e sobre literatura popular en torno ó casamento, embarazo e parto (XXXII, 1976, 185-196, volume que recolle a *Homenaje a Vicente García de Diego*). Na *Revista de Guimarães* sobre dous romances de Galicia (56, nº 1-2, 1946, 117-121), o Garotíño (56, nº 3-4, 1946, 309-314) e unha aportación ó estudio folclórico do castiñeiro, a castaña e o magosto (67, nº 3-4, 1957, 443-458). Nos *Trabalhos de Antropologia e Etnologia (da Sociedade Portuguesa de Antropologia e Etnografia e do Centro de Estudos de Etnologia Peninsular)* unhas notas sobre o folclore de voda en Galicia (XI, fasc. 3-4, 1948, 306-328). Na *Revista Portuguesa de Filologia* unha contribución ó estudio da randeeira en Galicia (vol. I, t. 2, 1948, 463-

484). En *Zephyrus* de Salamanca unhas notas sobre o lume en Galicia: a farsa de “Dulcinea” ou a queima da Pascua (IV, 1953, 401-415, volume que recolle a *Homenaje a César Morán Bardón*). No *Boletín de la Real Academia Gallega* sobre a farsa de Casadenaia (Antas de Ulla) (XXVII, 1956, 162-166), Aquilino Iglesia Alvariño (XXX, 1970, 454-460), Castelao en Cotobade (XXXII, 1975, 54-59), Pedret Casado (XXXII, 1977, 321-334) e Portela Pazos (XXXIII, 1980, 490-496). En *Compostellannum* notas sobre o recibimento do Arcebispo Maximiliano de Austria (VI, nº 2, 1961, 333-343), tres temas relacionados con Santiago no Congreso Etnográfico de Santo Tirso (Portugal) (VIII, nº 4, 1963, 719-722) e Sangüesa e a peregrinación a Compostela (IX, 1964, 329-330). Na *Revista de Etnografía (Museo de Etnografía e História, Junta Distrital do Porto)* sobre o milagre do aforcado (VI, t. 2, 1966, 494-496), algúns seres fantásticos da nosa terra (XII, t. 2, 1969, 371-377) e a Porta Santa da Catedral de Santiago (XV, t. 1, 1970, 123-163, despois reeditado como libro). En *Brácar Augusta* sobre emoción e recordo da Ribeira Sacra (XXI, 1967, 289-297, volume que recolle as Actas do Congreso en conmemoración do XIII centenario da morte de S. Frutuoso). En *Grial*/unhas notas sobre a vida de Sebastián González García-Paz e o seu tempo (VI, 1968, 334-357) e sobre o lugar e a casa onde el naceu (nº 144, 1999, 621-629). En *Atenea* de Mayagüez sobre Galicia: semblante dunha terra (X, 1973, 21-34). En *Abrente* da Coruña uns apuntamentos para a historia da Sociedade de “Amigos da Arte” de Santiago (VI, 1974, 39-61; despois como libríño). Na *Revista del Instituto “José Cornide” de Estudios Coruñeses* sobre a Condesa de Pardo Bazán e o folclore (X-XI, 1974-1975, 55-96). No *Boletín Avriense* sobre a preocupación polo tempo e os astros na crenza popular (V, 1975, 257-270). No *Liceo Franciscano* sobre a vida colexial compostelá: os homes e as institucións (2ª época, ano 28, nº 82-84, 1975, 189-214). No *Boletim da Biblioteca Pública Municipal de Matosinhos* sobre algunhas crenzas sobre o mar (22, 1978, 127-133) e algunhas cantigas do mar (23, 1979, 27-52). Na *Revista Galega de Estudos Agrarios* sobre unha sociedade galega agraria: a Sociedade de Agricultores de Santiago de Loureiro (I, 1979, 211-217). En *Brigantium* sobre a “Pena Cadeira” e dúas pedras máis (IV, 1983, 221-226).

En *Encrucillada* sobre as Almas do Purgatorio (X, nº 49, 1986, 329-346). Nun Extra da *Nosa Terra* sobre Castelao (nºs 5/6, 1986, 65-74). En *Gallaecia* sobre o culto ás ánimas en Loureiro de Cotobade (9/10, 1987, 271-278). En *FEGAMP* (Revista da FEGAMP) sobre os maios e San Xoáns (9, 1995, 19-25). A todo isto podemos sumar un traballo sobre *Literatura oral en Galicia* (Vigo, 1980), unha conferencia recollida nun folleto distribuído gratuitamente.

Ademais, publicou traballos en libros colectivos, actas e homenaxes, como son os seguintes: sobre unha páxina da vida académica do Dr. Fontán, en *D. Domingo Fontán y su Mapa de Galicia en el primer Centenario de la publicación* (Santiago, Anexo I de *CuEG*, 1946, 119-124); sobre os castros da Terra de Saviñao (con F. L. Cuevillas), nas *Actas del III Congreso Nacional de Arqueología. Galicia 1953* (Zaragoza, CSIC, Instituto Fernando el Católico, 1955, 273-333 + 20 pp. de ilustracións), e o grupo dolménico de Monte Orgoso, nas mesmas *Actas* (pp. 409-410 + 1 ilustración); unhas notas sobre o millo, nas *Actas do Colóquio de Estudos Etnográficos Dr. José Leite de Vasconcelos promovido pela Junta da Provincia do Douro Litoral (de 18 a 23 de Junho de 1958)* (vol. III, Porto, 1960, 151-158); sobre restos dolménicos próximos á cidade de Lugo, na *Homenaje al Profesor Cayetano de Mergelina* (Murcia, Universidad, 1961-1962, 343-350); sobre unha aportación ó estudio do teatro popular en Galicia (a farsa de Ribadulla), nas *Actas do 1º Congreso de Etnografía e Folklore promovido pela Câmara Municipal de Braga (de 22 a 25 de Junho de 1956)* (vol. II, Lisboa, Junta de Acção Social, 1963, 233-239); sobre algúns ditos e crenzas acerca dos animais, nas *Actas do Congreso Internacional de Etnografía promovido pela Câmara Municipal de Santo Tirso (de 10 a 18 de Julbo de 1963)* (vol. III, Lisboa, Junta de Investigações do Ultramar, 1965, p. 231-253); sobre a influencia da emigración ó Brasil en terras de Galicia, no *V Colóquio Internacional de Estudos Luso-Brasileiros. Coimbra - 1963. Actas* (vol. I, Coimbra, 1965, 333-341); sobre xeografía dun lugar, na *Miscelânea de Geografía de Galicia en homenaxe a Otero Pedrayo* (Santiago, Universidad, 1978, 85-101); sobre Galicia: a terra e o mar, en *Historia de Galicia* (vol. I, Madrid-Barcelona, CUPSA Editorial-Editorial Planeta, 1980, 5-30); sobre a Universi-

dade no século XIX, en Manuel C. Díaz y Díaz (coord.), *La Universidad de Santiago* (Santiago, Universidade, 1980, 57-65); sobre os costumes populares galegos na literatura de Rosalía, en *Cursos superiores de Verano en Galicia. Del 22 de julio al 30 de agosto de 1985, Monasterio de Poio, Pontevedra* (A Coruña, Fundación Alfredo Brañas, 1986, 31-52); sobre o proceso histórico de España e Galicia no período de elaboración do Estatuto do 36, en *Cursos Superiores de Verano en Galicia. Del 28 de julio al 22 de agosto de 1986, Monasterio de Poio, Pontevedra* (Santiago, Consellería da Presidencia [Fundación Alfredo Brañas], 1987, 343-353); sobre o teatro en Santiago en *Teatro Principal* (Santiago, Concello, 1988, 21-46); un estudio antropolóxico da poboación galega, en *Enciclopedia Temática de Galicia. Vol. 4, Antropología* (3ª edición revisada y mejorada, Barcelona, Nauta, 1988, 13-82); sobre Castelao e o Seminario de Estudos Galegos, en Justo G. Beramendi e Ramón Villares (eds.), *Actas do Congreso Castelao (Santiago de Compostela, 24-29 novembro 1986)* (vol. I, Santiago, Universidade-Xunta de Galicia-Fundación Castelao, 1989, 43-48); unhas notas antropolóxicas sobre sinodais de Tui, en *Actas del Iº Congreso Internacional "Gallaecia" / Gallaecia. Actas do Iº Congreso. A Guarda - Novembro 1988* (Pontevedra, Diputación Provincial, 1989 [1990], 195-201); sobre Couceiro Freijomil como historiador, en *Homenaje al polígrafo eumés don Antonio Couceiro Freijomil en el primer centenario de su nacimiento, 1888-1988* (A Coruña, Deputación Provincial, 1990, 125-128); sobre paisaxe e historia nas conversas de Otero Pedrayo, en *Ramón Otero Pedrayo. A súa vida e a súa obra. Homaxe da Galicia Universal* (Caracas, 1958, 15-17); notas dun lector de Otero Pedrayo, en X. M. González Reboredo e X. A. Fernández de Rota (coord.), *Actas. Simposio Internacional de Antropología. Identidade e territorio. Centenario de Otero Pedrayo (Santiago de Compostela, 10-11-12 de novembro de 1988)* (Santiago, Consello da Cultura Galega, 1990, 237-244); sobre o cambio familiar, nas *Actas do 1º Congreso Internacional da Cultura Galega* (Santiago, Xunta de Galicia, 1992, 309-312); sobre o pasado, presente e futuro do castiñeiro, en *Especies frondosas en la repoblación de Galicia* (Lugo, Diputación Provincial, 1992, 101-108); sobre Fernández del Riego, en *Rolda de amigos derredor de Francisco Fernán-*

dez del Riego (Sada - A Coruña, Edicións do Castro, 1993, 57-59); sobre Bouza-Brey, nas *Actas do Simposio de Antropoloxía. "In memoriam Fermín Bouza-Brey"*. Santiago de Compostela, 10, 11 e 12 de setembro de 1992 (Santiago, Consello da Cultura Galega, 1994, 15-23), simposio do que foi Presidente da Comisión Organizadora; nota introductoria e lembranza de Xaquín Lorenzo Fernández, en A. Fraguas e X. A. Fidalgo Santamariña (coord.), en *Tecnoloxía tradicional. Dimensión patrimonial. Valoración antropolóxica*, Ourense, 13 ó 15 de outubro de 1994 [*Actas do Simposio Internacional in Memoriam Xaquín Lorenzo*] (Santiago, Consello da Cultura Galega, 1994, 9-11, 13-19); do cancionero á mesa posta, en *Ciencia y humanismo en la alimentación* (Ourense, Caixa Ourense, 1995, 80-100); sobre o cancionero popular nas Rías Baixas, en *Curso de conferencias. Las Rías Bajas y el Arco Atlántico, noviembre, 1995* (Pontevedra, Caixa de Pontevedra, 1995, 137-157); sobre as lendas e tradicións do Camiño de Santiago, no *Congreso de Reales Sociedades Económicas de Amigos del País. Santiago de Compostela, 26, 27 y 28 septiembre 1993* ([Santiago, Real Sociedad Económica de Amigos del País], 1995, pp. 197-202); sobre lendas e tradicións na peregrinaxe a Santiago e as romarías de Galicia, en *Romarias e Peregrinacións. Simposio de Antropoloxía. Santiago de Compostela. Outubro de 1993* (Santiago, Consello da Cultura Galega, 1995, 7-15), que o organizou e coordinou con X. A. Fidalgo Santamariña e X. M. González Reboredo; sobre a mitoloxía da auga, en *As Augas de Galicia* (Santiago, Consello da Cultura Galega, 1996, 9-40); sobre Ferro Couselo, en *Xesús Ferro Couselo: lembranzas, actividade, inqedanzas* (Ourense, *Boletín Avriense*. Anexo 21, 1996, 55-58); sobre Reimóndez Portela, en X. A. Fernández Castro (coord.), *Manuel Reimóndez Portela na lembranza* (Sada - A Coruña, Edicións do Castro, 1996, 83-87); sobre peixeiros, peixe e peixeiras, en *Curso de conferencias. La pesca en Galicia. Presente y futuro. Noviembre/diciembre 1995* (Pontevedra, Caixa de Pontevedra, 1996, 79-89); sobre Insuela e os nomes da parroquia, en A. Rodríguez Casal (coord.), *Humanitas. Estudios en homenaxe ó Prof. Dr. Carlos Alonso del Real* (vol. I, Santiago, Universidade, 1996, 457-459); sobre o traxe tradicional de Galicia, en *Galicia. Antropoloxía*. Vol. 25, *Mariñeiros. Creación estética* (A Coruña, Hér-

cules de Ediciones, 1997, 467-501); sobre o folclore na obra de Sarmiento, en *Actas do Congreso Internacional do tricentenario de Fr. Martín Sarmiento (1695-1995)*. O Padre Sarmiento e o seu tempo (vol. II, Santiago, Consello da Cultura Galega-Universidade, 1997, 207-217); sobre o muíño nas terras do Sur de Cotobade, en *Primeras Jornadas Nacionales sobre Molinología. Santiago de Compostela, 22 a 25 de noviembre de 1995. Organizadas por la Fundación Juanelo Turriano en colaboración con el Seminario de Sargadelos y el Museo do Pobo Galego* (Sada - A Coruña, Edicións do Castro, 1997, 13-17); sobre Filgueira Valverde e sobre lenda e poesía popular nas nosas rías e no noso mar, en F. Calo Lourido (coord.), *Antropoloxía mariñeira. Actas do Simposio Internacional in Memoriam Xosé Filgueira Valverde. Pontevedra, 10-12 de xullo, 1997* (Santiago, Consello da Cultura Galega, 1998, 13-14, 335-348), simposio do que foi Presidente de Honra.

Nos periódicos e revistas de divulgación escribiu centos de artigos, empezando por *El Pueblo Gallego* de Vigo, onde publicou o seu primeiro artigo xornalístico en 1926 sobre unha escultura de Uxío Souto. Despois publicou en *A Nosa Terra* ("O Carmelo do Cordillo" e "Unha serán na catedral", en 1929; "Traxedias do mar e da terra", en 1931), *La Noche* de Santiago, *El Progreso* de Lugo, *El Ideal Gallego* e *La Voz de Galicia* de A Coruña, *Diario de Pontevedra*, *Faro de Vigo* e *La Región* de Ourense. Nos últimos anos, ata poucos días antes de morrer, escribiu periodicamente sobre os temas máis variados, dando moitas veces información sobre os libros máis recentes, en *El Correo Gallego / O Correo Galego* e algúns destes artigos aparecen recollidos no libro *As cousas de Antonio de Insuela* (Santiago, Editorial Compostela [*El Correo Gallego / O Correo galego*], 1996).

En revistas de divulgación podemos citar artigos publicados en *Lar, Vida Gallega* (numerosos), *Cristal* de Pontevedra, *Gelmírez* de Santiago (nº 1, 1945-1946, 25-26), *Raigame, Galicia en Madrid*. *Revista de Letras y Artes Galaico-Hispánicas* (sobre Xosé Filgueira Valverde, [ano VII, nº 26, 14-17], a antropoloxía na obra de Xosé M^o Castroviejo [ano VIII, nº 31, 1989, 16-21], e sobre a procura do galeguismo silencioso [ano X, nº 38, 1991, 13-20]), *Orense. Revista da Diputación Provincial* (sobre Vicente Risco: o viaxeiro [Ano 2, número extraordi-

nario, 17 de maio de 1981, 25-28)], *Castrelos. Revista do Museo Municipal "Quiñones de León". Vigo* (sobre Angel Ilarri un amante de Vigo e do seu mar [11, 1998, 13-14]), *Outeiro* (sobre Castelao na súa xeración [13, 1984, 19-20], Risco [14, 1984, 41-42], Losada Diéguez [15, 1984, 59-60], os *Queixumes* de Pondal [22, 1986, 59-62] e Francisca Herrera [24, 1987, 59-62]), en *Oscus. Revista*, de Madrid (sobre Galicia, terra meiga [año VIII, nº 30, 1976, 8-11]) e no *Boletín del Instituto de Estudios Vigueses* (sobre o madrugar de don Pedro III, nº 2, 1996, 37-39) e a emoción poética ó redor de Vigo [III, nº 3, 1997, 227-230]). Tamén escribiu en *Dorna* sobre Otero Pedrayo (4, 1982, 17-21), en *23 letras para un país: O Correo Galego* sobre a festa equinoccial (Santiago, Ed. Compostela, 1998, 29-32), en *La Convivencia social en el Xacobeo 93* sobre Santiago, paradigma secular da hospitalidade (Santiago de Compostela, Consellería de Cultura, 1994, pp. 20-21). Nun folleto recolleuse o pregón que pronunciou nas Festas da Peregrina de Pontevedra en 1984 (Pontevedra, Ayuntamiento, 1984) e tamén ten colaboracións noutros folletos: en *As Marias* escribiu sobre as Marias no seu recordo (Santiago, Consorcio, 1994, 7-10); en *Padrón, Año Santo 1971: ferias y fiestas de Pascua* sobre peregrinos por Padrón (Padrón: Comisión de Ferias y Fiestas, 1971, 57-61), en *Páscoa-95* sobre as augas por Padrón (Padrón, 1995, 39-42) e en *Páscoa-Padrón 1996* sobre o nome Herbón (Padrón, 1996, 25-27). Ademais, ten uns apuntamentos sobre a vida e obra de González del Blanco, en *Roberto González del Blanco, Xunio - 1992. Casa da Parra* (Santiago, Dirección Xeral de Cultura, 1992, 5-18), e sobre o pintor Hevia, en *Segundo Hevia. Os camiños de Santiago en Iberia: acuarelas* (Santiago, Dirección Xeral de Promoción do Camiño de Santiago, 1995, 18-25). A isto debemos uni-los substanciosos e detallados artigos que publicou nos diferentes tomos da *Gran Enclopedia Gallega* do Editor Silverio Cañada, as numerosas conferencias que pronunciou e a súa participación na televisión e nas radios, cousa que vén de vello, pois xa en 1932 falou varias veces en galego en *Radio Galicia*.

Por outra banda, debemos lembrar que organizou algunhas das exposicións anuais do *Instituto Padre Sarmiento de Estudios Gallegos*, coa publicación do Catálogo correspondente, ás

vezes en colaboración con outros membros do Instituto, como as dedicadas á Condessa de Pardo Bazán no Centenario do seu nacemento (1951), á *Vieira* (1965, con Filgueira Valverde), á Cartografía de Galicia, en conmemoración dos centenarios de Domingo Fontán e Casiano de Prado (1966, fai o estudio de Fontán), ó traxe rexional galego no centenario do nacemento de Noriega Varela (1969, con Xoán Naya e Carballo Calero), a Amor Ruibal e á súa época (1969, con A. Gómez Ledo), á bibliografía de Sánchez Cantón (1971-1972, con Filgueira Valverde), ó Padre Sarmiento no segundo centenario da súa morte (1972, con Filgueira Valverde e J. L. Pensado) e ó cincuentenario da creación do Seminario de Estudios Galegos (1973, con Filgueira Valverde). Ademais, escribiu sobre o edificio do Instituto no folleto *El Instituto Padre Sarmiento de Estudios Gallegos (Instalación. Inauguración. Antecedentes. El edificio)* (Santiago, 1947, 31 pp. na separata).

Con Fraguas perdeu a cultura galega unha das figuras máis representativas dunha xeración que traballou a reo pola terra e que mantivo o ideal dunha Galicia diferencial nos anos máis difíciles da dictadura*.

* Sobre Fraguas poden consultarse Clodio González Pérez, *Antonio Fraguas Fraguas. Profesor, xeógrafo, historiador, antropólogo, Galego de ben*, Vigo, Ir Indo, 1998; Kristin B. Valentine e Eugene Valentine, "Antón Fraguas Fraguas: Expert in and Narrator of Galician Popular Culture", en B. Fernández Salgado (ed.), *Actas do IV Congreso Internacional de Estudios Galegos, Universidade de Oxford, 26-28 setembro 1994*, vol. II, Oxford, Centro de Estudios Galegos, 1997, pp. 593-601 (comunicación que presentaron ó congreso acompañada dun vídeo titulado "Antón Fraguas Fraguas: Bo Coñecedor e Narrador da Cultura Popular Galega. Expert and Narrator on Galician Popular Culture", Arizona State University, 1994); Xosé Manuel González Reboredo, "Notas dunha conversa con Antonio Fraguas", en *Revista Galega do Ensino* 17, 1997, pp. 13-34; José Filgueira Valverde, "Fraguas y Fraguas, Antonio", en *Gran Enciclopedia Gallega*, t. 14, Santiago-Gijón, Silverio Cañada, Editor, s. a., pp. 28-30; Ramón Latas, "Antón Fraguas Fraguas: Cronista Oficial de Galicia", en *Encrucillada*, nº 95, 1995, pp. 53-56, e "Fraguas Fraguas, Antonio", en Luís Alonso Girgado (ed.), *Gelmírez. Hojas de otoño a primavera. Santiago de Compostela, 1945-1946*. Edición facsímile, Santiago, Xunta de Galicia, Centro de Investigacións Lingüísticas e Literarias Ramón Piñeiro, 1995, pp. 173-174.

6. NOVOS ACADÉMICOS NUMERARIOS DESDE O ANO 1981

- 1-Excmo. Sr.D. Constantino García González.
 En substitución de: Luis Iglesias Iglesias.
 Data de ingreso: 12/marzo/82.
 Título do discurso: *Reflexións sobre a lingua*.
 Resposta de: Ricardo Carballo Calero.
- 2-Excmo. Sr. D. Francisco Xavier Rio Barxa.
 En substitución de: Alvaro Cunqueiro Mora.
 Data de ingreso: 25/xuño/83.
 Título do discurso: *Interpretación xeográfica da paisaxe compostelana*.
 Resposta de: Antonio Fraguas Fraguas.
- 3-Excmo. Sr. D. Manuel González González.
 En substitución de: Eduardo Moreiras.
 Data de ingreso: 7/febreiro/92.
 Título do discurso: *Algunhas tarefas da lexicografía galega actual*.
 Resposta de: Carlos Casares Mouriño.
- 4-Excmo. Sr. D. Salvador García-Bodaño Zunzunegui.
 En substitución de: Ramón Piñeiro.
 Data de ingreso: 25/novembro/92.
 Título do discurso: *Compostela e as nosas letras ata o manifesto 'Máis Alá'*
 Resposta de: Carlos Casares Mouriño.
- 5-Excmo. Sr. D. Xesús Alonso Montero.
 En substitución de: Rafael Dieste.
 Data de ingreso: 30/outubro/93.
 Título do discurso: *'Manifestos' en verso en favor da poesía civil nos primeiros tempos da posguerra na Galicia da terra e na Galicia emigrante (1939-1962)*.
 Resposta de: Xosé Filgueira Valverde.
- 6-Excmo. Sr. D. Olga Gallego Domínguez.
 En substitución de: Francisco Vales Villamarín.
 Data de ingreso: 15/novembro/86.
 Título do discurso: *As barcas e as barcaxes da provincia de Ourense no Antigo Réxime*.
 Resposta de: Antonio Gil Merino.
- 7-Excmo. Sr. D. Xesús Ferro Ruibal.
 En substitución de: Enrique Vidal Abascal.
 Data de ingreso: 4/maio/96.
 Título do discurso: *Recuperémo-la fraseoloxía enxebre*.
 Resposta de: Carlos Casares Mouriño.
- 8-Excmo. Sr. D. Luz Pozo Garza.
 En substitución de: Xosé Trapero Pardo.
 Data de ingreso: 29/novembro/96.
 Título do discurso: *Diálogos con Rosalía*.
 Resposta de: Xesús Alonso Montero.
- 9-Excmo. Sr. D. Xosé Ramón Barreiro Fernández.
 En substitución de: Uxío Torre Enciso.
 Data de ingreso: 14/febreiro/97.
 Título do discurso: *O Liberalismo coruñés: A segunda xeración (1823-1846)*
 Resposta de: Xesús Alonso Montero.
- 10-Excmo. Sr. D. Xosé Luís Franco Grande.
 En substitución de: Leandro Carré Alvarelos.

- Data de ingreso: 3/xullo/98.
 Título do discurso: *O Antigo Réxime nunha familia do Baixo Miño*
 Resposta de: Luz Pozo Garza.
- 11-Excmo. Sr. D. Antón Santamarina Fernández.
 En substitución de: Xesús Taboada Chivite.
 Data de ingreso: 24/outubro/98.
 Título do discurso: *A linguaxe e as linguas: Ramón Piñeiro revisitado ós 30 anos do seu ingreso na Real Academia Galega.*
 Resposta de: Xesús Alonso Montero.
- 12-Excmo. Sr. D. Xaime Illa Couto.
 En substitución de: Xoaquín Freire de Andrade.
 Data de ingreso: 29/xaneiro/99.
 Título do discurso: *Economía, linguaxe e poder.*
 Resposta de: Carlos Casares Mouríño.
- 13-Excmo. Sr. D. Ramón Lorenzo.
 En substitución de: Eduardo Blanco Amor.
 Data de ingreso: 7/maio/99.
 Título do discurso: *Reflexións crítico-eruditas e sentimentais sobre a lingua.*
 Resposta de: Constantino García.
- 14-Excmo. Sr. D. Andrés Fernández-Albalat y Lois.
 En substitución de: Salustiano Portela Pazos.
 Data de ingreso: 28/maio/99.
 Título do discurso: *Significado e significante, linguaxe e arquitectura.*
 Resposta de: Carlos Casares.
- 15-Excmo. Sr. D. Francisco Fernández Rei.
 En substitución de: Xosé Filgueira Valverde.
 Data de ingreso: 25/setembro/99.
 Título do discurso: *Ramón Cabanillas, Manuel Antonio e o mar da Arousa.*
 Resposta de: Antón Santamarina Fernández.

7. DÍA DAS LETRAS GALEGAS:
 PERSOEIROS ÓS QUE A REAL ACADEMIA GALEGA
 DEDICOU O DÍA DAS LETRAS GALEGAS DESDE 1981

- D.L.G. 1981:
 Personaxe: Vicente Risco
 Lugar de celebración: Ourense
 Folleto (título/autor): *VICENTE RISCO. Escolma de textos*/Francisco Fernández del Riego
- D.L.G. 1982:
 Personaxe: Luís Amado Carballo
 Lugar de celebración: Pontevedra
 Folleto (título/autor): *LUÍS AMADO CARBALLO. Vida e obra: escolma de textos*/Xosé Mª Álvarez Blázquez
- D.L.G. 1983:
 Personaxe: Manuel Leiras Pulpeiro
 Lugar de celebración: Mondoñedo (Lugo)
 Folleto (título/autor): *MANOEL LEIRAS PULPEIRO. Vida e obra: escolma de textos*/Xosé Trapeiro Pardo

D.L.G. 1984:

Personaxe: Armando Cotarelo Valledor

Lugar de celebración: A Coruña

Folleto (título/autor): *ARMANDOCOTARELOVALLEDOR*/Xosé Filgueira Valverde

D.L.G. 1985:

Personaxe: Antón Losada Diéguez

Lugar de celebración: Moldes-Carballiño (Ourense)

Folleto (título/autor): *Antón Losada Diéguez*/Xosé Filgueira Valverde

D.L.G. 1986:

Personaxe: Aquilino Iglesia Alvariño

Lugar de celebración: Abadín (Lugo)

Folleto (título/autor): *AQUILINO IGLESIA ALVARIÑO. Vida e obra: escolma de textos*/Antonio Fraguas

D.L.G. 1987:

Personaxe: Francisca Herrera Garrido

Lugar de celebración: A Coruña

Folleto (título/autor): *FRANCISCA HERRERA GARRIDO. Vida e obra: escolma de textos*/Carlos Casares

D.L.G. 1988:

Personaxe: Ramón Otero Pedrayo

Lugar de celebración: Ourense

Folleto (autor/título): *RAMÓN OTERO PEDRAYO. Vida e obra: Escolma de textos*/Carlos Casares

D.L.G. 1989:

Personaxe: Celso Emilio Ferreiro

Lugar de celebración: Celanova (Ourense)

Folleto (autor/título): *Celso Emilio Ferreiro*/Antonio Fraguas

D.L.G. 1990:

Personaxe: Luís Pimentel

Lugar de celebración: Lugo

Folleto (autor/título): *Luis Pimentel*/Ramón Piñeiro

D.L.G. 1991:

Personaxe: Álvaro Cunqueiro Mora

Lugar de celebración: Mondoñedo (Lugo)

Folleto (autor/título): *Álvaro Cunqueiro*/Xosé Filgueira Valverde

D.L.G. 1992:

Personaxe: Fermín Bouza Brey

Lugar de celebración: Cortegada (Ourense)

Folleto (autor/título): *Fermín Bouza-Brey*/Carlos Casares

D.L.G. 1993:

Personaxe: Eduardo Blanco Amor

Lugar de celebración: Ourense

Folleto (autor/título): *EDUARDO BLANCO AMOR: Escolma de textos*/Francisco Fernández del Riego

D.L.G. 1994:

Personaxe: Luís Seoane

Lugar de celebración: A Coruña

Folleto (autor/título): *LUIS SEOANE. Vida e obra literaria*/Marino Dónega

D.L.G. 1995:

Personaxe: Rafael Dieste

Lugar de celebración: Rianxo (A Coruña)

Folleto (autor/título): *RAFAEL DIESTE. Vida e obra en lingua galega*/Salvador García-Bodaño

D.L.G. 1996:

Personaxe: Xesús Ferro Couselo

Lugar de celebración: Valga (Pontevedra)

Folleto (autor/título): *XESÚS FERRO COUSELO. Vida e obra*/Olga Gallego Domínguez

D.L.G. 1997:

Personaxe: Anxel Fole

Lugar de celebración: Lugo

Folleto (autor/título): *ÁNXEL FOLE. Escolma de textos*/Carlos Casares

D.L.G. 1998:

Personaxe: Poetas medievais da Ría de Vigo: Martín Códax, Mendiño, Xohán de Cangas

Lugar de celebración: Illa de San Simón-Redondela (Pontevedra)

Folleto (autor/título): *Homenaxe ós tres poetas medievais da Ría de Vigo: Martín Códax, Mendiño, Xohán de Cangas*/Xesús Alonso Montero.

D.L.G. 1999:

Personaxe: Roberto Blanco Torres.

Lugar de celebración: Cuntis.

Folleto (autor/título): *Letras Galegas*/Xesús Alonso Montero.

D.L.G. 2000:

Personaxe: Manuel Martínez Murguía.

8. SECCIÓN DA REAL ACADEMIA GALEGA

SECCIÓN DE LEXICOGRAFÍA

- DATA DE CREACIÓN: 1983.

FINS: Acomete-lo estudio continuo da lingua galega, plasmando este labor na: publicación de dicionarios; elaboración dunha revista especializada (*Cadernos de Lingua*) de caracter semestral; establecemento dunhas normas idiomáticas, xunto co ILGA, que sexan a referencia normalizadora da nosa lingua; algunhas publicacións especializadas, etc. En definitiva, a súa misión é poñer as bases para a normalización do galego, tarefa indispensable cara ó futuro da nosa cultura.

- DIRECCIÓN DA SECCIÓN:

De 1983 ata 1997: D. Constantino García.

De 1997 á actualidade: D. Manuel González.

- FINANCIAMENTO:

Está financiada pola Xunta de Galicia - Consellería de Educación.

- TRABALLOS DESENVOLTOS:

—NORMAS ORTOGRÁFICAS E MORFOLÓXICAS DO IDIOMA GALEGO (1983).

—DICCIONARIO DA LINGUA GALEGA (1990).

—CADERNOS DE LINGUA (Publicación periódica semestral, 1990. Nº1-19).

—CADERNOS DE LINGUA (Anexos 1-3; 1990, 1995 e 1996).

—LÉXICO DA ADMINISTRACIÓN CASTELÁN-GALEGO (1991).

—CONTRIBUCIÓN Ó LEXICO DE ÁLVARO CUNQUEIRO (1991).

—PEQUENO DICCIONARIO DA LINGUA GALEGA (1993).

—NORMAS ORTOGRÁFICAS E MORFOLÓXICAS DO IDIOMA GALEGO (Ed. revisada, 1995).

—DICCIONARIO DA REAL ACADEMIA GALEGA (1997).

SECCIÓN DE SOCIOLINGÜÍSTICA

- DATA DE CREACIÓN:

Do 1994 ata 1996.

FINS: Elaboración e publicación dun 'Mapa Sociolingüístico de Galicia'. Esta tarefa acometeuse en 3 fases, coincidindo coa publicación de cada un dos 3 tomos que constitúen o 'Mapa': *LINGUAINICIAL E COMPETENCIA LINGÜÍSTICA EN GALICIA*, *USOS LINGÜÍSTICOS* e *APTITUDES LINGÜÍSTICAS EN GALICIA*.

- DIRECCIÓN DA SECCIÓN:
D. Manuel González.
- FINANCIAMENTO:
Financiouna a Xunta de Galicia – Consellería de Educación.
- TRABALLOS DESENVOLTOS:
—LINGUA INICIAL E COMPETENCIA LINGÜÍSTICA EN GALICIA (1994): T.I do Mapa Sociolingüístico de Galicia.
—USOS LINGÜÍSTICOS EN GALICIA (1995): T.II do Mapa Sociolingüístico de Galicia.
—ACTITUDES LINGÜÍSTICAS EN GALICIA (1996): T.III do Mapa Sociolingüístico de Galicia.

SECCIÓN DE HISTORIA

- DATA DE CREACIÓN:
Ano 1998
- DIRECCIÓN DA SECCIÓN:
Xosé Ramón Barreiro Fernández.
- FINANCIAMENTO:
Convenio de colaboración co Parlamento de Galicia.
- TRABALLOS DESENVOLTOS:
A REPRESENTACIÓN PARLAMENTARIA DE GALICIA (1810-2000). BIOGRAFÍA DOS PARLAMENTARIOS DE GALICIA (en proceso de elaboración).

BIBLIOTECA

- DATA DE CREACIÓN:
Ano 1906.
- DIRECCIÓN:
Ata 1993 D. Juan Naya Pérez.
De 1993 ata hoxe D. Antonio Gil Merino.
- FINANCIAMENTO:
A partir de 1991 a Xunta de Galicia financia a modernización da catalogación e informatización dos seus fondos.
- TRABALLOS DESENVOLTOS:
Mantemento, catalogación e informatización dos fondos bibliográficos. Facilita-lo uso da Biblioteca ós usuarios.

ARQUIVO

- DATA DE CREACIÓN:
Ano 1906.
- DIRECCIÓN:
Ata 1993 D. Juan Naya Pérez.
De 1993 ata hoxe D. Antonio Gil Merino.
- TRABALLOS DESENVOLTOS:
Catalogación e ordenación do arquivo fotográfico, remodelación e reubicación dos seus fondos.

9. CONVENIOS ASINADOS POLA REAL ACADEMIA GALEGA DESDE 1981

A Real Academia Galega asinou ó longo dos últimos anos os seguintes convenios de colaboración con distintas institucións, co fin de garanti-la súa actividade:

- CREACIÓN DO SEMINARIO DE LEXICOGRAFÍA:
CONSELLERÍA DE CULTURA E DEPORTES: asinado en maio de 1988. Vixente na actualidade.
- CREACIÓN DO SEMINARIO DE SOCIOLINGÜÍSTICA:
CONSELLERÍA DE EDUCACIÓN: asinado en xullo de 1990. Non vixente.

- ORDENACIÓN, CATALOGACIÓN E INFORMATIZACIÓN DOS FONDOS BIBLIOGRÁFICOS.
CONSELLERÍA DE CULTURA: asinado en abril de 1991 e vixente na actualidade.
- AXUDA Ó DESENVOLVEMENTO DAS ACTIVIDADES PROPIAS DA REAL ACADEMIA GALEGA.
CONSELLERÍA DE CULTURA: asinado en xullo de 1996. Vixente no ano 1996.
- CONFECCIÓN DO BOLETÍN DA REAL ACADEMIA GALEGA.
FUNDACIÓN RODRÍGUEZ IGLESIAS E HÉRCULES DE EDICIONES S.A.: asinado en maio de 1998. Vixente na actualidade.
- NOVA EDICIÓN DO DICCIONARIO DA REAL ACADEMIA GALEGA:
CONSELLERÍA DE EDUCACIÓN: asinado en 1998. Vixente na actualidade (ata o 2000).
- CONSTITUCIÓN DUN EQUIPO DE TRABALLO SOCIOLINGÜÍSTICO:
CONSELLERÍA DE EDUCACIÓN: asinado en 1998. Vixente (ata o 2000).
- ELABORACIÓN DA OBRA *AREPRESENTACIÓN PARLAMENTARIAL DE GALICIA (1810-2000). BIOGRAFÍADOS PARLAMENTARIOS*.
PARLAMENTO DE GALICIA: asinado en maio de 1998. Vixente por 3 anos.
- RESTAURACIÓN DO PATRIMONIO DO MUSEO EMILIA PARDO BAZÁN E O SEU RECINTO.
DEPUTACIÓN PROVINCIAL DA CORUÑA: asinado en novembro de 1998. Rematada a súa vixencia no ano 2000.
- ELABORACIÓN DE DOUS VOLUMES SOBRE MANUEL MURGUÍA:
FUNDACIÓN CAIXA GALICIA.

10. INSTITUCIÓNS CON REPRESENTACIÓN DA REAL ACADEMIA GALEGA

- CONSELLO DA CULTURA GALEGA.
- PATRONATO DA BIBLIOTECA NACIONAL.
- PATRONATO DA FUNDACIÓN 'ROSALÍA DE CASTRO'.
- PATRONATO DA FUNDACIÓN 'SEOANE'.
- PATRONATO DA BIBLIOTECA DO REAL CONSULADO.
- PATRONATO DO MUSEO DO POBO GALEGO.
- PATRONATO DA FUNDACIÓN 'CASTELAO'.

11. INSTITUCIÓNS COAS QUE COLABORA A REAL ACADEMIA GALEGA

- INSTITUTO DA LINGUA GALEGA.
- CENTRO DE ESTUDIOS 'RAMÓN PIÑEIRO'.
- FUNDACIÓN 'PEDRO BARRIÉ DE LA MAZA'.
- 'HÉRCULES DE EDICIONES', S. A.
- UNIVERSIDADE DA CORUÑA.
- UNIVERSIDADE DE SANTIAGO DE COMPOSTELA.
- CONSELLO DA CULTURA GALEGA.

12. CREACIÓN DO PREMIO P. SARMIENTO DE MICROTAPONIMIA

BASES

Galicia ten unha farturenta riqueza onomástica, cifrada en varios millóns de microtopónimos (nomes de montes, vales, leiras, fontes, agros, puntas, cabos, etc.), que non ten comparanza en España, como consecuencia da dispersión da poboación e do minifundio. Cada topónimo fornece informacións non só sobre a realidade actual, senón sobre a pasada: cultivos, flora, fauna, construcións que alí houbo en tempos e xa non hai, acontecementos que alí tiveron lugar e dos que só queda como vestixio un microtopónimo. Todo este caudal documental, que está escrito na memoria dos habitantes das case 3.800 parroquias de Galicia, corre hoxe perigo de desaparición como consecuencia da crise da agricultura, que deixa campos ermos, ós que os propios donos lles van esquecendo o nome, e tamén como consecuencia da Concentración Parcelaria e outras obras públicas.

A iso debémolle suma-los 1.195 kms. de costa, todos eles inzados de toponimia sen recoller.

A Real Academia Galega, seguindo o exemplo do ilustre bieito Frei Martín Sarmiento, que tanto traballou por recolle-lo noso léxico, crea o *Premio P. Sarmiento de Investigación da Microtoponimia de Galicia*, coa idea de poñer en marcha a colaboración de tódolos galegos na recuperación da enorme riqueza cultural que representan os topónimos menores de Galicia, coas seguintes bases.

1. O primeiro premio será de 1.000.000 pts. e maila edición do traballo entre as publicacións da Academia.
2. Haberá un segundo premio de 500.000 pts., que poderá saír publicado se o Xurado así o recomendar.
3. Poderanse presentar persoas ou grupos de persoas, grupos de estudantes dirixidos por un ou varios profesores, Asociacións Culturais, etc.
4. Os participantes deberán presenta-los seguintes datos:
 - 4.1.1. Unha relación de tódolos microtopónimos dun Concello de Galicia, ordenados alfabeticamente e coas seguintes informacións: topónimo (con indicacións gramaticais), descrición topográfica (*costa, val, leira, casa, fonte, camiño, monte, regueiro ou outro accidente xeográfico*) e agronómica (cultivo ou inexistencia del), significado e explicacións complementarias que permitan comprendelo mellor (tradicións vencelladas a ese lugar, etimoloxías populares, etc.)
 - 4.1.2. Formarán parte do elenco de topónimos as denominacións populares das casas sempre que teñan un nome específico (*Casa da Naveira, Casa de Lopo*), con indicación de se ese antropónimo corresponde ou non ós dos actuais usuarios da casa.
 - 4.2. No caso de que a información que os investigadores reciban dos informantes sexa composta, coma tal: *O Prado do Freixo de Fález*, onde primeiro se indica a natureza ou dedicación do terreo (*prado*), despois o topónimo (*O Freixo*), e despois o propietario (*Fález*), deberán alfabeticarse polo topónimo e, noutro elenco á parte, figurará alfabeticada polo nome do posesor (como se di na base 4.4.)
 - 4.3. O número de microtopónimos non debe ser inferior a mil. Se algún Concello moi pequeno non der esa cifra, os mil topónimos deberán acadarse incluíndo a recolleita exhaustiva dalgunha parroquia dun Concello estremeiro, sempre e cando se acredite documentalmente que esoutra parroquia, ou parroquias, quedan exhaustivamente estudadas. Se un Concello superar con moito esa cifra, deberá redondearse pero sempre de forma que queden recollidas e estudadas parroquias completas e se indique cales outras quedan sen estudar.
 - 4.4. Ademais do esencial do traballo no que figura o topónimo definido e comentado, conforme ó dito nas bases 4.1., 4.2. e 4.3., deberán presentar tres índices dos microtopónimos:
 - 4.4.1 índice no que figuren agrupados por parroquias;
 - 4.4.2 índice, no que figuren agrupados tematicamente nalgunha destas oito categorías: edificios e outras construcións (*cruceiro, pozo*, etc.), fauna, flora, laboreo, hidronimia, oronimia, antroponimia e outros;
 - 4.4.3 índice, no que figuren agrupados polos nomes dos posesores (aqueles que teñan esa indicación).
 - 4.5. Cada topónimo deberá elencarse coa forma dialectal que hoxe se usa e, a ser posible, cunha transcripción fonética. Non se deberá, polo tanto, normativizar topónimo ningún, aínda que o resto do traballo debe realizarse en galego conforme ás Normas vixentes, aprobadas por esta Academia.
 - 4.6. Valorarase a inclusión do soporte gráfico que mellor axuden á doada localización dos topónimos (mapas e croquis do concello, das parroquias e dos lugares ós que corresponden os microtopónimos)
 - 4.7. Nos Concellos costeiros non só se deben recoller tódolos microtopónimos dos accidentes costeiros, senón tamén tódolos topónimos que a actividade pesqueira creou no mar, mesmo a varias millas da costa, ata onde os haxa.
 - 4.8. Unha Certificación do Concello ou do Director do Centro Escolar, que acredite que o estudio contén de forma auténtica e exhaustiva toda a microtoponimia do Concello.
 - 4.9. Valorarase a aportación de fotocopias dos edictos de pasadas expropiacións para obras públicas -como encoros, novas liñas eléctricas, estradas, autoestradas ou concentración parcelaria - nos que se elenca-

ban as fincas a expropiar e se indicaba a extensión e mailo propietario: nese caso será necesario comprobar e sinala-los erros que eses elencos poidan conter.

5. Valorarase a aportación de documentos de certa antigüidade (ou as súas transcripcións) nos que figuren os microtopónimos estudados ben co nome actual, ben con formas lingüísticas anteriores, que permitan albiscar unha etimoloxía. Pero non é obxecto deste Concurso o estudio etimolóxico dos topónimos.
6. Os traballos deben de vir impresos e en disquete para a súa eventual publicación. Deberán, ademais, achegar tamén en disquete a totalidade dos datos nun programa coma DbaseV, Access ou similar, compatible con Windows.
 - 6.1. A estrutura desa base de datos, de conformidade cos bases 4.1.1 e 4.4, debe se-la seguinte: Topónimo. Antropónimo (4.2; 4.4.3). Topografía (4.1.1). Agronomía (4.1.1; 4.7). Tipo (4.4.2). Gramática. Significado. Explicacións complementarias. Lugar. Parroquia.Concello.
7. A documentación debe vir asinada por un lema. Nun sobre cerrado, que por fóra debe te-lo mesmo lema da sinatura, deben facerse constar: nome, apelidos, DNI, enderezo e teléfono do autor ou director do traballo e, no seu caso, nome, apelidos e DNI dos membros do equipo.
8. Tódolos traballos presentados ingresarán no fondo documental da Real Academia Galega, que poderá suxerir-lles ós autores melloras que permitan publicalos e que poderá incorporalos á súa base de datos toponímica.
9. O pleno da Real Academia Galega designará os cinco Académicos Numerarios que formarán o Xurado, que queda facultado para resolver-los casos non previstos nestas bases e para deixar algún premio deserto se ningún dos traballos presentados for merecente dalgún dos premios. O fallo do Xurado será inapelable.
10. Os participantes deberán presenta-los seus traballos na sé desta Real Academia (Rúa Tabernas 11. 15001 A CORUÑA) antes das doce horas do 30 de xuño do ano 2000. A Real Academia Galega fará pública a súa decisión o día 30 de setembro seguinte entregando os premios no seu Salón de Actos.
11. A participación neste Premio implica a aceptación de tódalas súas bases, a autorización a esta Academia tanto para a eventual publicación dos datos coma para ofrecelos na súa biblioteca á investigación da comunidade científica e, no caso de aceptar un Premio, a cesión dos dereitos de autor para a súa edición en calquera soporte.

A Coruña 30 de setembro de 1999.

13. DOAZÓNS RECIBIDAS POLA REAL ACADEMIA GALEGA

- Cadro de Luis Seoane *Sol negro y campesinas*. Doazón de Dna. Maruxa Seoane (viuva Seoane). (1980).
- Biblioteca de Luis Seoane. Doazón de Dna. Maruxa Seoane (viuva de Seoane). (1980).
- *Retrato de D. Eladio Rodríguez González*, doado por Dna. Adela Rodríguez Yordi, (1980).
- Libros, documentos, cadros, etc. de D. Andrés Martínez Salazar. Doados polo seu neto D. Andrés Martínez-Morás y Soria, (1982).
- Herencia de Gabino Díaz Herrera: cadros e libros, (1983).
- Propiedade literaria de D. Francisco Tettamancy y Gastón. Doada polos seus netos, (1983).
- Obxectos e libros de Roberto Novoa Santos doados pola súa filla Dna. Olga Novoa Santos. (1983)
- Herencia de D. Enrique Chao Espiña: biblioteca, (1990).
- Biblioteca de D. Francisco J. Martínez Santiso. Doada por D. Luis Veiga Cadaveira, (1995).
- Cartas autógrafas de Dna. Emilia Pardo Bazán a D. Luis Vidart. Doazón de Dna. Maurice John Hemingway por disposición testamentaria, (1995).
- Herencia do Sr. Fraga García: cadros e libros, (1999).
- Cartas manuscritas de Otero Pedrayo e José María Castroviejo. Doadas por Dna. Mercedes Fernández Sandozni (2000).

14. PUBLICACIÓNS DA REAL ACADEMIA GALEGA

—DICCIONARIOS:

- DICCIONARIO DA LINGUA GALEGA.-Real Academia Galega: A Coruña, 1990.
- PEQUENO DICCIONARIO DA LINGUA GALEGA.-Real Academia Galega: A Coruña, 1993.
- DICCIONARIO DA REAL ACADEMIA GALEGA.-Real Academia Galega: A Coruña, 1997.

–MONOGRAFÍAS:

- NORMAS ORTOGRÁFICAS E MORFOLÓXICAS DO IDIOMA GALEGO.- Real Academia Galega-Instituto da Lingua Galega: Vigo, 1982.
- LÉXICO DA ADMINISTRACIÓN CASTELÁN-GALEGO.-Real Academia Galega: A Coruña, 1991.
- CONTRIBUCIÓN Ó LÉXICO DE ÁLVARO CUNQUEIRO.-Real Academia Galega : A Coruña, 1991.
- NORMAS ORTOGRÁFICAS E MORFOLÓXICAS DO IDIOMA GALEGO.-(12ª ed. revisada).-Real Academia Galega-Instituto da Lingua Galega: Vigo, 1995.
- LINGUA INICIAL E COMPETENCIA LINGÜÍSTICA EN GALICIA.-Real Academia Galega : A Coruña, 1994. (Mapa Sociolingüístico de Galicia, T.I).
- USOS LINGÜÍSTICOS EN GALICIA.-Real Academia Galega : A Coruña, 1995. (Mapa Sociolingüístico de Galicia, T.II).
- ACTITUDES LINGÜÍSTICAS EN GALICIA.-Real Academia Galega: A Coruña, 1996. (Mapa Sociolingüístico de Galicia, T.III).
- PRESENCIA DE CASTELAO NA ACADEMIA: TEXTOS INÉDITOS E OUTRAS PÁXINAS.-Real Academia Galega: A Coruña, 1999.
- PROSAS RECUPERADAS: O PERIODISMO DE MANUEL MURGUÍA. ANTOLOXÍA BÁSICA, 1853-1923 / José Antonio Durán.-Real Academia Galega e Fundación Caixa Galicia: Madrid, 1998.
- A LOITA POLA VIDA (1833-1923): CONFLICTOS E TENRURAS DE MANUEL MURGUÍA / José Antonio Durán.-Real Academia Galega e Fundación Caixa Galicia: Madrid, 1999.

–DISCURSOS:

- “MANIFESTOS” EN VERSO EN FAVOR DA POESÍA CIVIL NOS PRIMEIROS TEMPOS DA POSGUERRA NA GALICIA... Discurso lido... da súa recepción, por D. Xesús Alonso Montero e contestación... D. Xosé F. Filgueira Valverde.- Real Academia Galega : A Coruña, 1993.
- NOVA APROXIMACIÓN A UNHA FILOSOFÍA DA SAUDADE. Discurso lido na recepción pública... D. Andrés Torres Queiruga e resposta D. Ramón Piñeiro López.- Vigo, 1981.
- CADAQUÉN FALA COMA QUE É: REFLEXIÓNS VERBO DA FRASEOLOXÍA ENXE BRE. Discurso lido... por D. Xesús Ferro Ruibal e resposta de D. Carlos Casares.- A Coruña, 1996.
- O LIBERALISMO CORUÑÉS: A SEGUNDA XERACIÓN (1823-1846). Discurso lido... por D. Xosé Ramón Barreiro Fernández e resposta de D. Xesús Alonso Montero.-A Coruña, 1997.
- DIÁLOGOS CON ROSALÍA. Discurso lido... por Dona Luz Pozo Garza e resposta de D. Xesús Alonso Montero.-A Coruña, 1996.
- A LINGUAXE E AS LINGUAS. RAMÓN PIÑEIRO REVISITADO ÓS 30 ANOS DO SEU INGRESO NA REAL ACADEMIA GALEGA. Discurso lido... polo Ilmo. Sr. D. Antón Santamarina Fernández e resposta do Ilmo. Sr. D. Xesús Alonso Montero.- A Coruña, 1998.
- REFLEXIÓNS CRÍTICO-ERUDITAS E SENTIMENTAIS SOBRE A LINGUA GALEGA. Discurso lido... polo Ilmo. Sr. D. Ramón Lorenzo e resposta do Ilmo. Sr. D. Constantino García.- A Coruña, 1999.
- RAMÓN CABANILLAS, MANUEL ANTONIO E O MAR DA AROUSA. DÚAS SINGRADURAS NA CONSTRUCCIÓN DUN IDIOMA PARA UNHA PATRIA. Discurso lido... polo Ilmo. Sr. D. Francisco Fernández Rei e resposta do Ilmo. Sr. D. Antón Santamarina Fernández.-A Coruña, 1999.

–OPÚSCULOS:

- VICENTE RISCO. ESCOLMA DE TEXTOS / Francisco Fernández del Riego.-Real Academia Galega: A Coruña, 1981.
- LUÍS AMADO CARBALLO. VIDA E OBRA: ESCOLMA DE TEXTOS / Xosé Mª Álvarez Blázquez.-Real Academia Galega: A Coruña, 1982.
- MANOEL LEIRAS PULPEIRO. VIDA E OBRA: ESCOLMA DE TEXTOS / Xosé Trapero Pardo.-Real Academia Galega: A Coruña, 1983.
- ARMANDO COTARELO VALLEDOR / Xosé Filgueira Valverde.-Real Academia Galega: A Coruña, 1984.
- ANTÓN LOSADA DIÉGUEZ / Xosé Filgueira Valverde.-Real Academia Galega: A Coruña, 1985.

- AQUILINO IGLESIAS ALVARIÑO. VIDA E OBRA: ESCOLMA DE TEXTOS / Antonio Fraguas Fraguas.- Real Academia Galega: A Coruña, 1986.
 - FRANCISCA HERRERA GARRIDO. VIDA E OBRA: ESCOLMA DE TEXTOS / Carlos Casares.-Real Academia Galega.-A Coruña: 1987.
 - RAMÓN OTERO PEDRAYO. VIDA E OBRA: ESCOLMA DE TEXTOS / Carlos Casares.-Real Academia Galega.-A Coruña: 1988.
 - CELSO EMILIO FERREIRO / Antonio Fraguas Fraguas.-Real Academia Galega: A Coruña, 1989.
 - LUIS PIMENTEL / Ramón Piñeiro.-Real Academia Galega: A Coruña, 1990.
 - ÁLVARO CUNQUEIRO / Xosé Filgueira Valverde.-Real Academia Galega: A Coruña, 1991.
 - FERMÍN BOUZA-BREY / Carlos Casares.-Real Academia Galega: A Coruña, 1992.
 - EDUARDO BLANCO AMOR / Carlos Casares.-Real Academia Galega: A Coruña, 1993.
 - LUIS SEOANE. VIDA E OBRA LITERARIA / Marino Dónega Rozas.-Real Academia Galega : A Coruña, 1994.
 - RAFAEL DIESTE. VIDA E OBRA EN LINGUA GALEGA / Salvador García-Bodaño.- Real Academia Galega : A Coruña, 1995.
 - XESÚS FERRO: VIDA E OBRA / Olga Gallego Domínguez.- Real Academia Galega : A Coruña, 1996.
 - ÁNXEL FOLE: ESCOLMA DE TEXTOS / Carlos Casares.- Real Academia Galega: A Coruña, 1997.
 - HOMENAXE ÓS TRES POETAS MEDIEVAIS DA RÍA DE VIGO: MARTÍN CODAX, MENDIÑO, JOHÁN DE CANGAS / Xesús Alonso Montero.- Real Academia Galega: A Coruña, 1998.
 - ROBERTO BLANCO TORRES. LETRAS GALEGAS / Xesús Alonso Montero.- Real Academia Galega: A Coruña, 1999.
- REVISTA:
- CADERNOS DE LINGUA (Publicación periódica semestral, 1990-). [Último nº19 / 2º semestre 99].
 - CADERNOS DE LINGUA (Anexo 1).-Real Academia Galega : A Coruña, 1990.
 - CADERNOS DE LINGUA (Anexo 2).-Real Academia Galega : A Coruña, 1995.
 - CADERNOS DE LINGUA (Anexo 3).-Real Academia Galega: A Coruña, 1996.

NORMAS PARA A PRESENTACIÓN DE COLABORACIÓNS

- 1.– O *Boletín da Real Academia Galega* está dedicado á publicación de traballos de investigación referidos a Galicia e á súa cultura, así coma a dar conta das actividades oficiais desta institución.
- 2.– O responsable comunicará a aceptación ou non dos traballos ós seus autores nun prazo de 30 días.
- 3.– Os traballos deberán ser inéditos e remitiranse á Real Academia Galega, Tabernas, 11, 15001, A Coruña.
- 4.– Os traballos entregaranse en disquete (preferiblemente e Microsoft WORD para PC), e en papel, dúas copias, impresas a dobre espacio e numeradas.
- 5.– A lingua de publicación é o galego.
- 6.– Os editores poderán efectuar correccións ortográficas, de puntuación ou de estilo, sempre e cando non afecten ó contido do traballo.
- 7.– Os autores non poderán facer cambios significativos do texto na corrección das probas de imprenta.
- 8.– Canda o traballo e nunha folla á parte deben figurar os datos do autor ou autores: nome, enderezo, correo electrónico, teléfono.
- 9.– O uso da cursiva debe evitarse na medida do posible, limitándose ós estranxeirismos de recente aparición e aquelas palabras ou sintagmas que se queren salientar ou que son obxecto de estudo no traballo.
- 10.– As notas a pé de páxina deben aparecer indicadas cun número superescrito.
- 11.– As citas textuais aparecerán entre comiñas no corpo do texto ou sen elas en parágrafo á parte, sangrado ou non, e en corpo menor. En ámbolos dous casos indícase entre parénteses o apelido ou apelidos do autor, o ano de publicación da obra e, cando cumpra, as páxinas. (p.e. Autor 1967: 12-34).
- 12.– As referencias bibliográficas aparecerán ó final do traballo do seguinte xeito:
 - 12.1.– Para citar libros: APELIDOS, NOME (ano): *Título do libro*, Lugar, Editorial, nº edición.
 - 12.2.– Para citar un artigo: APELIDOS, NOME (ano): “Título do artigo”, in Nome Apellidos (ed., coord., etc.): *Obra en que se atopa o artigo*, Lugar, Editorial, nº edición, páxinas.
 - 12.3.– Para citar un artigo incluído unha revista: APELIDOS, NOME (ano): “Título do artigo”, *Nome da revista*, número, páxinas.

